

'Voor ons en voor ons tijdschrift'

Context en codering van een digitaal correspondentiecorpus rond *Van Nu en Straks*

Bert Van Raemdonck
Proefschrift
Voorgelegd tot het behalen van de graad
Doctor in de letterkunde
2011

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Afdeling Nederlands
Nederlandse Letterkunde
Promotor: Prof. Dr. Yves T'Sjoen

'Voor ons en voor ons tijdschrift'

**Context en codering
van een digitaal correspondentiecorpus
rond *Van Nu en Straks***

<http://www.vnsbrieven.org>

*Ooit heeft iemand laconiek beweerd dat brieven verzamelen een vreemd verschijnsel is:
de enige brieven die het behouden waard zijn, waren ofwel beter nooit geschreven;
ofwel had de geadresseerde ze liever meteen verwezen naar een naburige prullenmand.*

Johan Van Iseghem (1991: 69)

*‘Geen brief voor mij?’ vroeg hij, even opkijkend
(Misschien een vriend... wat nieuws...)*

August Vermeylen ('Heimwee')

*Brieven schrijven is een sport:
velen, die nauwelijks schrijven kunnen, leggen er zich met hartstocht op toe,
terwijl beroeps-letterkundigen, die ik ken,
het niet dan gedwongen, en dan nog meest zeer onhandig doen....*

Karel van de Woestijne (NRC, 10 juni 1916)

*Was ist
ist
Was nicht ist
ist möglich*

Einstürzende Neubauten

Inhoud

Woord vooraf.....	6
Inleiding.....	8

Deel I - De brief en de brieveneditie. Theorie, context en probleemstelling

1. De brief en de brieveneditie: definitie, kenmerken en functies.....	12
1.1. De brief: functie(s) en definitie.....	13
1.1.1. Preliminaire bevindingen.....	13
1.1.2. Communicatieve functie(s)	15
1.1.3. Literariteit.....	18
1.1.4. Materialiteit.....	21
1.1.5. Tentatieve definitie.....	23
1.2. De brieveneditie.....	24
1.2.1. Basisvereisten en gangbare verschijningsvormen.....	24
1.2.2. Commentaar bij de brieveneditie.....	29
1.2.3. Functies en gebruik.....	34
1.3. Besluit.....	36
2. De digitale editie: definitie, kenmerken en functies.....	37
2.1. Conceptuele benadering: archief, corpus en editie.....	37
2.1.1. Tweedelig model: Vanhoutte & Sahle.....	37
2.1.2. Driedelig model: een voorstel.....	39
2.2. Concrete benadering: zes voorwaarden.....	42
2.2.1. Resultaat van <i>textual scholarship</i>	43
2.2.2. Ontworpen met een specifiek doel en bestemd voor een specifiek publiek.....	45
2.2.3. Ten minste één versie van de tekst.....	48
2.2.4. Platform-onafhankelijke en niet-commerciële basis.....	50
2.2.5. Documentatie van de genese van de editie.....	52
2.2.6. Explicitering van de wetenschappelijke en editorische status.....	53
2.3. Besluit.....	54
3. De 'definitieve' teksteditie: definitief voorbij?	56
3.1. Fredson Bowers en de 'definitive edition'.....	57
3.2. McGann, McKenzie en Bryant: 'hypertext', 'social text', en 'fluid text'.....	59
3.3. Shillingsburg en Robinson: 'knowledge sites' en 'distributed editions'.....	63
3.4. Evaluatie in de context van de editiepraktijk binnen de neerlandistiek.....	66
3.5. Besluit.....	69
4. 'We can kiss but not tell'. Vragen bij het auteursrecht en de privacywetgeving in de context van brieven- en bronnenonderzoek.....	70
4.1. Auteurs- en kopierecht: essentie en doel.....	70
4.2. Wachtijd voor wetenschappelijk onderzoek: (meer dan) zeventig jaar?	73
4.2.1. Oorlogsdagboek van Virginie Loveling.....	73
4.2.2. Correspondentie Karel van de Woestijne – Emmanuel de Bom.....	75
4.2.3. Het brievencorpus rond <i>Van Nu en Straks</i> en de editie van de editie.....	78
4.2.4. Voorlopige conclusies.....	80
4.3. Tijd voor verandering?	81
4.3.1. Economisch voordeel: vijftien jaar.....	82
4.3.2. Voordelen van een kortere auteursrechtelijke termijn.....	84
4.4. Besluit.....	85

5. Markup en de verrijking van bronnen d.m.v. codering: SGML, XML en TEI	87
5.1. Inleiding	87
5.2. Markup	88
5.3. Markup-talen: descriptief of procedureel	90
5.4. (GML) en SGML	93
5.5. XML	95
5.6. Tekst als OHCO	97
5.7. TEI	99
5.8. Besluit	105

Deel II - De brieven in verband met *Van Nu en Straks*. Corpus, context en codering

6. Het digitale brieven corpus i.v.m. <i>Van Nu en Straks</i>: inhoud en context	107
6.1. 'De Wereld van <i>Van Nu en Straks</i> '	107
6.2. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom	112
6.3. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels	121
6.4. Besluit	135
7. <i>Back to the U.S.E.R.</i> Over het gebruik van digitale tekstedities voor wetenschappelijk onderzoek	136
7.1. Inleiding	136
7.2. Steding: 'Users and user expectations of humanistic electronic sources'	140
7.2.1. Resultaten	140
7.2.2. Bedenkingen bij het onderzoek van Steding	143
7.3. Brown University Women Writers Project: de 'Mellon Survey'	146
7.4. 'USER Survey': 'Using Scholarly Editions for Research'	149
7.4.1. Context en introductie	149
7.4.2. Respondenten	151
7.4.2.1. Profiel	151
7.4.2.2. Ervaring met (digitale) edities	154
7.4.2.3. Toekomst: publicatie in boek of digitaal	157
7.4.2.4. Toekomst: methodologie	158
7.4.3. Concrete resultaten	159
7.4.3.1. De teksteditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek	159
7.4.3.2. De brieveneditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek	161
7.4.3.3. Digitale brievenedities	162
7.4.3.3.1. De digitale brieveneditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek	162
7.4.3.3.2. De digitale brieveneditie: zoekopdrachten	164
7.4.3.3.3. De digitale brieveneditie: elementen	167
7.4.3.4. Digitale brievenedities i.v.m. een tijdschrift	169
7.4.3.4.1. Extra componenten	169
7.4.3.4.2. Geprefereerd medium voor publicatie	171
7.4.3.4.3. Bron voor onderzoek	171
7.4.3.4.4. Aard en doel: 'Use Cases'	173
7.5. Besluit	177
7.5.1. Meer dan alleen tekst	177
7.5.2. Diepgaande codering noodzakelijk	178
7.5.3. Eén digitaal corpus, meerdere edities	178
7.5.4. Arbeidsintensief, complex, tijdrovend en duur	179
7.5.5. Juridische complexiteit	179

7.5.6.	Credibiliteit.....	180
8.	Context en toelichting bij de codering van het <i>Van Nu en Straks</i>-brievencorpus.	
	'Digital Archive of Letters in Flanders' (DALF)	181
8.1.	DALF: context en opzet.....	181
8.2.	Codering van de <i>Van Nu en Straks</i> -brieven.....	186
8.2.1.	Algemene documentstructuur.....	187
8.2.2.	De metadata: <teiHeader>.....	188
8.2.3.	De tekst: <text>.....	192
8.2.3.1.	Omslag-informatie: <envelope>.....	192
8.2.3.2.	De brief zelf: <body>.....	194
8.2.3.3.	Diplomatische transcriptie.....	197
8.2.3.4.	Toevoegen van andere semantische informatie.....	200
8.2.4.	Toegevoegde informatie vanwege de editeur: <back>.....	203
8.3.	Besluit.....	205
9.	Toekomstmuziek? Aanbevelingen voor het coderen van brieven na DALF.....	207
9.1.	Probleemstelling.....	207
9.2.	De <i>DALF Guidelines</i> : knelpunten in de huidige versie.....	209
9.2.1.	<envOcc/>.....	209
9.2.2.	<salute>.....	210
9.2.3.	<dateline>.....	211
9.2.4.	<ps>.....	211
9.3.	TEI P5: knelpunten met betrekking tot de <i>markup</i> van brieven.....	212
9.4.	Uitwegen uit het dilemma: DALF 2.0 en TEI P6.....	215
9.5.	Besluit.....	217
	Slotbemerkingen en conclusies.....	219
	Bijlagen.....	224
	Bijlage 1: USER Survey.....	225
	Bijlage 2: <i>Uses cases</i> van de digitale brieveneditie.....	241
	Bijlage 3: Uitsnede van drie XML-bronbestanden ter illustratie van de DALF-codering	258
	Bronnen.....	278

Woord vooraf

Dit proefschrift resulteert uit een vierjarige samenwerking van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (KANTL-CTB) en de Vakgroep Nederlandse Literatuur van de Universiteit Gent, die daarvoor kredieten ontvingen vanwege het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). De titel is ontleend aan een zin uit een brief die August Vermeylen op 7 oktober 1892 aan Emmanuel de Bom heeft geschreven. De beide jongelingen hadden hun handen vol met het opstarten van het project waarmee ze voor de rest van hun leven (en ook daarna nog) geassocieerd zouden worden, m.n. het tijdschrift *Van Nu en Straks*, waarvan het eerste nummer zowat een half jaar later het licht zou zien. Vermeylen probeerde De Bom ervan te overtuigen om al zijn aandacht en energie aan het nieuwe blad te wijden, want alleen dan achtte hij hun plan realiseerbaar. Bovenal moesten ze ook samenwerken, want Vermeylen wist maar al te goed dat hij de klus onmogelijk alleen kon klaren.

De titelbladzijde van dit proefschrift vermeldt slechts één auteur, maar ook deze onderneming kon niet succesvol worden voltooid zonder de gewaardeerde hulp en medewerking van een groot aantal mensen. Ik ben hun daarvoor uitermate dankbaar.

Zeer veel dank ben ik verschuldigd aan Anne Marie Musschoot, die het project als promotor heeft opgestart. Als in dit proefschrift de hoop vervat zit dat het andere onderzoekers zou kunnen inspireren om bepaalde aspecten i.v.m. brieven, brievenedities en/of *Van Nu en Straks* verder te bestuderen, dan is het omdat haar blijvende aandacht voor bepaalde letterkundige figuren en fenomenen aantoont dat wetenschappelijk werk pas waardevol wordt wanneer het plaatsvindt in een traditie waarin talloze stemmen elkaar aanvullen en corrigeren. Wat *Van Nu en Straks* betreft is Prof. Musschoot erin geslaagd om gedurende haar hele loopbaan een wetenschappelijke dialoog levendig te houden. Het is bijgevolg met een combinatie van trots en nederigheid dat ik hiermee mijn eigen stem in dat debat laat horen.

Ook voor Georges de Schutter, die vanuit de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde het initiatief van Anne Marie Musschoot voor dit onderzoek heeft ondersteund, en voor Werner Waterschoot, die het als co-promotor mee heeft begeleid, heb ik veel woorden van dank.

Dat geldt zeker ook voor Yves T'Sjoen, die Anne Marie Musschoot na haar emeritaat als promotor van dit onderzoek heeft willen opvolgen, en die mij vanaf dan meteen voortreffelijk heeft begeleid.

Naast zijn nuttige suggesties voor aanvullingen en correcties in de tekst ben ik hem vooral erg dankbaar voor zijn onaantastbare geloof en vertrouwen in mijn werk en zijn niet aflatende aanmoedigingen om door te gaan, ook wanneer welig tierende bomen het spreekwoordelijke bos deden vervagen.

Ik dank alle collega's van de KANTL en het CTB voor de bijzonder aangename werkomgeving, Cindy Holtzyer, Sofie D'Hoore en Ae Jin Huys voor het scannen van documenten, en Femke Vandevelde voor alle assistentie en de contacten met Dhr. Cahill. Bijzondere woorden van dank heb ik ook voor Edward Vanhoutte en Ron Van den Branden, niet alleen omdat de editie van de *Van Nu en Straks*-brieven er zonder hen onmogelijk had kunnen komen, maar vooral omdat ze me in een wereld hebben geïntroduceerd waarin puntige geheimtaal als XML, TEI en DALF mij als muziek in de oren zijn gaan klinken. Mijn bewondering voor het werk dat zij in een handvol CTB-jaren samen hebben verricht, groeit nog elke dag.

Het aantal mensen dat daarnaast nog op een of andere manier iets tot de voltooiing van dit proefschrift heeft bijgedragen, is te groot om iedereen afzonderlijk op te noemen. Toch kunnen de namen van Leen van Dijck (conservator van het Letterenhuis), Annemarie Kets (lid van de begeleidingscommissie van dit onderzoek), Ludo Simons (voorzitter van het CSV) en Stijn Vanclooster (co-editeur van een aantal Streuvels-brieven) hier onmogelijk ontbreken.

Thank you, Prof. Sharon Cogdill (St. Cloud State University), for your spontaneous offer to be my one and only 'dissertation nag'. As you had predicted, your transatlantic mails to inform 'how my dissertation was going' made me think about my work in terms of 'milestones' and 'goals'. Ever since you have started to 'nag' me, somehow everything suddenly started to go better and better. You are far too kind to ever be considered a 'nag', but your help did mean a lot to me indeed.

Misschien nog het meest dankbaar ben ik voor iedereen die mij ver buiten de muren van Academia op een of andere manier heeft geholpen, niet het minst door te zorgen voor welgekomen verstrooiing en relativering van vaak buitenproportionele doctorale zorgen. Dat geldt in de eerste plaats voor mijn ouders, mijn oma, mijn zussen, mijn familie en mijn schoonfamilie, maar ook voor Beau, Bianca, Christelle, Githa, Lio, Luca, Maaike, Peter, Pietien, Rijn, Sien, Tim en Wim.

Tot slot, voor alle <support> tussen de <opener> en de <closer> van dit hele project, voor alle liefde, nu en straks: bedankt, lieve Evelyne, *high five* supermario Cas en Oya-Ada-Lélé.

Inleiding

De geschiedenis van het tijdschrift *Van Nu en Straks*, de literaire en de historische waarde van de teksten die erin zijn verschenen en de betekenis die het blad in zijn eigen tijd of de periode daarna heeft gespeeld, geen van die onderwerpen staan in dit proefschrift centraal. Hetzelfde geldt voor het werk, de biografische achtergrond en de onderlinge relaties van de auteurs die bij het tijdschrift betrokken zijn geweest: dit is *geen* proefschrift over *Van Nu en Straks*.

Wel van belang zijn de honderden brieven die de voornaamste *Van Nu en Straks*-betrokkenen aan elkaar en aan anderen hebben geschreven. Toch worden ook die brieven in voorliggend proefschrift niet bestudeerd op de manier waarop dat in literair-historisch of literatuurwetenschappelijk onderzoek gebruikelijk is. Ze worden immers niet in de eerste plaats onder de loep genomen om er informatie over de biografische werkelijkheid van de auteurs in terug te vinden, of om er aanwijzingen in te ontdekken die het creatieve werk van hun auteurs moeten verduidelijken. Hoe belangwekkend dergelijk onderzoek van de literaire, artistieke, sociale of geschiedkundige context van de brieven van bepaalde auteurs ook is, in de context van dit proefschrift zijn dergelijke bevindingen in feite slechts bijkomstig. Het onderzoek dat in deze dissertatie centraal staat concentreert zich rond de vraag hoe negentiende- en twintigste-eeuwse handschriftelijke bronnen met literair-historisch belang (en meer bepaald brieven) vandaag het best digitaal geconserveerd en gepubliceerd kunnen worden, opdat wetenschappers en geïnteresseerde lezers er gemakkelijk en duurzaam gebruik van kunnen maken.

Het proefschrift bestaat uit twee componenten. Enerzijds is er de onderhavige dissertatie, die de veeleer klassiek-wetenschappelijke component van het proefschrift vormt en die als inleidend, theoretisch en contextualiserend kader voor de tweede component fungeert. Anderzijds is er het digitale brievenkorpus in verband met *Van Nu en Straks*, dat online beschikbaar werd gemaakt via <http://www.vnsbrieven.org>. Terwijl het corpus in principe compleet onafhankelijk van de dissertatie kan worden geraadpleegd, is het tegenovergestelde veel minder evident. Wat hun genese, wetenschappelijke onderbouw en doelstelling betreft zijn de beide componenten echter hoe dan ook met elkaar verbonden, en alleen samen vormen ze het eerste Vlaamse promotieonderzoek waarin kwesties uit de digitale editiewetenschap, de elektronische teksteditie en de literaire vleugel van de *Digital Humanities* centraal staan.

De eerste component bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden enkele aspecten i.v.m. het digitaal coderen en editeren van literair-historisch belangwekkende brieven theoretisch verkend. Na een exploratie van de brief als specifiek communicatiemedium en een beschrijving van de kenmerken en mogelijkheden van de brieveneditie (hst. 1) volgen een overzicht van de eigenschappen van de digitale teksteditie (hst. 2) en een analyse van de geëvolueerde inzichten in verband met de 'definitiviteit' van wetenschappelijke tekstedities (hst. 3). Daarna komen enkele vragen en suggesties in verband met het auteursrecht en de privacywetgeving aan bod (hst. 4), en volgt een beschrijving van de manier waarop literaire en andere bronnen d.m.v. codering (*markup*) met allerlei informatie kunnen worden verrijkt (hst. 5).

Het tweede deel van de dissertatie is een meer concrete beschrijving van de inhoud en conceptie van het digitale brievencorpus rond *Van Nu en Straks* (hst. 6), en presenteert ook de resultaten van een onderzoek naar het gebruik van digitale tekstcorpora in het algemeen en digitale brievenedities in het bijzonder (hst. 7); die resultaten hebben immers de manier beïnvloed waarop de brieven in het corpus rond *Van Nu en Straks* precies zijn gecodeerd. De methode die voor die codering werd gehanteerd, is beschreven in het voorlaatste hoofdstuk van de dissertatie (hst. 8), waarna nog enkele aanbevelingen volgen i.v.m. de toekomst van het digitale brievenarchief dat door het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie werd ontwikkeld (hst. 9). Het geheel wordt afgesloten met een aantal algemene conclusies.

De tweede component van het proefschrift is de *online* publicatie van het digitale brievencorpus rond *Van Nu en Straks*, en betreft dus in feite de casus waarop de eerste component gebaseerd is. Voor zover bekend is dit het eerste promotieonderzoek in het Nederlandse taalgebied waarvan een dergelijke digitale wetenschappelijke teksteditie een essentieel en fundamenteel onderdeel vormt. Ondanks de hierboven geuite bemerking dat het onderzoek van de literaire, artistieke, sociale en geschiedkundige context van de brieven in het *Van Nu en Straks*-corpus voor dit proefschrift slechts van bijkomstig belang is, zijn alle brieven in het digitale corpus van begeleidende annotaties voorzien. Die annotaties resulteren vanzelfsprekend wel degelijk uit een grondig onderzoek naar de context waarin de brieven tot stand zijn gekomen. De opmerking hierboven dient bijgevolg vooral te worden geïnterpreteerd als een manier om de digitale brieven te beschouwen als een aanzet tot een nieuw en ander soort onderzoek, waarvoor ze in feite bedoeld zijn.

De wetenschappelijke waarde van het digitale brievencorpus ligt immers in de eerste plaats in de onderliggende codering van de gerepresenteerde bronnen. De manier waarop dat is gebeurd, stelt een nieuw, divers en interdisciplinair soort onderzoek tot doel, dat met eerdere edities en andere gedrukte publicaties vrijwel onmogelijk was. Bijgevolg positioneert het brievencorpus zich in de

lange en rijke traditie van de *Van Nu en Straks*-studie enerzijds als een doorgeefluik voor eerder vergaarde kennis over het tijdschrift en anderzijds als een katalysator voor het werk van een nieuwe generatie onderzoekers, die al die oude en nieuwe kennis met innovatieve, andere en meer complexe onderzoeksmethoden kan beproeven. Dat het corpus die twee functies tegelijk kan vervullen, is zoals gezegd te danken aan de codering die eraan ten grondslag ligt. Het is ook daardoor dat het digitale brievencorpus zelf eveneens als een vernieuwende bijdrage aan de *Van Nu en Straks*-studie kan worden beschouwd.

Naast de voortzetting van de Duitse traditie der *Editionswissenschaft* en de ontwikkeling van de vooral in Frankrijk beoefende discipline van de *critique génétique* is in de laatste twintig jaar erg veel theorievorming over het wetenschappelijk editeren in het Engels verschenen – een vaststelling die trouwens *a fortiori* geldt voor de theorie en reflectie over digitale tekstedities. Toch werd voor dit proefschrift geopteerd om de resultaten van het voorafgaande onderzoek in het Nederlands te publiceren. Een en ander komt voort uit de wens dat binnen het Nederlandse taalgebied niet alleen de meer praktische en concrete activiteit van de *teksteditie* zou worden voortgezet, maar ook uit de hoop dat de meer theoretische *editiewetenschap* in Vlaanderen en Nederland op deze manier eveneens een nieuw elan zou mogen krijgen.

Het wetenschappelijk editeren van literaire, literair-historische en andere belangwekkende teksten kende in ons taalgebied vooral een hoge vlucht dankzij de oprichting van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities in 1983 (d.i. het huidige Huygens Instituut in Den Haag), de publicatie van het Nederlandstalige standaardwerk over het onderwerp door Marita Mathijssen in 1995 (*Naar de letter. Handboek editiewetenschap*) en de oprichting van het Vlaamse Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie in 2000. Behalve een toegenomen interesse en aandacht aan de plaatselijke universiteiten voor het wetenschappelijk editeren kan de discipline sindsdien ook rekenen op een min of meer structurele omkadering (die vooral in Vlaanderen weliswaar slechts met zeer beperkte middelen wordt gefinancierd).

Niettemin gaan de edities die sindsdien her en der uit de talloze projecten voortkomen nog altijd maar weinig gepaard met theoretische reflectie die de particuliere kwesties van de gepubliceerde teksten zelf overstijgen. Dit proefschrift hoopt die leemte enigszins op te vullen, of wil daar althans een aanzet toe te geven. Het wil zo een hernieuwing van het theoretisch gefundeerde editiewetenschappelijke onderzoek stimuleren.

Deel 1

De brief en de brieveneditie

Theorie, context en probleemstelling

Hoofdstuk 1

De brief en de brieveneditie: definitie, kenmerken en functies

A letter is a photo of the writer
As he would be remembered in the eyes
Of the receiver, whether or not he tries.
(Finch 1978: 23)

Wie van plan is om een groot aantal brieven op een wetenschappelijke manier te editeren, moet rijk, invloedrijk en eeuwig jong zijn. Dat beweert althans Ralph Leigh, editeur van de correspondentie van Jean-Jacques Rousseau, die op die manier schertsend wilde aanklagen dat grote editieprojecten vaak op onvoldoende financiële kredieten kunnen rekenen, en die er zo ook op wilde wijzen dat de publicatie van een groot brieven corpus een werk van (heel) lange adem is. Zijn goede raad voor jonge editeurs luidt bijgevolg: 'Always start at least a hundred years before you actually do' (Leigh 1978: 42).

Wilmarth Lewis acht de teksteditie als een van de meest zinvolle van alle wetenschapsdisciplines, maar stelt ook vast dat ze niettemin zowat de minst bestudeerde en minst gerespecteerde van alle wetenschappen is (Lewis 1978: 33), wat meteen de door Leigh gesignaleerde onderfinanciering verklaart.¹ Dat een grote brieveneditie vaak erg veel tijd in beslag neemt, heeft dan weer te maken met de veelzijdige en arbeidsintensieve taken die een editeur moet vervullen.

Juist vanwege de diversiteit van het werk dat de brieveneditie dient uit te voeren, is het vrij verwonderlijk dat het aanbod van essentiële theorie en concrete en praktische wenken waarop hij/zij zich kan beroepen in het Nederlandse taalgebied relatief schaars is. Hoe logisch het ook lijkt dat brieveneditors zich bij het begin van hun projecten eerst over de meest fundamentele kwesties zouden buigen, zoals over de vraag wat nu precies de kenmerkende eigenschappen van een brief zijn (Jansen, Luijten & Bakker 2009), of wat er bijgevolg wel of niet in een brieveneditie dient te worden opgenomen, over dergelijke vragen lijkt geen duidelijke consensus te bestaan.

In dit hoofdstuk worden enkele gangbare definities van de brief verkend, wordt een aantal functies en eigenschappen van de brief theoretisch onderzocht en worden de gebruikelijke basisvereisten en functionaliteiten van de wetenschappelijke brieveneditie geanalyseerd. Wat dat laatste betreft wordt met het oog op het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks* een onderscheid gemaakt tussen de klassieke (gedrukte) brieveneditie en haar digitale pendant.

1 Het gevolg laat zich volgens Lewis (1978: 33) raden: '[A]n editor may be subject to the gusts of self-pity that upset unappreciated people aware of their own merit'.

1.1. De brief: functie(s) en definitie

1.1.1. Preliminare bevindingen

Toen A.J. Hanou en G.J. Vis in 1992 het eerste volume van hun driedelige editie van de correspondentie van Johannes Kinker publiceerden, verzuchtten ze dat ze helaas niet over een zgn. 'wezensdefinitie' van de brief konden beschikken, maar dat ze wel enige 'normen' hadden gehanteerd om te beslissen 'wat er moest worden opgenomen' (Hanou & Vis 1992-1994: I: 40). In hun editieverantwoording noemen ze zes beperkende en vijf uitbreidende criteria die mee hebben bepaald welke teksten van Kinker wel of niet in de editie zijn opgenomen.

Dergelijke criteria hebben G.J. Hooykaas en zijn medewerkers in hun zevendelige editie van de correspondentie van J.R. Thorbecke nooit geformuleerd. Hooykaas, die zichzelf 'een man van de praktijk' noemt en die naar eigen zeggen over 'allerlei theoretische aspecten' wel eens heeft 'nagedacht' maar verder geen enkele ambitie koestert 'om een bijdrage aan de theorievorming te leveren' (Hooykaas 1990: 343), zag zich om financiële en andere praktische redenen genoodzaakt om uit het grote aantal brieven van Thorbecke een selectie te maken. Zich weliswaar ten volle van de subjectiviteit van zijn selectie bewust, verwoordde hij slechts één criterium dat had bepaald of een brief al dan niet werd gepubliceerd:

De huidige bewerker wil in principe de uitgave beperken tot die brieven die bijdragen tot onze kennis van Thorbecke als persoonlijkheid, geleerde, hoogleraar, politicus, kamerlid en minister, van belangrijke tijdgenoten, en van gewichtige gebeurtenissen en problemen waarmee Thorbecke werd geconfronteerd. (Hooykaas 1975-2002: III: VIII)

Het is een criterium dat wel erg summier wordt geformuleerd en dat daardoor ook voor veel interpretatie vatbaar blijft, maar van een vormelijke of andere beschrijving van wat Hooykaas dan als een brief beschouwde, is in de Thorbecke-editie al helemaal geen sprake.

In haar in 1987 gepubliceerde proefschrift, een 'documentair-kritische uitgave' van *De brieven van De Schoolmeester*, heeft Marita Mathijssen op basis van haar eigen bevindingen en enkele gelijkaardige editieprojecten de contouren van een definitie van de brief onderzocht (Mathijssen-Verkooijen 1987: III: 12-15). Enige jaren later kwam ze in haar handboek editiewetenschap tot het volgende besluit:

Een bruikbare definitie lijkt mij de volgende: een brief is een tekst die gericht is op het in stand houden of leggen van contact tussen schrijver en een niet anoniem persoon of een aantal niet anonieme personen die met elkaar in betrekking staan en die in eerste instantie niet geïntendeerd is voor openbaarmaking of reproductie. Gebruik van de aanspreekvorm is kenmerkend, evenals de aanwezigheid van een aanhef en een ondertekening. De tekst is bedoeld ter verzending of overhandiging aan degene aan wie hij gericht is. (Mathijssen 1995: 366)

Mathijssen sluit daarmee dicht aan bij Scheibe (1988), die brieven heeft omschreven als:

written messages, information or orders which are meant to inform other persons (the addressee) and which were not meant for publication. As a rule, they have a standard form beginning with a salutation, ending with a signature and frequently containing a date. (Scheibe 1988: 137)

In zekere zin verschillen de definities van Scheibe en Mathijssen nauwelijks van wat John Walker zich in het begin van zijn carrière als Zola-editeur zonder al te veel nadenken van een brief had voorgesteld:

If someone had thought to ask me for a definition, I would have said, recklessly, that a letter is a written message sent by one person to another person. Maybe if I had been urged, I might have added what every secondary-school student is taught, or used to be taught: that a letter generally has a distinct and recognizable form – dateline; opening salutation; message; the concluding salutation [...]; and signature. [...] And I thought I knew that a correspondence was a group of such messages. (Walker 1978: 93-94)

In het vervolg van zijn tekst maakt Walker echter duidelijk dat die rudimentaire opvatting over de brief (en de correspondentie) bij het begin van zijn werkzaamheden vrijwel meteen onder druk kwam te staan. Al bleek Zola's beroemde tekst *J'accuse!* bijvoorbeeld vormelijk wel aan Walkers basisomschrijving van een brief te beantwoorden, in feite is hij niet slechts aan één persoon (president Félix Faure) gericht, maar aan alle lezers van de krant *L'Aurore*,² waardoor hij eigenlijk meer met een pamflet dan met een brief gemeen heeft. Het was slechts een van de problematische teksten waarmee Walker en zijn collega's te maken kregen, en ook andere editoren die brieven van (vnl. negentiende-eeuwse) auteurs wilden uitgeven, hadden met dergelijke problemen te kampen.³

2 Het eerste deel van *J'accuse!* verscheen op 13 januari 1898 in *L'Aurore* en zou het begin betekenen van de Dreyfus-affaire.

3 Gelijkaardige problemen deden zich bijvoorbeeld ook voor bij de editie van Victor Hugo's correspondentie. Zie Gaudon (1986).

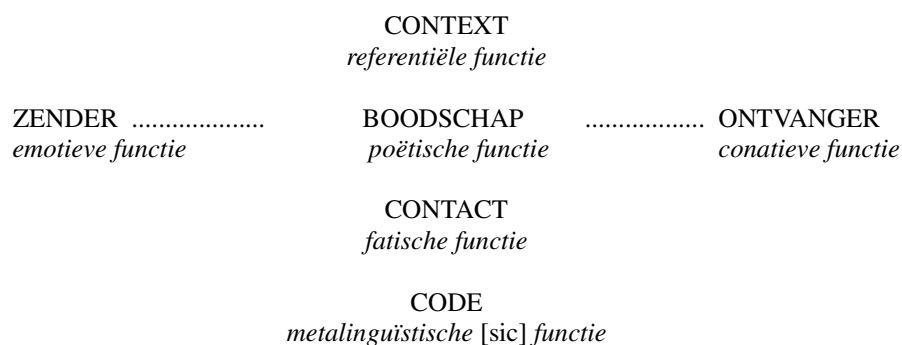
Opvallend is dat in de gangbare definities van de brief zelden veel aandacht wordt besteed aan de diverse functies die hij vervult, noch aan zijn materialiteit. Wat het eerste betreft is in Mathijssens definitie het 'in stand houden of leggen van contact' de enige suggestie in dat opzicht (Mathijssen 1995: 366), terwijl Scheibe zich beperkt tot de mededeling dat de brief bedoeld is 'to inform other persons (the addressee)' (Scheibe 1988: 137). Over de materiële vorm die brieven aannemen wordt zelfs met geen woord gerept. De enige andere elementen die in de genoemde definities voorkomen, hebben betrekking op de structurele verschijningsvorm van brieven, zoals de aanwezigheid van een aanspreking en een ondertekening. In wat volgt wordt een poging ondernomen om enkele lacunes aan te vullen.

1.1.2. Communicatieve functie(s)

Met de vermelding van 'the addressee' verwijst Scheibe naar het communicatiemodel van Roman Jakobson:

The ADDRESSER sends a MESSAGE to the ADDRESSEE. To be operative the message requires a CONTEXT referred to ("referent" in another, somewhat ambiguous nomenclature), seizable by the addressee, and either verbal or capable of being verbalized; a CODE fully, or at least partially, common to the addresser and addressee (or in other words, to the encoder and decoder of the message); and, finally, a CONTACT, a physical channel and psychological connection between the addresser and the addressee, enabling both of them to enter and stay in communication. (Jakobson 1960: 353)

Jakobson verbond aan de zes elementen van dat model (zender, boodschap, ontvanger, context, code en contact) een functie die taal kan vervullen, m.n. de expressieve (of emotieve), de poëtische, de appellatieve (of conatieve), de referentiële, de metalinguale en de fatische functie. Van Poecke (1991: 81) vertaalde het schema van Jakobson als volgt naar het Nederlands:

Honnefelder (1975) heeft de door Jakobson (1960) beschreven communicatieve functies geïnterpreteerd als diverse types van intentionele taalhandelingen (Searle 1983) die zich in de brief kunnen voordoen. Zijn opsomming van de diverse actoren die voor het communicatieproces van de brief van belang zijn, vormt alvast een eerste basis om tot een definitie van de brief te kunnen komen:

Dazu gehören zwei oder mehr handelnde Personen, zwei oder mehr räumliche Schauplätze, ein Schreibvorgang, ein Raum und Zeit hinter sich lassender Übermittlungsvorgang, ein Empfangs- und Lesevorgang und schließlich das Schriftstück selbst. (Honnefelder 1975: 5)

Met haar bepaling dat brieven een (af)zender en een bestemming (ontvanger) moeten hebben, en dat ze een mededeling (boodschap) moeten bevatten, maakt ook Deprez (1990: 336) verwijzingen naar enkele van de actoren uit bovenstaand schema. Over de invulling van de functies die in het schema worden beschreven, beperkt Deprez zich echter tot de vage omschrijving dat een brief in elk geval 'als brief bedoeld' moet zijn en dat hij in geen geval 'fictief, als literatuur of bellettrie bedoeld' mag zijn. We kunnen er van uitgaan dat Deprez daarmee bedoelt wat ook Schmid (1988: 3) vooropstelt, nl. dat de eenvoudige mededeling (*der Mitteilung*) de bestaansreden van elke brief is; de communicatie zelf (d.w.z. het overbrengen van een boodschap) is in principe een doel op zich.⁴ Een brief is echter meer dan alleen een mededeling. Al is epistolaire communicatie onvermijdelijk een vertraagde manier om een boodschap over te brengen, ze heeft wel degelijk een inherent conatieve functie. De brief roept impliciet en/of expliciet cognitieve en emotionele reacties op bij de ontvanger, die zich veelal zullen manifesteren door het schrijven van een retourbrief, waardoor de communicatie wordt voortgezet.⁵ Daarom zijn brieven volgens Zott (1998) 'Erscheinungsformen schriftlich fixierter Interaktion':

Mittels einer den Partnern geläufigen Wortsprache wird eine iterative Wechselbeziehung hergestellt, die sowohl kognitive als auch emotionale Funktion hat. Der Brief ist das Medium, das ihre wechselseitigen, aber auch in andere Richtungen wirksamen Verhaltensarten und Handlungen hervorruft, ändert, koordiniert. Es findet ein Kommunikationsvorgang statt. (Zott 1998: 44)

4 Zie ook Appel & Veit (1997: 7): 'Unter Briefen sind Texte zu verstehen, die als Mitteilung eines Schreibers an einen Adressaten abgefaßt wurden.' Die definitie wordt o.m. overgenomen door Buschmeier (2002: 19).

5 Zie ook Baasner (2008: 56): 'Lange bevor sein Text und damit die wörtliche Botschaft entschlüsselt werden, deutet die bloße Präsenz eines Briefes bereits einen kommunikativen Vorgang an'.

Omdat de afzender van een brief wel degelijk iets van de geadresseerde verwacht, en een brief dus meer is dan alleen maar een mededeling,⁶ acht Schmid (1988: 5) het 'Moment der Freiwilligkeit' er een typerend element van. Een ambtelijke of om zakelijke redenen geschreven tekst is voor Schmid daarom geen brief, zelfs wanneer die (zoals een brief) verstuurd wordt.⁷

Net vanwege die 'vrijwilligheid' om communicatie tot stand te brengen, is de vertraagde, uitgestelde vorm van communicatie die de brief noodzakelijkerwijze inhoudt zelden de geprefereerde manier om de boodschap over te brengen. Van den Berg (1978, geciteerd uit 1999: 217) wijst in dat verband op de 'ruimtelijke gescheidenheid van adressant en adressaat, die elkaar niet langs orale weg kunnen bereiken en aangewezen zijn op een schriftelijke fixatie van de taalboodschap'. De brief is volgens hem 'een spreken op afstand, een tekst tegen wil en dank', die ontstaat wanneer 'andere communicatiesystemen op de een of andere wijze zijn uitgevallen of als minder geschikt verworpen worden' (Van den Berg 1975, geciteerd uit 1999: 200).

De observaties van Van den Berg zijn ten dele terecht, maar onvolledig. Gothot-Mersch noemt behalve de 'compensation à l'absence' (1991: 16) enkele minder 'gedwongen' redenen waarom de brief als medium kan worden gekozen. Enigszins romantiserend beschrijft ze hoe de brief (voor Flaubert en andere negentiende-eeuwse auteurs) als het ware ook een '[c]ompensation à la vie' kan zijn:

Compensation à la vie, la lettre l'est aussi lorsque l'écrivain, qui a toute la journée visé à l'impersonnalité en rédigeant son oeuvre, épanche le soir au courant de la plume son besoin de lyrisme, sa grossièreté naturelle, son enthousiasme et ses haines. (Gothot-Mersch 1991: 16)

Interessanter is Gothot-Mersch' bedenking dat de brief soms ook juist dient om mee te delen wat men in een persoonlijk gesprek niet wenst of durft te vertellen (Gothot-Mersch 1991: 18). In dat geval compenseert de brief niet de afwezigheid, maar de timiditeit van de verzender. Ook Ermert (1979: 4) ziet net zo goed voor- als nadelen aan de indirectheid van epistolaire communicatie, want zij biedt de afzender de gelegenheid om rustig na te denken over het effect dat een bepaalde stijl, toon of formulering op de ontvanger zal hebben, terwijl ze die ontvanger ook in de mogelijkheid stelt om bepaalde passages te herlezen en eventueel te herinterpreteren, waardoor hij/zij misschien in staat zal blijken om met een betere of meer genuanceerde repliek voor de dag te komen dan

6 Zie ook Nickisch (1991: 13): 'Die Grundfunktionen der Informationsübermittlung, des Appellierens und der Selbst-Äußerung machen die genuinen und historisch quasi-invarianten kommunikativen Möglichkeiten des Briefes aus'.

7 Zott (1998: 47) nuanceert dat '[n]eben allen diesen Formen des Briefes als Urkunde, als Agitations-, Lehr-, Erbauungs- oder Unterhaltungsliteratur' de individuele brief 'jederzeit eigenständiges Vehikel des persönlichen Nachrichtenaustausches' blijft, 'ob es sich dabei um eine amtliche Übermittlung oder um Privatbriefe handelte. In Gestalt der authentischen Briefeditionen konnten beide, ob Amts- oder Privatbrief, ins Publikum gelangen'.

wanneer hij/zij meteen had moeten antwoorden.⁸

Om de manier waarop dergelijk functies van de brief – die te herleiden zijn tot de zes communicatieve functies die door Jakobson zijn benoemd en beschreven – te kunnen definiëren, moeten we op zoek gaan naar een vocabularium voor het toevoegen van semantische informatie (Vanhoutte 2003: 154). Meer nog, volgens Vanhoutte (2003: 156) falen de gebruikelijke (hierboven geciteerde) definities van de brief juist omdat ze in het beste geval wel de zes communicatieve actoren benoemen maar de communicatieve functies die op die actoren van toepassing zijn ongemoeid laten. Een descriptieve digitale tekstcodering leent er zich uitstekend toe om dat euvel te verhelpen, o.m. door een zgn. *Document Type Definition* te beschrijven.⁹

1.1.3. Literariteit

Zelfs indien we de briefroman – die vooral in de achttiende eeuw erg populair was, maar intussen een nog maar zelden beoefend literair genre is geworden – buiten beschouwing laten,¹⁰ dringt een uitweiding over de al dan niet bestaande literariteit van briefwisseling zich hier op. Nickisch (1991) wijst erop dat het begrip 'literatuur' volgens sommigen wordt gebruikt als verzamelnaam voor alle mogelijke schriftelijke tekstfenomenen, maar dat wordt hier niet bedoeld, waardoor de kwestie vanzelf gecompliceerder wordt: 'Meint man hingegen mit Literatur belletristisches Schrifttum, wird die Antwort schwierig und problematischer' (Nickisch 1991: 95).

Schmid (1988: 2) acht een definitie van de privé-brief slechts mogelijk 'wenn man ihn als historisches Dokument betrachtet, das er zunächst in erster Linie ist'. Een brief kan volgens haar pas een literaire discipline (en dus deel van het oeuvre van een auteur) worden 'wenn er eine entsprechende inhaltliche und literarische Qualität erreicht hat', maar dat is uiteraard een zeer vage omschrijving. Concreter wordt het wanneer Schmid wijst op het feit dat de ontvanger van een echte brief per definitie wel degelijk moet bestaan en het document bijgevolg dus ook echt dient te ontvangen, terwijl literaire werken voor een onbepaald en onbeperkt publiek bedoeld zijn (Schmid

8 Ermert (1979: 4) concludeert dat de brief bijgevolg niet alleen een noodgedwongen alternatief voor het mondelinge gesprek kan zijn. De brief 'schafft durch die ihm eignende räumliche und zeitliche Indirektheit der kommunikativen Interaktion auch eigene Bedingungen und Möglichkeiten, die zugleich weniger und mehr bieten als die Situation der mündlichen und direkten Kommunikation'.

9 Zie hoofdstuk 5 en hoofdstuk 8.

10 Het bekendste voorbeeld van een briefroman in ons taalgebied is wellicht *De Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken (1782), die in hetzelfde jaar verscheen als *Les Liaisons dangereuses* van Pierre Choderlos de Laclos, en tot de eerste moderne romans in het Nederlands wordt gerekend. Van den Berg acht de epistolaire roman nauwelijks concreter te definiëren dan 'een roman die de illusie wekt uit één of meer brieven te zijn opgebouwd', omdat het romantype zich 'in zijn vrij korte leven zo proteïsch' heeft gedragen 'dat nadere bepalingen het corpus te zeer zouden inperken' (Van den Berg 1975, geciteerd uit 1999: 199-200).

1988: 6).

De onbeperktheid van het leespubliek (en dus de openbaarheid van de tekst) is ook voor Gothot-Mersch een criterium om brieven al dan niet tot de literatuur te rekenen. Anders dan stilistische of inhoudelijk hoogstaande passages in privé-brieven – die wel duidelijk 'littéraire' trekjes kunnen hebben maar nadrukkelijk niet bedoeld zijn voor ook maar iemand anders dan de ontvanger van de brief – worden dergelijke lyrische, retorische of andere literaire procédés in bijvoorbeeld een roman nadrukkelijk wél geschreven om een nog onbekend en onbegrensd publiek te behagen, te verstoren of mee te slepen (Gothot-Mersch 1991: 15). Als we er (naar Genette en Barthes) van uitgaan dat de brieveschrijver en/of de lezer zelf kan beslissen om al dan niet een literaire functie aan een bepaalde brief of briefwisseling toe te kennen, dan hoeft de functie van een brief niet louter pragmatisch of informatief te zijn (Gothot-Mersch 1991: 15).¹¹

Sinds de negentiende eeuw, dus kort na de hoogdagen van de epistolaire roman, is het echter om enigszins onduidelijke redenen weinig *bon ton* geworden om aan brieven enige literaire waarde toe te kennen. In een verhelderend artikel over de houding van Franse auteurs en andere intelligentsia uit de negentiende eeuw ten opzichte van brieven noemt Diaz (1995) o.m. de associatie van brieven met aristocratie, sentimentaliteit en vrouwelijkheid als redenen voor de soms erg negatieve en ridiculiserende bewoordingen waarmee over briefromans en brievenedities is gesproken en geschreven. Verdedigers van het genre apprecieerden dan weer vooral de relatieve ongekunsteldheid, de 'naaktheid' en dus de vermeende eerlijkheid die ze in brieven dachten aan te treffen. Brieven waren de 'nouvelle zones érogènes de l'espace littéraire' geworden (Diaz 1995: 25), en belandden in een soort schemerzone waaruit ze in feite nooit meer zijn losgekomen: 'Mi-littérature, mi-histoire, mi-texte de plaisir, mi-document frémissant, la lettre est l'accès chirurgical à des vérités incorporées' (Diaz 1995: 26).¹²

Indien een brief onder bepaalde voorwaarden dan toch als een literair genre kan worden beschouwd, dan rijst ook de vraag of een volledige briefwisseling deel uitmaakt van het oeuvre van een auteur. Gothot-Mersch betwijfelt dat:

11 Zie ook Nickisch (1991: 100): 'Für das Werksamwerden ästhetischer Qualitäten eines Briefes ist nicht ausschließlich die bewußte künstlerische Gestaltungsabsicht maßgebend oder ursächlich, sondern ebensowohl das Rezeptionsverhalten der Briefleser'.

12 Waarop hij zich precies baseert, is onduidelijk, maar Steinecke (1993: 110) beweert dat (literatuur)critici tot zijn aangename verrassing langzaam maar zeker beginnen te denken wat brieveneditoren volgens Steinecke zelf ook steeds meer menen: 'Ein Brief ist ein literarischer Text'. Steinecke geeft wel toe dat die opvatting 'noch nicht einmal in der allgemeinen Editionswissenschaft Gemeingut' is geworden. De uitspraak dateert van 1993, maar ook vandaag lijkt het idee dat de brief (per definitie) een literaire tekst zou zijn nog geen meerderheid van editiewetenschappers te hebben overtuigd.

Une correspondance n'est pas une oeuvre dans sa conception: ni au départ, ni en cours de route on ne trouve chez l'auteur de projet d'ensemble [...]. Au cours des trente ou des cinquante années pendant lesquelles un homme ajoute lettre après lettre à sa correspondance, il évolue, il change d'avis, de goût, de style – sans jamais pouvoir, comme lorsqu'on écrit un roman, neutraliser l'idée ancienne ou intégrer la contradiction. Et l'unité manque aussi du côté de la réception: destinataires nombreux et divers. (Gothot-Mersch 1991: 16)

Als brieven al een literair genre vormen, of indien ze althans op een gelijkaardige manier bestudeerd kunnen worden, dan is dat volgens Gothot-Mersch alleen zo bij schrijvers, omdat het medium van brieven en andere literaire genres nu eenmaal hetzelfde is, namelijk de taal:

[L]a correspondance de l'artiste et son oeuvre sont *de la même nature verbale*. La correspondance d'un peintre ou d'un musicien peut nous révéler les théories de l'artiste sur son art. Seule la correspondance d'un écrivain peut être étudiée comme une partie de son oeuvre, ou comme son laboratoire. (Gothot-Mersch 1991: 23)

Ook Mann (1976) vindt in de brieven van schrijvers voldoende elementen terug om ze als artistieke bronnen te beschouwen, maar de door Gothot-Mersch genoemde mediale gelijkenis tussen brieven en andere geschreven kunstvormen volstaat voor Bürgel (1976) niet om de privé-brief – laat staan de briefwisseling – tot de literatuur te rekenen. Bürgel vindt in brieven immers al te zeer een pragmatische bedoeling terug, en mist fictionaliteit of het 'Aura des Schönen' dat literatuur volgens hem kenmerkt (Bürgel 1976: 289-90).¹³

Belangrijk in de context van dit proefschrift is de bemerking van Nickisch (1991) dat het vaak de *publicatie* van een privé-brief is, en dus in feite het oneigenlijke gebruik van een bron die in oorsprong niet voor publicatie bedoeld was, die aan die brief een literair karakter kan geven. Het publiceren van een privé-brief geeft aan die brief een onbedoeld statuut, waardoor ook zijn functie onvermijdelijk verandert en er bijgevolg mogelijk een literaire waarde aan kan worden toegekend. Niet om het even welke privé-brief wordt door publicatie echter vanzelf een literair product; alles hangt af van de al dan niet aanwezige intrinsieke literaire elementen die erin vervat zitten:

Der Druck sichert ihnen allenfalls historische Bedeutung oder ermöglicht eine künftige ästhetische Wirkung, verleiht ihnen aber nicht automatisch die Qualität einer künstlerisch relevanten Literaturgattung. Richtig ist, daß der Brief erst durch seine Publikation zum "Gegenstand des

13 Zie ook de analyse van Hussong (1998).

öffentlichen Interesses" wird und daß der veröffentlichte Brief mit dem privaten "nur noch den Wortlaut gemein" hat. (Nickisch 1991: 100)

Een gematigd besluit uit wat voorafging is dat van een auteur die zijn leven aan het schrijven wijdt, kan worden verwacht dat hij/zij ook enige stilistische en zelfs literaire zorg zal besteden aan ten minste een aantal van zijn/haar brieven. Daarmee is niet gezegd dat de brief per definitie een literair genre vormt, maar dat 'sich bestimmte autorspezifische sprachliche, stilistische und kompositionelle Charakteristika sowohl in dessen Werken als auch in dessen Briefen finden' (Woesler 1993: 51). We doen er daarom best aan om de brief niet uitsluitend pragmatisch (als historische bron van informatie) te bestuderen. Ook literatuurwetenschappelijke werkmethoden en onderzoeksvragen kunnen op epistolaire bronnen worden uitgetoetst, maar zoals ook Schmid oordeelt, wordt brievenonderzoek slechts zinvol wanneer de beide onderzoeksmethoden gecombineerd worden:

Erst wenn wir beiden Betrachtungsweisen, unter denen der Brief gesehen werden kann und die sich aus seinem Charakter ergeben, gerecht werden, d.h. wenn wir den literaturwissenschaftlichen Aspekt mit dem Aspekt der historischen Quellenkunde weder unzulässig vermischen noch beide gegeneinander ausspielen, glaube ich, kommen wir dem gemeinsamen Anliegen näher. (Schmid 1993: 27)

1.1.4. Materialiteit

Volgens Van den Berg (1975) is het vooral de materialiteit van de brief die allerlei specifieke communicatieve processen tot stand brengt. Om de materiële aspecten van brieven en de verschillende operaties en situaties binnen het correspondentieproces dat daardoor tot stand komt te benoemen, gebruikt Van den Berg (1975, geciteerd uit 1999: 200) de term 'epistolariteit'. Die omschrijft hij als volgt:

Een brief wordt in de eerste plaats gekenmerkt door een zekere materialiteit, een dingkarakter: één of meerdere vellen papier, voorzien van geschreven, door inkt veroorzaakte, lettertekens, al dan niet opgeborgen in een al dan niet verzegelde enveloppe. Door middel van de geschreven taaltekens brengt de brief een taalboodschap over, die meestal aanvangt met een dagtekening, plaatsaanduiding en aanhef en die wordt afgerond met de naam of de handtekening van de adressant. De adressant en adressaat veronderstellen een zeker epistolair circuit. Aan de ene kant bevindt zich de adressaat in een bepaalde schrijfsituatie en schrijfmotivatie, aan de andere kant de adressaat in een bepaalde leessituatie en leesmotivatie. Geeft de in de brief vervatte taalboodschap de adressaat aanleiding tot

schriftelijke reactie, dan begint het correspondentieproces opnieuw. (Van den Berg 1975, geciteerd uit 1999: 200)

Baasners opvatting sluit daarbij aan. Hij wijst erop dat de materialiteit van de brief de instigator van het communicatieproces (de briefschrijver) bepaalde plichten oplegt. Hij zal immers zijn gedachten op een begrijpelijke manier moeten ordenen, zijn handschrift en stijl moeten verzorgen enz. (Baasner 2008: 63). De zender van de boodschap zal m.a.w. op een andere manier aandacht moeten besteden aan de poëtische functie die zijn boodschap vervult dan wanneer hij een mondeling gesprek zou voeren: 'Papier beschleunigt, verkürzt, versachlicht und erzwingt Kommunikation' (Baasner 2008: 62).

De rol die de ontvanger van een brief in het communicatieproces speelt, wordt eveneens door materialiteit beïnvloed. Dat het beantwoorden van een brief voor hem/haar min of meer als een verplichting aanvoelt, wordt bijvoorbeeld niet (vooral) bepaald door de vraag of er in die brief al dan niet iets belangwekkends of interessants staat geschreven, zijn 'materielle Hülle' alleen al volstaat (Baasner 2008: 64).¹⁴ Het materiële omhulsel van de brief is er bijgevolg een onmiskenbaar betekenisdragend aspect van, wat overigens betekent dat de gebruikelijke representatie van een brief in een gedrukte editie (m.n. een transcriptie) onvermijdelijk een betekenis-armere variant van het origineel is (Gfrereis 2008: 73-74). Voor het vervolg van dit proefschrift is het weliswaar van belang om erop te wijzen dat descriptieve digitale tekstcodering niet alleen uiterst geschikt is om de communicatieve actoren en functies van brieven weer te geven, ook voor de beschrijving van epistolaire materialiteit komt dergelijke *markup* goed van pas.¹⁵

In essentie is de materialiteit van brieven te herleiden tot een vorm van 'schriftelijkheid'.¹⁶ Woesler (1977) oordeelt dat de brief precies door zijn schriftelijke materialiteit niet louter een *Ersatz* is die noodgedwongen wordt aangewend wanneer mondelinge (of visuele) communicatie onmogelijk is. Brieven zijn daarentegen 'ein Medium sui generis, dessen kommunikative Funktionsmöglichkeiten von denen des Mediums Gespräch deutlich unterschieden sind' (Woesler 1977: 41). De brief onderscheidt zich volgens Woesler door zijn geheel eigen materialiteit niet alleen van het mondelinge gesprek, maar ook van andere schriftelijke tekstsoorten die het object van de filologie zijn. Hij noemt het briefmateriaal en de 'Art der Niederschrift' als onderscheidende elementen die

14 Of de brief inderdaad al dan niet beantwoord wordt, en wat er vervolgens verder mee gebeurt, is iets waarover de afzender geen controle meer heeft. Baasner (2008: 68) noemt alles na het versturen van een brief het 'naleven' (*Nachleben*) van die brief.

15 Zie hoofdstuk 5 en hoofdstuk 8.

16 De term wordt hier letterlijk vertaald uit het Duitse 'Schriftlichkeit', die o.m. te vinden is bij Langner (1988: 2-3), die zich daarvoor inspireerde op Woesler (1977).

wel degelijk betekenis dragen, omdat ze impliciet iets over de auteur van de brief vertellen. Er valt immers iets uit af te leiden over 'das Selbstbewußtsein des Absenders und über seine Beziehung zum Adressaten'; 'beim Empfänger entsteht unabhängig vom Inhalt – oft unbewußt – ein erster Eindruck, ob jemand korrekt, zuverlässig, großzügig, aufgeschlossen oder gar extravagant ist' (Woesler 1977: 42).

1.1.5. Tentatieve definitie

Voor dit hoofdstuk rest ons nog een poging te ondernemen om enkele van de hierboven geformuleerde definities van brieven te nuanceren en/of aan te vullen. Zoals ook Langner (1988: 1-21) omslachtig heeft aangetoond, blijkt het erg moeilijk om de brief te definiëren op een manier die alle andere (gesproken en geschreven) tekstvormen tegelijk uitsluit.¹⁷ Een definitie van de brief zal daarom altijd een combinatie moeten zijn van enkele generaliserende (en dus relatief vage) observaties over een aantal zeer diverse aspecten van de brief. Langner beroept zich daarvoor op onderzoek van Peter Bürgel (1976), maar doet dat zodanig genuanceerd dat van zijn oorspronkelijke doel, m.n. een definitie van de brief, geen sprake meer kan zijn.

Uit wat voorafging kan hoe dan ook worden besloten dat de brief door zijn specifieke materiële hoedanigheid en complexe samenspel van inherente communicatiefuncties een intermediërende plaats inneemt tussen enerzijds het mondelinge gesprek – waarvan het semantisch en vormelijk een en ander imiteert – en anderzijds enkele andere soorten (geschreven of gedrukte) tekst, die minder dialogisch en dus minder communicatie-dwingend zijn.¹⁸

Een genuanceerde maar werkzame definitie van de brief kan m.i. best worden opgevat als een geheel van proposities, die samen enkele essentiële eigenschappen en functies van de brief omschrijven. Gebaseerd op het voorgaande, en geïnspireerd door de definities van o.m. Mathijsen (1995: 366) en Scheibe (1988: 137), wordt als definiëring van de brief voor dit proefschrift uitgegaan van de volgende proposities:

17 Langner stelde vast dat de brief noch door zijn specifieke 'Schriftlichkeit' (1988: 2-3), noch door zijn 'strukturelle Merkmale' (1988: 3-10), noch door zijn karakter als 'nichtfiktionale Textsorte' (1988: 10-12), noch door zijn 'Mitteilungsfunktion' (1988: 13-17) van alle andere tekstvormen te onderscheiden valt.

18 Bij Wirth heet het dat 'der Brief versucht, das Konzept mündlicher Kommunikation im medialen Rahmen der Schrift zu realisieren'. 'Es handelt sich um eine schriftliche Mündlichkeit, die beim Leser einen natürlichen Eindruck hinterlassen soll (Wirth 2008: 93).

1. Een brief is een **tekst** waarmee één of meerdere afzenders op een **schriftelijke** manier een complex en polyfunctioneel **communicatieproces** met één of meerdere niet anonieme ontvangers tot stand brengen of voortzetten.
2. Het doel van de brief is te worden **overhandigd of verstuurd**, niet om te worden gereproduceerd of openbaar te worden gemaakt.
3. Naast een bijzondere en betekenisdragende **materialiteit**, waarvan het **schrift** het meest essentiële en de eventuele **envelop** het opvallendste element is, bevat de brief vaak nog een aantal typerende **vormkenmerken**. Terwijl enkele daarvan (zoals de aanspreekvorm en de aanhef) ook in het mondelinge gesprek voorkomen, wijzen andere elementen (zoals de datering en de ondertekening) op een verband met andere types van geschreven tekst.
4. Hoewel de brief niet als dusdanig bedoeld is, kunnen er in sommige gevallen wel **literaire kwaliteiten** aan worden toegeschreven. Een correspondentie kan bijgevolg behalve als historische bron ook als literair nevenproduct van een auteur worden bestudeerd.

1.2. De brieveneditie

1.2.1. Basisvereisten en gangbare verschijningsvormen

Een definitie van de brief volstaat voor een editeur niet om te bepalen welke bronnen al dan niet in zijn/haar brieveneditie moeten worden opgenomen. Het is ook de vraag of er wat dat betreft wel algemeen geldende richtlijnen kunnen worden opgesteld, en zelfs indien dat het geval zou zijn, of die ambitie moet worden nagestreefd. Strikte regels zijn hoe dan ook niet voorhanden; zelfs bij Woesler (1988) – die zich over de meeste andere aspecten van de brieveneditie vrij gedicteerd heeft uitgesproken – wordt hooguit geopperd dat de editeur in zijn verantwoording best kan vermelden of hij/zij ook de volgende 'briefsoorten' al dan niet in de editie heeft opgenomen:

[O]ffene Briefe, Berichte in Briefform, Eingaben, Briefgedichte: An..., im Auftrag eines Autors verfaßte Briefe, mit Zustimmung des Autors verfaßte Briefe (z.B. Familienkorrespondenz), nicht abgeschickte Briefe, nicht gelesene Briefe, Briefentwürfe (bei fehlendem Original), kollektive Briefe, amtliche Schreiben (z.B. als Sekretär), berufliche Schreiben (z.B. als Arzt), Druckereikorrespondenz, Widmungen, Stammbucheintragungen, Billette, Visitekarten, Telegramme. (Woesler 1988: 9)

Over de basisprincipes lijkt evenwel een consensus te bestaan. Hieronder worden de richtlijnen overgenomen die Marita Mathijssen (1995: 364) destilleerde 'uit editeursverantwoordingen bij wetenschappelijk brievenedities en uit theoretische artikelen van de laatste twintig jaar, voornamelijk uit het Duitse en Angelsaksische taalgebied'.¹⁹ Ze verwoorden in de eerste plaats de eisen die principieel mogen gesteld worden 'aan een wetenschappelijke brievenuitgave die deel uitmaakt van een historisch-kritische editie van het volledig werk van een auteur':

1. Het overgeleverde brievenmateriaal wordt volledig gepubliceerd;
2. De editie bevat een inclusief of exclusief apparaat waarin alle versies van de brieven en alle varianten weergegeven zijn, inclusief de onmiddellijke correcties;
3. Wanneer retourbrieven bewaard zijn gebleven, worden ook die gepubliceerd;
4. De editie bevat een editeursverantwoording waarin de editor verslag doet van zijn beslissingen en daarover verantwoording aflegt;
5. De brieven worden becommentarieerd en van zaak-, titel- en personenregisters voorzien. (Mathijssen 1995: 364)²⁰

Hoe duidelijk die basisregels ook zijn, hun nut is voor de hedendaagse brieveneditor slechts gering gebleken, al was het maar omdat van geen enkele auteur in het Nederlandse taalgebied in de laatste decennia nog een historisch-kritische editie van het volledige werk volgens het Duitse model werd uitgegeven.²¹ Wie zich in het recente verleden met wetenschappelijke brievenedities heeft beziggehouden, hoefde zich dus niet op Mathijssens basisregels te beroepen. Overigens zijn onder de historisch-kritische brievenedities die in het recente verleden in het buitenland zijn verschenen, talloze voorbeelden te vinden die om de een of andere reden afwijken van Mathijssens principes wat betreft de te editeren bronnen, met name de eis van volledigheid en de eis dat ook de retourbrieven worden gepubliceerd. Die twee eisen worden hieronder wat meer toegelicht.

19 Aangezien het handboek editiewetenschap van Mathijssen dateert uit 1995, wordt dus de periode tussen 1975 en 1995 bedoeld.

20 Deze basisprincipes moeten ertoe leiden dat een brieveneditie zou voldoen aan de vier kwaliteiten waaraan een goede brieveneditie volgens Seck (2002) beantwoordt. De editie van de correspondentie van Wilhelm Schickard moest volgens Seck althans 'vollständig', 'kritisch', 'übersichtlich' en 'informativ' zijn. Een vrijwel identieke formulering van haar vijf basisvereisten formuleerde Marita Mathijssen eerder al in een artikel n.a.v. een colloquium over de brieven van Guido Gezelle. Zie Mathijssen (1991: 12).

21 In verband met de basisprincipes van het Duitse historisch-kritische editiemodel, zie o.m. Scheibe (1971) en Mathijssen (1995: 58-65).

De allereerste basisregel, de eis van volledigheid, is meteen ook de meest betwiste van allemaal.²² De redenen daarvoor zijn vooral de grote arbeidsintensiviteit die het verlangen naar exhaustiviteit met zich meebrengt en de navenante gevolgen voor de budgettering van een dergelijk editieproject. Scheibe (1997a: 200 en 1998: 200) gaat er weliswaar van uit dat van alle brieven die een auteur tijdens zijn leven schrijft, er gemiddeld slechts een derde wordt overgeleverd,²³ maar zeker tot in de negentiende eeuw was het schrijven van brieven een dermate belangrijke manier voor auteurs en intelligentsia om contacten met vrienden en collega's te onderhouden, dat zelfs zonder die verloren brieven de editeur vaak nog over duizenden bronnen kan beschikken.²⁴

Volgens Lewis (1978: 30) zijn er bijgevolg drie vragen die elke brievenediteur zich bij het aanvangen van zijn werk moet stellen: 'Shall I print all the letters of my man or only those I consider "interesting"?'; 'Shall I print the letters *to* my man?'; en 'Shall I publish chronologically or by correspondences?' Lewis zelf pleit ervoor om op de eerste twee vragen in de mate van het mogelijke positief te antwoorden, en het antwoord op de laatste vraag van de specifieke eigenschappen van het te editeren corpus te laten afhangen. Terwijl er in theorie wel een grote consensus over Lewis' standpunt bestaat, blijkt hij in de praktijk op maar weinig bijstand te kunnen rekenen. In de Duitse editiepraktijk heeft de hunker naar volledigheid wellicht nog het minst van zijn kracht ingeboet, maar elders lijken editeurs het juk van de eis van volledigheid al langer van zich te hebben afgeworpen. De reden daarvoor is, nogmaals, dat het werk van maar weinig auteurs nog in een historisch-kritische editie wordt gepubliceerd, waardoor editeurs zich een grotere vrijheid menen te kunnen veroorloven.

In 1990 vroeg Hooykaas zich luidop af of het wel zinvol is om bij onevenwichtig samengestelde brieven corpora van een politicus of een schrijver 'aan de opzet van een zogenaamde briefwisseling of aan het chronologisch publiceren van brieven van, aan en zelfs over' tegemoet te komen: 'Wie of wat is nu eigenlijk het object van onderzoek?' (1990: 345) Hooykaas betwist ook dat de brief in de negentiende eeuw een veel breder gamma aan functies zou hebben vervuld dan alleen maar het overbrengen van droge informatie:

22 Die eis is evenwel de allereerste van de 126 door Woesler (1988) geformuleerde voorstellen om tot een normering van brievenedities te komen. Hij verwoordt de bedoelde basisregel als volgt: 'Die wissenschaftliche *Gesamtausgabe* der Briefe eines Autors strebt im Bereich literarischer und private Briefe *Vollständigkeit* an' (Woesler 1988: 8).

23 Die schatting blijkt voor de brieven van Georges Sorel (1847-1922) alvast te kloppen; zie Prochasson (1991: al. 8).

24 Scheibe (1997a) wijst erop dat van een aantal verloren brieven toch vaak nog sporen terug te vinden zijn, bijvoorbeeld omdat er in brieven die wel overgeleverd zijn naar verwezen wordt, of omdat ze vermeld worden in een postregister, een dagboek of een andere bron. Hij oordeelt dat de editeur deze 'erschlossene Briefe' op een schematische manier ook in de editie dient te vermelden: 'Erschlossene Briefe sind Briefe, die nur durch Hinweise in Briefen des Autors, in Briefen an den Autor oder in Briefen zweiter an dritte Personen, durch Hinweise in Tagebüchern des Autors, des Empfängers oder anderer Personen, durch Beantwortungsvermerke auf Briefen, durch Briefumschläge bzw. durch Postlisten und dergleichen bekannt sind. Sie werden an dem gegebenen oder einem vom Editor zu bestimmenden chronologischen Ort in die Edition der überlieferten Briefe einbezogen' (Scheibe 1997a: 202).

De opvatting, dat het schrijven van een brief in de negentiende eeuw iets anders betekende dan een telefoongesprekje, is in haar algemeenheid onjuist. Nogal wat briefjes gaan over het maken van een afspraak. Moeten die allemaal worden gepubliceerd? [...] Zelfs een belangrijk man als Thorbecke heeft brieven geschreven die te onbelangrijk zijn om in druk uit te geven, zo luidde mijn conclusie. (Hooykaas 1990: 346)

Ongeacht of Hooykaas' vergelijking tussen het telefoongesprek en de brief steekhoudt, is het alleszins duidelijk dat de algemene regel die om de volledigheid van het geëditeerde corpus vraagt, in feite slechts in uitzonderlijke omstandigheden kan worden toegepast. Terwijl Deprez (1965-1968) ervoor koos om een zo volledig mogelijk pallet met briefsoorten van Jan Frans Willems in de editie van diens correspondentie op te nemen,²⁵ vatte Walker (1978: 110) de situatie helder samen door eenvoudig te stellen dat '[w]e can't publish everything. We must make decisions about what gets in and what is to be left out.'

Schmid (1988: 6-7) deelt die mening, en oordeelt dat brieveneditors zich de vrijheid moeten kunnen veroorloven om op basis van de specifieke eigenschappen van het corpus waarmee zij aan de slag gaan, uitbreidende of beperkende factoren in te roepen om bepaalde soorten bronnen al dan niet te publiceren. Volgens Halsband (1958: 28) zijn er maar twee criteria om dergelijke afbakeningen te maken: '[W]hat is the edition's purpose and what materials are available'. Vanhoutte (2003) voegt daar nog aan toe dat het dan niet de formele structuur is die als argument kan worden ingeroepen om een bron al dan niet in een brieveneditie op te nemen; de 'kwaliteit van privaatheid die door de editor geëvalueerd moet worden, is dat wel' (Vanhoutte 2003: 154).

Ook aan de vereiste dat in een historisch-kritische brieveneditie niet alleen alle brieven *van* een bepaalde auteur dienen te worden opgenomen, maar ook alle brieven *aan* die auteur, wordt niet altijd voldaan. De hoeveelheid bronnen die wat dat betreft beschikbaar zijn, is ook hier uiteraard de doorslaggevende factor, maar Arnold (1993: 61) noemt ook nog de mate waarin de retourbrieven al eerder gepubliceerd zijn, de grootte van het lezerspubliek en wetenschappelijke en economische motieven als argumenten om er al dan niet voor te kiezen de 'Gegenbriefe' te publiceren. Het spreekt voor zich dat ons begrip van een briefwisseling groter, genuanceerder en dus vollediger wordt, wanneer we de beide partijen aan het woord horen.

25 Het gevolg is dat de editie een aantal bronnen bevat waarvan kan worden betwijfeld of ze wel als brief dienden te worden beschouwd. Deprez (1990: 336-337) stelt dat ze bijvoorbeeld ook afschriften, minuten, concepten en kopieën in aanmerking heeft genomen, net als fragmenten van brieven, parafraseringen van een verdwenen brieven, in druk gepubliceerde stukken 'met het formele uitzicht van een brief' en collectieve brieven.

Door het intrinsiek dialogische karakter van correspondentie is het lezen van brieven waarin de zender nooit eens de ontvanger wordt (en vice versa), vaak net zo frustrerend als de kamer, de treinwagon of de tafel te moeten delen met iemand die in een geanimeerd telefoongesprek verwickeld is met een onbekende die verder onhoorbaar blijft. De noodzakelijke kanttekening die daarbij moet worden gemaakt, is uiteraard dat sommige gesprekken, telefonisch of in briefvorm, in feite slechts schijnbaar dialogen zijn, omdat één persoon het gesprek volledig naar zich toetrekt en hij/zij *de facto* dus de enige is die in het hele communicatieproces boodschappen overbrengt. Robert Halsband, bezorger van *The Complete Letters of Lady Mary Wortley-Montagu*,²⁶ beschikte naast 800 brieven van Lady Mary o.m. ook over negentig retourbrieven die haar door haar echtgenoot waren toegestuurd, en zestig van de gravin van Oxford. Halsband (1958: 29) achtte die twee collecties echter 'so dry and dull' dat ze, als ze zouden gedrukt worden, 'infect the book with a deadly tedium'. Halsband koos er daarom voor om wel uit die brieven te citeren, maar ze niet integraal te publiceren.²⁷

Overigens dient in deze context nog te worden opgemerkt dat door de publicatie van een brief, bijvoorbeeld in een wetenschappelijke brieveneditie, het normale communicatieproces dat door die brief tot stand komt, grondig wordt gewijzigd. Wanneer een brief gepubliceerd wordt, is hij niet meer (alleen) aan één ontvanger gericht, maar (ook) aan een publiek van mee-lezers die vanop de tweede of derde rij de gecommuniceerde boodschap waarnemen (Wirth 2008: 100). Dat komt vooral doordat de zeer specifieke materialiteit van de brief door publicatie bijna onherkenbaar wordt getransformeerd en zijn statuut als brief en communicatieproces helemaal is gewijzigd. Uwe Wirth noemt dat gewijzigde statuut een 'Replica-Token':

Durch seine drucktechnische Modulation wird der Brief aus seiner existentiellen Relation zum Adressaten und zur Situation herausgelöst. Insofern sich die Authentizität des Briefes daraus ableitet, dass er eigenhändig von seinem Urheber verfasst wurde, geht diese Eigenhändigkeit mit der Verfielfältigung des Briefes verloren, denn nun ist er noch eine Kopie, ein technisch erzeugtes "Replica-Token". (Wirth 2008: 100)

Wie om welke reden dan ook beslist om geen volledig corpus brieven van en aan een auteur te editeren, kan zich door een aantal beproefde methodes laten inspireren. Mathijsen (1995: 369-372)

26 Zie Halsband (1965-1967).

27 Sudhof (1977: 39) beschrijft een gelijkaardig geval i.v.m. de brieven aan Thomas Mann. De argumentering en werkmethode van Halsband zijn louter op subjectieve (en misschien commerciële) criteria gestoeld, en kunnen dus niet wetenschappelijk worden genoemd. Dat neemt niet weg dat ze, indien ze duidelijk geëxpliciteerd zijn en de lezer/gebruiker dus weet wat er wel en niet in de editie te vinden is, toch tot een geslaagde brieveneditie kunnen leiden.

onderscheidt in de alternatieve methoden drie types: de deeleeditie (die het corpus beperkt o.b.v. de tijd, de ruimte, een bezigheid of een correspondent, maar die binnen dat afgebakende deelcorpus wel volledig tracht te zijn), de selectieve editie (waarbij de editeur o.b.v. zijn kennis van het totale corpus een representatieve of thematische selectie maakt) en de regestenuitgave (waarin de inhoud van een (te) groot aantal brieven op een zo objectief mogelijke manier bondig wordt samengevat).²⁸ Al deze soorten van edities hebben hun eigen voor- en nadelen, maar wanneer de editeur een duidelijke afbakening maakt, de gemaakte keuzes goed verantwoordt en binnen het (deel-)corpus consequent de eigen keuzes respecteert, zijn ze volwaardige alternatieven voor de 'mammoetondernemingen van verzamelde brieven' (Mathijssen 1995: 364).

Uit de praktijk van de laatste decennia blijkt dat in het Nederlandse taalgebied (wat brieven betreft) vooral deeleedities het licht zien, waarin veelal volledige correspondenties verschijnen, maar dan in die zin dat ze tot twee correspondenten beperkt blijven.²⁹ In veel gevallen gaat het om de publicatie van leesedities die al dan niet gebaseerd zijn op diplomatische (archief)edities (die op hun beurt niet in het commerciële circuit terechtkomen maar bijvoorbeeld in de wetenschappelijke instituten waar ze vervaardigd zijn wel beschikbaar blijven).

1.2.2. **Commentaar bij de brieveneditie**

In haar handboek editiewetenschap heeft Marita Mathijssen (1995: 333-351) een heel hoofdstuk gewijd aan de commentaar in de diverse editietypes. Omdat Yves T'Sjoen (2003) daarenboven de voornaamste kwesties uit Mathijssens synthese ook nog eens specifiek naar het editeren van brieven

28 Koltes (1998) verdedigt de beslissing om de brieven aan Goethe als regestenuitgave te laten verschijnen door erop te wijzen dat een volledig publicatie van de 20.000 brieven wellicht tachtig volumes in beslag zou nemen. Twee redenen waren doorslaggevend om voor regesten te opteren: (1) '[D]er Umfang der projektierten Ausgabe, die nur sinnvoll war, wenn *alle* greifbaren Briefe berücksichtigt würden', en (2) '[D]ie Überlegung, daß bei den meisten An-Briefen unterschiedlichen Lesarten weit geringere Bedeutung zukommt als bei literarischen Texten'.

Langner (1988: 31-57) noemt naast de deeleeditie (*Teilausgabe*) en de regestenuitgave (*Regestausage*) ook nog de hybride editie (*Mischedition*) en de 'documenten-biografie' (*Dokumenten-Biographie*). De hybride editie is hier op te vatten als een combinatie van volledig getranscribeerde bronnen (die ongepubliceerd of moeilijk te vinden zijn), slechts ten dele of als regesten gepubliceerde bronnen (waarvan eerder slechts fragmenten zijn verschenen of die moeilijk raadpleegbaar zijn geworden), en bibliografische beschrijvingen (van bronnen die elders volledig zijn gedrukt in makkelijk te vinden publicaties). Langner (1988: 47-52) baseert zich daarvoor op het model van Fetzer (1980), dat ook (echter zonder bronvermelding) wordt overgenomen door Arnold (1993: 62).

Langners beschrijving van de 'documenten-biografie' (1988: 52-57) is gebaseerd op het voorstel van Becker (1977), die een publicatietype in het leven riep dat zich tussen de brieveneditie en de biografie bevindt, in die zin dat ze geen interpretatie van de gepubliceerde feiten bevat (die wel in de biografie terug te vinden is), en behalve brieven ook andere bronnen publiceert. Deze publicatievorm documenteert dus het leven van een persoon door brieven, dagboeken e.d. weer te geven, zonder dat die gegevens door een biograaf van (veel) analytisch proza worden voorzien. Ze is volgens Becker (1977: 11) geslaagd 'wenn sie den Benutzer in einen besseren Informationsstand versetzt als ihn die Beteiligten selber hatten'. In zekere zin is de documenten-biografie nauw verwant aan de kroniek, wanneer die althans is opgebouwd uit geciteerde (delen van) brieven en andere documenten. Dergelijk procedés zijn in mindere of meerdere mate o.m. terug te vinden bij Van Raemdonck (2006) en Van Wilderode (2010).

29 Sudhof (1977: 32) noemt dit soort edities 'Einzelbriefwechsel'.

heeft vertaald, wordt het thema hier niet meer uitgebreid behandeld. Het doel is uitsluitend om enkele hoofdlijnen nog eens bondig op een rij te zetten en er enkele specifiek te belichten in de bredere context van dit proefschrift.

Net als de meeste editoren beschouwt ook Mathijsen brieven in de eerste plaats als historische documenten. De brieveneditor dient volgens haar bijgevolg telkens bij die passages commentaar te leveren (en dus een annotatie aan de leestekst toe te voegen) waarbij hedendaagse lezers moeilijkheden kunnen ondervinden om die historische teksten te begrijpen. Mathijsen (1995: 342) onderscheidt vijf categorieën waarin dergelijke problemen kunnen worden onderverdeeld, en veertien meer concrete omschrijvingen van gevallen die een editor ertoe kunnen laten besluiten om een annotatie toe te voegen (Mathijsen 1995: 343-345).

Om een en ander aanschouwelijk te maken, en omdat ze van belang zijn voor het vervolg van dit proefschrift,³⁰ worden de veertien gevallen die Mathijsen noemt in de vijf grotere categorieën onderverdeeld. Het nummer dat de gevallen van Mathijsen hebben gekregen, staat telkens in Romeinse cijfers tussen haakjes. In de onderste rij van de tabel staat welke gevallen eventueel ook in een bepaalde categorie kunnen worden onderverdeeld, afhankelijk van de manier waarop ze worden geïnterpreteerd of de manier waarop ze zich in concrete casussen aandienen.

30 De vijf categorieën kunnen immers, omgezet naar de grammatica en morfologie van (meta-)talen als XML en DALF, beschouwd worden als elementen, terwijl de veertien concrete gevallen als waarden van het attribuut **@type** kunnen doorgaan. Zie daarvoor hoofdstuk 5 en hoofdstuk 8.

I Taalmoeilijkheden	II Gebrek aan referentiële kennis	III Intertekstualiteit	IV Andere esthetische normen	V Andere mentaliteit
(1) Betekeniswijzigingen, vergeten (dialect-) woorden en ongebruikelijke constructies	(3) Namen van niet-fictionele personen	(4) Namen van fictionele personages	(11) In onbruik geraakte stijlfiguren, topoi, kunstige of retorische vormen	(9) Historische gewoonten, gebruiken en gebruiksvoorwerpen
(2) Latijnse en Griekse citaten (+ andere vreemde talen, behalve Engels, Frans, Duits)	(6) Plaatsnamen, straatnamen en namen van gebouwen	(5) Titels van boeken en gedichten, citaten en bijbelverwijzingen	(13) Beeldspraak die niet meer gehanteerd of herkend wordt	
(14) Passages die moeilijk te interpreteren zijn (door de formulering)	(7) Namen van instellingen, scholen, genootschappen en verenigingen	(12) Parallellen met andere werken		
	(8) Historische feiten die niet meer algemeen bekend zijn			
	(10) Bepaalde informatie die de eigentijdse lezer tot zijn beschikking had			
+ (11) en (13)	+ (5) en (9)			

De door Mathijsen (1995: 342-345) genoemde passages en probleemtypes die kunnen geannoteerd worden, gaan zoals al gezegd volledig uit van de identificatie van brieven als historische bronnen, waarin de referentiële functie van de boodschap (d.w.z. zijn feitelijke inhoud) duidelijk primeert boven de eventueel aanwezige andere communicatieve functies die in die brieven vervat zitten. Ze faciliteren daarmee het reguliere gebruik van brievenedities, dat – zoals hierboven beschreven werd – vooral (literair-)historisch, psychologisch en biografisch kan worden genoemd. Andere communicatieve functies laten zich inderdaad moeilijker in de commentaar bij een editie omschrijven, en al zeker in een annotatieapparaat. Mathijssens richtlijnen³¹ zijn bijgevolg een uitstekende leidraad voor de annoterende editeur, maar een alternatief voor het aanduiden en benoemen van andere aspecten van brieven die de lezer kunnen ontgaan, blijft aangewezen. Ook hier volstaat het om mee te delen dat descriptieve *markup* de (digitaal opererende) editeur wat dat betreft nogal wat mogelijkheden biedt; in een volgend hoofdstuk wordt daarop dieper ingegaan.³²

Over *wat* er dient geannoteerd te worden bestaat er dus een vrij grote duidelijkheid en consensus. Over *hoe* en vooral *hoe uitgebreid* dat best kan gebeuren, is er minder eensgezindheid waar te nemen.³³ Een inspirerend uitgangspunt is dat van Ralph Leigh, die ervan uitgaat dat een veelvuldigheid en veelsoortigheid van commentaar ten minste het voordeel hebben dat meer lezers er hun voordeel kunnen uit halen:

In a word, what I have tried to supply in my edition is a sincere text, with virtually complete textual variants, the elements of a history of the letters and their publication, together with a comprehensive annotation, biographical, bibliographical, linguistic, explaining references to contemporary events and tracing literary allusions and quotations. One bewildered though favourable reviewer once asked "Who will need all this information?" The answer, of course, is nobody, in the sense of no single person. But I have not edited the letters for a single person. And I hope that a great many users of the work will find some of the information provided helpful. (Leigh 1978: 60)

Een overvloed aan annotaties wordt in het beste geval als redundante informatie genegeerd; in het slechtste geval werken te veel annotaties storend of pedant. Een tekort aan verduidelijking vanwege

31 Volgens Mathijsen (1995: 343) gaat het 'niet om regels of voorschriften, maar om signalen: wanneer de commentator een van deze gevallen aantreft in een tekst, dient hij te *overwegen* of toelichting nodig is.

32 Zie hoofdstuk 5.

33 Over de voornamelijk in Duitsland gevoerde discussie of historisch-kritische edities *überhaupt* van commentaar dienen voorzien te worden – commentaar zou volgens sommigen te tijdgebonden zijn, waardoor ze de geambieerde eeuwigheidswaarde van historisch-kritische edities al te zeer zouden compromitteren – wordt hier niet ingegaan. Ook de kwestie of annotaties en ander commentaar bij een geëditeerde tekst (om die reden) al dan niet in een aparte band dienen te worden aangeboden, wordt hier niet behandeld. Zie daarvoor Mathijsen (1995: 334-337).

de editeur werkt echter even storend of frustrerend. In een poging om de editeur een zekere ondersteuning te bieden om het wankel evenwicht te bewaren, noemt Mathijsen (1995: 346-347) drie vuistregels die hem/haar op het rechte pad kunnen houden: de regel van de spaarzaamheid ('alles wat in de context niet ter zake doet, wordt weggelaten'), de regel van de dialoog ('[d]aar waar de tekst geen vragen oproept, maar de commentator extra informatie bezit, houdt hij die voor zich'), en de regel van de eigentijdsheid ([h]et gaat om de kennis van de lezer toen').

Zeer gelijkaardige richtlijnen worden geformuleerd door Wilmarth Lewis:

Do not on any account be clever. References should be made in as concise a manner as possible, but compression can be carried too far; the edition should not be turned into a private language, intelligible only to those initiated into it. [...]

It is a mistake for an editor to display his ingenuity, mastery of libraries, and indomitable will. [...]

As editor you should follow two rules. The first is, Do What is Best for the Reader, who doubtless shares with you common knowledge. [...]

The second inflexible rule of editing is Don't Annotate the Annotation. (Lewis 1978: 32-34)

Samenvattend kunnen we concluderen dat er in de editiepraktijk een ongeschreven consensus lijkt te bestaan dat een zekere gulheid wat betreft het *aantal* annotaties geen overbodige luxe is, maar dat binnen die annotaties *beknoptheid* altijd op prijs wordt gesteld. Daarnaast is er ook een zekere eensgezindheid vast te stellen over de individuele vrijheid die de editeur zich, op basis van de specificiteit van het te editeren tekstcorpus, kan veroorloven. Deprez (1990: 340) verwoordde die basisprincipes als volgt: 'Wat moet men immers verklaren en voor wie: voor een leek of een specialist? Ons standpunt was eerder te veel te geven dan te weinig. [...] [B]rieven uitgeven lijkt bij uitstek een individuele methode, aangepast aan materiaal en bewerker te vereisen. Ik dacht daarbij vooral aan de annotatie'.

De lichte voorkeur om 'eerder te veel te geven dan te weinig', wordt nog versterkt door de komst van digitale brievenedities, waarin de gebruiker zelf een grotere inbreng heeft om te bepalen wat wel en wat niet op het scherm verschijnt. Als de gebruiker zelf (mee) kan bepalen of de annotaties bij een bepaalde brief wel of niet worden weergegeven, en of ze allemaal tegelijk verschijnen of alleen diegene die hij/zij noodzakelijk acht, dan vervalt de vraag of de editeur de eindgebruiker van de brieveneditie niet met een teveel aan commentaar zal overrompelen.

1.2.3. Functies en gebruik

Zoals uit het begin van dit hoofdstuk al bleek, is het vervaardigen van een wetenschappelijke teksteditie bijna onvermijdelijk een tijdrovende, arbeidsintensieve en dus dure onderneming. Wie zich eraan waagt, wringt zich volgens de redacteurs van het boek met de veelzeggende titel *Vom Nutzen des Edierens* bijgevolg vanzelf in een positie waarin hij/zij elke keer weer opnieuw zijn/haar werk zal moeten verantwoorden en rechtvaardigen (Merta, Sommerlechner & Weigl 2005: 13).³⁴ Ook voor wie een brieveneditie voorbereidt, lijkt die bewering te kloppen. Toch legt nader onderzoek daarover een paradox bloot. Ongeacht of het voor tekstediteurs en editiewetenschappers inderdaad zinvol is om zichzelf de levenslange rol van missionaris en/of apologet van de eigen discipline aan te meten, puur subjectief lijken zij wel te voelen dat hun wat dat betreft weinig keuze wordt gelaten. Juist daarom is het merkwaardig dat er in editiewetenschappelijke literatuur³⁵ in feite slechts weinig expliciete beschrijvingen te vinden zijn van wat deze of gene onderzoeker, wetenschapper, lezer of gebruiker met een publicatie als een brieveneditie kan uitvoeren, behalve dan dat men ze kan lezen.

Publicaties die een briefwisseling van een bepaalde auteur als uitgangspunt voor verder onderzoek nemen, situeren zich vrijwel allemaal in het biografische, psychologische en literair-historische genre.³⁶ Een interessante uitzondering is *L'Équivoque épistolaire* van Vincent Kaufmann (1990), waarin auteurs als Flaubert, Baudelaire, Kafka en Rilke specifiek als briefschrijvers bestudeerd worden en de relaties tussen hun reguliere oeuvre en hun correspondenties worden vergeleken. Min of meer door Kaufmann geïnspireerd heeft Gothot-Mersch (1991: 18-22) enkele soorten van onderzoek beschreven die maar zelden worden gevoerd, maar waartoe de correspondentie van bijvoorbeeld Gustave Flaubert zich uitstekend zou lenen.³⁷ Behalve een studie van de verscheidene typologieën waarin brieven zijn onder te verdelen (zoals de liefdesbrief, de polemische brief, het

34 Volgens Merta, Sommerlechner & Weigl (2005) is dat onder meer te wijten aan het feit dat een editeur 'konsequenterweise an der grundlegenden Bedeutung hilfswissenschaftlicher Ausbildung festhält'. Dat standpunt, dat de editiewetenschap (of de concrete praktijk van de teksteditie) louter ter dienst zou staan van andere wetenschapsdisciplines, wordt hier met een nogal grote stelligheid geponeerd, hoewel daarover geen een consensus bestaat (zie o.m. alinea 7.4.3.1. in hoofdstuk 7). Wat er ook van zij, het is inderdaad wel precies doordat de editiepraktijk telkenmale als hulpwetenschap wordt gezien, dat ze vaak als minderwaardig wordt beschouwd, of dat ze bij wetenschappelijke kredietverleners althans op een tweederangsrol moet rekenen.

35 Daartoe worden in deze context zowel monografieën, hand-, essay- en studieboeken als de editieverantwoordingen in de edities zelf gerekend.

36 Ook in verband met de figuren rond *Van Nu en Straks* bestaan daarvan enkele voorbeelden. Zie o.m. Westerlinck (1982), die zijn studie over *De eerste rijpe jaren van Karel van de Woestijne* baseerde op de correspondentie tussen Van de Woestijne en Louis Ontrop (die later door Musschoot werd uitgegeven; zie Van de Woestijne 1985), en Smits (1993), die haar studie van de jonge Stijn Streuvels op diens briefwisseling met Emmanuel de Bom baseerde.

37 De correspondentie van Flaubert is zowel in allesomvattende als in disparate publicaties verschenen. Een overzicht van de verscheidene uitgaven waarin Flauberts brieven terug te vinden zijn, is te vinden bij Leclerc (2001). Op de website van het Centre Flaubert (Université de Rouen) zijn ook talloze brieven online terug te vinden. Zie <<http://flaubert.univ-rouen.fr/correspondance/>> [17 augustus 2010].

reisverslag, de troostbrief, de aanbevelingsbrief enz.), noemt ze ook een studie van de topoi die in de briefwisseling voorkomen,³⁸ een analyse van de brieven vanuit tekstueel (en eventueel literair) oogpunt, een onderzoek naar de mate waarin een briefwisseling als het literaire laboratorium van de auteur kan worden beschouwd en een verkenning van de concrete samenstelling en organisatie van de correspondentie. Dat laatste studiegebied kan leiden tot onderzoeksvragen zoals deze:

1. Wie kreeg veel brieven, en wie minder? Wat valt daaruit af te leiden?
2. Welk effect heeft de tijd op de lengte van de brieven?
3. Welke woorden en registers worden gebruikt om de geadresseerde aan te spreken?
Wat zegt het gebruik van een formele, informele of neutrale aanhef over de relatie tussen zender en ontvanger?

Doorgaans worden auteurscorrespondenties als geschiedkundig bronnenmateriaal beschouwd en behandeld. Onderzoekers synthetiseren hun inhoud, betekenis en context, om een biografisch – en dus grotendeels psychologisch of (literair-)historisch – betoog op te bouwen. Het soort onderzoek dat Gothot-Mersch (net als Kaufmann) voorstelt, verschilt daarvan op twee uiteenlopende manieren. Enerzijds wordt voor bepaalde onderzoeksvragen niet gelet op de inhoud van de briefwisselingen, maar worden zij puur als databank (of ook: *tekstbase*) behandeld, om er feitelijke en zelfs statistische analyses mee uit te voeren. Anderzijds wordt voor een keer niet gezocht naar hun historische of psychologische inhoud, maar naar het soort tekstelementen en -functies dat ook door de literatuurwetenschap wordt bestudeerd, zoals de retorische, stilistische en poëtische aspecten van de brieven.

Dat het gebruik van brieven corpora zich tot nu toe grotendeels tot een stereotiep soort van onderzoek beperkt heeft, heeft enerzijds te maken met het relatief statische karakter van de gedrukte edities waarin ze vooralsnog verschenen, en anderzijds met het meestal evenzeer stereotiepe soort commentaar dat editoren zelf aan de door hen gepubliceerde brieven toevoegen. De digitale editie reikt in een vrij grote mate oplossingen aan om die problemen te verhelpen, of biedt althans (meer) mogelijkheden aan om op basis van brieven een diverser soort onderzoek te voeren, zonder het klassieke gebruik uit te sluiten. Hoe ze dat doet, komt verder in dit proefschrift aan bod.

38 Gothot-Mersch (1991: 18) noemt in verband met de brieven van Flaubert o.m. de topos 'du "bavardage", du "rien à dire"; topos du "nous deux", topos de la franchise, topos du temps qu'il fait, de la chronique mondaine'.

1.3. Besluit

Zo divers als de verscheidene vormen die brieven kunnen aannemen en zo verscheiden als de functies die brieven kunnen vervullen, zo veelvormig en multifunctioneel zijn ook de wetenschappelijke edities die van brieven gemaakt kunnen worden. Hoe groot de consensus over enkele basisbeginselen van de brieveneditie ook mag zijn, voor vrijwel elk schijnbaar onwrikbaar principe blijken argumenten te bestaan die lijken te rechtvaardigen dat het niet wordt nagevolgd.

In dit hoofdstuk wordt uitgegaan van een **nieuwe definitie van de brief** die weliswaar gebaseerd is op enkele veel gehanteerde andere definities (die vooral uit de Duits-Nederlandse editieschool voortkomen), maar die werd aangevuld en genuanceerd door een beroep te doen op inzichten die ook in de Franse en Anglosaksische editiepraktijk voortkomen. Wat de **theorie over brievenedities** betreft, werden in dit hoofdstuk voorlopig alleen globale inzichten over hun aard en mogelijke functies behandeld. Vanwege het zeer specifieke (thematische) karakter van de concrete brieveneditie waarvoor dit hoofdstuk als theoretisch kader dient – nl. de digitale editie van brieven in verband met het tijdschrift *Van Nu en Straks* – zullen de genese, de technische aanpak en de praktische werkwijze van die editie verder in dit proefschrift apart worden belicht.

Belangrijk is wel de vaststelling dat brievenedities wel degelijk op erg verschillende manieren, voor zeer diverse soorten onderzoek en dus in principe door een zeer verscheiden publiek van onderzoekers gebruikt kunnen worden, terwijl in realiteit toch slechts weinig brievenedities aan die potentiële diversiteit van functionaliteiten tegemoetkomt. Om wat dat betreft enig verschil te maken met de brieveneditie rond *Van Nu en Straks* werd geopteerd voor een digitale editie, die bovendien gebaseerd is op descriptieve, platform- en software-onafhankelijke *markup*. Omdat beide aspecten – **digitaliteit** die gebaseerd is op een **specifieke markup** om een **meer gediversifieerde functionaliteiten** mogelijk te maken – van cruciaal belang zijn voor deze concrete brieveneditie, worden ze in de volgende hoofdstukken apart behandeld.

Hoofdstuk 2

De digitale editie: definitie, kenmerken en functies

Whatever electronic aids are available,
whatever external or internal pressure determine the organizational format and scope of a series,
the editor must remember that the scope of an edition and the arrangement of its contents
may determine how widely the edition is used – or whether it can be used at all.
(Kline 1998: 91)

Na een theoretische verkenning van de brief werd in het vorige hoofdstuk beschreven waaruit de brieveneditie in principe is opgebouwd, welke wetenschappelijke eisen eraan gesteld worden en hoe ze wordt gebruikt. In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat de specifieke karakteristieken van de *digitale* editie (horen te) zijn. Eerst wordt de digitale editie op een meer conceptuele manier gedefinieerd door ze te vergelijken met digitale archieven en digitale corpora, en door de distinctie te maken tussen hun zgn. archief- en museumfunctie. Vervolgens worden aan de hand van een meer concrete definitie nog enkele specifieke aspecten en karakteristieken van de digitale editie wat meer toegelicht.

2.1. Conceptuele benadering: archief, corpus en editie

2.1.1. Tweedelig model: Vanhoutte & Sahle

Van een wetenschappelijke teksteditie wordt verwacht dat ze tegelijkertijd twee doelstellingen verwezenlijkt, die in feite moeilijk te verenigen vallen. Enerzijds moet ze voor een bepaalde tijd een tekst aanbieden die als betrouwbare basis kan dienen voor nieuw onderzoek, en in die zin heeft de editie een archiverende functie: ze bewaart een geobjectiveerde versie van een tekst, waaruit allerlei vormen van tekstcorruptie in de mate van het mogelijke geweerd zijn opdat andere onderzoekers als een gezamenlijk referentiepunt naar die versie kunnen teruggrijpen. Anderzijds is de teksteditie zelf ook slechts een representatie van de originele bron,¹ en verwachten lezers en onderzoekers van de editeur dat hij/zij de wetenschappelijke kennis en methodologische praktijken van zijn/haar tijd in de editie heeft verwerkt. Zelfs een historisch-kritische editie, waarin de commentaar tot een minimum beperkt kan zijn, heeft daardoor a.h.w. een representatieve functie: hoe objectiverend de aangeboden tekst ook kan zijn, een editie komt altijd tot stand onder bepaalde omstandigheden die subjectief, retorisch en contextueel bepaald zijn (Dahlström 2004 en 2009).

1 Zie o.m. Buzetti (2009: 45), die de digitale editie daarom een 'image' van de tekst noemt.

Vanhoutte (1999 en 2000) stelt vast dat het zeer moeilijk (en eigenlijk ook niet wenselijk) is om de interpretatieve, 'kritische' en dus representatieve functie van een editie met haar objectiverende en archiverende functie te combineren. Daarom stelt hij een model voor waarin de archieffunctie (*Archival Function*) en de museumfunctie (*Museum Function*) van edities in een digitale werkomgeving van elkaar worden gescheiden. De archieffunctie wordt gedefinieerd als 'the preservation of the literary artifact in its historical form and the historical-critical research of a literary work'. De museumfunctie is 'the presentation by an editor of the physical appearance and/or the contents of the literary artifact in a documentary, aesthetic, sociological, authorial or bibliographical contextualization, intended for a specific public and published in a specific form and lay-out' (Vanhoutte 1999 en 2000: 176). De eerste functie vindt zijn plaats in een digitaal archief, de tweede in de editie. De relatie tussen de twee kan volgens Vanhoutte alleen maar hiërarchisch zijn: geen museum zonder archief.

Tot het digitale archief behoren minimaal de (niet gecomprimeerde) digitale facsimile's van de fysieke bronnen, bibliografische beschrijvingen en diplomatische transcripties van de primaire bronnen. Het archief moet uitbreidbaar zijn en geschikt voor wetenschappelijk onderzoek, onder meer door gebruik te maken van internationale standaarden wat betreft de *markup* van de bestanden. Op basis daarvan kan de editeur zijn/haar (bij uitstek subjectieve) editie genereren, zonder zich verder te hoeven bekommeren om al dan niet noodzakelijke kwaliteiten als 'volledigheid' of 'definitiviteit'.²

Patrick Sahle (2005) heeft het model van Vanhoutte (1999 en 2000) verder verwerkt, en ook bij hem is een onderscheid tussen het digitale archief en de digitale editie terug te vinden. Het digitale archief is voor Sahle

eine Zusammenstellung von Repräsentationsformen. Diese Zusammenstellung kann Bestände analoger Archive nachbilden. Oder sie ist unabhängig davon und bildet dann ein digitales Archiv, dem in seinem Zuschnitt kein materielles Archiv entspricht. Das digitale Archiv ist nicht nur in seiner Repräsentationsweise eine mentale und technische Konstruktion, sondern auch in seinem inhaltlichen Zuschnitt. [...] Es ist das Fundament und jener Informationspool, aus dem die Edition hergestellt wird. (Sahle 2005)

Sahle ziet het digitale archief dus als een mentale en technische constructie. Omdat het een *constructie* is, en dan nog ten dele een *mentale* constructie, kan het bijgevolg geen objectief concept

2 I.v.m. de 'definitiviteit' van tekstedties, zie hoofdstuk 3.

zijn. Sahle maakt voorts ook een onderscheid tussen een 'elektronische Edition' en een 'digitale Edition'. Het eerste beschouwt hij als iets wat een veel nauwere band met de gedrukte tekst heeft – in feite gaat het dus om dezelfde inhoud die alleen in een ander medium is gegoten – terwijl de digitale editie qua inhoud, structuur en functionaliteit boven de gedrukte editie uitstijgt, en dus niet zomaar af te drukken is zonder informatie of functionaliteit te verliezen.

2.1.2. Driedelig model: een voorstel

Sahles onderscheid tussen een 'elektronische' en een 'digitale' editie is terminologisch verwarrend, en bovendien levert hij wel bouwstenen, maar geen echt model om de bronnen en producten van de digitaal opererende editeur te schetsen. Daarom wordt hieronder op basis van Sahles ideeën een voorstel uitgewerkt, waarin drie concepten worden onderscheiden. Dat model, dat elders het 'keukenkastmodel' is genoemd,³ bestaat uit drie concepten:⁴

Het **digitale archief** is het abstracte mentale geheel van informatie in en over de fysieke en digitale bronnen, samen met alle mogelijke (d.w.z. bestaande én virtueel denkbare) representatievormen van die bronnen. Alle informatie waarmee een editeur voor de digitalisering van bepaalde bronnen aan de slag kan gaan, zit erin vervat, dus bijvoorbeeld ook de stand van zaken op het gebied van beschikbare *tools* en *markup*-talen die de editiewetenschap van nut kunnen zijn.

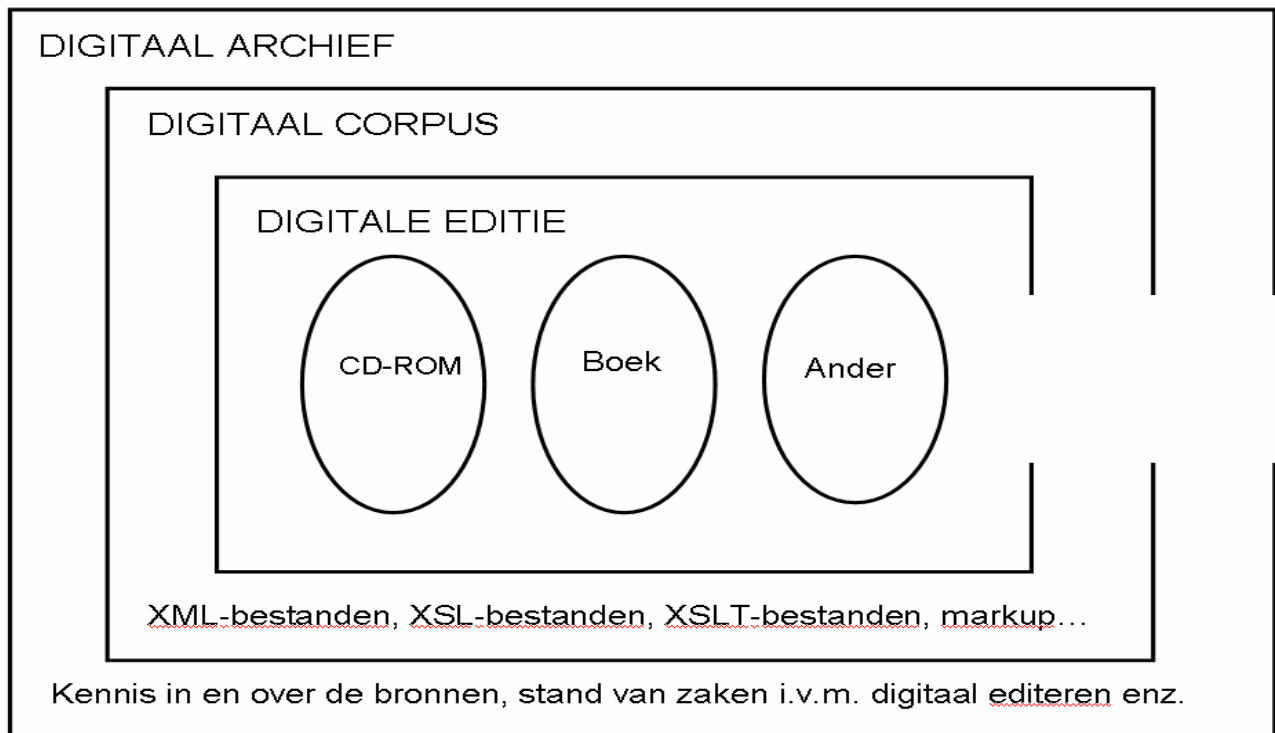
Het **digitale corpus** is de digitale concretisering van het digitale archief en bevat dus alle digitale bronnen die dat archief vormgeven. Deze bronnen vormen het materiaal dat van pas kan komen om eender welke soort van editie te kunnen genereren (al is de digitale editie van al die mogelijke vormen van *output* wel de meest voor de hand liggende).

De **digitale editie** is een afgewerkt product van het digitale corpus, dat volgens project-specifieke doeleinden en met een specifiek publiek voor ogen werd ontworpen, en waarin ten minste één versie van de bronnen wordt gepresenteerd.

³ Zie Van Raemdonck (2008b).

⁴ Het model is geïnspireerd op het bekende 'Baukastenprinzip' van Hans Zeller, die een gelijkaardig hiërarchisch model ontwikkelde om verscheidene soorten edities van elkaar te onderscheiden op basis van de noodzakelijke elementen waaruit ze zijn opgebouwd. Zie Zeller (1984).

De drie concepten staan in een hiërarchisch verband met elkaar: uit het digitale archief ontspruit het digitale corpus, dat op zijn beurt aan de basis ligt van de digitale editie. Het model kan schematisch als volgt worden voorgesteld:

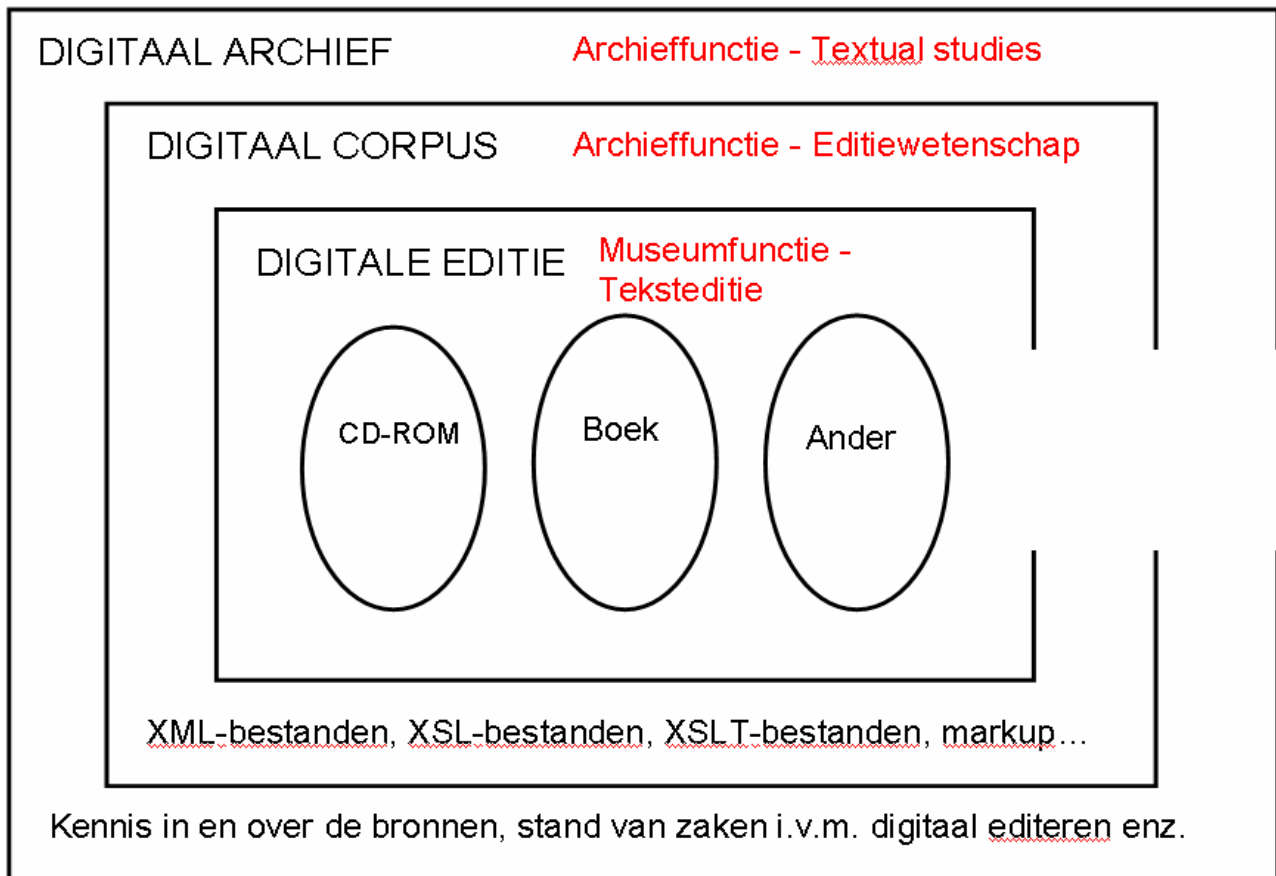

Teruggrijpend naar het model van Vanhoutte (1999 en 2000) stellen we vast dat het *digitale archief* op een abstracte manier een archieffunctie vervult. Het wetenschappelijke werk dat zich op het niveau van het digitale archief afspeelt, is dat van de documentanalyse, de *textual studies*, of van wat met een algemene term *textual scholarship* kan worden genoemd (*cf. infra*). Dergelijk onderzoek vormt de noodzakelijk basis om een corpus of een editie te creëren.

Het *digitale corpus* vervult een archieffunctie, maar dan in de ruime zin van het woord: het bewaart niet alleen de bronnen die 'tentoongesteld' kunnen worden (d.w.z. in een editie kunnen komen), maar bevat als het ware ook de steunmuren van het gebouw zelf. Concreet zijn dat bijvoorbeeld de XML-bestanden met de *markup* van de bronnen, die niet noodzakelijk door een eindgebruiker hoeven te worden bestudeerd, en waarover die gebruiker zelfs niet eens hoeft te beschikken. De discipline die zich theoretisch en methodologisch op het corpus concentreert, is de (digitale) editiewetenschap.

De *digitale editie* vervult een museumfunctie in de enge betekenis van het woord: ze is niets anders dan een (meestal tijdelijke) 'tentoonstelling' van wat zich in het digitale archief en het digitale corpus bevindt. De discipline die zich er het meest intensief mee bezighoudt, is niet zozeer de (meer

theoretische) editiewetenschap, maar de meer praktische en technische praktijk van de teksteditie. Als we deze gegevens aan het schema toevoegen, ziet het resultaat er als volgt uit:

Door deze indeling in drie (i.p.v. twee) concepten, kan ook de knoop worden ontward in verband met de al dan niet bestaande objectiviteit van digitale archieven. Onder meer Els Stronks (2007) heeft zich in die kwestie enigszins vastgereden. Net als Vanhoutte (1999 en 2000) en Sahle (2005) belicht Stronks het verschil tussen een digitaal archief en een digitale editie,⁵ maar ze beweert ook dat er digitale archieven zijn 'die tot stand gekomen zijn zonder tussenkomst van een editeur' (Stronks 2007: 157). In feite is zoiets echter onmogelijk, want in Stronks' digitale archief (wat hier overeenkomt met het digitale corpus) horen bijvoorbeeld ook transcripties thuis. Volmaakt objectief transcriberen is echter een utopie, waardoor Stronks' distinctie op de helling komt te staan.

Stronks' verwarring komt voort uit het feit dat ze zich baseert op een definitie van het digitale archief die Sahle (2005) weliswaar vermeldt, maar die hij vervolgens zelf ook weer resoluut verwierpt omdat ze niet meer aan de actuele verworvenheden van de digitale editiewetenschap beantwoordt. Sahle wijst trouwens zelf ook expliciet op de subjectiviteit van digitalisering:

⁵ Met het eerste verwijst Stronks (2007) in grote lijnen naar wat hier het 'digitale corpus' wordt genoemd.

Jeder geregelte Verarbeitungsprozess ist von den Parametern abhängig, die ihn bestimmen. Diese Konfiguration selbst eines maschinellen Abbildungsprozesses bildet den unvermeidlichen interpretativen Aspekt der Verarbeitung und Wiedergabe. (Sahle 2005)

Wat Sahle bedoelt, is dat bijvoorbeeld ook het maken van digitale facsimile's geen objectieve onderneming is, want de ene scanner zal een ander resultaat geven dan de andere, de software kan verschillen, en bovendien moet een editeur ook keuzes maken in verband met het formaat waarin hij/zij beelden opslaat, of er eventueel gecomprimeerd mag of moet worden, enz.

2.2. Concrete benadering: zes voorwaarden

Een digitale editie kan volgens Vanhoutte (2007: 161-165) op drie manieren tot stand komen. Wanneer een gedrukte editie die oorspronkelijk uitsluitend bedoeld was om op papier te worden gepubliceerd nadien wordt *gedigitaliseerd* (door er bijvoorbeeld digitale afbeeldingen van te maken), dan is het materiële medium het enige wat aan die editie wijzigt: de gedrukte editie verschijnt nu in een digitale vorm, maar het resultaat verschilt wat functionaliteit of conceptie betreft eigenlijk op geen enkele manier van het origineel.⁶

Wie daarentegen een editie creëert, kan meer doen dan dat. Al bestaan er ook talloze digitaal *gecreëerde* en dus 'digitaal geboren' edities die de klassieke editie conceptueel slechts imiteren en bijgevolg niet verder geraken dan een digitale versie van de vormelijke elementen en functies van een gedrukte editie, zijn het idealiter edities die onmogelijk op papier konden verschijnen, omdat ze de specifieke eigenschappen en mogelijkheden van het elektronische medium ten volle aanwenden, bijvoorbeeld door ook audio- en videobestanden aan te bieden of door de lineariteit van het boek te doorbreken en de editie op verschillende manieren en plaatsen toegankelijk en doorzoekbaar te maken.

Een *gegenereerde* digitale editie is ofwel een editie die het in de eerste plaats moet hebben van haar bronbestanden, waarin de editeur de theoretische en praktische mogelijkheden van de computer als modellerend instrument verkent om tekstueel onderzoek te voeren en waaruit de editie zelf slechts een logisch maar in principe alleen secundair eindproduct is, ofwel een editie die door de editeur in een ruwe basisvorm wordt aangeboden aan het publiek, dat zelf zijn eigen editie als eindproduct uit

6 Zie b.v. <<http://www.archive.org/stream/lettersofrainerm030932mbp#page/n5/mode/2up>> [2 september 2010] voor een editie van de brieven van Rainer Maria Rilke, die op een dergelijke manier gedigitaliseerd werd.

het aangeboden materiaal genereert.⁷

Hoe ze echter ook tot stand komt, van een wetenschappelijke elektronische editie kan worden verwacht dat ze aan enkele voorwaarden voldoet. Een heldere opsomming van dergelijke voorwaarden is te vinden in de volgende definitie van de digitale editie:

By electronic edition, I mean an edition (1) which is the immediate result or some kind of spin-off product from textual scholarship; (2) which is intended for a specific audience and designed according to project-specific purposes; (3) which represents at least one version of the text or the work; (4) which has been processed in a platform-independent and non-proprietary basis, i.e. it can both be stored for archival purposes and also made available for further research (Open Source Policy); (5) whose creation is documented as part of the edition; and (6) whose editorial status is explicitly articulated. (Vanhoutte 2006: 163)⁸

Deze definitie wordt in het vervolg van dit hoofdstuk overgenomen. Om de specifieke aard en enkele diverse verschijningsvormen en functies van de digitale editie verder te verkennen, worden in het vervolg van dit hoofdstuk de zes elementen uit die definitie wat concreter toegelicht.

2.2.1. Resultaat van *textual scholarship*

De eerste bepaling uit de hierboven geciteerde definitie van Vanhoutte (2006) heeft niet alleen betrekking op de digitale editie, maar ook op de wetenschappelijke teksteditie in het algemeen. Dat editeren, op papier of digitaal, een grondige voorafgaande studie van de beschikbare bronnen veronderstelt, spreekt voor zich. Een studie van de genese, een vergelijking van de verscheidene versies en (interne) varianten die zich aandienen en een handschriftelijk en bibliografisch onderzoek behoren tot die voorbereidende fase.

7 Die laatste soort beantwoordt min of meer aan het principe van 'editing without walls', zoals het door Peter Robinson (2010a) werd beschreven als (noodgedwongen) oplossing voor de hoge kosten die met digitale edities gepaard gaan. Robinson beweert dat die kosten, die in de digitale wereld snel de pan uitrijzen, zo problematisch hoog zijn geworden dat, 'if we keep to this model, very few digital scholarly editions will ever be made' (Robinson 2010a: 59). Het door Robinson beschreven principe valt min of meer onder de noemer van wat tegenwoordig 'crowdsourcing' wordt genoemd, een methode waarbij een ongedefinieerd, onbegrensd en onafhankelijk van elkaar opererend publiek van geïnteresseerden (vnl. via het internet) samenwerkt om eenzelfde doel te verwezenlijken, i.c. het transcriberen, coderen en annoteren (en dus editeren) van een tekst.

8 Een meer recente tekst van Vanhoutte (2010) over hetzelfde onderwerp bevat een grondige analyse van de verscheidene definities en typologieën die in de voorbije decennia van elektronische edities zijn opgetekend. Het voornaamste nieuwe element in de visie van Vanhoutte zelf wat dat betreft is de typering van een elektronische teksteditie als een 'ergodische' tekst (Vanhoutte 2010: 141). Die term is te begrijpen op de manier waarop hij wordt beschreven in de invloedrijke studie van Aarseth (1997) over 'cybertextualiteit'. De voornaamste inzichten van die studie werden in het Nederlands geïntroduceerd door Simons (2002: 192-208).

De term 'textual scholarship' dekt vele ladingen.⁹ In de inleiding tot zijn standaardwerk daarover beschrijft D.C. Greetham hoe het begrip gaandeweg gangbaar is geworden om het gezamenlijke werk te benoemen van

enumerative bibliographers, descriptive, analytical and historical bibliographers, paleographers and codicologists, textual editors, and annotators – cumulatively and collectively perhaps a field somewhat like the old “philology” of an earlier dispensation, the technical and conceptual recreation of the past through its texts, and specifically the language of those texts. (Greetham 1992: ix)¹⁰

De door Vanhoutte geformuleerde eerste vereiste om van een digitale editie te kunnen spreken is o.m. voor Tanselle (2006) en Jewell (2009) een bewijs dat het werk van de digitaal opererende editeur in wezen niet verschilt van zijn klassiek werkende collega.¹¹ Ook Dino Buzetti en Jerome McGann oordelen dat de essentie van wat de editeur in een digitale omgeving verricht, helemaal niet is gewijzigd in vergelijking met wat hij/zij voorheen ook al deed:

[P]resent work and future developments in digital scholarship evolve from critical models that we have inherited. The basic procedures and goals of scholarly editing will not change because of digital technology. True, the scale, range, and diversity of materials that can be subjected to scholarly formalization and analysis are all vastly augmented by these new tools. [...] Nonetheless, the goals of the scholar remain unaltered – preservation, access, dissemination, and analysis-interpretation – as does the basic critical method, formalization. (Buzetti & McGann, 2006: 53)

Tanselle (2006), Jewell (2009) en Buzetti & McGann (2006) hebben in die zin gelijk dat de essentie van het *onderzoek* dat digitaal publicerende editoren verrichten, eigenlijk nauwelijks verschilt van wat voor een papieren publicatie moet worden volbracht. Hun observatie gaat echter nogal gemakkelijk voorbij aan het feit dat het niet alleen de te formaliseren en analyseren *bronnen* zijn die in aantal en soort zijn toegenomen, ook de *methoden* om dergelijke interpretatieve processen uit te

9 Voor de term is niet echt een Nederlandse variant beschikbaar. Terwijl 'tekstwetenschap' veeleer aanleunt bij de taalkunde, discours-analyse en semiotiek, omvat 'tekstkritiek' slechts een deel van de praktijk en theorie die tot de 'textual scholarship' wordt gerekend.

10 De hoofdstukken waaruit het boek van Greetham (1992) is opgebouwd, beschrijven zeven soorten van onderzoek die 'textual scholars' verrichten: 'Finding the Text', 'Making the Text', 'Describing the Text', 'Reading the Text', 'Evaluating the Text', 'Criticizing the Text' en 'Editing the Text'.

11 Tanselle (2006: 3) vindt dat de computer een zeer grote hulp kan zijn voor de editeur, en dat het dus zonde zou zijn om er geen gebruik van te maken. Meer waarde of distinctieve betekenis dient er volgens hem echter niet aan te worden gehecht: '[W]hen the excitement leads to the idea that the computer alters the ontology of texts and makes possible new kinds of reading and analysis, it has gone too far. The computer is a tool, and tools are facilitators; they may create strong breaks with the past in the methods for doing things, but they are at the service of an overriding continuity, for they do not change the issues that we have to cope with'.

voeren, zijn veel talrijker geworden. Terwijl het transcriberen van een primaire bron bijvoorbeeld tot voor kort vaak intuïtief op telkens dezelfde manier gebeurde, zal de digitaal werkende editeur uit een divers gamma aan werkmethoden moeten kiezen. Dat heeft o.m. te maken met het feit dat de klassieke editeur zich vrijwel uitsluitend op de uiterlijke, vormelijke imitatie van de originele bron hoefde te concentreren, terwijl een transcriptie in een elektronische *markup*-taal een noodzakelijke visie en theorie over de aard van tekst zelf impliceert, en bijgevolg een keuze veronderstelt voor de soort codering die het dichtst bij die visie aansluit.¹²

Overigens zijn de accenten die binnen de *textual scholarship* worden gelegd zelf ook aan evolutie onderhevig. Van Mierlo (2007: 1) stelt vast dat de centrale focus van die discipline tijdens de laatste decennia ingrijpend is gewijzigd. Terwijl de klemtoon tot enige tijd geleden vooral op 'bibliographic authority and editorial control' en het (re)construeren van een zgn. 'ideale' tekst werd gelegd, is de discipline zich steeds meer gaan concentreren op 'creation, production, process, collaboration; on the material manifestations of the work; on multiple rather than single versions'. Tegelijkertijd is de invloed van disciplines als de receptie- en de boekgeschiedenis binnen *textual scholarship* dermate toegenomen dat het vocabularium en de methodologie van die wetenschappen ook in die van de editeur zijn opgenomen.

2.2.2. Ontworpen met een specifiek doel en bestemd voor een specifiek publiek

De bepaling dat een digitale editie ontworpen moet zijn om project-specifieke doeleinden te vervullen en een specifiek publiek te dienen, kan op het eerste gezicht een evidentie lijken, maar dat is ze zeker niet. Een groot aantal 'project-specifieke doeleinden' van de (digitale) editie is althans denkbaar, net als er talloze soorten van lezers en gebruikers tot het uiteindelijke doelpubliek van de editie kunnen behoren. De vooraf te nemen beslissing welk doel de editie moet verwezenlijken en tot welk doelpubliek ze zich wel of niet moet richten, is daarom niet zo eenvoudig als aanvankelijk mag lijken.

Voor sommige editeurs is het editeren zelf een doel op zich, omdat de teksteditie voor hen de uitgelezen manier lijkt om hun wetenschappelijke bevindingen over de bestudeerde bronnen op een aanschouwelijke manier aan een publiek van *lezers* te communiceren.¹³ Voor anderen is editeren slechts een noodzakelijke stap om het onderzoek dat ze uiteindelijk willen (laten) voeren, te kunnen

12 Zie hoofdstuk 5.

13 In Marita Mathijnsens definitie van de (wetenschappelijke) editie zit dat idee ook enigszins vervat. Mathijnsen spreekt over een editie 'als een uitgave van ongepubliceerd of eerder gepubliceerd werk verzorgd is door een editeur, die de tekstkeuze beredeneerd en expliciet verantwoord heeft en de tekstvorm aanbiedt als resultaat van wetenschappelijk onderzoek' (Mathijnsen 1995: 33-34).

faciliteren voor zichzelf en andere *gebruikers* van de editie.¹⁴ De eerste groep onderzoekers biedt teksten aan in een editie omdat ze de literaire en/of historische waarde van de tekst hoog inschatten en hem bijgevolg beter beschikbaar willen maken voor een (groot) publiek. Ze zijn voornamelijk geïnteresseerd in bronnenonderzoek, tekstkritiek en de verscheidene manieren om teksten (digitaal) te representeren, terwijl ze zichzelf wellicht minder vaak op het terrein van bijvoorbeeld de stylometrie, de discours-analyse of de linguïstiek zullen begeven. Voor die laatste soorten onderzoek is de representatie van de tekst immers geen eindpunt, maar een begin. De groep onderzoekers die zich met dergelijke disciplines onderhoudt, heeft meer baat bij diplomatische edities waarvan de toegevoegde waarde zich bevindt in allerlei *tools* om tekst (statistisch) te analyseren, terwijl de eerste groep meer belang hecht aan de kritische aspecten van de editie, zoals de commentaar en de annotaties.

De tweede bepaling uit de definitie van Vanhoutte (2006) is te begrijpen in de context van wat Shillingsburg (2009) het aspect 'convenience' van digitale edities noemt. Shillingsburg beklaagt zich erover dat vrijwel iedereen intussen de potentiële voordelen van digitale edities inziet, maar dat de lezers en gebruikers en ook de editeurs en technische ontwikkelaars zelf de bestaande digitale edities toch als weinig gebruiksvriendelijk (*convenient*) en dus als teleurstellend ervaren.¹⁵ Het besluit is dat digitale tekstedities in de toekomst er meer naar moeten streven om voor alle betrokken partijen gebruiksvriendelijker te worden, omdat disciplines als de literatuurwetenschap en de literaire kritiek er anders nooit gebruik van zullen maken:

[I]t will be as cheap as a paperback book, with a user-friendly interface (adaptable by the user to suit his or her condition, whether the user is a scholar, a student, or a tourist), and will be treated as the user's own, with bookmarks, highlighting, space for marginal notes, and the ability to annotate or even change the materials that appear on the screen in what must truly feel like the user's very own private copy. It will be convenient both for the editors that build them and the scholars who augment them. It will be maintainable, with component parts that are replaceable and amenable to being supplemented as new data and new uses for textual data develop. It will be convenient, moreover for

14 Zie alinea 7.4.3.1. in hoofdstuk 7.

15 Shillingsburg (2009: al. 19-20) vergelijkt de situatie met het treinverkeer tussen Leicester en Londen: '[B]eing able to get from Leicester to London in 1 hour and 15 minutes is something that cannot be done on foot. If, however, trains at the end of your journey dumped you out onto green park grass with straw in your hair, we might object that the convenience had its down sides, but it doesn't. You get to St. Pancras station and walk out as if nothing unusual had taken place'. 'So, too, if the scholarly electronic edition, as a convenience, dumped a text in front of you smudged and rendered unrecognisable because its source was not acknowledged, its fonts and formats had all been changed, its covers and dust jackets had been torn off and discarded, its contexts of origin had been completely disregarded, and its words and punctuation damaged in both palpable and impalpable ways, we would say the convenience had its down sides. These are in fact the conditions of most electronic texts now available'.

technicians — both now and in the future — adhering to standards except where the standards impose intolerable limitations. (Shillingsburg 2009: al. 31)

Het is in die zin dat de digitale editie volgens project-specifieke doeleinden moet worden ontworpen, en dat ze een specifiek doelpubliek moet beogen.¹⁶ Als het klopt dat de tekst die in een editie wordt aangeboden 'in a real sense the editor's text of the text or work edited' is (Gabler 2010: 45), dan draagt die editeur zelf een grote verantwoordelijkheid om niet alleen op zijn eigen onderzoeksnoden in te spelen, maar ook op die van zijn doelpubliek. De manier bij uitstek om dat publiek op een meer diverse, diepgaande en gevarieerde manier te laten kennisnemen van de geëditteerde tekst, is door meer aandacht te besteden aan de gebruikersinterface van de editie:

The user interface of digital editions has as yet been too little attended to. This may ultimately be a result of the strong autocratic strain traditionally ingrained in the editorial enterprise. That strain effectively bars imagining the edition's user as the editor's partner and peer and makes for a lack of incentive to provide for the user's participation in, and interaction with the edition. What would follow from the definition of the edition text as the editor's text, in contrast, is (for instance) that the edition's user in turn, be in position to interact with the edition text, and to interact with it both as critic and, [...] as re-assessing supplementary editor [...]. (Gabler 2010: 48)

De digitale editiewetenschap heeft zich in het verleden inderdaad niet altijd even veel bekommerd om de esthetiek, het gebruiksgemak en het 'leesplezier' van de eindproducten die ze genereert. Els Stronks (2007: 157-158) wijst erop dat internetgebruikers binnen de vijftig milliseconden een oordeel vormen over de websites die ze bezoeken, en dat oordeel is bepalend voor hun uiteindelijke inschatting van de kwaliteit en bruikbaarheid van die websites. In die zin verschillen internetgebruikers niet van lezers in een boekhandel of bibliotheek, die zich niet alleen door de naam van de auteur en hun eventuele voorkennis over een bepaald boek laten leiden, maar ook door het uitzicht van kaften en de aantrekkelijkheid van bepaalde lettertypes. Stronks heeft bijgevolg gelijk dat digitale edities er alle belang bij hebben om in het verloop van het project ook tijd en financiering te voorzien om de visuele presentatie van de editie voor te bereiden.¹⁷

16 O'Donnell (2008) wijst er bijvoorbeeld op dat het scherm van een computer voor bepaalde doeleinden niet eens de meest bruikbare manier is om digitale edities te raadplegen, want terwijl een computerscherm wel degelijk beter de interactieve functies van een digitale editie faciliteert, is papier een handiger medium 'for sustained study, long narratives, and detailed arguments' (O'Donnell 2008: al. 16). Een digitale editie die lange begeleidende commentaarteksten, essays of ander studiemateriaal bevat, dient haar publiek volgens O'Donnell dus beter door dat soort teksten (ook) in boekvorm uit te geven.

17 Nowvieskie (2000) stelt vast dat een wetenschappelijke editie als mediërend contactpunt tussen een gebruiker en een 'set of embodied information' zelf altijd een *interface* is. Haar ontwerp is bijgevolg 'an issue of great importance'. O'Donnell (2005) signaleert dat er voor editoren nog altijd maar weinig lichtende voorbeelden zijn waarop ze zich

2.2.3. Ten minste één versie van de tekst

In tegenstelling tot de klassieke editie omvatten nogal wat digitale edities (of corpora) ook facsimile's van bronnen. Volgens Price (2008) zijn facsimile's vooral belangrijk voor wie vindt dat een tekst niet kan worden bestudeerd zonder ook het artefact (de fysieke 'drager' van de tekst) als een essentiële component van die tekst in rekenschap te nemen. Al beseft Price dat digitale facsimile's onmogelijk elk fysiek aspect van het artefact kunnen overdragen – de geur, de textuur en het gewicht gaan bijvoorbeeld onvermijdelijk verloren¹⁸ – hij acht hun aanwezigheid in een digitale editie toch van groot belang voor onderzoekers die geïnteresseerd zijn in de bibliografische codes van teksten, zoals ornamentaties, marges en lettertypes.

Opvallend aan de derde voorwaarde die Vanhoutte (2006) aan de digitale editie stelt, is dat ze impliceert dat ook edities die *uitsluitend* facsimile's (of diplomatische transcripties) aanbieden, ook als wetenschappelijke edities kunnen worden beschouwd, en dat digitale edities dus in principe geen kritische tekst hoeven te bevatten. De reden daarvoor is dat ook het maken van digitale facsimile's geen objectieve bezigheid is, en dat de editeur volgens Vanhoutte (2006: 164) dus ook 'aanwezig' is in zgn. 'digital archives', 'digital libraries' of 'hypermedia archives'.¹⁹

Toen dergelijke fenomenen net voor en net na het begin van het huidige millennium op het internet verschenen, meende Robinson (2002: 46) uit een en ander bondig te mogen besluiten dat kritisch editeren simpelweg 'dead' was. Zelf achtte hij de aanwezigheid van een kritische tekst in een

wat dat betreft kunnen inspireren. Een gevolg daarvan is dat sommige digitale edities die vaak best belangwekkend kunnen zijn, er zo beroerd uitzien dat potentiële gebruikers ze links laten liggen omdat hun uiterlijke verschijning (op een negatieve manier) te veel aandacht naar zich toetrekt. Soms wordt echter ook te veel aandacht aan het uitzicht van digitale edities besteed, wat vrijwel altijd ten koste gaat van de aandacht voor het gebruiksgemak. O'Donnell noemt de technologie op de website van de British Library om pagina's van een gedigitaliseerd boek schijnbaar te kunnen 'omslaan' b.v. een vernieuwing die meer verveelt dan dat ze het gebruiksgemak vooruithelpt, terwijl het non-lineaire ontwerp van *A Wheel of Memory: The Hereford Mappamundi* 'self-defeating' wordt genoemd omdat het er dan wel spectaculair uitziet maar vrijwel niet intuïtief te gebruiken is. O'Donnell spreekt in beide gevallen over 'technology for technology's sake'. I.v.m. 'Turning the Pages', zie <<http://www.armadillosystems.com/whatwedo.html>> [2 september 2010]. I.v.m. *The Hereford Mappamundi*, zie Reed Kline 2002.

18 Hetzelfde geldt overigens voor de digitale codering van teksten en boeken. Zie b.v. Hayles (2005: 96): 'To undertake the *complete* bibliographic coding of a book into digital media [...] would have to include an unimaginable number of codes accounting for the staggering multiplicity of ways in which we process books as sensory phenomena. To reduce this impossible endeavor to manageable proportions, editors must identify some features of particular interest [...]. But we lose important insights if we naturalize this process and allow ourselves the illusion that [...] books [...] have been faithfully reproduced within digital media'.

19 Voor definities van archieven en edities, zie o.m. Lavagnino (2009) en Price (2009). Robinson (2002: 45-46) beschrijft aan de hand van enkele bekende en concrete voorbeelden (zoals 'the William Blake Archive', 'the Rossetti Archive' en 'the Electronic Beowulf') hoe digitaal werkende editeurs rond de millenniumwisseling hardnekkig geprobeerd hebben om toch maar de term 'editie' te omzeilen, vaak omdat ze geen centrale kritische tekst aanboden. Dat laatste heeft uiteraard veel te maken met de niet te overschatten invloed op de digitale editietheorie en -praktijk die omstreeks die periode werd uitgeoefend door de 'Rationale of Hypertext' van Jerome McGann (1997 en 2001d), die in gedecentraliseerde digitale hypermedia een manier had gevonden om gestalte te geven aan zijn idee van de aard van tekstualiteit, die volgens hem in gedrukte edities niet ten volle kon worden weergegeven.

digitale editie allerm minst een overbodige luxe, omdat kritische digitale edities nu eenmaal een antwoord bieden op de vragen die de gebruikers van gedecentreerde hypertext-archieven zich onvermijdelijk toch stellen, zoals 'what is a reader to do with all this?', '[w]here does one start reading?', '[w]hat should one read?', en '[w]hat does 'reading' mean, anyway, in such a universe of texts?' (Robinson 2002: 47).²⁰

Dat Vanhoutte (2006) de aanwezigheid van een kritische tekst niet noodzakelijk acht om van een digitale editie te kunnen spreken, verrast omdat de constructie van een kritische tekst vaak als het meest pertinente werk wordt beschouwd dat een editeur (binnen de traditie van *textual scholarship* waarin hij/zij zich positioneert) kan verrichten.²¹ Vanhoutte wordt echter o.m. bijgetreden door Ore (2004), die erop wijst dat 'any scholarly edition is better than none', en dat 'editions that may not be critical digital editions do indeed have a value and represent a kind of edition which are in fact the basis for critical text editions' (Ore 2004: 36). Om het onderzoek waarlijk van nut te kunnen zijn, stelt Ore wel drie wetenschappelijke eisen aan die vermeende niet-kritische digitale archieven:

1. The documents in the archive should have a known source [...].
2. The documents' genesis should be documented. For digital facsimiles this would include the techniques used for photographic and/or scanning and information about possible post-scanning processing of the image files. For texts, transcription work and encoding (including proofreading) should be documented.
3. The documents should be sufficiently described: for images this would include resolution and file type. For texts I would expect character set information and description of any possible explicit encoding scheme in addition to file type information. (Ore 2004: 42)²²

De constructie van een kritische tekst is dus geen absolute vereiste voor een digitale editie, maar de onderneming verdient wel aanbeveling. In de richtlijnen van de Modern Language Association voor elektronische edities wordt van de editeur beweerd dat het zijn kerntaak is 'to establish a reliable text', met als bijkomende bemerking dat 'the provision of basic transcriptions and tools that allow

20 Robinson (2002) definieert de kritische digitale editie o.b.v. zes criteria. Ze moet: (1) verankerd zijn in een historische analyse van het bronnenmateriaal; (2) een hypothese bevatten i.v.m. de ontstaansgeschiedenis van de bronnen; (3) een overzicht aanbieden van de manier waarop de bronnen na hun ontstaan zijn gewijzigd; (4) een geëditeerde tekst aanbieden (naast alle andere relevante teksten); (5) lezers plaats en *tools* aanleveren om hun eigen hypothesen en leeswijzen te ontwikkelen; en (6) al die diensten leveren op een manier die het lezen verrijkt.

21 Typerend wat dat betreft is dat Shakespeare-onderzoeker Randall McLeod (1982: 33-34), die zich verzette tegen het gebruik van kritische edities (omdat ze de lezer te veel zouden sturen, en niet noodzakelijk in de goede richting), zijn voorstel om alleen nog originele bronnen of facsimile's te bestuderen, een pleidooi voor 'UnEditing' noemde. Zie McLeod (1982).

22 In de terminologie van Vanhoutte (1999 en 2000) oordeelt Ore (2004: 42) nog dat digitale archieven een museumfunctie kunnen krijgen indien ze *tools* aanbieden waarmee de gebruikers zelf de aangeboden documenten kunnen editen.

alternative views of the text and that permit others to build upon existing editorial work is almost as important' (Modern Language Association of America 2002). Ook de beschrijving door de MLA van de noodzakelijke elementen van de digitale editie – een essay over de geschiedenis en fysieke verschijning van de bronnen, een apparaat met commentaar van de editeur en een 'proofreading plan' – laat ruimte voor interpretatie.

Anderzijds worden in de algemene MLA-richtlijnen voor wetenschappelijke tekstedities de zaken enigszins omgedraaid in een uitweiding over de vraag of (niet de kritische tekst, maar wel) facsimile's noodzakelijk zijn in een editie. Het antwoord luidt dat het in principe altijd 'desirable' is om het bronnen als facsimile te reproduceren, 'but in print editions it is often impractical, and even in electronic editions it may be too expensive, or it may be impossible for lack of permission'. Facsimile's worden dus als een welgekomen toevoeging bij de eigenlijke editie beschouwd, maar noodzakelijk zijn ze eigenlijk niet. Vertaald naar de kwestie die hier aan de orde is, lijkt dat te betekenen dat een editie die uitsluitend reproducties aanbiedt, in wezen geen wetenschappelijke editie kan worden genoemd.

2.2.4. Platform-onafhankelijke en niet-commerciële basis

Uit een analyse van de voornaamste problemen die zich met een wetenschappelijke editie kunnen voordoen, Patrick Sahle (2003: 83) afgeleid aan welke kenmerken de digitale editie zou moeten voldoen – welke uiterlijke vorm ze ook aanneemt – opdat ze aan die problemen het hoofd zou kunnen bieden. Die kenmerken zijn: (1) openheid voor uitbreiding en verandering (*Offenheit*); (2) algemeenheid, in die zin dat de editie zo divers mogelijke vormen van onderzoek moet faciliteren (*Allgemeinheit*); (3) onafhankelijkheid van een specifiek publicatiemedium (*Unabhängigkeit*); (4) langdurige bruikbaarheid (*Langfristige Nutzbarkeit*); (5) interoperabiliteit (*Interoperationabilität*). Sahle verwijst alleen voor de laatste twee kenmerken expliciet naar het gebruik van gestandaardiseerde formaten en codeerprincipes, maar eigenlijk leveren bepaalde standaarden ook voor Sahles andere vereisten een oplossing. Indien editeurs hun elektronische teksten immers zo 'open', 'algemeen' en 'onafhankelijk' als mogelijk willen maken, dan is het raadzaam of zelfs noodzakelijk dat zij die teksten coderen op een manier die niet van commerciële soft- of hardware, of van bepaalde technische operatiesystemen afhankelijk is. In een evaluatie van enkele pionier-edities die in de begindagen van het elektronisch editeren werden geproduceerd, stelt Eggert (2005) vast dat het, naast een grote naïviteit wat betreft de arbeidsintensiviteit van digitale editieprojecten, vooral tegen het principe van de interoperabiliteit was dat toen nog vaak werd gezondigd, met alle gevolgen vandien:

Electronic scholarly editions launched bravely in the early heydays of hypertext have mostly failed or lapsed through lack of thought about the consequences of dependence on proprietary software, the ease with which electronic text files may be corrupted in comparison with those in print, and the sheer amount of work that would be required to bring these large-scale editorial projects to completion. (Eggert 2005: 426)

Omdat aan het onderwerp van descriptieve tekstcodering in een gestandaardiseerde (meta)taal als XML een apart hoofdstuk is gewijd,²³ wordt daarover hier geen nadere toelichting gegeven. Een dergelijke codering helpt in elk geval om het probleem dat Eggert (2005) signaleert in principe volledig te verhelpen.

Het tweede deel van de vierde bepaling uit de definitie van Vanhoutte (2006: 163) over de digitale editie, nl. dat 'it can both be stored for archival purposes and also made available for further research (Open Source Policy)', wordt helaas vaak niet ingewilligd. Om allerlei redenen beschermen editeurs vaak de broncodes van hun digitale edities, zelfs wanneer die gebaseerd zijn op b.v. een TEI-codering.²⁴

In de *community* die rond de TEI is opgebouwd, bestaat een expliciet verlangen om ook bronbestanden uit te wisselen, opdat ze andere editeurs zouden inspireren en op de juiste weg kunnen helpen. Het zijn de instituten die de grote editieprojecten financieren of de uitgevers van gedrukte publicaties die parallel met de digitale edities verschijnen, die vaak de protectionistische reflex vertonen om de technische bronbestanden a.h.w. als het eigen intellectuele kapitaal te beschouwen, dat moet worden bewaakt. Een waar 'open acces'-beleid veronderstelt evenwel meer dan alleen het gratis toegankelijk maken van de eindproducten van wetenschappelijk onderzoek (m.n. de edities zelf), meer zelfs: vaak is de wetenschap alleen maar gediend als ook de bronbestanden beschikbaar worden gemaakt.²⁵

23 Zie hoofdstuk 5.

24 I.v.m. TEI: zie hoofdstuk 5.

25 Zie ook Price (2008): 'Of course, unless projects make their source code available to interested scholars and expose their metadata for harvesting in accordance with Open Archives Initiative (OAI) protocols, it won't be easy now or in the future even to know what digital objects make up a given edition or how they were treated'. I.v.m. het OAI, zie <<http://www.openarchives.org/>> [15 juli 2010]. In 2006 werd aan het Centre for Computing in the Humanities (CCH) van King's College London een 'Open Source Critical Editions Workshop' gehouden, om de mogelijkheden, voorwaarden en gevolgen te bespreken van een nieuwe soort digitale kritische edities (in de eerste plaats van klassieke teksten in het Grieks of Latijn) waarvan ook de broncodes vrijelijk beschikbaar zouden komen. De conclusies werden gepubliceerd door Bodard & Garcés (2009). Robinson (2005: al. 28) is een van de weinige stemmen die zich kritisch over het Open Access (of Archives)-principe heeft uitgelaten: '[S]cholarly editions are highly complex publications, far removed from the pdf files which are the staple of the Open Archives Initiative (OAI) and its congenitors <<http://www.soros.org/openaccess/index.shtml>>. I am very sceptical that systems designed for mass publication of scholarly articles and the like could cope with the editions we want to make (I am actually sceptical of the whole OAI concept, but that is another matter)'.

2.2.5. Documentatie van de genese van de editie

De vijfde conditie die aan de digitale editie gesteld wordt, nl. dat haar 'creation is documented as part of the edition' (Vanhoutte 2006: 163), gaat hand in hand met het principe van 'open access' dat hierboven werd beschreven. Op het feit dat de bronbestanden (waaruit de codering en dus de visie van de editeur op de ontologie en de interne samenhang van de door gepubliceerde tekst kan worden afgeleid) idealiter samen met de digitale editie zelf ook vrij beschikbaar worden gemaakt, wordt daarom niet opnieuw ingegaan. Het is echter wel belang om te benadrukken dat het eveneens nuttig is om naast die bronbestanden zelf ook een heldere en gedetailleerde documentatie beschikbaar te maken, waarin de editeur expliciteert welke beslissingen zijn genomen om bepaalde tekstelementen wel of niet te coderen, en *hoe* en *waarom* dat is gebeurd. Niet alleen is over dat onderwerp vrijwel geen literatuur terug te vinden,²⁶ concrete voorbeelden van dergelijke documentatie zijn eveneens nauwelijks beschikbaar.

Patrick Durasau (2006: 300) heeft aangetoond dat een willekeurige zin uit een eenvoudige alinea in een wetenschappelijke tekst op miljoenen verschillende manieren kan worden gecodeerd, en zijn berekening beperkt zich dan nog uitsluitend tot een codering volgens de richtlijnen van het Text Encoding Initiative.²⁷ Het evidente besluit is dat er een aantal zeer goede argumenten zijn om beslissingen over de *markup* van een geëditteerde tekst nauwkeurig te documenteren. Een dergelijke documentatie maakt het editieproject zelf inzichtelijk, maar zorgt er vooral ook voor dat bepaalde codeerstrategieën ook voor gelijkaardige teksten kunnen worden aangewend (Durasau 2006: 300). De meer concrete voordelen die daaruit volgen, zijn de geringere tijd en kosten voor nieuwe editieprojecten, een kleinere foutenmarge, een toename van het gebruiksgemak en een grotere duurzaamheid van de editie (Durasau 2006: 299).

Durasau (2006: 303-309) noemt de documentatie van tekstcodering een proces van 'discovery' (d.w.z. het biedt editeurs een theoretisch inzicht in hun eigen intuïtieve oordeel over hoe een bepaalde tekst is opgebouwd), 'training' (d.w.z. het leert andere editeurs alternatieve manieren aan om met bepaalde tekstfenomenen om te gaan), 'validation' (d.w.z. het maakt het eenvoudiger om de correcte codering van verscheidene teksten te controleren) en 'review' (d.w.z. het zorgt ervoor dat fouten die in het begin gemaakt worden zich gaandeweg als vanzelf zullen manifesteren, waardoor ze alsnog kunnen gecorrigeerd worden). Al die processen lonen de moeite, want *markup* vraagt net zoveel accuratesse en aandacht voor detail als een monografie of wetenschappelijk artikel over een bepaald onderwerp (Durasau 2006: 309).

26 Het artikel van Patrick Durasau (2006) is de enige concrete bron die over dat onderwerp werd teruggevonden. Veelbetekenend is dat in dat artikel naar geen enkele andere bron citerend of parafraserend wordt verwezen.

27 Zie hoofdstuk 5.

2.2.6. **Explicitering van de wetenschappelijke en editorische status**

Net zoals dat het geval was voor het eerste distinctieve element uit de definitie van Vanhoutte (2006: 163) voor de digitale editie, zo is ook de laatste voorwaarde, nl. de eis dat haar wetenschappelijke status expliciet gearticuleerd moet zijn, in feite van toepassing op alle wetenschappelijke tekstedities, ook die op papier. Met deze zesde en laatste bepaling, die in de definitie zelf nogal vaag geformuleerd blijft maar elders concreter werd beschreven, hoopt Vanhoutte echter vooral de steeds groter wordende terminologische onduidelijkheid i.v.m. de diverse editietypes de wereld uit te helpen. Hij stelt daarom voor dat de editeur (of de uitgever van de editie) aan de hand van een geautomatiseerd systeem bepaalde infrastructurele, functionele, sociale, structurele en technische gegevens over de editie zou invoeren, die dan aan de editie zelf (a.h.w. in haar 'colofon') kunnen worden toegevoegd (Vanhoutte 2007: 169).

Dat er alleen al in het Nederlandse taalgebied nogal wat terminologische verwarring in verband met de diverse soorten van tekstedities bestaat, werd o.m. door Leijnse (1988) al pijnlijk aangetoond. Met haar in ons taalgebied zeer invloedrijke handboek over editiewetenschap heeft Marita Mathijssen (1995) dat probleem destijds voor enige tijd goeddeels verholpen,²⁸ maar toen kort na het verschijnen van dat handboek – dus omstreeks het einde van de twintigste eeuw – een vloed aan wetenschappelijke (en minder wetenschappelijke) edities in een digitale vorm verscheen, was de Babylonische verwarring opnieuw een feit.

Een van de redenen daarvoor is

dat zaken door elkaar lopen die met uiteenlopende facetten van een editie te maken hebben. Zo kan men een onderscheid maken naar het genre van een editie (brieveneditie, proza-editie), of naar de overlevering (nalatenschapseditie, editie van gepubliceerde werken). Daarnaast komt men ook benamingen tegen die ontleend zijn aan de werkwijze bij de tekstbehandeling ('diplomatisch' versus 'kritisch'). (Mathijssen 1995: 57)

Het voordeel van een geautomatiseerd classificatiesysteem voor digitale edities zoals Vanhoutte (2007) voorstelt, zou zijn dat de editeur zijn/haar editie met eender welke term zou mogen benoemen, terwijl er toch ook objectieve gegevens over die editie beschikbaar zouden zijn. Het systeem zelf zou immers een gestandaardiseerde code genereren waaruit bepaalde feiten over de editie af te leiden zijn in verband met de gehanteerde editiemethode, het beoogde doelpubliek, de

28 Zie vooral Mathijssen (1995: 57-81) voor een beschrijving van de verscheidene (tot dan toe) gangbare editietypen.

inhoud en de functie van de editie, de codeerstrategie, de onderliggende technologie en de potentiële gebruiksmethoden. De gebruiker van de editie zou op die manier exact te weten komen waaraan hij zich precies mag verwachten (Vanhoutte 2007: 169).

Aangezien die codes echter afgeleid zouden worden uit de gegevens die ofwel de editeur, ofwel een andere betrokkene (en dus belanghebbende) op vraag van het classificatiesysteem zou invullen, is het nog maar de vraag in hoeverre zij zo objectiverend en betrouwbaar zouden zijn als Vanhoutte veronderstelt. Het antwoord op die vraag hangt uiteraard grotendeels af van de mate waarin het in te vullen *template* dubbelzinnigheden of onwaarheden zou toelaten, en van het gevoel voor detail waarmee de producent van de editie zich van zijn/haar taak zou kwijten.

2.3. Besluit

Doordat het digitale editeren zich nog altijd in een pril stadium bevindt, mag het niet verwonderen dat elektronische edities tot nu toe soms erg diverse verschijningsvormen hebben aangenomen. Een even logisch gevolg van die experimentele fase is de nog altijd erg voorlopige status van de talloze pogingen die er zijn geweest om de digitale editie te definiëren.

Definities van de wetenschappelijke digitale editie kunnen zich toespitsen op de basiselementen die erin vervat zitten, op de manier waarop ze tot stand komt, op haar medialiteit of haar functionaliteit. Ondanks hun vaak erg voorlopige karakter hebben enkele van de meest gehanteerde definities een nogal normatieve of prescriptieve bijklank. Gelet op de prille fase waarin de digitale editiewetenschap zich bevindt, kan die neiging om normen, regels en afspraken voor de digitale editie voor te schrijven, vreemd en zelfs enigszins misplaatst lijken, maar in feite vloeit die schijnbare voortvarendheid juist logisch voort uit het verkennende karakter dat de huidige elektronische edities kenmerkt. De veelal regulatieve definities zijn immers vooral te begrijpen als pogingen van editeurs om een beter theoretisch inzicht te krijgen in de eigen experimentele praxis en methodologie.²⁹

In dit hoofdstuk werd de digitale editie eerst op een meer conceptuele manier gedefinieerd, door ze hiërarchisch te situeren ten opzichte van het digitale archief en het digitale corpus. Vervolgens

29 Het typevoorbeeld van de editeur van wie de theoretisch geformuleerde vorm van auto-reflectie vaak ten onrechte als normatief werd geïnterpreteerd, is wellicht Peter Robinson, die voor menige onderzoeker een gids is geweest in zijn/haar eerste exploratie van het digitale editeren. Als pionier van de discipline is het werk van Robinson van een onmogelijk te overschatten belang, maar zoals Vanhoutte (2010: 119) terecht signaleert, heeft Robinson in zijn theoretisch werk telkens vooral willen beschrijven wat voor edities hij *zelf* heeft willen maken, zonder daarom ook noodzakelijk tot algemeen geldende theorieën of principes te formuleren. Overigens is in het theoretische discours van Robinson een sterk geëvolueerd parcours vast te stellen, een evolutie die Robinson ook zelf heeft beschreven en die zich als een soort apologie van zijn vroege theoretische werk laat lezen. Zie o.m. Robinson (2003a).

werden de zes voornaamste constituenten uit een recente (en toch al veelvuldig geciteerde en gehanteerde) definitie wat concreter toegelicht. Die definitie werd als uitgangspunt gekozen omdat ze de meeste manieren om de digitale editie te definiëren (o.b.v. haar basiselementen, haar genese enz.) weet te combineren. Bovendien is ze eerder descriptief dan prescriptief, en dus eerder inclusief dan exclusief. Een dergelijke manier om digitale edities te benaderen geniet voorkeur, omdat eerdere pogingen om prescriptief te werk te gaan door het verstrijken van de tijd en de zeer snel op elkaar volgende technische (r)evoluties zelden bruikbaar zijn gebleven. Niettemin kunnen ook normatieve definities hun nut hebben, omdat ze bepaalde concrete experimenten uit de editiepraktijk theoretisch documenteren, wat voor een contextueel overzicht van de editiewetenschap als zelfstandig en volwassen wordende wetenschapsdiscipline waarschijnlijk nog van groot belang zal blijken.³⁰

In die context moeten we ook de voor- en nadelen van de invoering van een geautomatiseerd en gecodeerd classificatiesysteem voor digitale edities kunnen zien, zoals Vanhoutte (2007) het heeft beschreven. Voor de editeur kan het een oplossing zijn om aan de gebruiker van een editie op een snelle, beknopte en min of meer objectiverende manier concrete informatie over die editie te verschaffen, zonder dat telkens opnieuw het mijnenveld van de editiewetenschappelijke nomenclatuur te moeten bewandelen. Tegelijk lijkt het in dit experimentele stadium van de editietheorie en -praktijk juist van groot belang te zijn dat de editeur in zijn of haar eigen woorden uitlegt en verantwoordt welke keuzes met het oog op een bepaalde editie en een bepaald publiek werden gemaakt. Het onvermijdelijk subjectieve karakter van eender welke teksteditie (en dus ook van eender welke *digitale* teksteditie) wordt er op een belangrijke manier door benadrukt, en het verplicht de editeur ook tot een heldere analyse van de eigen methodologie.

30 Zie daarvoor ook McGann (2001a) en Unsworth (1997) en hun pleidooi voor bepaalde vormen van 'failure', waarop ook in hoofdstuk 3 verder wordt ingegaan.

Hoofdstuk 3

De 'definitieve' teksteditie: definitief voorbij?

The editorial enterprise, then, is uncertain at best,
and editors who claim to have produced a "definitive" text
may well spend eternity in an special circle of hell proofreading *Finnegans Wake*,
and they would deserve no less.
(Polk 1994: 253)

Binnen de editiewetenschap bestaan nogal wat standpunten over de tijdelijke dan wel 'eeuwige' status van de wetenschappelijke teksteditie. Een steeds terugkerend concept in de formulering van die standpunten is dat van de 'definitieve editie', een ideaal dat in essentie weliswaar voorbijgestreefd lijkt, maar dat niettemin ook in de conceptie van enkele recente en vernieuwende editieprojecten nog niet helemaal verdwenen lijkt te zijn. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke soort edities in de plaats van het verouderde ideaal van de 'definitieve editie' (kunnen) komen, en waarin die nieuwe edities van de oude verschillen. De haalbaarheid van dergelijke nieuwe editiemodellen worden ook specifiek voor de Nederlandstalige editiepraktijk onderzocht.¹

Zoals haar naam aangeeft, is de 'Modern Language Association of America' (MLA) een vereniging van en voor (Amerikaanse) taal- en literatuurwetenschappers.² Ook in het Nederlandse taalgebied genieten haar aanbevelingen, principes en publicaties een grote bekendheid, invloed en impact. Onder de MLA ressorteert het 'Committee on Scholarly Editions' (CSE), dat in 1976 rechtstreeks uit het 'Center for Editions of American Authors' (CEAA) voortvloeide.³ Het CEAA werd in 1963 opgericht om tekstedities van Amerikaanse auteurs te coördineren, evalueren en financieren.

Een van de belangrijke verwezenlijkingen van het CSE is de publicatie van de zgn. *Guidelines for Editors of Scholarly Editions*, waarvan de meest recente versie dateert van 2007. De eerste zin van die *Guidelines* is wellicht ook de belangrijkste: 'The scholarly edition's basic task is to present a reliable text: scholarly editions make clear what they promise and keep their promises.'⁴

Deze compacte en kristalheldere omschrijving van wat een wetenschappelijke editie hoort te zijn, lijkt wel de enige editiewetenschappelijke beschouwing die door geen enkele teksttheoreticus of -

¹ Dit hoofdstuk is een bewerking van een artikel over hetzelfde onderwerp, dat verscheen in een themanummer van de *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* over 'Trends en thema's in de editiewetenschap'. Zie Van Raemdonck (2010a).

² De MLA bestaat sinds 1883. De vereniging telt meer dan 30.000 leden, verspreid over meer dan honderd landen. Zie <<http://www.mla.org/>> [7 september 2010].

³ Zie <http://www.mla.org/comm_scholarly> [7 september 2010].

⁴ De *Guidelines* van het CSE zijn online raadpleegbaar. Zie <http://www.mla.org/cse_guidelines>.

editeur wordt betwist. De soms grote onderliggende verschillen wat betreft de theoretische standpunten, invalshoeken, methoden en basisprincipes in verband met de wetenschappelijke teksteditie worden veelal bepaald door de klassieke tegenstellingen tussen bepaalde editorische scholen. De duidelijkste verschillen wat dat betreft zijn waar te nemen tussen de schijnbaar onverenigbare (of althans erg tegenstrijdige) standpunten van enerzijds de zeer theoretisch gefundeerde en veeleer documentair georiënteerde 'Editionswissenschaft' uit Duitsland, en anderzijds de meer ingrijpende 'critical-text theory' van de Anglo-Amerikaanse editietraditie, die veeleer een eigen vorm van kritische tekstconstructie beoogt.⁵ Ook binnen die scholen bestaat echter nogal wat onenigheid over de aard, de functie en het doel van de wetenschappelijke teksteditie.

In de vorige twee hoofdstukken werden enkele van die aspecten belicht. In dit hoofdstuk wordt de aandacht toegespitst op het steeds terugkerende concept van de zgn. 'definitieve editie', een ideaal dat nogal wat editiewetenschappers in de vorige eeuw hebben nagestreefd en waarvan de naweeën op een bepaalde manier nog altijd voelbaar zijn. Of ze hun poging om een 'definitieve editie' te maken nu expliciet formuleerden (in de theoretische verantwoording van hun werk), of zich veeleer impliciet achter dat ideaal schaarden (door de vurigheid en zelfzekerheid waarmee ze hun methodologie en doelstellingen argumenteerden), beide groepen editeurs streefden naar een compleet volmaakt eindproduct dat niet voor verbetering vatbaar was en hechtten aan hun werk dus een ondubbelzinnige eeuwigheidswaarde. In wat volgt wordt onderzocht hoe en wanneer het ideaal van de definitieve editie vooral in de Angelsaksische editietheorie is gesneuveld, en welke invloed de digitale editiewetenschap in die evolutie heeft gespeeld.

3.1. Fredson Bowers en de 'definitive edition'

There was a time when all scholars, textual and literary alike, desired one thing in a text: that it accurately represent what the author wished it to contain. The paradigm was God as author and sacred writ as text. [...] Then God died, followed closely by the author. What had seemed like a cooperative enterprise between textual and literary critics to get the author's words right in order to get the author's meaning right fell first into a division of labor and then into a division of goals. (Shillingsburg 2006: 80-81)

⁵ I.v.m. enkele verschillen tussen de Anglosaksische en de Duitse editietraditie, zie o.m. Mathijsen (1995: 161-170). De editie die Hans Walter Gabler in 1984 van *Ulysses* publiceerde (zie Joyce 1984), kan worden beschouwd als een poging om de twee editiescholen met elkaar te verzoenen. Hoe invloedrijk en belangrijk die editie ook is geweest, ze is wellicht ook de meest controversiële teksteditie van de laatste drie decennia (Lernout 2006: 229). Voor een samenvatting van de methode die aan de basis ligt van de editie, zie Gabler (1984). Voor een analyse daarvan, zie Lernout (1996).

De (verleden) tijd waarnaar Shillingsburg in het begin van bovenstaand citaat verwijst, was de tijd waarin Fredson Bowers zijn bekendste en (vooral op de editiepraktijk van de Verenigde Staten) meest invloedrijke publicaties verschenen, met name de jaren 1950 en 1960. In werken als *Textual and Literary Criticism* (Bowers 1959) en *Bibliography and Textual Criticism* (Bowers 1964) werkte hij zijn idee van de 'definitive edition' uit als een kritische editie die tot stand kwam door de zgn. *critical-text* methode toe te passen, een methode die door W.W. Greg (1950) was beschreven. Daarbij zocht de editeur naar de *copy-text*, de tekst die de auteur zelf 'had willen schrijven', een soort gedroomde oertekst die in zijn transmissieproces gecorrumpeerd was geraakt maar die door een doordacht opererende, knippende en plakkende editeur kon worden hersteld.

Zoals Shillingsburg (2006: 9) opmerkt, worden Angelsaksische bibliografen als R.B. McKerrow, W.W. Greg, Fredson Bowers en G. Thomas Tanselle tegenwoordig vaak in één adem genoemd, 'as if they were interchangeable representatives of a unified and discredited school', terwijl ze in werkelijkheid 'highly individual critical thinkers with sinuous and flexible intellectual principles' waren, 'malleable and adaptable to multiple textual conditions'. Bowers en zijn tijdgenoten waren dus niet zo eensgezind als vandaag soms wordt verondersteld, en ook over Bowers' theorie in verband met de 'ideal copy' waarnaar een editeur diende te streven, bestaan nog misverstanden.

De term heeft immers niet alleen betrekking op de eclectische, kritische tekst die een editeur volgens Bowers moest produceren (Van Bork, Struik, Verkruijsse & Vis 2002), maar ook en vooral op 'een boek met het volledige aantal bladen zoals het na het drukproces in perfecte staat de drukkerij verlaat, inclusief alle blanke bladen die deel uitmaken van een katern en alle cancels en toegevoegde bladen zoals die door de drukker/uitgever bedoeld waren' (*ibidem*). Dat betekende dat de bibliograaf volgens Bowers zoveel mogelijk exemplaren van een literair werk moest traceren en collationeren, wat veelal een onmogelijk karwei was. Bowers streefde op die manier – en ook door terug te vallen op de originele spelling waarin de geëditteerde werken waren geschreven – echter naar een definitieve editie: 'A critical old-spelling edition attempts to establish the texts of the literary work concerned and thereby to become a definitive edition' (Bowers 1966: 119).

Onder meer als Shakespeare-editeur ondervond Bowers de praktische moeilijkheden van zijn eigen theorie; in verband met het werk van Shakespeare betwijfelde hij zelfs openlijk of een 'definitive edition' volgens zijn eigen model wel tijdens zijn leven zou kunnen verschijnen. Toch was hij ervan overtuigd dat zijn werkwijze hem 'as close as mortal man can come to the original truth' kon brengen (Bowers 1966b, gecit. uit Tanselle 1993),⁶ en dat was onmiskenbaar de bedoeling.⁷

⁶ Bowers (1966b). Geciteerd uit Tanselle, G. Thomas (1993).

⁷ Bowers' navolger en biograaf Thomas Tanselle nuanceerde Bowers' ideaal van de 'definitive edition' en beweerde achteraf dat ook Bowers zelf de term vooral om retorische redenen had gebruikt: 'Those who already understood the nature of critical editing recognized that he was employing "definitive" in a special sense and that the word was

Ondanks de vele kritiek bleek Bowers' idee over de 'definitive edition' toch erg invloedrijk, en zelfs editoren die niet rechtstreeks door Bowers werden geïnspireerd, pretendeerden tot diep in de twintigste eeuw graag dat hun edities over eeuwigheidswaarde beschikten.

3.2. McGann, McKenzie en Bryant: 'hypertext', 'social text', en 'fluid text'

The revolution in textual studies that tumbled down the gods of "definitive texts" and of "final authorial intentions" [...] – this textual revolution has erected in the place of tumbled gods the gods of multiplicity, comprehensiveness, and objectivity in new, attractive (mostly electronic) forms. [...] [W]here once there was, or seemed to be, this unified view of the textual scholar's task, there now stands a general agreement that that is NOT the scholar's task. (Shillingsburg 2006: 25-26)

De revolutie die Shillingsburg in bovenstaand citaat beschrijft, voltrok zich o.m. onder invloed van theoretici als Jerome McGann, D.F. McKenzie en John Bryant, die in de laatste drie decennia van de twintigste eeuw nieuwe definities, functies en betekenissen aan 'tekst' hebben gegeven. Niet toevallig formuleerden ze die inzichten op het moment dat de digitale technologie in opmars kwam. Jerome McGann introduceerde het concept van de tekst als autopoëtisch systeem, een soort partituur die op een immanente manier vanzelf al de muziek in zich draagt, en die door lezers moet worden uitgevoerd: '[T]he reader must execute the score that is at once the book and the reader's world called into being (action) by that very score' (McGann 2001b: 211).⁸ Belangrijk in het licht van dit hoofdstuk is het vervolg van het citaat: 'No text is "data", every text has been marked and parsed. Every text, having thus been played, is henceforth riven with ancient memory, which we may hear, if we try, in a new way' (*ibidem*). Wie een dergelijke opvatting over de aard van een tekst huldigt, kan onmogelijk oordelen dat het doenbaar is om een definitieve editie te creëren.

In het laatste decennium van de vorige eeuw schreef McGann zijn belangrijkste publicaties over de intrinsiek volatiele aard van de tekst. Elke tekst was voor hem per definitie een *hypertekst*, wat hem onvermijdelijk tot een pleidooi voor de zgn. *hypereditie* leidde, een pleidooi dat hij aan de hand van

rhetorically effective in helping him emphasize the rigor, discipline, and thoroughness of the bibliographical way. They knew, and realized he knew, that no product of critical judgment can ever be definitive. But not everyone knew: some people have been put off by what they regarded as an excessive claim, and others (less critical-minded) have come away believing bibliography and textual criticism to be more definite and factual than they are. In this way a tension sometimes developed, within a single piece, between the charged language of advocacy and the calmer and more precise discourse of the scholarship being advocated.' (Tanselle 1993: 129)

⁸ I.v.m. het 'autopoëtische' aspect van teksten, zie o.m. McGann (1991: 18): 'This book [...] considers texts as autopoietic mechanisms operating as self-generating feedback systems that cannot be separated from those who manipulate and use them. Their autopoiesis functions through a pair of interrelated textual embodiments we can study as systems of linguistic and bibliographical codings'.

zijn *Rossetti Archive* kracht bijzette.⁹ McGanns theorie kwam allerm minst als een donderslag bij heldere hemel, want heel wat teksttheoretici, editors en bibliografen hadden voordien al duidelijk gemaakt dat een teksteditie geen definitieve waarde (meer) kon claimen. McGann erkende dat ook:

In the past 20 years or so scholars have all but abandoned the theory of the "definitive edition", although the term still appears from time to time. The Kane-Donaldson theoretical view, that a critical edition is a hypothesis "designed to account for a body of phenomena in the light of" our given historical knowledge, must be judged to have gained considerable authority during this period. (McGann 2001a: 77)¹⁰

Objectieve, definitieve edities werden niet langer geambieerd, en de inherente subjectiviteit van eender welke editie werd nu dus erkend. Dat impliceerde dat editors *de facto* de permissie kregen om (onder bepaalde voorwaarden) vergissingen te maken. Het is onder meer wat dat betreft dat McGanns theorie over editiewetenschap uniek was, of althans over een belangrijk en baanbrekend karakter bleek te beschikken. McGann schreef namelijk expliciet over de voordelen van een bepaalde soort edities die in het licht van verouderde idealen eigenlijk 'mislukt' waren, maar die toch mijlpalen voor de editiewetenschap bleken, omdat ze op een consequente manier praktisch nastreefden wat hun experimentele theoretische achtergrond voorschreef.

In zijn artikel 'Editing as a Theoretical Pursuit', dat dateert van 1997 en als derde hoofdstuk van zijn boek *Radiant Textuality* is opgenomen, verkent McGann (2001a) verscheidene 'horizons of failure' en legt hij uit dat sommige edities (zoals die van Kane-Donaldson) in de eerste plaats waardevol zijn door hun polemische karakter en door het feit dat ze intrinsiek heel wat 'complex and far-reaching arguments' bevatten, 'some explicit, many not' (McGann 2001a: 80). McGann verdedigde dat soort 'editing as a theoretical pursuit' omdat de edities die eruit voortkwamen enerzijds wel degelijk probeerden te voldoen aan de wetenschappelijke basisprincipes van de teksteditie (met name accuraatheid en volkomenheid), maar anderzijds ook nieuwe ontdekkingen nastreefden 'that stand beyond the purposes of customary scholarly practices' (McGann 2001a: 79).¹¹

McGanns inzichten waren beïnvloed door de zgn. 'Panizzi lezingen' van de Nieuw-Zeelandse boekwetenschapper D.F. McKenzie,¹² die zich op zijn beurt had laten inspireren door Roland

⁹ Zie <<http://www.rossettiarchive.org/>> [18 augustus 2009].

¹⁰ McGann verwijst naar de editietheorie en -praktijk van George Kane en E. Talbot Donaldson, en meer specifiek naar hun editie *Piers Plowman: The B Version*. Zie Kane & Donaldson (1975).

¹¹ McGann deelde dit standpunt o.m. met John Unsworth, die daarvan blijk gaf in zijn artikel met de veelzeggende titel 'Documenting the Reinvention of Text: The Importance of Failure'. Zie Unsworth (1997).

¹² Zie McKenzie (1986). De drie 'Panizzi lezingen' die daarin verschenen, werden in een latere druk nog met een

Barthes en Ferdinand de Saussure. Een van McKenzies grootste verdiensten is dat hij de focus van de bibliografie aanzienlijk heeft uitgebreid door 'teksten' niet alleen in boeken en manuscripten te zoeken en te vinden, maar ook in steden, landschappen, film en fotografie. Hij wees in dat verband ook op het feit dat de aandacht van Saussuriaans geïnspireerde en bepaalde structuralistische teksttheoretici was verschoven van geschreven tekststructuren naar gesproken tekststructuren:

This shift in attention away from the study of historical process makes it easy to conclude that we cannot really presume to recover an authorial voice at all, or an intended meaning, from the written or printed records of it. We are left only with synchronic structures, and the conventions which regulate their meaning as we read. It follows, of course, that if the meaning we read is entirely a function of the structural relations within the verbal sign system which constitutes a text, then it is not something in-herent which can be ex-pressed at all. Meaning is not what is meant, but what we now agree to infer. (McKenzie 1986, gecit. uit 1999: 33-34)

Net als Steven Mailloux¹³ vestigde McKenzie de aandacht op de rol van de lezer in het begrijpen en beleven van teksten. Zo bracht hij de sociale dimensie van tekst op de voorgrond van de analyse en de praktijk van de tekstkritiek. McKenzie stierf echter voordat hij zijn editie van William Congreves werk kon voltooien, waardoor hij zijn eigen theorie van de 'social-text edition' niet in de praktijk heeft kunnen brengen. Jerome McGann beschouwde zijn eigen *Rossetti Archive* en vooral zijn theorie over teksten en tekstedities weliswaar als een voortzetting van McKenzies ideeën.¹⁴

Met zijn metafoor van de 'fluid text' zette John Bryant de theoretische lijn van McKenzie en McGann voort:

Simply put, a fluid text is any literary work that exists in more than one version. It is "fluid" because the versions flow from one to another. Truth be told, all works – because of the nature of texts and

vierde tekst aangevuld. Zie McKenzie (1999).

¹³ Zie o.m. Mailloux (1982).

¹⁴ Het belang van McKenzies ideeën over de 'social text' voor de diverse teksttheorieën die kort nadien werden ontwikkeld, valt nauwelijks te overschatten. Hun impact was misschien nog het grootst binnen de discipline die McKenzie er in feite helemaal mee in vraag stelde, nl. de *New Bibliography*, waarvan G. Thomas Tanselle op dat moment de voornaamste exponent was. Het verwondert bijgevolg niet dat Tanselle (2004) bijna twee decennia na de publicatie van McKenzies 'Panizzi lezingen' (zie McKenzie 1986) met bewondering en respect heeft geschreven, maar ook met nog steeds een behoefte om zijn *New Bibliography* te verdedigen. Heijting (2007) deelt alvast de mening van Tanselle (2004) dat logische argumenten ontbreken om te verklaren dat 'waarom men "eigenlijk alles" tekst zou moeten noemen, en waarom men dat dan allemaal tot het terrein van de bibliografie zou moeten rekenen'. (Heijting 2007: 318). In de recente editiepraktijk zijn de ideeën van McKenzie duidelijk terug te vinden in de ontwikkeling van een 'Renaissance English Knowledgebase' (REKn) en een 'Professional Reading Environment' (PRE) aan de University of Victoria. Zie daarover Siemens, Elkins, McColl, Armstrong *et al.* (2010). De in dat artikel beschreven 'Knowledgebase' en 'Reading Environment' zijn overigens tegelijk ook incarnaties van wat verder in dit hoofdstuk 'knowledge sites' wordt genoemd.

creativity – are fluid texts. Not only is this fluidity the inherent condition of any written document; it is inherent in the phenomenon of writing itself. That is, writing is fundamentally an arbitrary hence unstable hence variable approximation of thought. (Bryant 2002: 1)

Volgens Bryant was 'the fluid text' – het idee dat er van elke tekst meerdere versies bestaan – geen theorie, maar 'a fact' (Bryant 2002: 1), en om zijn zelfzekerheid te demonstreren, daagde hij andere onderzoekers uit om een tekst te vinden die het tegendeel zou bewijzen. Bryants idee van de tekst is overeenigbaar met het concept van de 'definitieve editie':

[N]o edition, critical or otherwise, can be "definitive", and an edition is "critical" not simply because publishers bind the primary text along with secondary criticism. The critical edition is a genre of scholarly editing in which a text is constructed usually after the inspection, and sometimes the conflation, of significant versions of the work; it is also a text that is invariably emended along certain principles so as to bring it closer to announced notion of intentionality. (Bryant 2002: 20)¹⁵

Interessant is nog dat Bryant (2002: 66) er ook op heeft gewezen dat het niet alleen editeurs zijn die er baat bij hebben om hun edities 'definitief' te noemen, en dat uitgevers daar vaak ook (marketing)voordelen van inzien. Door de edities die ze publiceren als 'definitief' of 'ultiem' te propageren, beantwoorden uitgevers immers op hun beurt aan bepaalde verwachtingen die ook bij nogal wat (zgn. 'gewone') lezers zijn blijven bestaan, maar die eigenlijk niet kunnen worden ingelost:

They [= 'the publishers'; *bvr*] gain the confidence of readers by giving them "genuine articles" – uncluttered "definitive" reading texts – that are not only cheap to produce but fulfill a reader's false notion and expectations of a single, fixed literary work. (Bryant 2002: 142)

Dat is misschien nog de meest markante observatie die over het concept van de definitieve editie te maken valt: terwijl weinig of geen wetenschappelijk opererende tekstediteurs zelf nog eeuwigheidswaarde over hun werk claimen, blijven uitgevers en lezers dat criterium vaak wel nog hanteren om edities respectievelijk aan te prijzen of te beoordelen.¹⁶ De positie tussen die van de

¹⁵ Hoe een 'Fluid-Text Edition' er kan uitzien, is vast te stellen in de digitale editie van Herman Melville's *Typee*, die behalve digitale beelden ook een transcriptie van het manuscript en verscheidene drukken bevat, en ook een 'dynamic reading text' die de lezer toelaat om 'the revision sequences and narratives of more than 1000 revision sites' te bestuderen. Zie Melville (2006).

¹⁶ De ironie wil dat Jerome McGann, die het bestaan van een definitieve editie zelf expliciet afwijst, zijn editie van het werk van Lord Byron (zie Byron 1980) vaak zelf ook op een dergelijk manier gepromoot ziet, zelfs door zijn eigen (wetenschappelijke) uitgevers. Zo prijst The University of Chicago Press *The Scholar's Art* (McGann 2006) aan als

uitgever en die van de lezer wordt wat dat betreft overigens ingenomen door de literaire kritiek (en de literaire journalistiek in het algemeen), die vaak bij het discours over de definitieve editie aansluit. Zoals *De Morgen* zonder dralen de woorden van uitgever Wouter van Oorschot in verband met een 'definitieve editie van [Richard] Minnes poëzie' overnam (Plottier 2005), en zoals die krant ook over de 'definitieve editie' van de poëzie van René Char berichtte (Barnard 2005), zo noemde *De Standaard* de meest recente editie van Jos de Haes' verzamelde gedichten 'de definitieve editie' (Anon. 2004) en zo bestempelde Reynebeau (2006) er de laatst gepubliceerde versie van *de kleine eva in de kromme bijlstraat* van Louis Paul Boon ook als de 'definitieve uitgave'.

3.3. Shillingsburg en Robinson: 'knowledge sites' en 'distributed editions'

Wat D.F. McKenzie en Jerome McGann met elkaar gemeen hebben, is dat ze enkele van hun bekendste theoretische teksten hebben geschreven op een moment dat de digitale technologie wel al aan een sterke opmars bezig was, maar dat het World Wide Web nog niet bestond of (wat betreft de latere teksten van McGann) in elk geval nog niet vergelijkbaar was met wat het nu is. Toen McGann zijn 'Rationale of Hypertext' schreef, doelde hij bijgevolg niet op een web van hyperlinks naar teksten en afbeeldingen die zich op andere servers in een ander deel van de wereld bevonden, maar op een door de editeur weldoordacht en zorgvuldig aangelegd netwerk van interne doorverwijzingen naar andere plaatsen binnen dezelfde hypereditie.

In die zin sloeg zijn idee van 'the "open" structure of digital hypertexts' (McGann 2001b: 25) in de eerste plaats op de intrinsieke 'openheid' van de teksten zelf, en dus niet (of slechts ten dele) op die van de editie. Niettemin is zijn idee van de broeierige en dynamische tekst in erg grote mate tot stand gekomen door de nieuwe mogelijkheden die de elektronische technologie in de late jaren 1980 en vroege jaren 1990 aanleverde. Het is ook deze digitale technologie die ervoor zorgde dat McGann het concept van de 'definitive edition' resoluut naar de prullenbak heeft verwezen.

Recente voorstellen van Peter Robinson en Peter Shillingsburg in verband met nieuwe soorten edities liggen duidelijk in het verlengde van wat McGann met zijn hypereditie wilde verwezenlijken, maar ze gaan – nu we meer dan een decennium verder zijn en het World Wide Web een gigantische explosie heeft gekend – ook nog een stap verder. Opvallend is dat beiden vertrekken vanuit de vaststelling dat de digitale editiewetenschap in feite (nog) niet de resultaten heeft opgeleverd die in de optimistische en vaak zelfs jubelende artikelen uit de beginnende jaren van het

het werk van de 'editor of numerous works, including the definitive edition of Byron' (zie <http://www.press.uchicago.edu/presssite/metadata/epl?mode=bio&isbn=9780226500850>) [7 september 2010].

internet werden voorspeld. Robinson stelt vast dat digitale wetenschappelijke tekstedities in principe superieur zouden moeten zijn ten opzichte van gedrukte edities, 'both as distribution medium (all that information on a single disc!) and as performance medium (hypertext!)', maar stelt zich vervolgens de vraag: 'How could they not succeed?' (Robinson 2010b: 149-150).

Shillingsburg lijkt die vraag enigszins te beantwoorden in zijn kritiek op het feit dat de digitale editiewetenschap – die niet meer in de definitieve editie gelooft – ervoor gezorgd heeft dat editeurs zichzelf meer en meer zijn gaan wegcijferen door *de facto* niet langer edities te maken, maar enkel nog digitale *archieven*, die alle 'macht' aan de lezer geven en dus geen kritische tekst meer publiceren. Volgens Shillingsburg is dat een soort misplaatste nederigheid waar lezers eigenlijk niet mee gediend zijn: 'My view is that such editors duck their responsibility to give users a "properly edited" text and erroneously believe that there exist users who wish to do all their own collating and emending and checking of the facts. Such readers exist, if at all, in market-negligible numbers' (Shillingsburg 2006: 83).

Om aan de tekortkomingen van de momenteel gangbare digitale editiepraktijk tegemoet te komen, hebben Shillingsburg en Robinson elk een eigen voorstel voor een nieuwe soort van edities geformuleerd. Hun respectieve voorstellen zijn echter duidelijk door elkaars publicaties beïnvloed. Terwijl Robinsons plan intussen erg concrete vormen heeft aangenomen, blijft dat van Shillingsburg voorlopig tot een theoretische reflectie beperkt.

Shillingsburg bedacht het concept van de 'knowledge sites' als oplossing voor de nog altijd relatieve geslotenheid van de meeste digitale edities. Zo een 'knowledge site of current and developing scholarship' moet volgens hem bestaan uit 'textual archives' die als een basis dienen 'for scholarly editions which serve in tandem with every other sort of literary scholarship'. Ze kunnen dienen als

pedagogical tools in an environment where each user can choose an entry way, select a congenial set of enabling contextual materials, and emerge with a personalized interactive form of the work (serving the place of the well-marked and dog-eared book), always able to plug back in for more information or different perspectives'. (Shillingsburg 2006: 88)

In de context van dit hoofdstuk dient te worden opgemerkt dat Shillingsburg, die de 'definitive edition' weliswaar resoluut afwijst, zich toch laat betrappen op een zekere hang naar iets wat uitstijgt boven het tijdelijke, zij het dan dat die ambitie vooral slaat op de 'knowledge site' als globaal concept, en niet op de concrete inhoud of invulling ervan. Shillingsburg eindigt zijn omschrijving van hoe zo een 'knowledge site' kan worden gecreëerd met de woorden: '[T]hen we

would have something to crow about. We would also have something to write permanent how-to manuals about' (Shillingsburg, 2006: 91). Hij is ervan overtuigd dat die toekomst gewaarborgd is door de (r)evolutie die zich momenteel dankzij de digitale werkomgeving van de tekst- en editiewetenschap manifesteert:

In spite of a suspicion of widespread techno-enthusiasm, I have confidence and hope in the electronic textual revolution. My hopes are based in part on recent innovations in hardware and software, on the developing capabilities of and the improving appearance of electronic texts, and, more important, on the types of questions that are being asked about texts and about what to do with them. Developments in editorial theory have put in question the whole purpose for editions and the concepts of how editions should take shape and function. Together these elements made real progress possible, I think. (Shillingsburg 2006: 11)

Ook het plan van Peter Robinson om 'electronic editions for everyone' te maken – waarbij computers met computers 'praten', onderling informatie uitwisselen en zo de ene editie aan de andere koppelen doordat ze elkaar dankzij een gelijkaardige en uniforme codering 'herkennen' – doet op een of andere manier uitschijnen dat die edities als praktisch werkmodel een lange tijd kunnen en moeten dienen. Zijn 'fluid, distributed, co-operative editions' (Robinson 2003b) moeten er bijvoorbeeld voor zorgen dat wie een digitale editie wil maken, niet meer zowat elke stap van het editieproces zelf zal moeten uitvoeren, wat nu wel nog het geval is:

Up to now, if scholars wished to make a digital edition, they had to do everything, from initial encoding to final publication. In particular, they had to create a publication interface, so readers around the world could read what the scholars had made on their computer. [...] In the vision here offered, scholars have only to make the individual components of the edition: the transcription of this line in this manuscript; the collation of the various versions of these words in this line; the commentary on this line. These are then placed on servers, from where they are harvested into each reader's browser. This removes entirely the need for the scholar to provide any kind of interface (though they still might, if they wish). (Robinson 2010b: 158)

De 'knowledge sites' van Shillingsburg en de 'distributed editions' van Robinson hebben een aantal fundamentele karakteristieken met elkaar gemeen. Ten eerste wijzen ze de trend af om louter digitale archieven samen te stellen waarin de lezer (of de 'gebruiker') wel alle mogelijke verschijningsvormen van een bepaalde tekst terugvindt, maar geen kritische editie en dus geen aanwijzingen van de editeur/archivaris in verband met het gebruik van die tekst voorgeschoteld

krijgt. Shillingsburg wijst er in dat verband op dat 'the apparently "truly" objective pursuit of the electronic archive with objective high-resolution digitized reproductions of original texts, and hyperlinks to related materials' een al even grote mythe is als het inmiddels zo verguisde oude ideaal van de definitieve tekst, waarvan de voorstanders ook beweerden dat ze er objectiviteit mee nastreefden, maar waarin hun latere tegenstanders vooral het tegengestelde hebben vastgesteld. (Shillingsburg 2006: 144)

De nieuwe mythe van het digitale archief als objectief gegeven willen Shillingsburg en Robinson bestrijden – en dat is een tweede overeenkomst tussen hun beider plannen – door *communities* te vormen rond bepaalde teksten, tekstcorpora en tekstedities. Robinson oordeelt dat de digitale editiewetenschap zich daarom moet bedienen van typische karakteristieken die aan het zgn. Web 2.0 worden toegekend, met name de grotendeels spontaan ontwikkelende 'social networks' en de interactieve betrokkenheid van internetgebruikers, b.v. om digitale encyclopedias als *Wikipedia* samen te stellen. Robinson hoopt met andere woorden dat editeurs onafhankelijk van elkaar – en eventueel zelfs vanuit een ander werelddeel opererend – al dan niet toevallig een met elkaar verband houdende tekst zouden coderen volgens een bepaald codeerstramien (dat hij al grotendeels heeft ontworpen), dat hun computers dat verband vervolgens zouden vaststellen, en dat daardoor als vanzelf een *community* van geïnteresseerden rond die twee teksten zou worden gevormd. Dat fenomeen zou ook een oplossing bieden voor het feit dat digitale editeurs hun werk eigenlijk niet meer op hun eentje kunnen (of horen te) doen, terwijl ze daar momenteel vaak nog wel toe veroordeeld blijken. Shillingsburg is wat dat laatste betreft overigens ook duidelijk: een digitale editie maak je niet alleen, er is zelfs een 'klein dorp' nodig om het goed te doen: 'The knowledge site imagined here, constructed modularly and contributed to by "a village" of scholars could never get itself printed as an integral whole, though most of its parts have been or could be printed in smaller units' (Shillingsburg 2006: 97).

3.4. Evaluatie in de context van de editiepraktijk binnen de neerlandistiek

In wat volgt wordt onderzocht wat de hierboven beschreven 'knowledge sites' en 'distributed editions' betekenen binnen de context van dit hoofdstuk (nl. het verdwijnen van de definitieve editie), en wordt geëvalueerd of de nieuwe editiemodellen ook in de context van de neerlandistische editiepraktijk een rol van betekenis kunnen spelen.

Shillingsburg en Robinson pleiten zoals gezegd voor (de terugkeer van) een krachtdadiger, meer

zelfbewuste editor.¹⁷ Die editor moet volgens hen niet alleen het archiefmateriaal in verband met een bepaalde tekst aanbieden, maar ook een eigen kritische versie van die tekst construeren en die versie dan uiteraard grondig verantwoorden. Beiden gaan er, geïnspireerd door de theorie van voorgangers als McKenzie, McGann en Bryant, echter van uit dat die kritische editie in geen geval een definitieve waarde kan hebben. Juist daarom willen ze de geëditeerde tekst (en de editor die de tekst geconstrueerd heeft) in dialoog laten treden met andere teksten (en andere editors), en allebei willen ze dat verwezenlijken door gebruik te maken van de typische eigenschappen die het internet (met zijn sociale netwerksites, interagerende *communities* en 'user-controlled' *tools* en applicaties) de laatste jaren heeft aangenomen.

Zo kennen Shillingsburg en Robinson aan de invloed van andere teksten en andere wetenschappers in feite twee op het eerste gezicht tegenstrijdige, maar uiteindelijk wellicht complementaire eigenschappen toe. Enerzijds zorgen die dialogerende teksten, edities en editors op het internet voor een ander en nieuw perspectief op de geëditeerde teksten, waardoor ze dus impliciet de subjectiviteit van die teksten accentueren. Anderzijds werken ze ook corrigerend en aanvullend, en spelen ze in die zin dus een objectiverende rol. De voortdurende interactie tussen edities en wetenschappers die door Robinson en Shillingsburg beoogd wordt, zorgt er dus voor dat de editie aan een permanente *aemulatio* wordt onderworpen. Het ideaal van de definitieve editie is daarmee misschien nog niet helemaal herboren, maar op een of andere manier wordt het zo toch nog kunstmatig in leven gehouden.

Een neerlandicus kan moeilijk om een paar evidente vragen bij Robinsons en Shillingburgs vooropgestelde modellen heen. Een editie van correspondentie rond het tijdschrift *Van Nu en Straks* doet die vragen vanzelf rijzen, al was het maar omdat het hier gaat om: (1) brieven, en geen (fictioneel) proza, drama of poëzie; (2) bronnen die in het Nederlands zijn opgesteld, en dus niet in een wereldtaal als het Engels; (3) bronnen die toch vooral in het eigen taalgebied als historisch, literair en wetenschappelijk belangwekkend worden geacht; (4) unieke bronnen met maar weinig interne of externe varianten. Al die factoren samen leiden onvermijdelijk tot het besluit dat de 'distributed editions' van Robinson helemaal geen 'editions for everyone' zijn.

Robinson bemerkt dat het huidige internet in staat is om *communities* te doen ontstaan door mensen met een gemeenschappelijke interesse (zoals wetenschappers) samen te brengen en die mensen dan de kans te geven om zelf voor *input* en *content* te zorgen. Hij hoopt dat hij een gelijkaardig fenomeen ook in verband met specifieke teksten teweeg zal kunnen brengen, maar het lijkt weinig waarschijnlijk dat een digitaal corpus met *Van Nu en Straks*-brieven op een dergelijk effect zal

¹⁷ Robinson had daarover weliswaar ooit heel andere ideeën. Zie daarover noot 29 in hoofdstuk 2.

mogen rekenen.

Een laatste bedenking bij het plan om 'distributed editions' te maken, heeft te maken met Robinsons veronderstelling dat digitale editeurs dankzij zijn editiemodel geen *interface* meer voor hun edities zullen hoeven te ontwerpen, wat hen een hoop tijd en geld zou uitsparen. In realiteit blijkt het nagenoeg onmogelijk om voor een digitale editie de *interface* van een andere editie te gebruiken. Als de ideale *interface* voor één specifieke editie al bestaat, dan is die dus zeker niet eveneens ideaal voor eender welke andere editie.

Wat rest, is de consensus die vandaag bij Robinson, Shillingsburg en andere (digitaal werkende) editeurs lijkt te bestaan over het feit dat grotere digitale editieprojecten moeilijk nog door een enkele editor tot een goed einde kunnen worden gebracht. Intensieve samenwerking tussen filologen, editeurs, codeerspecialisten, programmeurs en ontwikkelaars wordt de even noodzakelijke als inspirerende werkelijkheid voor wie vanaf nu een digitale editie wil voorbereiden.

Ondanks al die bedenkingen bij de recente ideeën over het vormen van *communities* rond digitale tekstcorpora bestaan er ook voor de editor van Nederlandstalige bronnen echter wel degelijk mogelijkheden om de samenwerking aan en het gebruik van een digitaal tekstcorpus te vergroten. Als de editor in kwestie die mogelijkheden ten gronde wil verkennen en benutten, impliceert dat uiteraard een uitbreiding van zijn (niet geringe) takenpakket, wat meteen ook de vaststelling staft dat een digitale teksteditie almaar meer als teamwerk dient te worden opgevat.

Wat dat laatste betreft is de ontwikkeling van 'eLaborate' aan het Huygens Instituut een interessant voorbeeld van een manier om verscheidene partners bij een editieproject te betrekken.¹⁸ Wat brieven betreft, geldt de editie van de correspondentie van Albert Verwey uit de periode 1880-1895 (onder leiding van Annemarie Kets) als een van de pilootprojecten van eLaborate. Het systeem staat studenten en stagiairs toe om al in een vroeg stadium van het project niet alleen met de brieven zelf te laten kennismaken, maar ook met bepaalde methodologische stappen en beslissingen van de editor. Op die manier wordt nog voor de eigenlijke publicatie van de correspondentie al een soort *community* rond dit specifieke brieven corpus gevormd, waardoor de kans vergroot dat zich ook nadien nog mensen rond deze correspondentie zullen verzamelen.¹⁹

Een andere *tool* die aan het Huygens Instituut werd ontwikkeld om samenwerking aan eenzelfde digitale editie mogelijk te maken, is EDITOR, een programma waarmee onderzoekers

¹⁸ Sinds februari 2009 is eLaborate aan zijn tweede versie toe. Zie <<http://www.e-laborate.nl/nl/>> en <http://vlo.e-laborate.nl/nl/over_e_laborate/> [15 november 2009].

¹⁹ Recent verschenen ook de brieven van Hugo Grotius online: <<http://grotius.huygens.knaw.nl/years>> [15 november 2009]. Ook voor de ontwikkeling van die editie heeft eLaborate een rol gespeeld, en verwacht wordt dat de digitale werkomgeving bij steeds meer projecten van het Huygens Instituut een rol zal spelen.

onafhankelijk van elkaar teksten kunnen beschrijven, commentariëren, categoriseren en annoteren.²⁰ Het onderscheidt zich van vergelijkbare *tools* doordat het de (wetenschappelijke) gebruikers van een digitale editie mogelijk maakt om meteen de XML-broncode van de editie te annoteren, en dus niet (alleen) haar uiterlijke verschijningsvorm (veelal in HTML).

Tools als eLaborate en EDITOR faciliteren de samenwerking tussen editeurs en onderzoekers, en kunnen zo dus toch ook voor ons taalgebied een eerste stap betekenen naar het ontstaan van *communities* rond digitale edities. De bruikbaarheid van dergelijke *tools* is weliswaar sterk afhankelijk van de codeertaal die wordt aangewend om aan digitale edities gestalte te geven: als in de vroegste fase van de editieprojecten niet voor een (niet-commerciële) codeertaal wordt geopteerd, die de uitwisselbaarheid van digitale wetenschappelijke gegevens mogelijk maakt, dan zal het nut en het gebruik van *tools* als eLaborate en EDITOR danig slinken. Zowel het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (in Vlaanderen) als het Huygens Instituut (in Nederland) hebben er daarom al ruime tijd geleden resoluut voor gekozen om zich aan te sluiten bij internationale standaarden als XML en TEI.²¹ In verband met het coderen van brieven is ook de ontwikkeling van DALE, het *Digital Archive of Letters in Flanders*, in die context te begrijpen.²²

3.5. Besluit

De definitieve editie zoals Fredson Bowers ze destijds heeft geconcipieerd, is definitief achterhaald, maar nieuwe editiemodellen hebben alweer de plaats van de oude ingenomen. Die nieuwe modellen hebben veelbelovende eigenschappen, maar enige scepsis blijkt aangewezen.

Internationale standaarden voor het coderen van tekstcorpora en de ontwikkeling van *tools* om met de daaruit gegenereerde edities met verscheidene onderzoekers tegelijk aan de slag te gaan, vergroten de kans dat ook in het Nederlandse taalgebied meer onderzoekers zich rond een bepaalde editie zullen verzamelen. Die edities kunnen zo naar een hoger niveau worden getild en tot een werkinstrument voor nieuw onderzoek uitgroeien.

De paradox die daardoor ontstaat, is dat het ideaal van de definitieve editie (door voortdurend hergebruik en hercreatie) enerzijds duidelijk is verworpen, terwijl het anderzijds precies daardoor (en door permanente 'verbetering' en uitbreiding) ook juist steeds dichterbij lijkt te komen.

²⁰ Zie Boot (2005 en 2009).

²¹ Zie hoofdstuk 5.

²² Zie hoofdstuk 8.

Hoofdstuk 4

'We can kiss but not tell'.

Vragen bij het auteursrecht en de privacywetgeving in de context van brieven- en bronnenonderzoek

Jonge vorsers begrijpen meestal de terughoudendheid niet
van de bezitters van brieven.
Zij voelen zich terdege gehinderd in hun werk én in hun belangen!
Vijftig jaar wachten na het overlijden, achten zij al te lang.
En toch is er geen andere uitkomst dan de eerbied voor het document,
uitgangspunt van het vertrouwen.
(Schmook 1966: 188)

Wie onderzoek voert op basis van brieven, dagboeken of andere zgn. 'egodocumenten', krijgt vroeg of laat te maken met de wetgeving in verband met auteurs- en privacyrecht.¹ Dat geldt *a fortiori* voor wie dergelijke bronnen wenst te publiceren. Omdat een degelijk wetenschappelijk onderzoek naar het ontstaan, de aard en de gevolgen van de vigerende wetgeving voor de editiewetenschap in Vlaanderen niet voorhanden blijkt, wordt in dit hoofdstuk in een dergelijke analyse voorzien.

Het eerste deel schetst een globaal beeld van verscheidene op elkaar inwerkende delen van de wetgeving. Aan de hand van drie casussen worden vervolgens de gevolgen en concrete toepassingen van die wetgeving voor de editiepraktijk in Vlaanderen geschetst, waarna het onderzoek ten slotte concreet wordt toegespitst op de editie van de brieven rond *Van Nu en Straks*. Een en ander zal uitmonden in een pleidooi om de termijn waarin het auteursrecht voor literaire en intellectuele werken van kracht is, drastisch in te korten, en om de huidige tendens die precies het tegenovergestelde teweegbrengt bijgevolg om te keren.²

4.1. Auteurs- en kopierecht: essentie en doel

Toen Groot-Brittannië in 1710 met de 'Statute of Anne' de eerste echte wetgeving ter bescherming van de auteursrechten invoerde,³ was dat omdat veel oudere drukpers-privileges die in verscheidene

1 De termen 'auteursrecht' en 'copyright' worden zeer vaak door elkaar gebruikt, maar verwijzen *stricto sensu* naar twee verschillende types van wetgeving. Terwijl het Belgische rechtssysteem – waarin het 'auteursrecht' er in de eerste plaats op gericht is de *auteur* te beschermen – tot de zgn. *Civil Law*-stelsels kan worden gerekend, is het Angelsaksische stelsel – waarin 'copyright' in feite het *werk* zelf beschermt – een voorbeeld van zgn. *Common Law*-stelsels. (Blanpain *et al.* 2009: 12 en Sterling 1998: 1.15). In dit hoofdstuk wordt in principe over auteursrecht gesproken, tenzij in citaten en verwijzingen naar de Britse of Amerikaanse wetgeving.

2 Dit hoofdstuk is een herziene en uitgebreide versie van Van Raemdonck (2011).

3 The Statue of Anne, voluit 'An Act for the Encouragement of Learning, by vesting the Copies of Printed Books in

landen in Europa en in Groot-Brittannië bestonden, langzaam maar zeker aan kracht hadden ingeboet (Jackson 2002: 417), waardoor uitgevers (via de zgn. Stationers' Company) steeds grotere monopolies hadden opgebouwd. De Statute of Anne, waarop o.m. de Amerikaanse wetgeving later (1790) gemodelleerd werd, was bedoeld om die monopolies in te perken (2002: 418).⁴ Jackson (2002: 427) benadrukt dat de Statute of Anne in de eerste plaats bedoeld was 'to take power away from the London publishers, not to grant power to authors'. Letterlijk luidt de invoering van de Statute als volgt:

Whereas Printers, Booksellers, and other Persons, have of late frequently taken the Liberty of Printing, Reprinting, and Publishing, or causing to be Printed, Reprinted, and Published Books, and other Writings, without the Consent of the Authors or Proprietors of such Books and Writings, to their very great Detriment, and too often to the Ruin of them and their Families: For Preventing therefore such Practices for the future, and for the Encouragement of Learned Men to Compose and Write useful Books; [...]. [Geciteerd uit Tallmo (2011)]

Markant zijn de laatste woorden, die expliciet het doel van de wetgeving verwoorden om geleerden 'useful Books' te laten schrijven. Die doelstelling om de wetenschap en de kunst te stimuleren werd ook in de Amerikaanse grondwet opgenomen: 'To promote the progress of science and useful arts, by securing for limited times to authors and inventors the exclusive right to their respective writings and discoveries' (United States Constitution, art. I, section 8).

Vandaag wordt in de Belgische wetgeving geen argumentatie voor de grond van het auteursrecht geformuleerd,⁵ maar volgens Jackson (2002: 428) wordt de vigerende wetgeving in Europa m.b.t. auteursrechten (nog steeds) gerechtvaardigd 'as either an author's moral rights to his or her "property" or as an economic incentive to "promote the progress of science and the useful arts".' Of

the Authors or purchasers of such Copies, during the Times therein mentioned', werd aangenomen in 1709 – vandaar dat er ook naar wordt verwezen als the 'Copyright Act 1709' – maar werd pas in 1710 van kracht. De naam verwijst naar vorstin Anne (1665-1714) van het toenmalige 'Koninkrijk Groot-Brittannië' (1707-1801), waartoe Ierland (nog) niet behoorde.

4 Die monopolies resulteerden uit koninklijke privileges die vanaf de tweede helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw overal in Europa aan drukkers en uitgevers werden verleend om de verspreiding van de pas ontwikkelde boekdrukkunst te stimuleren. De aankoop en het gebruik van de drukpers vergden zware investeringen, dus indien de diverse monarchen de nieuwe drukkunst – die zoals bekend cruciaal was voor de verbreiding van het intellectuele leven in Europa – in hun respectieve landen wilden laten floreren, dan was financiële en andere steun aan innovatieve investeerders noodzakelijk. Febvre & Martin (1958: 197) beweren dat de aankoop van een drukpers en een collectie letters in het begin van de zestiende eeuw ongeveer 60 pond zou hebben gekost. De kosten liepen echter vooral op voor wie ook zelf boeken wenste uit te geven. Lernout (2004: 229) berekende o.b.v. Febvre & Martin (1958: 194-204) dat een beginnende uitgever voor de druk van een boek een beginkapitaal nodig had 'dat twee en soms drie tot vijf keer zo duur was als zijn hele werkplaats'.

5 Zie de 'Wet betreffende het auteursrecht en de naburige rechten' (1994). De oorspronkelijke wet dateert van 30 juni 1994, maar werd later nog verscheidene keren geamendeerd.

die laatste doelstelling wel degelijk vervuld wordt, en of het achterliggende principe verdedigbaar is, wordt door Jackson (2002: 429) echter meteen in twijfel getrokken: '[G]iving copyright owners greater control over their works may thwart the primary purpose of copyright to 'promote progress in science and the useful arts' and threaten important free speech interests'.

Dat laatste komt vooral doordat de termijn waarin de rechten van de auteur (en zijn werk) in de drie eeuwen na de Statute of Anne progressief verlengd werd. Terwijl de Statute of Anne aan auteurs veertien jaar geprivilegieerde controle over hun werk bood (met een hernieuwbare termijn van nog eens veertien jaar), werden copyrights en auteursrechten door een Europese wet van 12 december 2006 inmiddels uitgebreid tot zeventig jaar na het overlijden van de auteur.⁶ De 'harmonisering' van de internationale wetgeving zette zich ook door in de Verenigde Staten, waar met de 'Copyright Term Extension Act' (ook bekend als de 'Sonny Bono Copyright Term Extension Act') de termijn van bescherming eveneens op zeventig jaar na het overlijden van de auteur werd vastgelegd.

Volgens Jackson (2002) heeft die progressieve termijn-uitbreiding van de wetgeving m.b.t. auteursrechten en copyrights – die in essentie bedoeld is om de vrijheid van meningsuiting te bevorderen en om de publieke sfeer te verrijken met werken van intellectuele en artistieke waarde, door zgn. *incentives* te geven aan auteurs van dergelijke werken – op dit moment nog slechts twee beweegredenen, of althans twee duidelijke gevolgen, die volgens Jackson nefast zijn:

Whereas such a regulatory scheme certainly favors the development of capitalism, which requires extensive legal protection of private property, it also commodifies intellectual activity and much of culture itself. (Jackson 2002: 432)

Jackson is niet de enige wetenschapper die ernstige vragen heeft bij de manier waarop het auteursrecht is geëvolueerd.⁷ Ook Randall Davis, voormalig voorzitter van een commissie van de National Research Council die zich voor de Verenigde Staten specifiek over het onderwerp heeft gebogen, oordeelt dat men de essentiële beweegredenen om destijds auteurs- en kopierecht in te voeren, uit het oog heeft verloren, en acht het noodzakelijk om opnieuw de vraag te stellen

what the law is attempting to achieve – ensuring progress in the sciences and the arts – and ask [...] whether a use being made of a work is substantially destructive of a common means of achieving that goal, providing incentive to authors'. (Davis 2000: 19)

6 De wet resulteerde uit de richtlijn van de Europese Unie van 29 oktober 1993 'betreffende de harmonisatie van de beschermingstermijn van het auteursrecht en van bepaalde naburige rechten'.

7 Zie o.m. ook Deazly (2006) en Netanel (2008).

Een vraag die zich onvermijdelijk opdringt, is in hoeverre 'providing incentive to authors' tot zeventig jaar na hun dood wenselijk of mogelijk is. In dat verband zijn de gevleugelde woorden van de Amerikaanse rechtsgeleerde Lawrence Lessig – een van de grootste tegenstanders van de huidige wetgeving i.v.m. auteurs- en kopierechten en oprichter van het inmiddels zeer gangbaar geworden Creative Commons-licentiesysteem – veelbetekenend: '[O]ne thing we know about dead people is that you can't incent them'.⁸ De wetenschap dat de economische opbrengst van wat ze produceren na hun overlijden aan hun nageslacht toekomt, kan voor auteurs uiteraard net zozeer een stimulans betekenen om 'useful books' tot stand te laten komen als het vooruitzicht op financiële inkomsten voor zichzelf, maar tegelijk kan de controle over hun werk door nakomelingen ook juist een rem zijn voor de verspreiding, de studie, en dus de verkoop van dat werk. Omdat dat laatste aspect maar weinig aandacht krijgt in de literatuur over auteursrechten, wordt in het vervolg van dit hoofdstuk dieper ingegaan op de problemen die kunnen ontstaan bij de (mens)wetenschappelijke studie en publicatie van primaire bronnen in het algemeen, en egodocumenten (zoals dagboeken en brieven) in het bijzonder.

4.2. Wachtijd voor wetenschappelijk onderzoek: (meer dan) zeventig jaar?

In deze paragraaf wil ik in drie stappen aantonen dat de termijn van zeventig jaar waarin het auteursrecht van toepassing is op literaire, artistieke en literair-historisch belangwekkende teksten (zoals egodocumenten) ook voor de editiewetenschap in Vlaanderen en Nederland vaak hinderlijk lang is. Ik wil ook demonstreren dat de gevolgen van die bescherming soms indruisen tegen de wil van de betrokken auteurs zelf, en dat de inwerkende kracht van aanverwante wetgeving ervoor kan zorgen dat editiewetenschappers zelfs zeventig jaar na de dood van een auteur nog altijd niet vrijelijk met het werk van die auteur aan de slag kunnen.

4.2.1. Oorlogsdagboek van Virginie Loveling

Dat het oorlogsdagboek (1914-1918) van Virginie Loveling (1836-1923) pas voor het eerst in 1999 werd gepubliceerd,⁹ is gezien de plannen die de auteur zelf met het dagboek heeft gehad

8 Geciteerd uit Leibowitz (1999). Lessigs invloedrijke ideeën i.v.m. de noodzaak om het auteursrecht te versoepelen zijn terug te vinden in zijn boek met de veelzeggende titel *Free Culture*; zie Lessig (2004). In ons eigen taalgebied heeft jurist Arnoud Engelfriet zich in het spoor van Lessig eveneens herhaaldelijk uitgesproken voor een herziening van het auteursrecht en het gebruik van de 'Creative Commons'-licenties. Zie o.m. Engelfriet (2010). I.v.m. Creative Commons, zie Fitzgerald, Coates & Lewis (2007) en <<http://creativecommons.org/>> [6 november 2010].

9 Zie Stynen & Van Peteghem (1999). Nadien volgden nog een gereviseerde en vermeerderde digitale versie van de editie (zie Loveling 2005a), die min of meer gelijktijdig verscheen met een daarop gebaseerde bloemlezing in

opmerkelijk te noemen. Immers, al tijdens de Eerste Wereldoorlog koesterde Loveling plannen om haar dagboek, een in velerlei opzichten opmerkelijk tijdsdocument, integraal uit te geven.¹⁰ Dat is ook duidelijk aan het manuscript te zien: behalve allerlei sporen van pogingen om de dispaaraat bewaarde dagboekfragmenten na het einde van de oorlog te ordenen (b.v. paginering), zijn bepaalde passages geschrapt, toegevoegd of herschreven. In de marge en op apart toegevoegde blaadjes zijn ook notities terug te vinden i.v.m. de manier waarop de talloze fragmenten na de oorlog moesten worden geordend (en gepubliceerd).¹¹

Toen Loveling vijf jaar na het einde van de Grote Oorlog op 87-jarige leeftijd overleed, was het aan de executeur van haar testament, de liberale Gentse leraar, universiteitsdocent en journalist Maurits Basse (1868-1944), om het dagboek gepubliceerd te krijgen. Dat Basse die opdracht althans aanvankelijk ook ter harte heeft genomen, valt af te leiden uit de aantekeningen van zijn hand die naast die van Loveling zelf in het manuscript zijn te onderscheiden, en waarin bijvoorbeeld richtlijnen zijn te herkennen om deze of gene passage elders of anders te formuleren.¹² Behalve een aantal fragmenten in *Dietsche Warande & Belfort* en *De Vlaamsche Gids*¹³ is ook Basse er echter niet in geslaagd om het dagboek van Virginie Loveling integraal als boek te laten verschijnen.

Wanneer een auteur zelf geen kinderen heeft, zoals dat met Virginie Loveling het geval was, of wanneer een auteur om andere redenen iemand buiten de directe familie als uitvoerder van zijn/haar (intellectuele) testament en bewaker van zijn/haar creatieve nalatenschap aanduidt, dan ontstaat na de dood van die executeur vaak een soort juridisch vacuüm waarin het onduidelijk is wie de auteursrechten van de overleden auteur kan beheren.¹⁴ Precies zo is het ook met het werk van Virginie Loveling gegaan. Aangezien Loveling in 1923 is gestorven, was het auteursrecht tot 1993 op haar werk van toepassing. Tussen 1944, het jaar waarin Maurits Basse overleed, en 1993, het jaar waarin het werk van Loveling naar het publieke domein werd overgeheveld, bevindt zich een periode van 59 jaar, waarin het juridisch gezien onduidelijk was wie er al dan niet voor Lovelings

boekvorm (Loveling 2005b).

10 Dat blijkt o.m. uit passages als dit fragment van 7 oktober 1915: 'O wat een zwaar pak reeds dat vlug op papier neergeworpene dagboek! Ja een heel boek, een omvangrijk boek zal het uitmaken. Wat zal er aan af te schrijven zijn voor het drukken, indien het levensbehoud mij gunstig is.' Zie Stynen & Van Peteghem (1999: 328). In de digitale editie (Loveling 2005a) is het fragment op de volgende webpagina terug te vinden: http://www.kantl.be/ctb/pub/loveling/html/d_1915-10-07.htm#d_1915-10-07entry1

11 Enkele voorbeelden daarvan komen ter sprake in Stynen & Van Peteghem (1999: 16).

12 Uitleg daarover is te vinden in Stynen & Van Peteghem (1999: 15 en 17). Zoals daar wordt vermeld, blijkt uit een en ander ook dat Loveling en Basse samen hebben geprobeerd om orde in het dagboek aan te brengen, en dat Basse dus al voor de dood van Loveling de publicatie van het dagboek heeft helpen voorbereiden.

13 De passages van 1 september 1914 tot en met 1 oktober 1914 verschenen in *Dietsche Warande & Belfort*, 21 (1921), 1, p. 417-438. Daarna volgden nog de fragmenten van 7 tot en met 15 oktober 1914 in *Dietsche Warande & Belfort*, 21 (1921), 1, p. 594-605. Passages van 19 oktober 1914 tot en met 12 maart 1915 werden gepubliceerd in *De Vlaamsche Gids*, Nieuwe Reeks, XI (1922-23), 27-47, 113-116 en 327-339.

14 Werken die in die situatie verkeren worden 'orphan works' of 'weeswerken' genoemd. Zie o.m. Korn (2009) en Sterenborg (2010).

nalatenschap verantwoordelijk kon worden gesteld. In die periode – zowel van Loveling als van Basse werd de literaire nalatenschap intussen aan de Universiteitsbibliotheek Gent geschonken – was het bijgevolg wettelijk onzeker in welke mate haar werk kon worden bestudeerd, geciteerd, gereproduceerd en gepubliceerd.

Op het ontstaan, de aard en de inhoud van Lovelings oorlogsdagboek wordt hier niet verder ingegaan.¹⁵ Voor het vervolg van dit betoog is de essentie dat het auteursrecht in dit specifieke geval in het nadeel van de auteur heeft gewerkt: de wens van de auteur om haar dagboek na de oorlog in boekvorm te publiceren kon immers net door het auteursrecht pas decennia na haar overlijden worden vervuld. Na de dood van Basse was immers een juridisch vacuüm ontstaan, waardoor zelfs wetenschappers met de beste bedoelingen zich liever niet aan een editie van het document waagden.¹⁶

4.2.2. Correspondentie Karel van de Woestijne – Emmanuel de Bom

Voor de editie van de correspondentie tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom¹⁷ was er van een juridisch vacuüm geen sprake. Toen de voorbereiding van het editieproject in 2002 van start ging, waren sinds het overlijden van Van de Woestijne (in 1929) al meer dan zeventig jaar verstreken.¹⁸ De erven van de in 1953 overleden Emmanuel de Bom¹⁹ – van wie het werk op dat moment dus nog wel door het auteursrecht werd beschermd – bleken graag bereid om voor een dergelijke publicatie hun toestemming te verlenen, dus juridisch gezien bestond er wat dat betreft geen onduidelijkheid over de mogelijkheid om de uitermate interessante briefwisseling tussen de beide auteurs in een wetenschappelijke editie uit te geven.

Waarvan tekstediteurs zich vaak veel minder bewust zijn, is dat voor een editie van per definitie

15 Meer over het dagboek is o.m. te vinden in Van Raemdonck & Van den Branden (2006).

16 De intellectuele eerlijkheid gebiedt hier Stynen & Van Peteghem (1999: 15) te citeren, die terecht vaststellen dat er nog meer redenen voor hebben gezorgd dat Lovelings dagboek niet meteen na de oorlog (of na de dood van de auteur) is verschenen: 'Basse heeft wellicht de bedoeling gehad om het dagboek uit te geven, maar misschien ontbrak hem de moed om er een samenhangend geheel van te maken. Ook met de huidige tekstverwerkingsprogramma's was het absoluut geen sinecure om dit dagboek in een leesbare vorm te gieten en ook Basse zal waarschijnlijk niet altijd een begin en een einde gezien hebben. Bovendien zal niemand net na de oorlog zitten wachten hebben op een ooggetuigenverslag van iets wat iedereen van dichtbij had meegemaakt. Vandaag ligt die interesse anders, getuigen van de Eerste Wereldoorlog zijn nog nauwelijks te vinden en een persoonlijke neergeschreven herinnering is zeldzaam.' Dat laatste speelde overigens onverwacht nog in het voordeel van Loveling, of althans van het commerciële succes van haar dagboek: de eerste druk van Stynen & Van Peteghem (1999) was razendsnel uitverkocht, en ook de tweede druk geraakte zonder noemenswaardige promotie uitgeput (informatie uit het archief van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde). Ook de bloemlezing (Loving 2005b) bleek een commercieel succes, al zijn exacte cijfers daarover niet (meer) beschikbaar.

17 Zie Van Raemdonck (2010b).

18 I.v.m. de correspondentie tussen Van de Woestijne en De Bom en de editie daarvan, zie ook hoofdstuk 6.

19 M.n. in de persoon van dhr. Peter Moreaux, achterneef van De Bom, die zelf kinderloos was gebleven.

intieme egodocumenten zoals brieven ook andere rechten en wetten in acht dienen te worden genomen, zoals bijvoorbeeld het briefgeheim²⁰ en de privacywet.²¹ Het gevolg daarvan is dat wie brieven wenst te publiceren, in principe niet alleen de toestemming van de twee (of meer) correspondenten (of de beheerders van hun rechten) nodig heeft, hij moet ook rekening houden met de rechten van alle 'derden' die in de correspondentie genoemd worden. Strikt genomen moeten al die personen bijgevolg ook met de publicatie instemmen.²² In de correspondentie tussen Van de Woestijne en De Bom worden iets minder dan vierhonderd persoonsnamen genoemd. Theoretisch *onmogelijk* is het wellicht niet om alle erven en/of rechthebbenden van zoveel personen te traceren en toestemming te vragen voor publicatie, praktisch *ondoenbaar* is het echter wel.²³

De praktijk leert dat met de rechten van de personen die in brieven van en aan anderen worden genoemd, weinig of geen rekening wordt gehouden om te beslissen of een brieveneditie al dan niet kan worden gepubliceerd. Editoren laten zich wat dat betreft bewust of onbewust inspireren door het nogal voortvarende standpunt dat Marita Mathijssen voor *De brieven van De Schoolmeester* heeft ingenomen i.v.m. de eigenlijke erfgenamen van het auteursrecht op brieven, die soms eveneens moeilijk op te sporen zijn. Mathijssen oordeelde dat de brieveneditor zich door de volgende

20 Het recht op communicatiegeheim is een bijzondere toepassing van het recht op bescherming van het privé-leven. Het briefgeheim werd vastgelegd in art. 29 van de Belgische Grondwet: 'Het briefgeheim is onschendbaar'. Daarnaast is o.m. ook artikel 8 van het Europees Verdrag tot bescherming voor de Rechten van de Mens (1950) van toepassing: 'Een ieder heeft recht op respect voor zijn privé-leven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie'.

21 Met de 'Privacywet' wordt in België sinds 8 december 1992 vooral de 'Wet tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens' bedoeld. Die wet werd later (11 december 1998) weliswaar aangepast aan de Europese richtlijn (95/46/EG). Nadien (o.m. op 13 februari 2001, 17 december 2003 en 7 juni 2007) volgden nog enige Koninklijke Besluiten om verdere regelingen te treffen en nuanceringen toe te voegen.

22 De rechten van derden worden in deze context o.m. bepaald door art. 22 van de Belgische Grondwet: 'Ieder heeft recht op eerbiediging van zijn privé-leven en zijn gezinsleven [...]'. De bedoelde betrokkenen moeten vooraf uitdrukkelijk hun toestemming kenbaar maken, bij voorkeur in een geschreven document, al is dat laatste geen verplichting. Zie o.m. Oversteyns (1989).

23 Mathijssen (1995: 143) stelt: 'Op niet eerder gepubliceerde manuscripten blijft het auteursrecht bij de nabestaanden rusten, ook al zijn de manuscripten zelf in het bezit van een ander, die daarmee het eigendomsrecht heeft. Vaak zullen nabestaanden niet meer te achterhalen zijn of hebben ze afstand van hun materiaal gedaan en zijn de manuscripten in een openbare archiefbewaarplaats terechtgekomen. Het archief heeft dan de eigendomsrechten (die niet samenvallen met de auteursrechten) van het manuscript en toestemming tot publikatie moet daar aangevraagd worden'. Dat laatste geldt in de praktijk zeker ook voor de kwestie die hier wordt behandeld, met de in brieven genoemde (al dan niet traceerbare) 'derden': *de facto* zal het de bewaarinstelling zijn die, gebaseerd op haar kennis van het betreffende archiefmateriaal én op haar ervaring met de erven van betrokken personen bij twijfel zal beslissen of bepaalde brieven al dan niet kunnen worden gepubliceerd. Voor zover bekend werd nog geen enkele wetenschappelijke brieveneditie onmogelijk gemaakt door een weigering van (de erven van) derden om in een dergelijke publicatie te worden opgevoerd. Tijdens de voorbereiding van de editie van (een bloemlezing uit) de correspondentie van Herman de Coninck – waarvan de editor terecht beweert geen (recente) voorbeelden te kennen 'van brieven of andere voor privé-doeleinden bestemde egodocumenten van een bekend persoon die zo kort na diens overlijden zijn gepubliceerd' (De Coninck 2004: 832) – waren vrijwel alle correspondenten en alle personen die in de brieven genoemd worden nog in leven. De editor noteerde daarover: 'Bij de samenstelling van het brievenboek is daarmee rekening gehouden, zowel met betrekking tot het auteursrecht als met betrekking tot het recht op eerbiediging van het privé-leven van geadresseerden en vermelde personen' (Ibid.). Bepaalde brieven werden bijgevolg niet in de bloemlezing opgenomen, andere werden slechts gedeeltelijk weergegeven, en persoonsnamen die in de brieven voorkomen werden vaak tot een voorletter ingekort.

overwegingen kan laten leiden:

- na een aantal jaren is niet meer aan te nemen dat vertrouwelijke informatie schadelijk kan zijn voor nabestaanden. Overgeleverde brieven worden dan een deel van een gemeenschappelijk verleden. Zelfs het Koninklijk Huis vreest niet meer dat slechte reputaties uit het verleden afstralen op hedendaagse leden van het Huis [...]. Ten aanzien van andere families hoeven niet méér scrupules in acht genomen te worden.
- overgeleverde brieven van literatoren en andere 'openbare personen' behoren tot het gemeenschappelijke verleden en dienen als zodanig in archieven even openbaar te zijn als akten en dergelijke die bij hun vervaardiging ook privé waren. [...]
- de auteur die zijn brieven bewaart of in handen laat van de adressaat geeft passief toestemming tot publikatie in een later tijdperk. (Mathijssen-Verkooijen 1987 (3): 23)

Voor al het laatste van die drie standpunten is zonder meer discutabel en juridisch gezien zelfs onjuist. De auteur van een brief kan in wezen geen enkele controle of invloed uitoefenen op de beslissing van de geadresseerde om de brief al dan niet te bewaren, en bovendien is Mathijssens schijnbaar achteloos geformuleerde vaststelling dat 'het leven, of beter gezegd de dood, voor onvoorzienbare verrassingen kan zorgen' (Mathijssen-Verkooijen 1987 (3): 160) uiteraard ook geen onbelangrijk detail.²⁴

De manier waarop de brieveneditor met de rechten van derden omgaat, en vooral de zeer grote onduidelijkheid die daarover bestaat, lijkt Robert Spoo's omschrijving van het copyright als 'a blessedly porous mechanism' te bevestigen (Spoo 2001: 205). Het is dan de vraag wie er in feite baat heeft bij die porositeit: net als voor de (auteurs- of privacy-)rechthebbenden in de brieven zelf geldt voor de editor dat de porositeit – die vanuit een juridisch perspectief niet meer dan een eufemisme voor 'onzekerheid' is – net zo goed ten voordele als ten nadele kan uitdraaien. Die situatie is vanuit het standpunt van de editiewetenschap op termijn onhoudbaar.

24 De kwestie van de derden die in brieven worden genoemd, wordt officieus vaak ook onder het citaatrecht gerekend, al is die daar in feite niet op van toepassing. Zie de Belgische 'Wet betreffende het auteursrecht en de naburige rechten', art. 21: 'Het citeren uit een werk dat op geoorloofde wijze openbaar is gemaakt, ten behoeve van kritiek, polemieken, recensie, onderwijs, of in het kader van wetenschappelijke werkzaamheden, maakt geen inbreuk op het auteursrecht, voorzover zulks geschiedt overeenkomstig de eerlijke beroepsgebruiken en het beoogde doel zulks wettigt.' Het citaatrecht is verwant aan (maar een minder expliciete en minder verregaande variant op) het zgn. 'fair use'-beginsel, dat in de Amerikaanse copyright-wetgeving is opgenomen. In de 'Copyright Act of 1976' wordt dat beginsel als volgt gedefinieerd: 'the fair use of a copyrighted work, [...] for purposes such as criticism, comment, news reporting, teaching (including multiple copies for classroom use), scholarship, or research, is not an infringement of copyright', waarna nog een viertal parameters genoemd worden om te bepalen in welke gevallen al dan niet sprake kan zijn van 'fair use'. Lehmborg *et al.* (2008) stellen dat momenteel wordt onderzocht of de 'Fair Use Doctrine' in het Europese auteursrecht moet of kan worden opgenomen. Volgens hen zou een adaptatie van dat Amerikaanse principe de Europese wetgeving flexibeler maken, al zou dat de juridische onduidelijkheid over bepaalde auteursrechtenkwesties niet kunnen wegnemen, omdat 'the respective court could only decide *a posteriori* if fair use exists' (Lehmborg *et al.* 2008: 62).

4.2.3. Het brieven corpus rond *Van Nu en Straks* en de editie van de editie

Een belangrijk deel van het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks* wordt, zoals in hoofdstuk 6 van dit proefschrift wordt beschreven, gevormd door de zgn. 'prepublicaties' die aan de eigenlijke editie van de brieven uit de periode 1890-1894, *Het ontstaan van Van Nu en Straks*,²⁵ voorafging. Met het oog op het auteursrecht zorgt een digitale (her)publicatie eveneens voor een specifieke problematiek, die hier kort wordt behandeld.

Een digitaal corpus van brieven is technisch gezien een soort databank, of het valt daar althans goed mee te vergelijken.²⁶ Dat geldt dus ook voor het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks*, niet het minst aangezien de brieven in dat corpus deel uitmaken van het *Digital Archive of Letters in Flanders*, dat daarnaast ook nog andere brieven bevat.²⁷ Sinds 1998 zijn in de Belgische wetgeving i.v.m. het auteursrecht enkele artikelen opgenomen die de definitie en juridische status van databanken vastleggen.²⁸ Vooral art. 20bis is hier vermeldenswaardig:

Databanken die door de keuze of de rangschikking van de stof een eigen intellectuele schepping van de auteur vormen, worden als zodanig door het auteursrecht beschermd.

De bescherming van databanken op grond van het auteursrecht geldt niet voor de werken, de gegevens of de elementen zelf en laat de bestaande rechten op de werken, gegevens of andere elementen vervat in de databank onverlet.

Onder "databank" wordt een verzameling verstaan van werken, gegevens of andere zelfstandige elementen, die systematisch of methodisch geordend en afzonderlijk met elektronische middelen of anderszins toegankelijk zijn. ('Wet betreffende het auteursrecht en de naburige rechten' (1994))

Als we DALF in het algemeen en het brieven corpus rond *Van Nu en Straks* in het bijzonder als een

²⁵ Zie Van Dijck *et al.* (1988).

²⁶ In die zin zijn digitale (brieven)corpora in het algemeen en projecten zoals het *Digital Archive of Letters in Flanders* in het bijzonder vergelijkbaar met zgn. *mashups*, webpagina's of web-applicaties die gegevens uit meerdere bronnen samenvoegen. De bijzonder complexe juridische status van *mashups* wordt behandeld door Lehmborg *et al.* (2008), die ze op hun beurt vergelijken met (digitale) linguïstische corpora. In verband met dit hoofdstuk vat het volgende citaat uit het artikel een en ander treffend samen: 'We arrive at a situation in which different copyrights (plus privacy issues, if letters are included also) come into play at the same time. Since these [critical, BVR] editions will be primarily distributed by digital archives and digital libraries, these institutions have to ensure that the dissemination of digital critical editions does not infringe any copyright' (Lehmborg *et al.* 2008: 58).

²⁷ Door zijn specifieke inhoud wordt het beoogde digitale archief in de projectomschrijving van DALF een 'textbase' genoemd, naar analogie met de gebruikelijke term 'database'. Zie o.m. <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/>> [1 juli 2010].

²⁸ De voornaamste daarvan zijn artikel 20bis tot 20quater (in afdeling 4bis) en art. 22bis (in afdeling 5) uit de 'Wet betreffende het auteursrecht en de naburige rechten' (1994), ingevoegd bij W 1998-08-31/41, art. 19 (003). Deze artikelen traden in werking op 14 november 1998.

databank beschouwen, geldt dus niet alleen dat de auteursrechten van de correspondenten van toepassing blijven, maar ook dat de editeurs en de uitgevers die de in de databank geïncorporeerde edities hebben bezorgd, eveneens over bepaalde (auteurs)rechten beschikken. Dat betekent concreet dat zowel de voltallige ploeg editeurs die aan de 'prepublicaties' hebben meegewerkt als het Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven (CSVC) rechthebbende betrokken partijen zijn bij het digitale brievenkorpus rond *Van Nu en Straks*.

Doordat aan het begin van het editieproject met het CSVC duidelijke afspraken konden worden gemaakt, is er auteursrechtelijk voor dit project geen probleem. Indien het CSVC niet meer zou hebben bestaan of wanneer de betreffende edities door een commerciële uitgeverij waren gepubliceerd, dan zou dat in elk geval betekend hebben dat alle editeurs die bij de gepubliceerde (deel)edities betrokken zijn geweest²⁹ elk afzonderlijk en expliciet hun toestemming voor de digitale editie kenbaar hadden moeten maken. Het auteursrecht is immers ook op hun werk van toepassing: in sommige gevallen zullen ze (misschien zonder het zelf te weten) rechten hebben op de brieven zelf; in alle andere gevallen gelden die rechten minstens voor de annotaties en andere commentaar die aan de brieven werden toegevoegd.³⁰ Gezien het tijdsverloop (en het mogelijke overlijden van bepaalde betrokkenen) sinds het verschijnen van de vroegste 'prepublicaties' (1975), zou het traceren van alle betrokken editeurs allerminst een sinecure zijn geweest, tenzij er in hun arbeidscontract van destijds expliciet melding was gemaakt van wat met er de rechten op hun werk diende te gebeuren.³¹

Overigens geldt voor nogal wat digitale databanken dat de daarin verwerkte gegevens er niet in hun oorspronkelijke vorm in zijn opgenomen. Dat geldt bij uitstek voor het digitale brievenkorpus rond *Van Nu en Straks*, waarvan het precies een van de voornaamste doelstellingen is om de eerder in drukvorm gepubliceerde edities niet alleen in een digitale vorm aan te bieden, maar ze aan de hand van descriptieve *markup* ook te verrijken met allerlei semantische informatie over de inhoud van de brieven, teneinde nieuw onderzoek mogelijk te maken en te stimuleren.³² De hoeveelheid toegevoegde informatie die in de TEI/XML-codering vervat zit, valt bijgevolg niet te onderschatten: wie een blik slaat op de XML-bestanden die onder de *interface* van de editie verscholen zitten en

29 De wetenschappelijke medewerkers die in de respectieve delen van de prepublicaties vermeld staan, zijn: R. Beckers, A. Bijmens, R. De Vos, G. Geladi, F. Joostens, L. Janseune, V. Leysen, J.P. Lissens, K. Osstyn, R. Rennenberg, L. Van Dijck, D. Van Hauwermeiren, G. Van Kerckhoven, W. Van Rooy, L. Verstraeten en R. Vervliet. De eigenlijke editie (1988) kwam op naam van L. Van Dijck, J.P. Lissens en T. Saldien.

30 Zie artikel 2, alinea 6 van de Belgische auteurswet: 'Een ieder die na het verstrijken van de auteursrechtelijke bescherming een niet eerder gepubliceerd werk voor het eerst op geoorloofde wijze publiceert of op geoorloofde wijze aan het publiek meedeelt, geniet een bescherming die gelijkwaardig is (met die van de vermogensrechten) van de auteur. De beschermingstermijn van deze rechten bedraagt vijftientig jaar vanaf het tijdstip waarop het werk voor het eerst op geoorloofde wijze gepubliceerd of op geoorloofde wijze aan het publiek meegedeeld is.'

31 In sommige gevallen kan het b.v. contractueel bepaald zijn dat de auteursrechten van de werknemers van een bepaald instituut automatisch op dat instituut worden overgedragen.

32 I.v.m. dergelijke *markup*, zie hoofdstuk 5.

die alle toepassingen van het corpus mogelijk maken, zal vaststellen dat de transcriptie van de brieven zelf (d.w.z. de eigenlijke *content* van het corpus) veelal niet eens de helft van die bestanden uitmaakt.

Vanuit auteursrechtelijk standpunt is een digitaal brievencorpus als dat rond *Van Nu en Straks* – dat we enigszins schetsmatig een 'editie van een editie' kunnen noemen – bijgevolg een juridisch kluwen, zeker omdat bij de technische ontwikkeling ervan onvermijdelijk nog méér medewerkers dan alleen maar editeurs betrokken zijn, die voor hun aandeel van het eindresultaat ook weer auteursrechten kunnen claimen.³³

4.2.4. Voorlopige conclusies

De conclusie uit het voorgaande is drievoudig:

1. Literaire en andere werken van intellectuele, artistieke en historische waarde (zoals brieven) blijven tot zeventig jaar na het overlijden van de auteur beschermd door het auteursrecht. Die termijn is niet alleen voor editeurs hinderlijk lang, in bepaalde gevallen is hij ook voor auteurs zelf nadelig. Door de feitelijke onmogelijkheid om (onpubliceerd) werk van relatief recent gestorven auteurs uit te geven, kunnen wetenschappers immers aan het literaire naleven van die auteurs geen bijdrage leveren, en blijkt de auteurswet soms volledig in te gaan tegen de wens van menige auteur.
2. Wie brieven (of andere egodocumenten) wenst te editen, moet daarvoor niet alleen toestemming verkrijgen van de auteurs zelf, maar ook van iedereen die in die brieven wordt vermeld (of de erven van die personen). In de praktijk blijkt dat zo goed als onmogelijk.
3. Editoren hebben ook auteursrechten. In sommige gevallen gelden die rechten vijftig jaar, in andere zeventig.³⁴ Teksten die na een lange tijd eindelijk in het publieke domein komen, worden daardoor soms vrij snel opnieuw auteursrechtelijk

³³ De naam van Ron Van den Branden, ICT-medewerker van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie, hier niet vermelden, zou bijgevolg een schandelijke vergissing zijn. Het is in zekere zin miraculeus te noemen dat hij vrijwel eigenhandig het volledige corpus technisch/technologisch heeft ontwikkeld. Door de diversifiërende en bijgevolg intensiverende manier waarop de editiewetenschap sinds enige tijd is geëvolueerd, behoort de solitair opererende editiewetenschapper, zoals ik verder in dit proefschrift zal betogen (zie de conclusies van hoofdstuk 7), definitief tot het verleden. Een korte analyse van het huidige veld binnen de (digitale) editiewetenschap maakt meteen duidelijk dat editieteams almaar groter worden. Mijn erkentelijkheid voor het werk van Van den Branden, die het werk dat noodzakelijkerwijs meestal door verscheidene mensen samen wordt verricht, vrijwel alleen heeft uitgevoerd, is bijgevolg grenzeloos.

³⁴ Zie ook noot 28.

beschermde en 'bevroren' dus a.h.w. opnieuw voor wetenschappelijk werk. Doordat hedendaagse tekstedities steeds vaker uit het werk van soms zeer gediversifieerde teams resulteren, dreigt de editiewetenschap steeds meer in een juridisch kluwen verstrikt te geraken, waardoor ze uiteindelijk dreigt te verstikken.

4.3. Tijd voor verandering?

Vanuit een editiewetenschappelijk standpunt lijken er goede argumenten te bestaan om de huidige wetgeving in verband met het auteursrecht te wijzigen. Vooral de beschermde termijn van zeventig jaar na het overlijden van de auteur lijkt voor een herziening vatbaar. Indien de Europese wetgeving over het auteursrecht en de Angelsaksische wetgeving in verband met het copyright echt bedoeld zijn om de wetenschap en de kunst te stimuleren, is het immers zeer de vraag of de tendens om die termijn almaar te verlengen, een goede zaak is geweest.

Robert Spoo, die de copyright-wetgeving in 2001 (zoals hierboven beschreven) nog mild 'a blessedly porous mechanism' noemde (Spoo 2001: 205), oordeelde in een recenter artikel over enkele publicaties in verband met James Joyce – die zowat allemaal negatief beïnvloed bleken door een extreem strikte toepassing van het auteursrecht – dat 'we are just beginning to see the distorting effects that such extravagantly long monopolies are having on culture' (Spoo 2007: 568).³⁵

Spoo's voorspelling mag dan misschien dreigender en negatiever klinken dan wat zich in realiteit wellicht zal voordoen, het juridische kluwen waarin de editiewetenschap en vele andere vormen van wetenschap en cultuur (o.m. door snelle technologische evoluties) steeds meer verstrikt geraken, veroorzaakt soms gevolgen die even absurd als zorgwekkend genoemd kunnen worden. Exemplarisch is een uitspraak van een Amerikaanse rechtbank waarvan de ultieme consequentie volgens computerwetenschapper Yorick Wils niet minder dan de illegaliteit van het hele World Wide Web inhoudt:

35 Hetzelfde artikel bevat een pregnante beschrijving van twee problematische manieren waarmee rechthebbenden (en dan vooral de erven van auteurs) met het concept van intellectuele eigendom kunnen omgaan. Spoo noemt die attitudes 'The Heirloom Fallacy' en 'The Pricelessness Problem'. 'Both attitudes are rooted in the popular assumption that copyrights are the same as traditional kinds of property. [...] With the Heirloom Fallacy, a public good like an epistolary text is treated by the copyright holder as a whole private, intimate possession, even though the original document may reside in a public archive or its contents may have been published. The Pricelessness Problem arises when this intangible property becomes emotionally charged with a pathos of uniqueness that removes it from the socializing forces of the marketplace, both of ideas and economics' (Spoo 2007: 565-566). Wanneer de twee problematische attitudes zich tegelijk voordoen, wordt de 'social utility of copyrighted works' helemaal geblokkeerd en ontstaat wat Spoo 'total market failure' noemt, d.w.z. 'a breakdown of bargaining with the copyright owner, coupled with a denial of fair use by the publisher' (Spoo 2007: 564). Het resultaat is de absolute onmogelijkheid voor wetenschappers om uit bepaalde auteursrechtelijk beschermde werken zelfs maar te citeren. Dat laatste is precies wat zich met (delen van) het werk van James Joyce heeft voorgedaan.

[T]he ease of general access to enormous amounts of text that the web now offers is making traditional notions of copyright harder to enforce, if not meaningless. Indeed, a recent court ruling in the US has decided that web links to material that is illegal based on copyright law [...] are as illegal as the material pointed to, and that links to sites with illegal links are illegal, which may have the effect that the whole web is now illegal in the US. (Wils 2004: 115)

Volgens Horan (2001: 35) is het auteursrecht (of althans het copyright) enerzijds bedoeld om monopolies te creëren als *incentive* voor creatieve mensen, en anderzijds om die monopolies expliciet in tijd te limiteren 'in the name of public good'. Haar ervaring met de poëzie van Emily Dickinson heeft Horan er echter van overtuigd dat de wet die beide doelstellingen juist in de weg zit, in plaats van ze te helpen verwezenlijken: '[n]ot copyrights, but lapsed copyrights have served the public interest, for instance by bringing in new publishers and greater diversity to the field' (Horan 2001: 40).

Als dat allemaal waar is, waarom houden we de huidige wetgeving dan in stand, en waarom blijven we de termijn waarin we werken auteursrechtelijk beschermen zelfs nog uitbreiden? Een herziening van de vigerende wetgeving inzake auteurs- en kopierecht lijkt aangewezen. In het vervolg van dit hoofdstuk worden alvast enkele suggesties geformuleerd.

4.3.1. Economisch voordeel: vijftien jaar

Rufus Pollock, economist aan Cambridge University, heeft gedurende de voorbije jaren een wiskundig model uitgewerkt om te berekenen wanneer het economisch niet langer zinvol is om artistieke werken auteursrechtelijk te beschermen.³⁶ Talloze parameters die op een of andere manier een invloed hebben op de ideale termijn van bescherming zijn in het model verwerkt. De berekening van die ideale termijn verloopt bijgevolg langs een (voor veel alfawetenschappers duizelingwekkend) parcours van indrukwekkende formules en berekeningen, maar het resultaat van die berekeningen is glashelder: volgens Pollock bedraagt de ideale termijn om een werk economisch te beschermen niet zeventig, maar vijftien jaar. Pollock kan niet anders dan vaststellen dat die termijn van vijftien jaar 'substantially shorter' is 'than any current copyright term', wat kortweg impliceert 'that existing copyright terms are too long' (Pollock 2009: 1). De conclusie van het onderzoek luidt:

36 Zie Pollock (2007 en 2009).

This implies that there is a significant role for policymakers to improve social welfare by reducing copyright term as well as indicating that existing terms should not be extended. Such a result is particularly important given the degree of recent debate on this exact topic. (Pollock 2009: 24)

De studie van Pollock is toegespitst op creatief werk zoals romans, poëziebundels, muziekopnames e.d., maar zijn berekening gaat wellicht ook op voor de publicatie van egodocumenten met literair-historische waarde, zoals auteurscorrespondenties. Ook voor dit soort werken lijkt een drastische inperking van de auteursrechtelijke termijn dus aangewezen. Pollocks studie geldt dan ook als inspiratie voor onderstaande poging om een antwoord te formuleren op het drievoudige probleem dat hierboven (4.2.4.) werd beschreven:

1. Vijftien jaar na het overlijden van een auteur zouden zijn of haar dagboeken en brieven ten minste voor niet-commerciële (en in de eerste plaats academische) doeleinden beschikbaar moeten worden, bijvoorbeeld in de vorm van een wetenschappelijke editie. Die drastische reductie van de huidige termijn waarin dergelijke bronnen auteursrechtelijk beschermd zijn, kan in een wettelijk kader voorzien worden als een variant op de zgn. 'Fair Use Doctrine' in het Amerikaanse rechtssysteem.³⁷
2. De termijn van vijftien jaar kan ook gelden als bescherming voor de rechten op de bescherming van het privé-leven van derden die in egodocumenten genoemd worden. Vijftien jaar na hun overlijden moet als regel kunnen gelden dat de private privacy-belangen kleiner zijn geworden dan het publieke belang.
3. Ook voor de waarde die editeurs in wetenschappelijke tekstedities aan oorspronkelijke werken toevoegen (dankzij annotaties, commentaar e.d.) kan een beschermde termijn van vijftien jaar na de publicatie van hun edities volstaan. Indien de editiewetenschap zich inderdaad tot doel stelt om 'slapende Doornroosjes' wakker te kussen,³⁸ dan moet ze er ook voor zorgen dat de prinses van dienst niet kort nadien weer terminaal indommelt door opnieuw in de giftige appel van zeventig jaar auteursrecht te bijten. De manier waarop wetenschappelijke edities worden uitgegeven, kan daarin ook een bepalende rol spelen: het hand over hand toenemende succes van zgn. 'Open Acces'-publicaties kan een aangewezen

³⁷ Zie noot 24.

³⁸ Zie Mathijssen (1995: 18).

mogelijkheid zijn voor de editeur (en dus ook een auteur) die wenst te vermijden dat de (commerciële) uitgeverij van zijn of haar werk het auteursrecht strikter toepast dan hij- of zijzelf.

4.3.2. Voordelen van een kortere auteursrechtelijke termijn

Vanuit het standpunt van de editiewetenschap zijn de hierboven beschreven suggesties voordelig voor alle drie de partijen die er het dichtst bij betrokken zijn: de auteurs, de editoren en de lezers.

Auteurs genieten tijdens hun leven nog steeds van de economische *incentive* die het monopolie op hun eigen werk oplevert, en weten bovendien dat hun dichtste erfgenamen tot vijftien jaar na hun overlijden zowel de intellectuele als de commerciële controle over hun werk behouden. Tegelijk hoeven ze zich er geen zorgen over te maken dat hun werk langer dan vijftien jaar in een archief zou liggen stof te vergaren, of dat de erven die drie generaties na hen komen – en die misschien totaal andere opvattingen hebben over hun werk – de verspreiding ervan kunnen tegenhouden.

Voor *editoren* zou de verkorte termijn van auteursrechtelijke bescherming een zegen zijn omdat ze niet meer het hele land zouden hoeven af te speuren naar verre nakomelingen van bepaalde auteurs. Voor de editiewetenschap zou een herziening van het auteursrecht ook betekenen dat het werk van relatief hedendaagse auteurs eveneens tot haar werkdomein zou gaan behoren, waardoor ze tevens een belangrijke bijdrage kan leveren aan de acute problematiek van de almaar sneller verdwijnende digitale literaire archieven. Nogal wat bewaarinstellingen van literaire en andere archieven hebben pas vrij laat de consequenties van de razendsnelle technologische ontwikkelingen in de voorbije decennia ten volle begrepen. Het gevolg is dat de (vroegste) periode waarin auteurs massaal van papier op pc overschakelden en waarin zij geen brieven meer schreven maar e-mails, wel eens de donkerste uit de recente geschiedenis kan worden. Anders geformuleerd dreigen instituten als het Letterenhuis in Antwerpen en het Letterkundig Museum in Den Haag door de snel verouderende software en hardware binnenkort over veel minder archiefmateriaal uit en kennis over de periode tussen 1990 en 2005 te beschikken dan uit de periode tussen 1890 en 1905. Indien de editiewetenschap zich ook op dat recentere archiefmateriaal zou kunnen concentreren en er dus handen in elkaar konden worden geslagen, dan zou de periode omstreeks het duistere jaar 2000 misschien toch wat helderder kunnen worden.³⁹

39 Pionierswerk om het onderzoek naar onbruikbaar geworden harde computerschijven en onleesbaar gewaande digitale bestanden met het klassiekere editie- en genese-onderzoek te combineren, werd verricht door Matthew Kirschenbaum. In *Mechanisms. New Media and the Forensic Imagination* combineert Kirschenbaum wellicht als eerste twee verschillende invalshoeken op de studie van digitale media. De eerste invalshoek is een grondig

Lezers (onder wie dus ook studenten, scholieren en zgn. 'common readers')⁴⁰ zouden ten slotte ook betrouwbare edities kunnen aanschaffen van (relatief) recente werken van contemporaine auteurs die ze tijdens hun leven al kenden en die ze dankzij edities van brieven en dagboeken op een andere manier kunnen benaderen. In de huidige situatie, waarin het auteursrecht niet vijftien maar zeventig jaar na het overlijden van een auteur geldt, worden vaak wetenschappelijke tekstedities van werken aangeboden van auteurs die (o.m. juist door het auteursrecht) bij een groter publiek inmiddels vaak minder gekend zijn.⁴¹ Editiewetenschappers blijven maar worstelen met de vraag hoe ze met hun edities een groot publiek kunnen bereiken, terwijl dat grote publiek voor literaire werken van een eeuw oud eenvoudig niet blijkt te bestaan.⁴²

4.4. Besluit

Brieven, dagboeken en andere egodocumenten in literaire archieven of andere bewaarinstellingen verkeren juridisch gezien in een merkwaardige situatie. Enerzijds zijn het privé-documenten die, zolang de auteurs ervan minder dan zeventig jaar overleden zijn en diens erven zich tegen publicatie verzetten (of zelfs onvindbaar zijn), niet kunnen of mogen worden gepubliceerd. Anderzijds weten we, precies doordat ze in die bewaarinstellingen zijn opgebaard, wel degelijk van hun bestaan af. Robert Spoo beschrijft die situatie aldus:

So these documents are not "private" in the sense that they are physically or legally inaccessible. We can learn any of their secrets; we just cannot quote our findings in articles and books or on the Internet. We can kiss but not tell. And how is our silence enforced? Through the climate of fear that many copyright holders have cultivated over the past two decades – decades during which it has been brought home to us, as never before, how "propertized" modernism really is. [...] [If a scholar can write a passage] through paraphrase and selective quotation [...], then what, legally and practically, has copyright to do with enforcing privacy? (Spoo 2007: 574)

onderzoek van digitale technologieën en elektronische producten, die hij als tekstuele artefacten (en dus 'mechanismen') benadert. Kirschenbaum ontleent daarvoor hulpmiddelen uit disciplines als de bibliografie, de tekstkritiek en vergelijkende mediastudies. De tweede invalshoek is die van de *computer forensics*, een discipline die geworteld is in de computerwetenschappen en die zich bezighoudt met de reconstructie en de bewaring van digitale gegevens. Het resultaat van die methodologie gunt alvast een blik in het genese-onderzoek van de toekomst, waarin de kladjes van weleer vervangen zijn door afgestoten versies van digitale bestanden. Zie Kirschenbaum (2008).

40 I.v.m. de 'common reader', zie o.m. Pettit (2000) en Cailliau (2009a).

41 Dat neemt uiteraard niet weg dat dankzij afspraken met welwillende erven van recent gestorven auteurs uitzonderingen best mogelijk zijn. Een voorbeeld daarvan was de eerder genoemde editie van (een selectie uit) de brieven van Herman de Coninck, die bij het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie is verschenen. Zie De Coninck (2004).

42 Zie o.m. Vanhoutte (2009: 100-104).

Als auteursrecht en copyright een klimaat van angst en een commodificatie van het intellectuele leven teweegbrengen (Jackson 2002: 432), terwijl ze eigenlijk bedoeld zijn om het artistieke, het intellectuele en het algemene publieke belang te dienen, dan schort er iets aan onze wetgeving. Niet alleen ten voordele van de editiewetenschap in Vlaanderen, die in de voorbije decennia ernstige pogingen heeft ondernomen om de lamentabele toestand van weleer achter zich te laten,⁴³ maar ook in het belang van de auteurs zelf, is een nieuw en grondig debat over auteursrechten en copyrights noodzakelijk en urgent.⁴⁴

43 Zie T'Sjoen (1994).

44 Een aanzet werd alvast gegeven in artikelen van Bossebroek & Jansen (2008) en Theerlynck (2008).

Hoofdstuk 5

Markup en de verrijking van bronnen d.m.v. codering: SGML, XML en TEI

The difficult we do right away;
the impossible takes a little longer.
(IBM slogan, ca. 1949)¹

Met de literatuur over de geschiedenis, de aard en het doel van tekstcodering en *markup* aan de hand van codeertalen als SGML, XML en TEI kan stilaan een middelgrote bibliotheek worden gevuld. Op enkele uitzonderingen na zijn over geen van die onderwerpen in het Nederlands echter wetenschappelijke bronnen terug te vinden, of althans geen bronnen die deze codeertalen belichten vanuit het perspectief van de humane wetenschappen.² Om die lacune enigszins te dichten, en vooral als noodzakelijke context voor het hoofdstuk over de DALF-codering van het *Van Nu en Straks*-brievencorpus³ wordt in dit hoofdstuk een beknopt overzicht geschetst van de manier waarop men in de voorbije decennia vanuit verscheidene invalshoeken geprobeerd heeft om met het oog op menswetenschappelijk onderzoek digitale bronnen met allerhande informatie te verrijken.

5.1. Inleiding

De eerste aanzet voor een elektronische studie van literaire en andere teksten wordt toegeschreven aan de Italiaanse jezuïet Roberto Busa, die in 1949 ponskaarten van IBM begon te gebruiken om de *Index Thomisticus* aan te leggen. Digitale tekstcodering is bijgevolg bijna zo oud als het gebruik van de computer zelf (Renear 2004).

Busa had een concordantie op het werk van Thomas van Aquino gemaakt, wat resulteerde in 10.000 handgeschreven kaartjes vol informatie, maar met slechts één ingang om ze te doorzoeken (Winter 1999: 6). Teneinde grondiger onderzoek te kunnen voeren met zijn erg waardevolle maar moeilijk bruikbare werkinstrument, wilde Busa een mechanische manier (laten) ontwikkelen om zijn kaarten

1 De slogan stond op een poster die in 1949 in de wachtkamer hing van Thomas J. Watson Sr. van IBM. Busa (1980) beschrijft hoe hij de slogan heeft aangewend om Watson en IBM te overtuigen hem te helpen met een geautomatiseerd codeersysteem voor ponskaarten: 'I knew, the day I was to meet Thomas J. Watson, Sr., that he had on his desk a report which said IBM machines could never do what I wanted. I had seen in the waiting room a small poster imprinted with the words: "The difficult we do right away; the impossible takes a little longer." (IBM always loved slogans.) I took it in with me into Mr. Watson's office. Sitting down in front of him and sensing the tremendous power of his mind, I was inspired to say: "It is not right to say 'no' before you have tried." I took out the poster and showed him his own slogan. He agreed that IBM would cooperate ... "provided that you do not change IBM into International Busa Machines".' (Busa 1980: 84)

2 Bedoelde uitzonderingen zijn twee artikelen door Vanhoutte (1998 en 2002).

3 Zie hoofdstuk 8.

te doorzoeken. Zo belandde hij in 1949 in de Verenigde Staten bij Thomas J. Watson van IBM (Winter 1999: 7). Ze kwamen overeen dat IBM een systeem zou ontwikkelen om de ponskaarten te verwerken. Dat systeem wordt beschouwd als het begin van de wetenschappelijke discipline die zichzelf vandaag 'Digital Humanities' noemt.⁴

Het eerste volume van Busa's gelemmatiseerde concordantie op het werk van Aquino verscheen uiteindelijk pas in 1973 (Vanhoutte 2004: 9), maar zijn werk gaf ondertussen wel aanleiding voor een ware vloed van theorieën, *tools* en technieken die zich uiteindelijk concentreerden op het hele spectrum van digitale creatie, manipulatie en transmissie van data:

[D]igitization, imaging, and OCR for capturing and inputting data; concordance making, sorting, text retrieval, lemmatizing, collation, statistical analysis, stylometry, and stemma (re)construction for analysing text; and typesetting, visualization, hypertext, and distribution/interchange for the publication of electronic texts. (Vanhoutte 2004: 9)

In het hierboven geciteerde spectrum van activiteiten worden in feite drie evoluties ontleed: input, analyse en output. De logische culminatie van die evoluties is volgens Vanhoutte (2004: 9) de creatie van een uniform systeem voor tekstcodering (en -uitwisseling). Het belang van tekstcodering om allerhande soorten onderzoek te voeren met de computer als werkinstrument is bijgevolg erg groot. In het vervolg van dit hoofdstuk worden enkele concrete manieren van tekstcodering en de daaruit af te leiden tekstmodellen belicht. Eerst worden echter nog enkele cruciale concepten als codering, *markup* en *markup*-talen gedefinieerd en toegelicht.

5.2. Markup

Sperberg-McQueen & Burnard (2004) gebruiken de woorden *markup* en codering (*encoding*) als synoniemen voor 'any means of making explicit an interpretation of a text',⁵ en wijzen erop dat codering lang voor de intrede van de computer al bestond:⁶

4 Meer daarover volgt in hoofdstuk 7.

5 In navolging van Sperberg-McQueen & Burnard (2004) worden *markup* en (tekst)codering hier als onderling inwisselbare synoniemen beschouwd. Vanhoutte (1998: 109) definieert *markup* als 'alle additionele informatie die aan een tekst wordt toegevoegd' en legt de functie ervan als volgt uit: '[markup] expliciteert voor de computer wat de menselijke lezer impliciet leest, en is dus noodzakelijk voor de creatie van een *machine-readable* tekst'.

6 Een bekend voorbeeld van *markup* dat zijn oorsprong kent vóór de intrede van de computer, is het geüniformeerde systeem om (suggesties voor) correcties aan te brengen in handschriften, typoscripten en gedrukte teksten. Gangbare correctietekens zijn de Belgische NBN-normen 287 (uit 1954) en 288 (uit 1953), de ISO-standaard 5776 (uit 1983) en de standaard van het Nederlands Normalisatie Instituut NEN 632 (uit 1988).

Historically, the word *markup* has been used to describe annotation or other marks within a text intended to instruct a compositor or typist how a particular passage should be printed or laid out. Examples include wavy underlining to indicate boldface, special symbols for passages to be omitted or printed in a particular font and so forth. As the formatting and printing of texts was automated, the term was extended to cover all sorts of special codes inserted into electronic texts to govern formatting, printing, or other processing. (Sperberg-McQueen & Burnard 2004)

Een theoretisch debat over *markup* brak pas echt door zodra tekst ook een elektronische vorm aannam, en het is vooral Charles F. Goldfarb die daarvoor gezorgd heeft. Goldfarb, aan wie de 'uitvinding' van de elektronische *markup*-taal wordt toegeschreven (*cf. infra*), beschreef hoe tekstverwerkingssystemen functioneren, nl. doordat gebruikers allerlei informatie aan de eigenlijke tekst (*the natural text*) van een document toevoegen (Goldfarb 1981: 68).

Die toegevoegde informatie, die hij *markup* noemde, diende volgens hem enerzijds om de verscheidene logische elementen van het document te onderscheiden en anderzijds om te specificeren op welke manier die elementen verwerkt moesten worden. Die vaststelling zou aan de basis liggen van *markup*-talen als (S)GML en XML, en werd ook de inzet van het theoretische debat over tekstcodering dat Goldfarb zelf in gang heeft gezet. Landow (2006: *passim*) en Cummings (2008) wijzen erop dat de manier waarop die sterk toegenomen theorievorming van tekstcodering geëvolueerd is, samenvalt met gelijkaardige ontwikkelingen in de literatuurwetenschap (en de semiotiek):

Textual theories from Barthes, Foucault, Bakhtin, and Derrida all have a concept of interlinking which both pre-dates and almost anticipates the later development of hypertextual linking in electronic documents (Cummings 2008).

Uit de manier waarop Sperberg-McQueen & Burnard (2004) *markup* definieerden als 'making explicit an interpretation of a text' (met de nadruk op 'interpretation'), volgt dat het coderen van teksten een onvermijdelijk subjectieve activiteit is. O.m. Burnard (2001) en Dahlström (2004) wijzen op het hermeneutische, retorische en contextueel bepaalde karakter van codering,⁷ en Eggert (2010) acht het subjectieve karakter van digitale tekstcodering zelfs groter dan de arbeid die een klassiek opererende (en op papier publicerende) editeur verricht:⁸

7 Dahlström (2004: 27) spreekt bijgevolg van de 'situatedness' van de edities die daaruit voortkomen.

8 Pichler (1995) bespreekt talloze ingrepen tijdens het transcriberen en coderen van manuscripten, die noodzakelijkerwijze interpretatie en dus subjectiviteit vereisen. Zijn conclusie luidt enerzijds dat 'any text editing work is interpretational work' en anderzijds dat het verschil tussen een gedrukte editie en een digitale editie erin bestaat dat die laatste soort de mogelijkheid biedt 'to make the types of interpretation – and their differences –

Some basic questions about the nature of written and printed texts have been asked by members of the encoding community as they have struggled to define what it is that they are encoding. This ought not to be surprising. The act of encoding texts for computer processing involves a blatant intervention in text-files of a kind that scholarly editors in the print domain are normally shielded from, however heroic their emendation of corrupted wording of a literary or biblical work may be. (Eggert 2010: 182)

Het wetenschappelijke belang van tekstcodering ligt volgens Burnard (2001) juist in zijn interpretatieve karakter, omdat ze de editeur dwingt een theorie over (een bepaald aspect van) tekst te expliciteren. Om een tekst te coderen en hem op een bepaalde manier te representeren, dient de editeur hem immers eerst te *decoderen*. Dat veronderstelt allerlei keuzes en beslissingen die volgens Burnard (2005: 30) worden bepaald volgens de specifieke 'agenda' of het formele tekstmodel van de editeur.⁹ Het belang van tekstcodering kan dan ook nauwelijks worden overschat:

Far from being peripheral or in opposition to the humanistic endeavour, text encoding and digitization are central to it. Text encoding is the best technique at our disposal for ensuring that the hermeneutic circle continues to turn, that our cultural traditions endure. (Burnard 2005: 40)

5.3. *Markup*-talen: descriptief of procedureel

Om tekst op een systematische, gestructureerde en consequente manier te coderen, gebruikt een editeur een bepaalde *markup*-taal. Sperberg-McQueen & Burnard definiëren *markup*-talen als volgt:

By *markup language* we mean a set of markup conventions used together for encoding texts. A markup language must specify what markup is allowed, what markup is required, how markup is to be distinguished from text, and what the markup means. (Sperberg-McQueen & Burnard 2004)

Cruciaal voor het vervolg van dit hoofdstuk is de distinctie tussen descriptieve en procedurele

explicit and extractable, to give the user the possibility to choose between the different levels of interpretation, and to realize them in different ways: e.g.: to choose an ad literatim printout rather than a normalized one, but at the same time have text, which was originally underlined, printed in italics. With regard to these demands a machine-readable version has considerable advantages over a book edition' (Pichler 1995: 695). Een en ander komt opnieuw aan bod in Pichler (2001).

- 9 Zie ook Sperberg-McQueen, Huitfeldt & Renear (2000: 215): '[M]arkup reflects the understanding of the text held by the transcriber; we say that the markup *expresses a claim* about the text. The transcriber identifies a section heading in the pre-existing text by transcribing it and tagging it as a section heading; the content of that element is a section heading if the transcriber's interpretation is correct, but other interpreters might disagree; it is plausible to imagine discussions over whether a given way of marking up a text is correct or incorrect'.

markup.¹⁰ Zoals o.m. Goldfarb (1981 en 1990), Renear (2004) en Sperberg-McQueen & Burnard (2004) beschrijven, worden bij descriptieve *markup* bepaalde delen (of elementen) van een document louter beschreven of geïdentificeerd, terwijl bij procedurele *markup* voor die delen commando's of instructies worden gegeven, teneinde ze in een bepaalde opmaak om te zetten. Terwijl procedurele *markup* m.a.w. dient om aan een computer te instrueren welke actie met bepaalde data moet worden uitgevoerd ('doe x'), geeft descriptieve *markup* alleen maar een logische beschrijving van de specifieke rol die van die data wordt vastgesteld ('dit is een y') (Maler & El Andaloussi 1995).

Descriptieve *markup*-talen bevatten dus geen instructies i.v.m. de opmaak van een document, al kunnen die daar nadien wel nog aan worden toegevoegd: nadat alle structurele en semantische elementen van een document eerst descriptief zijn onderscheiden, kunnen in een ander document dat eraan gekoppeld wordt vervolgens alsnog instructies worden gegeven over wat er met al die beschreven elementen vormelijk dient te gebeuren. Zo een document wordt een *stylesheet* genoemd. Het voordeel van die methode, die Cummings (2008) structuralistisch noemt omdat ze het eigenlijke document (de tekst) koppelt aan interpretatie (*markup* en metadata), is dat de instructies in de *stylesheet* talloze keren kunnen worden gewijzigd zonder dat aan de essentie van het eigenlijke document iets hoeft te veranderen:

With descriptive instead of procedural markup the same document can readily be processed in many different ways, using only those parts of it which are considered relevant. (Sperberg-McQueen & Burnard 2004)

Beide soorten *markup* werken met een systeem waarin zgn. *tags* aan de eigenlijke *content* van het document worden toegevoegd. Wat niet binnen de markering van de *tag* is opgenomen, dient door de mens te worden gelezen en geïnterpreteerd; wat wel als *tag* verschijnt – veelal gemarkeerd door het symbool voor 'kleiner dan' (<) en 'groter dan' (>) – dient door een computer te worden verwerkt.

Het is voornamelijk Charles Goldfarb die met de ontwikkeling van GML (Generalized Markup Language, cf. *infra*) als eerste heeft aangetoond waarom descriptieve *markup* boven procedurele te

10 Er zijn weliswaar meer types van *markup* te onderscheiden. Coombs, Renear & DeRose (1987) beschrijven behalve 'procedural' en 'descriptive' *markup* ook 'punctuational', 'presentational', 'referential' en 'metamarkup'. Zie ook DeRose (1993). Descriptieve *markup* wordt soms ook 'declaratief' genoemd (zie o.m. Maler & El Andaloussi 1995); procedurele *markup* wordt dan weer 'prescriptief' genoemd (zie o.m. Hockey 1999). Nadat de dichotomie descriptief-procedureel twee decennia lang de theorie over *markup* grotendeels beheerst had, verruimde Piez (2001) het debat met een arsenaal nieuwe termen en begrippen, waaronder 'exploratory', 'proleptic' en 'metaleptic markup'. Piez acht de term 'descriptive markup' niet (meer) geschikt, omdat hij te veel concepten kan omvatten, en bovendien: 'Even the procedural languages are descriptive' (Piez 2001: 170).

verkiezen valt, al noemen zowel Goldfarb zelf (1996) als Renear (2004) ook inspiratiebronnen als William Tunnicliffe, die in september 1967 tijdens een lezing in het Canadian Government Printing Office een gelijkaardig pleidooi zou hebben gehouden, en Stanley Rice, die in de late jaren 1960 een universele catalogus van 'editorial structure tags' ontwikkelde om boekontwerp en -productie te vergemakkelijken. Net als Goldfarb (1981: 68-69) prefereert Renear (2004) descriptieve *markup* boven procedurele omdat het de enige soort tekstcodering is die volgens hem uitdrukt wat tekst eigenlijk is. Descriptieve *markup* veronderstelt immers een model van tekst dat volgens Renear 'more or less right' is, en dat model valt zeer beknopt te omschrijven: 'The model in question postulates that text consists of objects of a certain sort, structured in a certain way' (Renear 2004).¹¹

Coombs, Renear & DeRose (1987) beschrijven nog meer voordelen van descriptieve *markup*: wie descriptief codeert, kan zich volledig concentreren op de *content* i.p.v. op een moeilijk te controleren computerprogramma dat die *content* moet verwerken of op de typografie van de uiteindelijke tekstrepresentatie. Technische problemen beperken zich bovendien veelal tot makkelijk traceerbare plaatsen die zich buiten het eigenlijke document bevinden, updaten is gemakkelijk, de eigenlijke documenten zijn minder vatbaar voor tekstcorruptie, descriptief gecodeerde bestanden kunnen beter worden uitgewisseld, en aangezien dergelijke bestanden toegevoegde semantische en structurele informatie bevatten, laten ze andere onderzoekers toe de documenten op een alternatieve manier te benaderen. De conclusie van Coombs, Renear & DeRose (1987) is duidelijk:

In the end, it should be clear that descriptive markup is not just the best approach of the competing markup systems; it is the best imaginable approach. Currently, acceptance of descriptive markup is being retarded by authors' desires to retain familiar technologies and practices and by developers' use of proprietary formats to lock users into their products. Equipped with the basic concepts from the general theory of markup systems, however, authors quickly recognized the superiority of descriptive markup. As this awareness spreads, we can expect significant improvements in the quality of scholarly computing. (Coombs, Renear & DeRose 1987)

11 Voor meer over dat model, cf. *infra* (5.6.).

5.4. (GML en) SGML

GML, voluit 'Generalized Markup Language' maar evenzeer een verwijzing naar de familienamen van de bedenkers Charles Goldfarb, Ed Mosher en Ray Lorie, werd in 1969 door IBM ontwikkeld om de computer in een bepaald onderdeel van de juridische praktijk toe te passen (Goldfarb 1996). GML was vernieuwend omdat het descriptieve *markup* van procedurele instructies apart hield. Zo lag het aan de basis van wat later SGML zou worden genoemd (Standard Generalized Markup Language), een standaard (ISO 8879:1986) om descriptieve *markup*-talen elektronisch te definiëren (Renear 2004), die op zijn beurt aan de oorsprong lag van wereldwijd massaal gebruikte codeertalen als HTML (Hyper Text Markup Language) en XML (eXtensible Markup Language).

SGML beantwoordde aan de wens die in de humane wetenschappen was ontstaan om digitale documenten te kunnen hergebruiken en uitwisselen zonder van commerciële systemen of software afhankelijk te moeten zijn (Vanhoutte 2004: 10). Zoals Renear (2004) en Vanhoutte (2004: 10) ten overvloede opmerken, is SGML (ondanks alle misverstanden daarover) zelf geen echte *markup*-taal, in die zin dat ze geen welomschreven set *tags* bevat om structuurelementen als paragrafen, hoofdstukken, titels en dergelijke te onderscheiden. In plaats daarvan is SGML een *metataal*, een taal die de grammatica en een vocabularium aanbiedt om (echte) *markup*-talen voor documenten te definiëren (Renear 2004 en Morrison, Popham & Wikander 2000).

SGML diende volgens de bedenkers aan enkele voorwaarden te voldoen:

1. De eis van uitvoerigheid;
2. De eis van eenvoud;
3. De eis dat documenten door software van gematigde complexiteit kunnen worden verwerkt;
4. De eis van platform- en hardware-onafhankelijkheid;
5. De eis van software-onafhankelijkheid;
6. De eis dat de standaard tekst zou beschrijven in een bewerkbare vorm;
7. De eis van uitwisselbaarheid van documenten.

(Barnard, Fraser & Logan 1988: 28-29, geciteerd uit de vertaling door Vanhoutte 2002: 456)

SGML werd gebruikt om de structuur van een document en de logische relaties tussen de onderdelen binnen die structuur te definiëren. Kenmerkend voor SGML is ook dat die structuur kan worden gevalideerd aan de hand van een aan dat document gekoppelde DTD (Document Type Definition). Wat SGML dus eigenlijk doet, is het definiëren van een grammatica en het formuleren

van een vocabularium voor een DTD, die op zijn beurt de syntaxis van een document definieert.

Volgens Vanhoutte (2004: 10) was SGML precies wat de humane wetenschappen nodig hadden: een codeerstandaard om elektronische teksten voor wetenschappelijk onderzoek voor te bereiden en uit te wisselen. Dat neemt niet weg dat SGML zijn weg maar moeilijk tot bij humane wetenschappers heeft gevonden. Morrison, Popham & Wikander (2000) erkennen dat het aanleren en implementeren van SGML vaak als moeilijk, complex en dus duur wordt beschouwd, maar oordelen dat die veronderstellingen niet terecht zijn. Volgens hen is SGML zelf niet moeilijk, complex of duur, maar wel de daaraan gekoppelde SGML-applicaties,

many of which are indeed highly sophisticated and complex operations, designed to meet the rigorous demands of blue chip companies working in major international industries (automotive, pharmaceutical, or aerospace engineering). It should not be particularly surprising that a documentation system designed to control and support every aspect of the tens of thousands of pages of documentation needed to build and maintain a battleship, fix the latest passenger aircraft, or supplement a legal application for international recognition for a new advanced drug treatment, should appear overwhelmingly complex to an outsider. (Morrison, Popham & Wikander 2000)

De distinctie tussen SGML zelf en de complexe applicaties die erop gebaseerd waren, blijkt voor buitenstaanders verwaarloosbaar, en door die (vermeende) grote complexiteit werd SGML veeleer aangewend in de hoogtechnologische industrieën die Morrison, Popham & Wikander (2000) noemen dan in de menswetenschappen. Zelfs heel wat humane wetenschappers die de opportuniteiten van descriptieve tekstcodering toen al begrepen, hebben de stap naar SGML nooit gezet.

SGML was oorspronkelijk overigens ook bedoeld om in grote ondernemingen en organisaties (zoals overheden) teksten met elkaar te kunnen delen, en om in sectoren als de rechtspraak en de ruimtevaart documenten tientallen jaren te kunnen bewaren (Cummings 2008). De afstand tussen die sectoren en de humane wetenschappen bleek echter te groot. Doordat van SGML moeilijk kon worden beweerd dat het zowel de hierboven geciteerde tweede voorwaarde (eenvoud) als de derde eis (software van gematigde complexiteit) inwilligde,¹² werden maar weinig bronnen voor menswetenschappelijk onderzoek met SGML gecodeerd, waardoor het ten slotte ook de zevende en laatste conditie nauwelijks vervulde: uiteindelijk werd met het oog op menswetenschappelijk onderzoek slechts een gering aantal bronnen met SGML-codering uitgewisseld.

12 Vanhoutte (1998: 112) erkent dat 'SGML-beginners of mensen die toevallig het ISO 8879 document inkijken' dikwijls geïntimideerd zijn, maar oordeelt dat de complexiteit van de standaard slechts 'schijnbaar' is.

Helemaal anders ging het toen met behulp van *metataal* SGML de *markup*-taal HTML (Hyper Text Markup Language) werd ontwikkeld. De ontwikkeling van het internet loopt gelijk met die van HTML en vervolgens ook met die van het World Wide Web. Pionierswerk wat dat betreft werd verricht door de Brit Tim Berners-Lee, die in de periode 1989-1991 samen met o.m. de Belg Robert Cailliau een manier zocht om documenten van het CERN¹³ en andere wetenschappelijke instellingen voor elkaar toegankelijk en uitwisselbaar te maken.

HTML, dat met zijn vele interne koppelingen (*hyperlinks*) een totaal nieuwe manier van lezen, denken en werken teweegbracht, was als applicatie van SGML ontwikkeld, maar doordat het de *lingua franca* was op het moment dat het internet zijn spectaculaire *big bang* meemaakte,¹⁴ groeide zijn populariteit vliegensvlug en exponentieel boven die van SGML zelf uit. Doordat massaal veel nieuwe internetgebruikers het voordat Berners-Lee het goed en wel besepte zo razendsnel oppikten, verwerd HTML ook even gezwind tot iets wat hij in feite niet kan hebben gepland. Doordat HTML al werd gebruikt nog voordat het d.m.v. een DTD gedefinieerd was of er een standaard *stylesheet* beschikbaar voor was,¹⁵ verwerkten de meest gangbare webbrowsers HTML zonder de documenten te (kunnen) valideren (Renear 2004), en bovendien slopen er gaandeweg toch heel wat procedurele *tags* in binnen.¹⁶ Volgens Renear (2004) had dat tot gevolg dat 'HTML files were in fact almost never valid HTML'.

Oplossingen daarvoor lagen niet meteen voor het grijpen, tenzij SGML zelf grondig zou worden gereviseerd. Dat besef zou ten slotte leiden tot de ontwikkeling van XML.

5.5. XML

XML (eXtensible Markup Language) kan als een vereenvoudigde variant of afgeleide van SGML worden beschouwd (Sperberg-McQueen & Burnard 2004). SGML en XML delen immers een aantal belangrijke kenmerken. Het zijn allebei *metatalen* om *markup*-talen te definiëren, ze bevatten

13 Het CERN, vandaag de 'European Organization for Nuclear Research', werd in 1954 opgericht door de 'Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire', waaraan het zijn naam dankt. De 'Conseil' werd opgedoekt bij de oprichting van het instituut, en de werkzaamheden van het CERN zijn intussen ook uitgebreid, maar het acroniem bleef behouden. Zie <<http://public.web.cern.ch/public/en/About/Name-en.html>> [3 juli 2010].

14 Zo oordeelt o.m. het World Wide Web Consortium (W3C) zelf; zie <<http://www.w3.org/MarkUp/>> [3 juli 2010].

15 Terwijl HTML in feite al werd gebruikt vanaf 1990, dateert de eerste formele specificatie van HTML door het W3C pas van 22 september 1995. Ze werd geschreven door Tim Berners-Lee en Daniel Connolly, en heette – doordat HTML al heel wat evoluties had doorstaan voor het dus formeel werd beschreven – meteen HTML 2.0. Zie <http://www.w3.org/MarkUp/html-spec/html-spec_toc.html> [16 mei 2010].

16 De ironie wil dat het juist die procedurele *tags* zijn (zoals voor *bold* en <i> voor *italics*) die HTML zo populair hebben gemaakt, terwijl hun descriptieve tegenhangers (zoals en) veel minder werden gebruikt.

uitsluitend descriptieve codes en kunnen gevalideerd worden aan de hand van een DTD.¹⁷ Ten slotte zijn ze allebei onafhankelijk van eender welke soft- of hardware.

Daaruit volgt dat XML op een drietal punten wezenlijk verschilt van HTML, dat nochtans ook een afgeleide is van SGML. Ten eerste is XML uitbreidbaar en kent het dus geen welbepaalde set *tags*, zoals bij HTML wel het geval is. Ten tweede moeten XML-documenten hoe dan ook 'well-formed' zijn, nl. geformuleerd volgens een welbepaalde syntaxis, zelfs als ze niet met een DTD worden gevalideerd. Ten slotte is XML er alleen op gericht iets over de semantiek van de gecodeerde data te beschrijven, en dus niet om instructies te geven over de opmaak van die data (Sperberg-McQueen & Burnard 2004).

Toen het World Wide Web Consortium (W3C) een werkgroep in het leven riep om XML te ontwikkelen, formuleerde het tien voorwaarden waaraan XML moest voldoen:

1. XML moet eenvoudig te gebruiken zijn op het internet.
2. XML moet allerlei diverse applicaties ondersteunen.
3. XML moet compatibel zijn met SGML.
4. Het moet makkelijk zijn om programma's te schrijven die XML-documenten verwerken.
5. XML moet zo weinig mogelijk optionele eigenschappen tellen, liefst zelfs geen enkele.
6. XML-documenten moeten zo helder zijn dat ze ook door mensen kunnen gelezen worden.
7. Het ontwikkelen van XML moet snel kunnen gebeuren.
8. Het ontwikkelen van XML moet formeel en bondig gebeuren.
9. Het moet makkelijk zijn om XML-documenten te maken.
10. Beknoptheid in de XML-codering moet van ondergeschikt belang zijn. (W3C 2008)

XML moest er vooral voor zorgen dat nieuwe en gespecialiseerde codeertalen op een efficiënte manier op het web konden worden gebruikt, zonder dat software-ontwikkelaars en aanbieders van *content* daarvoor telkens eerst moesten overleggen (Renear 2004). De eerste *draft* van XML dateert van 1996, twee jaar later werd het een officiële aanbeveling van het W3C. Meteen bleek XML succesvol, en vandaag is het wellicht de meest gebruikte taal voor publicatie op het internet:

XML, however, has become an international success in a very short period of time. It is used in many fields, academic and commercial, for documents, data files, configuration information, temporary and long-term storage, for transmitting information locally or remotely, by new start-ups

17 Er bestaan ook andere manieren om XML-documenten te valideren. Dat kan nl. net zo goed aan de hand van een zgn. 'XML Schema'.

and multinational conglomerates. It is used as a storage format for almost everything, including word processing documents, installation scripts, news articles, product information, and web pages. (Cummings 2008)

Zoals hierboven al is beschreven, kunnen XML-documenten net als SGML-documenten 'gevalideerd' worden. Dat gebeurt met een *parser*, een programma dat controleert of alle basisregels van XML gerespecteerd zijn. Die basisregels zijn drievoudig:

1. Het hele document moet ingesloten zijn in één bepaald element. Dat document-omvattende element wordt het *root element* genoemd.
2. Het begin van elk element moet gemarkeerd zijn door een 'start-tag' (<>); het einde van elk element moet worden aangeduid met een 'end-tag' (</>).
3. Elementen kunnen elkaar niet overlappen. Een element A kan wel een element B omvatten, op voorwaarde dat B dan volledig door A wordt ingesloten. Van element B wordt dan gezegd dat het in A is ingenesteld (*nested*). (W3C 2008)

Dat XML-documenten kunnen gevalideerd worden met een DTD (of een *XML Schema*), is volgens Sperberg-McQueen & Burnard (2004) een van haar sterkste troeven. De meeste waarnemers zijn het daarover ook eens, maar veel minder eensgezind blijken diezelfde waarnemers over de inhoud van de basisregels. Vooral de derde voorwaarde zorgt voor verdeeldheid: het feit dat elementen van een document in talen als XML en SGML elkaar wel kunnen 'innestelen' maar niet slechts ten dele kunnen overlappen, strookt volgens velen niet met hoe een tekst in werkelijkheid is opgebouwd, of met hoe een tekst althans kan opgebouwd zijn.

5.6. Tekst als OHCO

De manier waarop XML en SGML functioneren, berust op de zgn. 'OHCO-these', die veronderstelt dat een tekst in wezen een 'Ordered Hierarchy of Content Models' is (DeRose *et al.* 1990). Volgens dat principe kan elk document worden onderverdeeld in steeds kleinere, hiërarchisch en dus logisch op elkaar volgende structuur-onderdelen, die op een of andere manier gestalte geven aan een steeds specifiekere wordende communicatieve intentie (Renear, Mylonas & Durand 1996). Een dichtbundel bestaat bijvoorbeeld (veelal) uit meerdere cyclussen die elk een aantal gedichten omvatten. Die gedichten bevatten op hun beurt een aantal strofen die opgebouwd zijn uit versregels. Het OHCO-model laat zich visueel voorstellen als een boomstructuur, waarin het grootste 'content object' zich

steeds verder vertakt in kleiner wordende afdelingen.¹⁸

Zo belangrijk de OHCO-these voor de ontwikkeling van de daarop gebaseerde talen SGML en XML ook is gebleken, zoveel kritiek is er ook op gekomen, en talloze alternatieve benaderingen en suggesties voor correctie werden inmiddels geformuleerd.¹⁹ Het OHCO-model blijkt in realiteit immers vaak ontoereikend: wie de dichtbundel uit het voorbeeld van hierboven wil coderen, komt in de problemen wanneer hij enerzijds de formele structuur wil markeren (strofen en versregels), en anderzijds ook een code wil aanbrengen om syntactische structuren af te bakenen, die zich soms binnen het metrisch schema laten innestelen maar soms ook niet. Een ander zeer frequent voorkomend voorbeeld is lyrisch drama, waarin de directe rede van de personages zelden samenvalt met de metrische versregels: wie zowel wil coderen wie er aan het woord is als waar de verscheidene versregels starten en eindigen, dreigt door een *parser* te worden teruggefloten.²⁰

De auteurs van het OHCO-model (DeRose *et al.* 1990) hebben hun oorspronkelijke these bijgeschaafd. Er bestaan daardoor inmiddels drie verschillende versies van de these, die telkens iets genuanceerder (en complexer) worden:

OHCO-1: Text is an ordered hierarchy of content objects.

OHCO-2: An analytical perspective on a text determines an ordered hierarchy of content objects.

OHCO-3: For every distinct pair of objects *x* and *y* that overlap in the structure determined by some perspective *P*(1), there exists diverse perspectives *P*(2) and *P*(3) such that *P*(2) and *P*(3) are sub-perspectives of *P*(1) and *x* is a object in *P*(2) and not in *P*(3) and *y* is an object in *P*(3) and not in *P*(2).

(or: objects may overlap in a perspective, but if they do then they belong to different sub-perspectives of that perspective) (Renear, Mylonas & Durand 1996)

Cummings (2008) beschrijft hoe tekstcodering die op het OHCO-model is gebaseerd, ervan uitgaat dat de intellectuele structuur van een document belangrijker is dan zijn fysieke structuur. Alternatieve *markup*-systemen als HORSE, GODDAG en JITM hebben zeker hun waarde,²¹ maar

18 Deze manier om teksten te structureren wordt ook wel eens met de Russische popjes vergeleken die in elkaar passen (zie o.m. Van der Vlist 2002: 214-216 en 225), of met Chinese dozen, die hetzelfde doen (zie o.m. Schmidt 2010: 341).

19 Zie o.m. Selber (1997), DeRose (2004), McGann (2004), Sperberg-McQueen & Huitfeldt (2004) en Witt (2004).

20 Een lijst met mogelijke problemen van zgn. 'overlapping' of 'concurrent hierarchies' is te vinden op de wiki-pagina van de 'Special Interest Group' van het Text Encoding Initiative: <<http://wiki.tei-c.org/index.php/SIG:Overlap>> [3 juli 2010]. De voorbeelden die hier worden gegeven, zijn daar ook min of meer uit overgenomen.

21 I.v.m. HORSE, zie o.m. DeRose (2004: 8). I.v.m. GODDAG, zie Sperberg-McQueen & Huitfeldt (2004). I.v.m. JITM (Just-In-Time Markup), zie o.m. Eggert (2005 en 2009). In SGML bood de CONCUR-tag enig soelaas voor

ook klassieke OHCO-tekstcodering blijkt in de meeste gevallen wel te lukken zonder dat er allerlei gecompliceerde oplossingen voor conflicterende hiërarchieën moeten worden ingebouwd. Cummings (2008) concludeert daaruit dat wie teksten codeert er veelal vrede mee neemt dat de ene hiërarchie of het ene codeerbare element nu eenmaal boven een ander moet primeren, ook al zijn daar eigenlijk geen sluitende argumenten voor te geven.

5.7. TEI

Parallel met de ontwikkeling van SGML en XML loopt de geschiedenis van het Text Encoding Initiative (TEI), een internationaal consortium dat zich tot doel stelt om *Guidelines* te ontwikkelen als standaard voor het coderen en representeren van tekst.²² Met die *Guidelines* tracht het TEI twee groepen van onderzoekers van dienst te zijn: enerzijds biedt ze 'guidance to the perplexed', door te suggereren van welke tekstelementen het zinvol kan zijn om gecodeerd te worden, anderzijds biedt het hulp aan specialisten door te beschrijven hoe bepaalde tekstfenomenen gecodeerd kunnen worden (Burnard 2005).

Het TEI ontstond tijdens een bijeenkomst van 32 onderzoekers die in november 1987, dus kort na de ontwikkeling van SGML, bespraken welke standaard ze best konden hanteren om teksten elektronisch doorzoekbaar te maken voor menswetenschappelijk onderzoek (Ide & Sperberg-McQueen 1995: 5). Het team van onderzoekers, dat bestond uit vertegenwoordigers van bibliotheken, archiefinstellingen en allerlei andere professionele instellingen uit drie continenten (Renear 2004), bereikte een akkoord over negen methodologische principes die aan de basis van het Text Encoding Initiative zouden liggen²³ en die er ook toe leidden dat het TEI er al snel voor koos om SGML te gebruiken (Vanhoutte 2004: 10). Vanaf 1990 verschenen de eerste 'Proposals' voor de vooropgestelde *Guidelines*, en in mei 1994 publiceerde het TEI de eerste volledige documentatie van zijn *Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*.²⁴

De *TEI Guidelines* beschrijven allerlei conventies om fysieke en logische structuren van

overlappende hiërarchieën, al achtten o.m. Barnard, Fraser & Logan (1988) dat geen oplossing die aanbeveling verdiende, een standpunt dat door Sperberg-McQueen & Huitfeldt (1999) werd bestreden. TEI (P5) (zie alinea 5.7.) maakt o.m. gebruik van zgn. 'milestones' om het probleem van overlappende hiërarchieën te omzeilen. Andere TEI-oplossingen worden behandeld in hoofdstuk 20 van de meest recente *Guidelines*. Zie Burnard & Bauman (2007); <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/NH.html>> [1 juli 2010].

22 Zie <<http://www.tei-c.org/index.xml>> [14 juli 2010].

23 De zgn. 'Poughkeepsie Principles', genoemd naar het stadje nabij New York waar de bijeenkomst plaatsvond. De vergaderingen vonden er plaats aan het Vassar College. Volgens Vanhoutte (2004: 10) gebeurde dat op 11 en 12 november 1987, volgens Morrison, Popham & Wikander (2000) op 12 en 13 november. De 'Poughkeepsie Principles' dateren van 13 november 1987.

24 Deze versie van de *TEI Guidelines* was de officiële documentatie van de derde *proposal* (P3).

handgeschreven, gedrukte of digitale documenten te coderen, of die nu de vorm van proza, poëzie of drama aannemen.²⁵ Ze behandelen allerlei gangbare en minder gangbare problemen die zich tijdens het coderen kunnen aandienen (zoals inter- en intratekstuele kruisverwijzingen en overlappende hiërarchieën), en ze belichten diverse manieren om tekst aan audio- of videobestanden te linken (Ide & Sperberg-McQueen 1995: 7).

De grootste uitdaging voor het TEI is om twee van de oorspronkelijke principes in zijn *Guidelines* te combineren. Enerzijds wil het TEI nl. slechts 'a minimal set of conventions' beschrijven, anderzijds moeten die conventies geschikt zijn voor 'various applications' en zowel voor 'text documentation' als 'text representation', 'text interpretation and analysis' en 'metalanguage definition and description of existing and proposed schemes' kunnen dienen (Poughkeepsie Principles 1987). Vanhoutte legt uit waarom de *Guidelines* (vanaf P3) in meerdere opzichten alvast hun ambitie van allesomvattendheid vervullen:

De P3 betekent de definitieve *Guidelines* en is, mede door een uitbreiding van de werkgroepen (waaronder textual criticism, hypertext en hypermedia, transcriptie van manuscripten, drama, poëzie en literair proza), de eerste poging sinds de uitvinding van de computer om een alle-doelen-dienend schema op te stellen voor de representatie van elektronische teksten voor onderzoek, dat ten eerste poogt een registratie te zijn van een consensus van de hele gemeenschap van geïnteresseerde researchers, ten tweede alle types van teksten in alle talen en schriften en uit alle periodes in de aanbevelingen wil betrekken, ten derde alle types van onderzoek wil ondersteunen en dat ten vierde tot een goed einde werd gebracht zonder voortijdig afgebroken te worden. (Vanhoutte 1998: 122)

Door zo allesomvattend te willen zijn, bleek de gedrukte versie van de P3-*Guidelines* twee volumes te tellen, samen goed voor een 'monumentaal' naslagwerk van bijna 1.300 pagina's (Vanhoutte 2002: 117), waardoor de wens om beknopt te blijven dus niet werd verwezenlijkt.²⁶ Voor wie niet echt vertrouwd is met (descriptieve) *markup* of met dergelijke manieren om teksten te coderen, kunnen

25 In sectie IV van het voorwerk van de recentste *TEI Guidelines* wordt bepaald dat zij van toepassing zijn op teksten in eender welke natuurlijke taal, uit eender welke periode, in eender welk literair genre of teksttype, zonder voorbehoud van vorm of inhoud. 'They treat both continuous materials ('running text') and discontinuous materials such as dictionaries and linguistic corpora. Though principally directed to the needs of the scholarly research community, the Guidelines are not restricted to esoteric academic applications. They are also useful for librarians maintaining and documenting electronic materials, and for publishers and others creating or distributing electronic texts. Although they focus on problems of representing in electronic form texts which already exist in traditional media, these Guidelines are also applicable to textual material which is 'born digital'. We believe them to be adequate to the widest variety of currently existing practices in using digital textual data, but by no means limited to them.' (Burnard & Bauman 2007; sectie IV; <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/html/AB.html>> [1 juli 2010]).

26 De gedrukte versie van TEI P4 telt 1067 pagina's, P5 telt er 1307.

de *Guidelines* daardoor een intimiderend of ontmoedigend effect hebben. Niettemin zijn ze onmisbaar voor wie digitale bronnen wil vervaardigen die ook op langere termijn nog voor menswetenschappelijk onderzoek bruikbaar moeten zijn (Morrison, Popham & Wikander 2000).²⁷

Overigens zijn er wel degelijk pogingen ondernomen om de *Guidelines* gemakkelijk en overzichtelijk te houden. Enerzijds werkt het TEI bijvoorbeeld met één enkele DTD die modulair is opgebouwd, waardoor telkens een aantal onderling verwante elementen en *tags* gegroepeerd zijn, en onderzoekers zelf kunnen bepalen hoeveel of hoe weinig van die modules ze in hun codering toepassen. Anderzijds is de modulair opgebouwde DTD zo ontwikkeld dat hij zelf ook kan worden aangepast, vereenvoudigd of uitgebreid (Morrison, Popham & Wikander 2000).

Nadat in 1998 XML als aanbeveling van het W3C was verschenen, werden in juni 2002 (na een *draft* uit 2001) ook de TEI *Guidelines* aangepast, zodat documenten die vanaf dan in TEI werden gemaakt zowel met SGML als met XML conform zouden zijn. In essentie verschillen P3 en P4 uitsluitend vormelijk van elkaar: behalve de herformulering van de *Guidelines* op een manier die ook door XML zou worden ondersteund, bevatten ze geen substantiële verschillen. In die zin is P5, de meest recente versie van de TEI *Guidelines* (2007) de eerste echt grondige revisie sinds 1994. P5 omvat een aantal belangrijke toevoegingen die in de eerdere versies niet werden behandeld en enkele ingrijpende wijzigingen van tekstelementen die voordien helemaal anders werden gecodeerd (Burnard & Bauman 2007).²⁸

De TEI *Guidelines* definiëren en documenteren een *markup*-taal om structurele, fysieke en conceptuele kenmerken van teksten weer te geven (Burnard & Bauman 2007). Ze zijn gericht op het coderen van documenten voor de humane (en sociale) wetenschappen, en vooral op de representatie van primair bronnenmateriaal voor onderzoek en analyse (*ibidem*). Behalve aan cruciale criteria als allesomvattendheid, flexibiliteit en uitbreidbaarheid moesten ze ook voldoen aan de volgende voorwaarden:

1. Ze moeten een standaardformaat voorzien om data te kunnen uitwisselen.
2. Ze moeten uitleg geven over de codering van teksten in dat standaardformaat.
3. Ze moeten onafhankelijk zijn van specifieke software of applicaties. (*ibidem*)

27 Sinds de online-publicatie van *TEI By Example* (TBE) hebben beginnende tekstcodeerders (en ook meer geroutineerde collega's) er een instrument bij om zich relatief snel en gemakkelijk met de *Guidelines* vertrouwd te maken. TBE biedt interactief lesmateriaal aan waarmee geïnteresseerden zichzelf de verscheidene stappen van TEI-*markup* kunnen aanleren. Behalve een algemene introductie tot tekstcodering bevat TBE verscheidene modules waarin concrete voorbeelden worden aangewend om de enorme diversiteit van TEI-codering stap voor stap aan te demonstreren. Zie Van den Branden, Terras & Vanhoutte (2010).

28 In TEI P5 zelf wordt gemeld dat de nieuwe versie er kwam 'as a thorough overhaul, involving a public call for features and new development in a number of important areas not previously addressed including character encoding, graphics, manuscript description, biographical and geographical data, and the encoding language in which the TEI Guidelines themselves are written'. Zie Burnard & Bauman (2007).

Om aan die voorwaarden te kunnen voldoen, koos het TEI Consortium er sinds de recentste versie van zijn *Guidelines* voor om XML te gebruiken.²⁹ De voornaamste argumenten daarvoor zijn dat dezelfde tekst zo op verscheidene diverse manieren kan worden gecodeerd (afhankelijk van de specifieke opvatting die men er over die tekst op nahoudt), dat daardoor een groot aantal gedefinieerde *tags* wordt voorzien en dat XML gebruikers toelaat om die *tags* aan te passen zonder dat hun documenten niet meer conform zouden zijn met de TEI *Guidelines* (*ibidem*).

Hoe vaak de TEI *Guidelines* dus ook als normatief of prescriptief worden ervaren, onderzoekers kunnen niet alleen hun eigen set *tags* uit het grote spectrum van modules samenstellen, ze kunnen naargelang van de noden van hun eigen onderzoek ook zelf bepalen hoe ze die *tags* wensen te gebruiken.³⁰ Aan de basis daarvan ligt de keuze van het TEI om bewust zelf niet te definiëren wat bijvoorbeeld een paragraaf van een roman of een cyclus van een dichtbundel precies is. De identificatie van dergelijke tekstfenomenen wordt door het TEI overgelaten aan de persoon die het document codeert:

What the TEI does is provide a language to be used when the encoder (I) recognizes a particular object, and (II) wishes to identify that object. In this sense, the TEI doesn't require antecedent agreement about what features of a text are important and how to tell whether they are present; instead, it makes it possible, when the scholar wishes, to communicate a particular theory of what the text is. One might say that the TEI is an agreement about how to express disagreement. (Renear 2004)

De mogelijkheid om de *tags* die in de *Guidelines* van het TEI worden gedefinieerd zelf uit te breiden en aan te passen, heeft weliswaar voor een massale adaptatie van die richtlijnen gezorgd, maar is er tegelijk ook de grootste zwakte van. Zoals Jerome McDonough (2009) XML omwille van zijn flexibiliteit met een touw heeft vergeleken,³¹ zo schuilt ook bij TEI een potentieel gevaar in de grote mate van vrijheid die ze aan zijn gebruikers aanbiedt. Cummings (2008) acht die vrijheid noodzakelijk omdat de specifieke noden van het publiek dat TEI gebruikt nu eenmaal erg divers

29 TEI maakt ook gebruik van een andere standaard, nl. Unicode. Dat is geen codeersysteem voor doorlopende tekst, maar voor tekstkarakters. Het werd ontwikkeld om de wereldwijde uitwisseling, verwerking en representatie van geschreven teksten in allerlei talen (dus b.v. ook talen met andere karakters dan de westerse, zoals Chinees, Grieks en Nepalees) en technische disciplines mogelijk te maken. Unicode zet binaire codes naar grafische tekens en symbolen (karakters) om, door ze van een nummer te voorzien. De laatste versie van de Unicode Standaard is versie 5.2.0. Zie <<http://www.unicode.org/versions/Unicode5.2.0/>> [26 juni 2010]. De Unicode standaard wordt ontwikkeld en onderhouden door het Unicode Consortium. Zie <<http://www.unicode.org/>> [26 juni 2010].

30 Om het overzicht te behouden van welke coderingen al dan niet conform zijn met die van het TEI, bevatten de *Guidelines* een beschrijving van de mechanismen waarmee de 'reguliere' TEI *tagset* kan worden aangepast of uitgebreid. Zie daarover ook Ide & Sperberg-McQueen (1995: 8).

31 Zie McDonough (2009): 'Like a rope, it [XML] is extraordinary flexible; unfortunately, just like a rope, that flexibility makes it all too easy to hang yourself'.

zijn, maar oordeelt ook dat het TEI daardoor het allereerste van de Poughkeepsie Principles dreigt te verwaarlozen.³² De soms erg verschillende vormen die TEI-documenten aannemen, kunnen er immers toe leiden dat die documenten mettertijd helemaal niet meer zo uitwisselbaar zullen blijken als aanvankelijk bedoeld werd. Cummings relateert weliswaar het potentiële probleem dat daaruit voortkomt:

If, however, we accept that it is a necessarily evil for projects to customize their schemas, then this is not as problematic as it first appears. Although the customization will result in document instances that are not directly interoperable, they retain the benefit of having diverged from a common source. At least the documents will have some relationship to the TEI as a standard encoding format. Moreover, if they have followed the instructions on creating conformant customizations given in the Guidelines, then the accompanying TEI ODD file will provide an electronic record of exactly how the new schema differs from standard TEI.³³ (Cummings 2008)

Ondanks een vrij groot aanbod aan allerhande beschikbaar lesmateriaal, cursussen en secundaire literatuur, wordt de moeilijkheidsgraad om zich met TEI vertrouwd te maken, door velen nog steeds als erg hoog ervaren. Niettemin is TEI tijdens de laatste decennia uitgegroeid tot de onbetwiste *markup*-methode bij uitstek om voor de humane wetenschappen bronnen op een duurzame manier digitaal beschikbaar te maken, houden en uit te wisselen. Renear (2004) vermoedt dat TEI na HTML het meest gebruikte SGML/XML-codeersysteem is om teksten te coderen voor academisch gebruik, en Cummings (2008) oordeelt dat de TEI *Guidelines* ondanks een aantal zwaktes en nadelen hoe dan ook als voorbeeld gelden voor 'best practice' *markup*. Hun nut en waarde om teksten te coderen wordt bijgevolg vrijwel nooit in twijfel getrokken, een enkele uitzondering niet in aanmerking genomen.³⁴

32 De eerste van de negen Poughkeepsie Principles luidt: 'The guidelines are intended to provide a standard format for data interchange in humanities research'. Zie Poughkeepsie Principles (1987).

33 Wie TEI naar zijn eigen hand wil zetten en er dus zijn eigen aangepaste versie van wil gebruiken – wat zeer gebruikelijk is en zelfs wordt aangemoedigd – maakt zijn zogenaamde 'customization' in een specifiek 'TEI schema', nl. een formele representatie van alle elementen en attributen die men in zijn eigen TEI-document gebruikt. Zo een TEI schema wordt uitgedrukt als een DTD, een 'W3C Schema' of een 'Relax NG-schema'. Om achteraf zelf de details nog te kennen van hoe men de TEI precies met het oog op zijn eigen projectbehoeften heeft aangepast (en om andere onderzoekers met gelijkaardige projecten van dezelfde 'customization' gebruik te laten maken), is het belangrijk om een soort blauwdruk van het aangepaste TEI-schema te bewaren. Die blauwdruk wordt beschreven in een ander TEI-document dan het eigenlijke gecodeerde TEI-document, heeft zijn eigen specifieke eigenschappen en elementen, en wordt een 'ODD file' genoemd (Van den Branden, Terras & Vanhoutte 2010: 'Customising TEI, ODD, Roma'). ODD is kort voor 'One Document Does it all', omdat het tegelijkertijd de bron is waarin de TEI schema's en de begeleidende commentaar (zeg maar de 'handleiding' van de uitgevoerde 'customization') vervat zitten. De taal waarin het ODD-bestand is geschreven, maakt deel uit van de eigenlijke TEI-taal. Om ODD 'customizations' te maken, kan men gebruik maken van de online tool *Roma* (<<http://www.tei-c.org/Roma/>>) [11 juli 2010].

34 Een zware kritiek op TEI (en XML) werd geformuleerd door Keating, Gallagher & O'Conner (2010), die oordelen dat de TEI *Guidelines* ondanks hun uitbreidbaarheid en aanpasbaarheid toch erg restrictief zijn geworden: [T]he

In een artikel over de vraag 'When not to use TEI' noemt van John Lavagnino enkele voorbeelden van projecten waarvoor andere (veelal gelijkaardige) codeerschema's zinvoller zijn dan dat van het TEI. Zijn besluit is dat men om TEI wél te gebruiken alvast aan twee voorwaarden moet voldoen: men moet de documenten die men wil coderen begrijpen, en men moet geloven in de waarde, de integriteit en het nut van selectieve transcripties of coderingen (Lavagnino 2006: 337). Met het eerste doelt Lavagnino op het feit dat wie een tekst wil coderen onvermijdelijk op ambigue passages of ongebruikelijke fenomenen in de opmaak van de tekst zal stoten. Die problemen ontwijken is met TEI *markup* nagenoeg onmogelijk, dus wie met TEI wenst te coderen, moet er vrede mee nemen dat hij interpretatieve en dus subjectieve keuzes zal moeten maken. Met het tweede bedoelt Lavagnino dat het nooit mogelijk zal zijn om alle subtiele details te coderen die op de brontekst zichtbaar zijn. Zo blijkt het in de praktijk bijvoorbeeld onbegonnen werk om elke licht variërende lettergrootte in een handschrift of alle subtiele kleurschakeringen van de gebruikte inkt te coderen (Lavagnino 2006: 338). Lavagnino concludeert dat een kritische en pragmatische analyse van de te coderen bronnen hoe dan ook aan de keuze voor een bepaalde *markup*-methode vooraf dient te gaan:

These two considerations about the appropriateness of the TEI approach apply to most systems of electronic transcription that an edition might consider: as scholarly editors we need to make specific claims about what the text is and communicate them clearly to others, and we are engaged in analyzing texts and creating new representations of them, not in creating indistinguishable replicas. But it is still a real question whether that is the right thing to do for any given project; it's essential to recognize that an editorial project must take a particular view of the texts in question and choose particular scholarly goals, and those decisions determine whether an edition based on transcription can be made. (Lavagnino 2006: 338).

encoder ends up wrestling with permitted nesting structures and tag-names that do not quite match the encoder's tree model of the source, if infact [*sic*] they have created one, or how this model will be used. Time is wasted learning and/or finding the appropriate tags rather than capturing the document correctly'. (Keating, Gallagher & O'Conner 2010: al. 58) Bovendien menen ze dat de verschillende vocabularia voor enerzijds de computerwetenschappen en anderzijds de humane wetenschappen tot misverstanden en slechte communicatie leiden: '[S]ome disambiguation would help to clarify matters' (2010: al. 89). Het eindoordeel van Keating, Gallagher & O'Conner (2010: al. 89) is bijgevolg vernietigend: 'XML/TEI may be considered by the TEI community to be the usual text encoding language of the humanities, but it is not exclusively the conduit for acceptable levels of encoding. In fact, it is our opinion that it acts as a barrier to acceptable encoding, and is not a technical standard'. Een andere kritiek op TEI *markup* werd (meermaals) geformuleerd door Jerome McGann, die zich voor de creatie van het *Rossetti Archive* (<<http://www.rossettiarchive.org/>>; [2 juli 2010]) en de codering van andere literaire werken steeds moeilijker kon vinden in het basisprincipe van TEI en SGML/XML, dat tekst als een 'Ordered Hierarchy of Content Objects' dient te worden beschouwd. Zie o.m. McGann (2001c: 139): 'Because it treats the humanities corpus – typically, works of imagination – as informational structures, it [= TEI, BVR] ipso facto violates some of the most basic reading practices of the humanities community, scholarly as well as popular'. In McGann (2001e: 188-189) klinkt het dat '[u]nlike expository text, poetry is not organized in a determinate hierarchy. TEI and SGML markup, therefore, while reasonably adequate vehicles for expository and informational texts, come up far short of rendering the features of poetic texts that are of greatest interest to those who read and use those texts. Poetical texts are recursive structures built out of complex networks of repetition and variation. No poem can exist without systems of "overlapping structures" [...]. So it is that in a poetic field no unit can be assumed to be self-identical.'

5.8. Besluit

Vanuit een filologisch of literatuurwetenschappelijk standpunt is het niet altijd duidelijk waarom het zinvol is om zich in de onderliggende technologie of de gehanteerde codering van een digitale editie te verdiepen. Burnard (2005), die de kwestie vergelijkt met het vaak geformuleerde argument dat men ook niet hoeft te weten hoe een tikmachine wordt gebouwd om een bestseller te schrijven, oordeelt dat kennis van codeertalen allerminst een overbodige luxe is, maar een manier om vandaag aansluiting te vinden met de essentie van wat de humane wetenschappen te bieden hebben:

[T]echnologies like XML and the TEI are not passive instruments to be used off the shelf in only one pre-packaged way. They are enabling, even empowering, technologies, which return control of resources to their owners, instead of locking them away into blackbox proprietary systems. [...]

Adopting XML as a standard facilitates the integration and sharing of resources which characterize the humanities tradition at its best. Learning how it works should be regarded therefore not as a peripheral activity like learning to type, but rather as an essential part of the discipline, like learning to write. (Burnard 2005: 31-32)

Descriptieve codeertalen als SGML en TEI zorgen ervoor dat humane wetenschappers de intellectuele vrijheid behouden om hun werk uit te voeren zoals ze dat zelf wensen. Terwijl van commerciële bedrijven moeilijk kan worden verwacht dat ze de broncodes van hun software vrijgeven opdat ze ook door concurrerende systemen kunnen worden gebruikt, bieden descriptieve codeertalen bovendien de garantie dat wie ze toepast zelf de controle en de eigendom over zijn data blijft behouden, én dat die data bijgevolg kunnen worden uitgewisseld (Morrison, Popham & Wikander 2000).

Behalve die concrete en praktische argumenten om descriptieve codeertalen te *gebruiken*, loont het vanuit een wetenschappelijk perspectief ook de moeite om de geschiedenis van codeertalen (en met name de verscheidene versies van de TEI-richtlijnen) te *bestuderen*. De TEI *Guidelines* weerspiegelen immers (onbedoeld) ook de evolutie van de manier waarop men tijdens de voorbije decennia over concepten als tekst, tekststructuur en tekstcodering heeft nagedacht, en dergelijke theoretische bespiegelingen raken aan de kern van alles wat in de humane wetenschappen als belangwekkend wordt geacht. Op die manier laten de versies van de *Guidelines*, van P1 tot P5, zich tevens lezen als een geschiedenis van de almaar uitdijende discipline van de *Digital Humanities* (Cummings 2008), en het is ook precies in die discipline dat de voorliggende verhandeling haar wortels heeft.

Deel 2

**De brieven in verband met
*Van Nu en Straks***

Corpus, context en codering

Hoofdstuk 6

Het digitale brieven corpus i.v.m. *Van Nu en Straks*: inhoud en context

Let wel:
ik wil de computer dus niet slechts gebruiken
bij het maken van een editie in de traditionele vorm,
maar ik wil dat de computereditie het boek zelf is.
De sceptici onder u mag ik wijzen op de inmiddels totaal geaccepteerde
grammofoonplaat / CDschijf.
(Stapert-Eggen 1991: 55)

Het digitale brieven corpus rond het tijdschrift *Van Nu en Straks* (gepubliceerd via <http://www.vnsbrieven.org>) vormt de casus waarop dit proefschrift is gebaseerd. Het bevat 1.419 brieven die tot drie verschillende deelcorpora behoren. Min of meer gelijktijdig met de publicatie van het *Van Nu en Straks*-brieven corpus worden (voor het eerst sinds de start van het DALF-project in 2002)¹ bovendien nog ca. 2.500 andere brieven binnen de context van DALF gepubliceerd.² Het *Digital Archive of Letters in Flanders* zal daardoor bijna 4.000 brieven tellen, die diepgaand gecodeerd, geannoteerd en geëditeerd zijn. In dit hoofdstuk worden de inhoud en context van de brieven uit het *Van Nu en Straks*-brieven corpus toegelicht. Omdat de drie delen waaruit het corpus is opgebouwd onderling een heel verschillende publicatiegeschiedenis hebben, en aangezien die verschillen ook implicaties hebben voor de mate waarin de betreffende brieven reeds zijn bestudeerd en becommentarieerd, wordt elk van de drie delen op een enigszins aparte manier belicht en behandeld.

6.1. 'De Wereld van *Van Nu en Straks*'

Het tijdschrift *Van Nu en Straks* (1893-1894; 1896-1901) instigeerde in de korte periode dat het verscheen enkele internationale stromingen (zoals het symbolisme, het naturalisme en de *art nouveau*) in Vlaanderen. Bovendien effende de periodiek het pad voor nieuwe (of althans andere dan de op dat moment gangbare) filosofische en ideologische paradigma's, zoals dat van het anarchisme. Vanwege zijn erg grote invloed en betekenis voor de artistieke, culturele en maatschappelijke context van zijn tijd wordt *Van Nu en Straks* vaak beschouwd als het belangrijkste tijdschrift dat de literatuur in Vlaanderen heeft voortgebracht. Een gevolg daarvan is dat het op een

¹ Zie hoofdstuk 8.

² Het gaat om de brieven van Stijn Streuvels aan zijn uitgevers (zie Debusschere, Van den Branden, Verhulst & Vanhoutte 2011). Aangezien ook Streuvels tot de (tweede) *Van Nu en Straks*-generatie kan worden gerekend, sluiten de deelcorpora die tot de eerste publicatiegolf van het DALF-project behoren bij elkaar aan.

lange, rijke en gediversifieerde onderzoekstraditie kan bogen, die in feite reeds een aanvang heeft genomen vanaf het moment dat het laatste nummer van het tijdschrift was verschenen.

Enerzijds omdat de geschiedenis van *Van Nu en Straks* daardoor reeds her en der *in extenso* is beschreven, en anderzijds omdat dit proefschrift geen typisch literair-historisch of literatuurwetenschappelijk doel of karakter heeft,³ wordt hieronder niet ingegaan op de ontstaansgeschiedenis, de rol of de betekenis van *Van Nu en Straks*.⁴ In plaats daarvan wordt een overzicht geschetst van de manier waarop het tijdschrift sinds zijn opheffing in 1901 is bestudeerd. Het doel van die historiek is een beschrijving van de wetenschappelijke context waarbinnen het aan dit proefschrift gekoppelde digitale brieven corpus zich situeert, en een explicitering van de positie die het corpus binnen de lange onderzoekstraditie in verband met *Van Nu en Straks* inneemt.

Zoals Vervliet (2005) heeft opgemerkt, zijn in de manier waarop het tijdschrift *Van Nu en Straks* sinds meer dan een eeuw is bestudeerd vijf fasen zijn te onderscheiden.⁵ In de eerste fase waren het vooral de betrokkenen van het tijdschrift zelf die zich uitspraken over het effect dat zij als groep op de literatuur van hun tijd hadden teweeggebracht. Adolf Herckenrath (1904) en Fernand Toussaint van Boelaere (1944) publiceerden bloemlezingen, en August Vermeylen (1923 en 1938) besteedde nogal wat aandacht aan *Van Nu en Straks* in zijn beschrijving van de Vlaamse literatuurgeschiedenis, wat leidde tot een zekere romantisering maar ook tot een canonisering van het eigen werk.

Tot de tweede generatie onderzoekers hoorden journalisten, literatoren en (amateur-)historici, die weliswaar trachtten objectiverend over het tijdschrift te schrijven, maar toch nog vaak ernstig door de zgn. *autocélébration* (Vervliet 2005) van de *Van Nu en Straks*'ers zelf waren beïnvloed. Julien Kuypers (1921) en Louis Sourie (1942 en 1953) gelden als de meest typerende voorbeelden van die tweede generatie onderzoekers. Na hen kwam er interesse vanuit de academische wereld, die zich voornamelijk concentreerde op tekstanalyse en de biografische achtergrond waarin de verscheidene *Van Nu en Straks*-protagonisten opereerden. Voorbeelden zijn de studies van Albert Westerlinck (o.m. 1952, 1956, 1957 en 1982), Pieter Minderaa (1942) en Mathieu Rutten (1934, 1943, 1959 en 1972). In deze derde fase werd ook een begin gemaakt met de uitgave van de verzamelde werken van de auteurs die bij *Van Nu en Straks* betrokken waren. Zo werd na het werk van Karel van de

3 Zie de inleiding van dit proefschrift.

4 Talrijke details daarover zijn uiteraard wel opgenomen in de annotaties bij de brieven in het digitale corpus zelf.

5 De lezing waarin Vervliet daarop gewezen heeft, vond plaats in Gent op 14 december 2005, tijdens de presentatie van het boek *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle* (zie De Bont, Reymenants & Vandevoorde 2005). De tekst werd (nog) niet gepubliceerd, maar is in het bezit van de auteur van voorliggend proefschrift; zie Vervliet (2005). De beschrijving van de fasen waarop het *Van Nu en Straks*-onderzoek zich vooralsnog heeft voltrokken, is een uitwerking van de inzichten die Vervliet (2005) in die lezing heeft ontwikkeld.

Woestijne (1947-1950), Stijn Streuvels (1950-1955)⁶ en August Vermeylen (1951-1955) ook dat van Herman Teirlinck (1955-1973) en Cyriel Buysse (1974-1982) in zijn volledigheid gepubliceerd.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw brak het wetenschappelijke onderzoek echt door. De studies uit deze periode onderwierpen de primaire teksten in *Van Nu en Straks* aan een grondige (en ten dele reeds interdisciplinaire) analyse, en waren gebaseerd op de archieven van alle betrokkenen. Hoogtepunten wat dat betreft waren het proefschrift van Vervliet (1982) en de helder toegelichte bloemlezing uit het tijdschrift door Musschoot (1982). Ook de publicatie van de brieven i.v.m. *Van Nu en Straks* onder impuls van het CSVSC behoort tot deze vierde fase van de studie van het tijdschrift.⁷

De vijfde en meest recente generatie onderzoekers van *Van Nu en Straks* kiest voor de interdisciplinaire, contextuele en comparatistische aanpak. Van generatie op generatie is de overtuiging gegroeid dat *Van Nu en Straks* veel meer is geweest dan een literair tijdschrift waarin ook illustraties waren opgenomen. Onder meer door te wijzen op de stuwende kracht die het grafische karakter van het tijdschrift heeft gehad⁸ en door aandacht te besteden aan de betekenis van de 'revolutionair-anarchistische richting' die het blad heeft gespeeld (Vervliet 1988: 88), heeft Raymond Vervliet (1988) voor dat contextuele en interdisciplinaire onderzoek de aanzet gegeven. Nadien werd nog zeer divers promotieonderzoek i.v.m. Stijn Streuvels, Karel van de Woestijne en Cyriel Buysse gevoerd.⁹ Over hen verschenen ook uitvoerige (en in het geval van Streuvels controversiële) biografische publicaties.¹⁰

Het voorlopige hoogtepunt van de interdisciplinaire en comparatistische benadering van het inmiddels meer dan een eeuw oude tijdschrift was zonder meer het FWO-project 'Van Nu en Straks in cultuurhistorische context', een initiatief van Anne Marie Musschoot waartoe Hans Vandevoorde de voornaamste bijdrage heeft geleverd. Op 30 en 31 oktober 2003 kende het project zijn sluitstuk met het tweedaagse colloquium '*Van Nu en Straks* als gangmaker'.¹¹ Zoals Musschoot (2005) en

6 Later volgde nog een verzameling van zijn werk. Zie Streuvels (1971-1973).

7 Zie ook noot 12 en noot 13 in dit hoofdstuk. Een voorbeeld van de steeds ruimer wordende blik op *Van Nu en Straks* die uit het grondige archiefonderzoek in die periode resulteerde, is de publicatie van De Crits (1993) n.a.v. de honderdste verjaardag van het tijdschrift.

8 Vervliet (1988: 83) hamert er in dat verband op dat de 'avantgardistische vernieuwing in abstracte art-nouveaustijl te danken was aan de dynamische, ja haast messianistische bezieling van Henry van de Velde'.

9 Zie resp. Sintobin (2002 en 2005), Vandevoorde (2006) en Van Nieuwenhuyze (2010).

10 Zie resp. Speliers (1994 en 1999), Van Parys (2007) en Theunynck (2010). Over Buysse was eerder al de biografie van Van Elslander (1960-1961) verschenen.

11 De interdisciplinaire invalshoek van het project en het colloquium blijkt o.m. uit de samenstelling van het organiserende comité van het colloquium. Naast de Vakgroep Nederlandse Literatuur (UGent) waren ook het Centrum voor Genderstudies (UGent) en de Vakgroep Geschiedenis van de Nieuwste Tijd van de KU Leuven (R. de Bont) bij de organisatie betrokken. Het resultaat was een aantal zeer diverse referaten, die werden gebundeld door De Bont, Reymenants & Vandevoorde (2005).

Vandevoorde (2005) naar aanleiding daarvan opmerkten, was het colloquium inderdaad een mijlpaal in de studie van *Van Nu en Straks*, maar tegelijk ook een vertrekpunt voor nieuw onderzoek.

Van cruciaal belang om het soort onderzoek te kunnen voeren dat in de publicatie van De Bont, Reymenants en Vandevoorde (2005) wordt gepresenteerd, is het delven, inventariseren, publiceren en dus valoriseren van (nieuw) bronnenmateriaal. Dankzij de steeds meer geavanceerde ontwikkelingen die de digitale editiewetenschap tijdens de laatste twee decennia heeft doorgemaakt, lijkt de elektronische manier om dat te doen op dit moment de meest productieve en dus zinvolle methode. Daarom werd er in de context van dit proefschrift voor geopteerd een zo groot mogelijk corpus van brieven in verband met *Van Nu en Straks* in een digitale vorm als wetenschappelijke teksteditie beschikbaar te maken. Het is ook in die context dat voorliggend proefschrift zich positioneert binnen de traditie van het wetenschappelijk onderzoek dat vooralsnog i.v.m. *Van Nu en Straks* is gevoerd: door een zeer grondig gecodeerd corpus van digitale bronnen betreffende het tijdschrift beschikbaar te stellen, wordt interdisciplinair onderzoek van het tijdschrift gestimuleerd, en kan de weg die de nieuwe generatie *Van Nu en Straks*-onderzoekers is ingeslagen, worden voortgezet.

Tussen 1975 en 1983 verschenen onder auspiciën van het 'Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven vanaf het Begin van de Achttiende Eeuw' (CSVC)¹² iets minder dan duizend brieven in verband met de oprichting van *Van Nu en Straks*.¹³ In totaal gaat het om twintig gestencilde delen, waartoe o.m. ook een 'cumulatief register' en een 'cumulatief encyclopedisch apparaat' behoren.¹⁴ De twintig delen, die het resultaat zijn van een initiatief dat al in 1967 door '37 hoogleraren, professoren en in de culturele sector werkzame ambtenaren' werd genomen (Van Dijck 1995: 270), zijn in feite geen echte 'publicaties'. Ze werden voorbereid om aan het toenmalige 'Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek'¹⁵ te bewijzen dat het jarenlange werk dat verscheidene onderzoekers die door dat instituut waren bezoldigd wel degelijk zijn nut en waarde had, opdat nieuwe kredieten konden worden aangevraagd (Van Dijck 1995: 273). De enige 'echte'

12 Het instituut verkortte later zijn naam tot 'Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven'.

13 Zie Beckers, Jansseune, Lissens & Van Rooy (1975), Beckers, Jansseune & Van Rooy (1977-1978), Rennenberg, Van Dijck *et al.* (1980-1981) en Rennenberg, Van Dijck *et al.* (1982-1983). In de prepublicaties zijn alle (op dat moment bekende) brieven opgenomen van en aan de zes protagonisten van de eerste reeks *Van Nu en Straks*. Het gaat met name over Emmanuel de Bom, Cyriel Buysse, Alfred Hegenscheidt, Prosper van Langendonck, Henry van de Velde en August Vermeulen.

14 Zie resp. Rennenberg, Van Dijck *et al.* (1980-1981), deel III en deel IV.

15 Het Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (F.K.F.O.) ondersteunde collectief fundamenteel wetenschappelijk onderzoek dat door samenwerkende teams van onderzoekers werd uitgevoerd. Door de graduele federalisering van België behoort de toelage die voor het F.K.F.O. voorzien was sinds 1988 tot de bevoegdheid van de Vlaamse Gemeenschap. In 1997 ging het F.K.F.O. *de facto* op in het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). Zie <<http://www.fwo.be/Statuten.aspx>> [5 oktober 2010].

publicatie die uit dat onderzoek voortkwam, was de tweedelige brieveneditie die pas in 1988 is verschenen. Die editie telt echter maar 459 brieven, terwijl de zgn. 'prepublicaties' er met hun 984 brieven het dubbele bevatten.¹⁶ Om het digitale corpus rond *Van Nu en Straks* met zoveel mogelijk brieven te bevoorraden, werden alle brieven uit die 'prepublicaties' opgenomen.

De manier waarop de publicatie van de brieven rond *Van Nu en Straks* is verlopen, is volgens Van Dijck (1995: 277) 'een lang en eigenlijk droevig verhaal'. Van Dijck (1995: 277) betreurt in haar verslag van de jarenlange werkzaamheden dat 'de opgedane ervaringen niet konden worden aangewend om het hele *Van Nu en Straks*-project, tot 1901 dus, te realiseren', een euvel dat ze wijt aan een 'gebrek aan middelen'. Ook het digitale brieven corpus waarop dit proefschrift gebaseerd is, biedt niet echt soelaas voor het door Van Dijck gesignaleerde probleem. Aan dat corpus, waarin bijna 1.500 brieven i.v.m. *Van Nu en Straks* zijn opgenomen, kunnen immers nog talloze bronnen worden toegevoegd om het (verdere) verloop van het tijdschrift te documenteren. Dat neemt evenwel niet weg dat het werk van het dozijn medewerkers dat destijds gedurende talloze jaren aan de twintig delen van *De wereld van "Van Nu en Straks"* heeft gewerkt, nu eindelijk de 'officiële' bekroning krijgt die het verdient.

Van Dijck (1995: 270) noemt de tweedelige publicatie van *Het ontstaan van Van Nu en Straks* (Van Dijck, Lissens & Saldien 1988) een 'volwassen produkt', omdat het resulteerde uit een initiatief waarvan 21 jaar eerder al 'de eerste stappen' waren gezet. Met de concrete publicatie van alle brieven die in die periode zijn verwerkt – dus ook de brieven uit de prepublicaties, die vooralsnog eigenlijk nog nooit openbaar waren verschenen – treedt dat volwassen product nu ook in de openbaarheid. Door het nieuwe medium waarin ze verschijnen en de talrijke specifieke mogelijkheden die dat digitale medium aanreikt, kan het tegelijk ook een heel nieuw leven gaan leiden.

Dat laatste is overigens slechts in tweede instantie te danken aan de uiterlijke verschijningsvorm van het digitale brieven corpus. De huidige *interface* die de XML-bestanden waarin de brieven zijn opgeslagen leesbaar en analyseerbaar maakt, zal ongetwijfeld nog mee evolueren met de verdere ontwikkeling van het *Digital Archive of Letters in Flanders*. Het is de grondige en gedetailleerde onderliggende codering van de brieven die ervoor zorgt dat ze ook nu al op diverse manieren kunnen worden bestudeerd. Het is m.a.w. ook die codering die ervoor zorgt dat de huidige generatie onderzoekers bepaalde onderzoeksvragen in verband met *Van Nu en Straks* zal kunnen stellen (en beantwoorden), vragen die men – zelfs indien men al over de gestencilde (pre)publicaties beschikte – vooralsnog maar moeilijk of zelfs onmogelijk kon behandelen. In dat opzicht vormt de codering

16 Zie Van Dijck, Lissens & Saldien (1988).

van het brieven corpus meteen ook de meest wezenlijke en fundamentele bijdrage van dit proefschrift aan de toekomst van de *Van Nu en Straks*-studie.¹⁷

Twee kleinere deelcorpora, m.n. de correspondenties van Karel van de Woestijne met Emmanuel de Bom en met Stijn Streuvels, vullen het bijna duizend brieven tellende corpus van *De wereld van "Van Nu en Straks"* met nog eens bijna de helft zoveel documenten aan. In tegenstelling tot de brieven uit de 'prepublicaties' resulteert de publicatie van die twee deelcorpora integraal en rechtstreeks uit het onderzoek dat in het kader van dit proefschrift werd gevoerd. Terwijl de ene aanvulling op het *Van Nu en Straks*-corpus pas zeer recent voor de eerste keer werd gepubliceerd,¹⁸ ziet de andere nu zelfs voor de allereerste keer het licht. In het vervolg van dit hoofdstuk worden ze allebei ingeleid en concreter toegelicht.

6.2. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom

Terwijl het vernieuwende aspect van het hierboven beschreven deel van het brieven corpus rond *Van Nu en Straks* zich in de eerste plaats situeert in zijn diepgaande codering (en digitale publicatievorm), was de correspondentie tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom tot recent nog nooit (in zijn totaliteit) gepubliceerd. Dat gebeurde voor het eerst in 2010 met een publicatie in boekvorm,¹⁹ die voor dit proefschrift en het daaraan gekoppelde digitale brieven corpus weliswaar een noodzakelijke bouwsteen vormt, maar tegelijk ook aantoont hoe de uiteindelijke verschijningsvorm van een wetenschappelijke teksteditie in ruime mate bepaald wordt door project-specifieke factoren, zoals het beoogde doelpubliek en de materialiteit van het gekozen publicatiemedium.

Een editie van de briefwisseling tussen Van de Woestijne en De Bom behoorde al lang 'tot de meest dringende desiderata van de Van de Woestijnestudie', o.m. omdat ze 'een aanzienlijk onderdeel van het geheel van de briefwisseling rond het tijdschrift *Van Nu en Straks*' vormt, waarin de beide auteurs spilfiguren zijn geweest (Musschoot 2010: 5). Door de publicatie in boekvorm werd de correspondentie alvast beschikbaar in de vorm van een kritische leeseditie. De bronnen worden in het boek m.a.w. gerepresenteerd op een manier die weliswaar op editiewetenschappelijke principes

17 De codering, die in hoofdstuk 8 concreet is toegelicht, wordt voor de technisch geïnteresseerde gebruiker van het corpus ook integraal beschikbaar gesteld. Op die manier hoopt dit proefschrift niet alleen een bijdrage te leveren aan de *Van Nu en Straks*-studie, maar (vooral) ook aan de digitale editiewetenschap in het algemeen.

18 Zie Van Raemdonck (2010b).

19 Zie Van Raemdonck (2010b). Deze alinea (6.2) is een herwerkte versie van de inleiding uit die publicatie. Tijdens de voorbereidende fase van die editie werden tien brieven voorgepubliceerd in Musschoot, Vandevoorde & Groenewegen (2007: 149-173). De brieven uit de Zwijnaardse periode van Van de Woestijne verschenen ook in de gelegenheidspublicatie van het 'Herdenkingscomité Karel van de Woestijne in Zwijnaarde' (2009: 73-106).

berust – ze zijn b.v. ook van annotaties en commentaar voorzien – maar ze ontberen wel enkele aspecten die typisch zijn voor de wetenschappelijke teksteditie in de enge, vooral door de Duitse *Editionswissenschaft* getheoretiseerde zin van het woord. Zo schotelt het boek de lezer een leestekst voor waaruit bepaalde typische elementen van de handschriftelijke bronnen (zoals schrappingen, toevoegingen enz.) zijn geweerd²⁰ en waarin enkele telkens terugkerende structuurelementen (zoals de aanspreking en de slotgroet) op een uniforme wijze zijn weergegeven. In het digitale corpus kan de kritische leestekst die in het boek is weergegeven eveneens worden opgeroepen. Om ook meer complexe vormen van wetenschappelijk onderzoek mogelijk te maken, zit er weliswaar meer informatie in het digitale corpus vervat dan alleen de geannoteerde leestekst van de brieven. Tot de toegevoegde informatie behoren o.m. een diplomatische transcriptie van de bronnen en een grote hoeveelheid meta-informatie over die bronnen.²¹ Terwijl het boek zich dus veeleer op geïnteresseerde *lezers* richt, is het digitale corpus (ook) een instrument waarmee *gebruikers* allerlei soorten van wetenschappelijk onderzoek kunnen voeren.

Van Karel van de Woestijne (1878-1929) waren al wel meer brieven gepubliceerd.²² Pionierswerk wat dat betreft werd verricht door Anne Marie Musschoot, die in 1985 de correspondentie tussen Van de Woestijne en zijn jeugdvriend Lode Ontrop uitgaf.²³ Twaalf jaar later traden Leo Jansen en Jan Robert in haar voetspoor met de editie van de brieven die Van de Woestijne aan zijn uitgever C.A.J. van Dishoeck heeft geschreven.²⁴ Beide edities steunden voor de biografische achtergrond goeddeels op de biografie van Van de Woestijne die ruim een decennium na het overlijden van de auteur was verschenen.²⁵ Dat laatste geldt ook voor de editie van de brieven tussen Van de Woestijne en De Bom, die kort voor de nieuwe en langverwachte biografie van Van de Woestijne werden gepubliceerd.²⁶

Ook van Emmanuel de Bom (1868-1953) zijn al brieven uitgegeven. Smits publiceerde zijn erg omvangrijke correspondentie met Stijn Streuvels uit de periode tussen 1900 en 1914,²⁷ en een jaar

20 Het gaat hier om de interne varianten in het handschrift die tot de zgn. 'accidentals' worden gerekend. Zie Gregg (1950: 21): 'But here we need to draw a distinction between the significant, or as I shall call them 'substantive', readings of the text, those namely that affect the author's meaning or the essence of his expression, and others, such in general as spelling, punctuation, word-division, and the like, affecting mainly its formal presentation, which may be regarded as the accidents, or as I shall call them 'accidentals', of the text'.

21 D.w.z. een gedetailleerde beschrijving van de fysieke verschijningsvorm van die bronnen, zoals de soort en de afmetingen van het gebruikte papier, een beschrijving van eventuele enveloppes enz.

22 Het vervolg van deze inleiding tot de correspondentie Van de Woestijne-De Bom is een herwerking van een tekst die eerder in boekvorm is verschenen. Zie Van Raemdonck (2010b: 7-15).

23 Zie Van de Woestijne (1985).

24 Zie Van de Woestijne (1997).

25 Zie Minderaa (1942). Nadien volgde op die biografie nog een aanvulling; zie Minderaa (1984).

26 Zie Theunynck (2010).

27 Zie Smits (2005). Ruim een decennium eerder was van Smits al een studie over de vroegste correspondentie tussen De Bom en Streuvels verschenen. Zie Smits (1993).

later verscheen ook zijn briefwisseling met Maurice Gilliams.²⁸ Beide edities zetten de katalyserende rol van De Bom in het literaire en artistieke veld van zijn tijd sterk in de verf. Daardoor legitimeren ze niet alleen de recent sterk toegenomen aandacht en waardering voor deze literair-historisch interessante figuur, ze stimuleren ook nieuw biografisch onderzoek in verband met De Bom en zijn correspondenten.

Het Letterenhuis in Antwerpen bewaart 417 brieven die Van de Woestijne en De Bom aan elkaar hebben geschreven, maar de collectie is lang niet volledig. Vooral van De Bom is heel wat verloren gegaan: slechts zestig van zijn brieven aan Van de Woestijne werden gearchiveerd, terwijl er in de omgekeerde richting 357 brieven zijn bewaard. Het zegt iets over de ongelijke zorgvuldigheid waarmee de beide auteurs met hun inkomende correspondentie zijn omgegaan. Terwijl De Bom zijn persoonlijke archief nogal meticuleus bijhield, ging het merendeel van Van de Woestijnes archief verloren. Het feit dat Van de Woestijne in de laatste twintig jaar van zijn leven op ongeveer net zo veel verschillende adressen heeft gewoond, is daar wellicht niet vreemd aan. Het is overigens niet dankzij Van de Woestijne dat toch nog een representatief deel van De Boms brieven bewaard bleef; daarvoor heeft De Bom zelf gezorgd. Als bibliothecaris van beroep en 'netwerker' van nature legde hij tijdens het schrijven vaak carbonpapier onder zijn brieven, waarvoor hij ook talrijke kopieboeken gebruikte. De meeste van zijn brieven aan Van de Woestijne die bewaard zijn gebleven, werden in die kopieboeken teruggevonden.

De eerste brief uit deze editie dateert van 26 juni 1896. De achtentwintigjarige Emmanuel de Bom schreef de tien jaar jongere Van de Woestijne om een ontmoeting te regelen, en hoopte dat ook Stijn Streuvels, die 'sterken & kieschen natuurmensch', er dan bij kon zijn (Van Raemdonck 2010b: 23). De Bom was als redacteur van het opnieuw opgerichte *Van Nu en Straks* benieuwd om de twee jonge auteurs te ontmoeten die in de tweede reeks van dat tijdschrift voor het voetlicht zouden treden.²⁹ De drie schrijvers ontmoetten elkaar op 5 juli 1896 in Gent, en terwijl het met Streuvels maar moeilijk leek te vlotten, voelde Van de Woestijne zich bij Emmanuel de Bom veel meer op zijn gemak, al was het maar omdat ze op dat moment al allebei hun zinnen op *Van Nu en Straks* hadden gezet.³⁰ Van de eerste brieven lijken er nogal wat te ontbreken, maar de duidelijke intentie

28 Zie Vanclooster (2006).

29 Van Streuvels verschenen in de eerste jaargang van de nieuwe reeks *Van Nu en Straks* twee prozabijdragen: 'Een ongeluk' (nr. 4, aug. 1896) en 'Het einde' (nr. 5-6, dec. 1896). Van de Woestijne publiceerde in die jaargang de gedichten 'Door het Zomeren' (nr. 1, jan. 1896) en 'Zang om de Lente' (nr. 3, mei 1896). Ook in de volgende jaargangen verschenen nog bijdragen van beide auteurs.

30 Over de ontmoeting en de relatie tussen Van de Woestijne, De Bom en Streuvels, zie o.m. Speliers (1994: 125-127) en Theunynck (1999 en 2010: 63-67).

om elkaar vaker te ontmoeten en de vriendschappelijke toon in die vroegste correspondentie wijzen op een snelle gelijkgezindheid tussen de jonge bohémien uit Gent en de artistieke bemiddelaar uit Antwerpen.

Hun vriendschap nam echter pas omstreeks 1904 een hoge vlucht. Al dan niet toevallig is dat ook het jaar waarin Van de Woestijne na een periode van financiële en emotionele onzekerheid met Mariette van Hende in het huwelijk trad. Tot dan correspondeerden De Bom en Van de Woestijne voornamelijk met elkaar om praktische regelingen te treffen of om elkaanders werk te commentariëren. In de periode dat Van de Woestijne zich met zijn jonge bruid in Sint-Martens-Latem settelde, werd ook zijn vriendschap met De Bom inniger. Hun brieven werden een bijna dagelijkse gewoonte om elkaar over hun gezondheid en gemoedstoestand te informeren, om over koetjes en kalfjes te praten en om plannen te smeden voor een nieuwe ontmoeting.

Markant is dat Van de Woestijnes vriendschap met Emmanuel de Bom in zekere zin een andere, oudere vriendschap verving. Uit de periode tussen 1896 en 1904 zijn maar liefst 91 brieven van Karel van de Woestijne aan de dichter en musicus Lode Ontrop (1875-1941) bewaard. Dat zijn er gemiddeld meer dan elf per jaar. Uit de 25 volgende jaren dat Van de Woestijne leefde, vond Musschoot slechts 22 brieven, dus minder dan één per jaar. Sterker nog: tussen 16 juni 1909 en 1 november 1920 werd geen enkele brief aan Ontrop teruggevonden, en nadien volgde alleen nog een beleefd dankwoordje voor Ontrops aanwezigheid bij een huldiging van Van de Woestijne als ereburger van Oostende (in 1925).³¹ Aangezien er misschien documenten verloren zijn gegaan en de beide dichters elkaar ook na de 'breuk' nog wel in levende lijve hebben ontmoet, geven deze cijfers geen volkomen accuraat beeld van Van de Woestijnes relatie met Ontrop. Ze maken echter wel erg duidelijk dat hun aanvankelijke genegenheid voor elkaar sterk was verminderd. Die evolutie werd ingezet vanaf de periode dat Van de Woestijne het steeds beter met De Bom kon vinden.

Ook de vriendschap tussen Van de Woestijne en De Bom kwam op een bepaald moment sterk onder druk te staan. Terwijl Van de Woestijne zich tijdens de Eerste Wereldoorlog zo ver mogelijk van politieke standpunten verwijderd hield (maar duidelijk trouw bleef aan de Belgische staat), gaf De Bom blijk van activistische sympathieën.³² Niet alleen tussen De Bom en Van de Woestijne zorgde

³¹ Zie Van de Woestijne (1985: 186)

³² Theunynck (2010: 270) rekent Van de Woestijne onder de 'passivisten' die tijdens de Eerste Wereldoorlog loyaal bleven aan de Belgische staat. Zijn bewering dat Van de Woestijne zich (net als o.a. August Vermeylen, Alfred Hegenscheidt, Fernand Toussaint van Boelaere en Herman Teirlinck) 'met hand en tand tegen het activisme verzetten', is echter enigszins overdreven. Theunyncks eigen opmerking dat Van de Woestijne in zijn bijdragen aan de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* tijdens de eerste twee oorlogsjaren 'slechts zijdelings' gewag heeft gemaakt van de scheiding der geesten onder de Vlaamse schrijvers en intellectuelen wat betreft hun gewilligheid ten opzichte van de bezetter, wijst daar al op (Theunynck 2010: 270). Daarnaast verraden vooral ook zijn vertrouwelijke omgang met censor Rudolf Alexander Schröder (Theunynck 2010: 273-291) en het feit dat hij op 16 februari 1906 een contract

dat na de oorlog voor een ongemakkelijke stilte. Ook bij de anderen die eerder nauw hadden samengewerkt aan de tijdschriften *Van Nu en Straks* en *Vlaanderen*, zorgde de oorlog voor barsten in de onderlinge relaties. Sommige vriendschappen kregen in die tijd een knauw of geraakten ernstig onderkoeld, en tegelijk ontstonden ook nieuwe, soms onvermoede verstandhoudingen. Bij Van de Woestijne was dat laatste onder meer het geval met Herman Teirlinck (1879-1967), met wie hij het in de laatste tien jaar van zijn leven steeds beter kon vinden. Tijdens het Modern Kunstcongres op 10 en 11 oktober 1920 in Antwerpen namen Van de Woestijne en De Bom de tijd om een en ander uit te praten en hun vriendschap te hernieuwen. Dat neemt echter niet weg dat er uit de negen jaren die daarop nog volgden, slechts 39 brieven zijn bewaard, of iets meer dan vier per jaar. Ter vergelijking: uit de periode tussen het begin van 1904 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 bezit het Letterenhuis 346 brieven, gemiddeld bijna 35 brieven per jaar.

Op het moment dat de Grote Oorlog uitbrak, was het leven van Karel van de Woestijne nochtans in erg grote mate met dat van De Bom verstrengeld, zowel in de privé-sfeer als professioneel. Wat het eerste betreft waren de geboorte van zoon Paul van de Woestijne (begin 1905) en de daarmee gepaard gaande gezondheidsproblemen van Van de Woestijnes jonge bruid bindende factoren. Voor de jonggehuwden in Sint-Martens-Latem kwam de ziekte die het leven van Mariette van Hende na haar bevalling bedreigde als een donderslag bij heldere hemel. De onvoorwaardelijke steun en vriendschap die het echtpaar De Bom hen toen aanboden, waren dan ook zeer welgekomen. Voor Van de Woestijne, die niet alleen voor het leven van zijn vrouw vreesde, maar die ook zwaar leed onder de troebele relatie met zijn broers (die samen met hem de koperslagerij van de familie

ondertekende met het Insel Verlag van Anton Kippenberg i.v.m. de vertaling van *Janus met het dubbele voor-hoofd* (Theunynck 2010: 281) geen al te grote koppigheid om de contacten met Duitsland tot een minimum te beperken. Theunynck (2010: 281) wijst de steeds soepeler wordende houding van Van de Woestijne ten opzichte van de bezetter o.m. aan een geringe beginselvastheid, maar vooral ook aan een behoefte aan erkenning en een financiële noodzaak.

Onder invloed van zijn vriend Leo Simons heeft De Bom op enkele cruciale momenten veel meer blijk gegeven van activistische sympathieën. Hij ondertekende een manifest voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit, was op 18 april 1916 aanwezig op een bijeenkomst van de Antwerpse afdeling van het Algemeen Nederlandsch Verbond (die toen een motie voor een federaal België bepleitte), sprak naar aanleiding van de Guldensporenviering van juli 1917 vol lof over de activist René de Clercq en hielp de opvoering van het muziekstuk *De Schelde* van Peter Benoit organiseren, een evenement op 28 oktober 1917 met een duidelijk activistisch karakter. Niettemin beperken De Boms activistische daden zich grotendeels tot het literair-artistieke. Hij publiceerde in als activistisch bestempelde bladen als *Vlaamsch leven*, *Dietsche stemmen* en *De stroom*, maar probeerde zich toch van de eigenlijke politiek verwijderd te houden. Na de oorlog werd daarmee weinig rekening gehouden. Samen met Hubert Melis (stadssecretaris) en Jan Denucé (conservator van het Plantinmuseum) werd De Bom op 16 december 1918 als stadsbibliothecaris ontslagen, met verlies van zijn pensioenrechten. Het was een zware morele opdoffer die hij pas jaren later te boven zou komen. Zo mogelijk nog erger vond hij de houding van vele oude vrienden, waaronder Vermeylen, Hegenscheidt, Toussaint, Teirlinck, en ook Van de Woestijne, die niet of slechts in mindere mate voor het activisme hadden gekozen en het contact met hem steeds meer waren gaan mijden. Uit de *Van Nu en Straks*-groep gaven naast De Bom alleen Streuvels en Schamelhout duidelijk blijk van activistische sympathieën.

beheerden), waren de correspondentie en gesprekken met De Bom van erg groot belang om zich in die moeilijke periode staande te houden. Zijn problemen werden overigens nog versterkt doordat hij zelf ook geregeld met psychosomatische en andere gezondheidsproblemen moest afrekenen.

Emmanuel de Bom en zijn vrouw Nora Aulit – die evenmin van mentale en fysieke problemen gespaard bleef – ontpopten zich in deze woelige periode als trouwe, nauw betrokken vrienden, al woonden ze bepaald niet in de buurt. Ook na de Latemse periode onderhielden de twee schrijvers een innig contact met elkaar, en hun echtgenotes bleven elkaars aanwezigheid eveneens op prijs stellen. Dat laatste blijkt o.m. uit de vele berichtjes die Mariette van de Woestijne eigenhandig aan de brieven van haar man aan De Bom en diens vrouw toevoegde. Die berichtjes zijn ook in de editie en het digitale brieven corpus opgenomen.

Wat hun professionele betrokkenheid betreft was de aanstelling van Van de Woestijne als Brusselse correspondent voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in de zomer van 1906 een cruciaal gegeven. De Bom was in 1904 door het Nederlandse dagblad aangesteld om het culturele, economische en politieke nieuws uit Vlaanderen (en Antwerpen in het bijzonder) te verslaan. Toen de krant vanaf 1 juli 1906 niet meer op de diensten van haar Brusselse medewerker kon rekenen, was De Bom er als de kippen bij om zijn Gentse vriend als zijn vervanger aan te duiden, al waren er nog meer gegadigden voor de betrekking.³³

Nadat Edward van de Woestijne zijn broers uit het familiebedrijf had uitgekocht, stond Karel van de Woestijne er financieel beroerd voor, en hoefde hij dus niet lang over het aanbod van de *NRC* te twijfelen. Dat hij voor de nieuwe baan naar de hoofdstad diende te verhuizen en dus afscheid moest nemen van zijn geliefde Latem, vond hij vervelend, maar het was geen onoverkomelijk probleem. Terwijl zijn journalistieke werk op dat moment Van de Woestijnes enige 'echte' baan was (of althans zijn enige vaste betrekking),³⁴ combineerde De Bom zijn werk voor de *NRC* met een carrière aan de Antwerpse stadsbibliotheek. Hij werkte er vanaf 1892, werd in 1904 onderbibliothecaris, en nam in 1911 de plaats van Frans Gittens als hoofdbibliothecaris over. Al die tijd kon hij zich dagelijks bezighouden met wat hem het nauwst aan het hart lag. De Bom was een rasechte bibliofiel, die ook buiten zijn bibliotheekcarrière manieren zocht om aan zijn passie voor het boek uitdrukking te

33 Onder meer ook Herman Teirlinck was graag *NRC*-correspondent geworden (zie Van Raemdonck 2010b: 216). Niet onbelangrijk in dat verband is dat Johan de Meester, die voor de *NRC* naar een nieuwe correspondent op zoek was, al aan Van de Woestijne ('den dichter uit dat dorp met den langen naam') had gedacht, en dat De Bom dus niet zelf Van de Woestijne als kandidaat heeft voorgesteld, wat hem door sommige bevriende collega's wel werd verweten. Wat dan weer wel klopt, is dat De Meester ook de naam van Vermeylen als mogelijke correspondent heeft genoemd, maar dat De Bom op die suggestie niet is ingegaan. Daaruit blijkt dan toch De Boms voorkeur voor Van de Woestijne, terwijl Vermeylen in de aanloop naar en tijdens de (eerste) *Van Nu en Straks*-periode onmiskenbaar zijn boezemvriend was.

34 Dat verklaart meteen ook waarom Van de Woestijne de *NRC* niet alleen 'de Rotte' noemde, maar ook 'de Boterhamsche Courant' (zie o.m. Van Raemdonck 2010b: 345).

geven. Hij deed dat onder meer als oprichter en redacteur van het *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* (1903-1911) en als beheerder van de 'Vlaamsche Bibliotheek', een uitgavenreeks van de Wereldbibliotheek die in 1905 door zijn vriend Leo Simons was opgericht.

Terwijl De Bom als vanzelf over journalistieke interesses en kwaliteiten beschikte en zich schijnbaar probleemloos de gedaante van correspondent aanmat, was die rol voor de dichterlijke Van de Woestijne heel wat minder evident. Uit bepaalde brieven blijkt dat Johan de Meester en Emmanuel de Bom zich aanvankelijk zorgen maakten over Van de Woestijnes journalistieke ernst en vaardigheden.³⁵ Ze kregen echter al snel lik op stuk, want Van de Woestijne ontpopte zich als een bijzonder trouwe en belangrijke medewerker van de krant. In de twee decennia die op zijn aanstelling volgden, zou hij honderden eigenzinnige bijdragen aan de *NRC* leveren. Vaak zijn het zeer lezenswaardige teksten die onmiskenbaar de signatuur dragen van een alerte observator van het culturele en politieke leven uit zijn tijd.³⁶

Doordat ze beiden voor de *NRC* schreven, zijn in de briefwisseling van Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom nogal wat sporen van hun journalistieke werkzaamheden terug te vinden. In hun brieven verdeelden ze taken en gaven ze elkaar schouderklopjes voor de bijdragen die ze voor de krant hadden geleverd. Soms was het feit dat ze allebei *NRC*-correspondent waren de directe aanleiding om elkaar te ontmoeten. Grote culturele manifestaties of congressen wilden ze zo gedetailleerd mogelijk verslaan, en dan woonden De Bom en Van de Woestijne die evenementen samen bij.

Na *Van Nu en Straks* waren Van de Woestijne en De Bom beiden actief in het tijdschrift *Vlaanderen* (1903-1907), dat als een voortzetting van (of een vervolg op) *Van Nu en Straks* was opgevat. Van de Woestijne, niet de meest ordelijk georganiseerde of meest punctuele in de redactie, was zelfs een tijd secretaris van het tijdschrift. Net als zijn journalistieke baan bleek ook zijn functie als redactiesecretaris een rol die hem boven zichzelf liet uitstijgen. Hij schreef tientallen bijdragen voor het tijdschrift, porde collega's aan om kopij te bezorgen, evalueerde teksten van andere auteurs en stelde de nummers zo evenwichtig mogelijk samen.³⁷

35 Zie o.m. Van Raemdonck (2010b: 197-199 en 201-204).

36 Het journalistieke werk van Karel van de Woestijne werd in 15 delen uitgegeven door Ada Deprez. Zie Van de Woestijne (1986-1995). Eerder was in het zesde deel van zijn *Verzameld werk* al een selectie uit dat werk gepubliceerd. Zie Van de Woestijne (1947-50: VI: 201-634).

37 Een register op het tijdschrift *Vlaanderen* is te vinden in Van de Woestijne (1997). Het is ook raadpleegbaar via: <http://www.dbnl.org/tekst/woes0021jan01_01/woes0021jan01_01_0196.php> [25 september 2009].

Omstreeks de periode waarin *Vlaanderen* verscheen, werd steeds duidelijker dat de literaire oeuvres van Emmanuel de Bom en Karel van de Woestijne niet op gelijke hoogte stonden. De Bom had in 1898 met *Wrakken* zijn artistieke hoogtepunt gekend,³⁸ en produceerde na de eeuwwisseling maar weinig creatief werk meer. Dat laatste werd onder meer door Van de Woestijne sterk betreurd; vaak zou hij vragen wanneer hij nog eens wat proza van zijn vriend mocht lezen. Het was een vraag die meestal onbeantwoord bleef. De Boms literaire werk uit het laatste decennium van de negentiende eeuw wordt gekenmerkt door een sombere, pessimistische ondertoon (zie o.m. de titel van een eenakter uit zijn jeugdperiode, *De pessimist*),³⁹ een verzorgde soberheid van stijl en compositie, en een verdeelde aandacht voor de psychologie van zijn personages en de sociale omgeving waarin ze figureren. Antwerpen, niet het minst de *tristesse* van het havenkwartier van die stad, spelen daarin vaak een hoofdrol. Dat geldt zeker ook voor *Wrakken*, volgens Maurice Gilliams 'het eerste modern verhaal waarin Antwerpen als achtergrond wordt gebruikt' (Gilliams 1938: 13), een bewering die in latere literatuurgeschiedenissen zou worden vervormd tot de (discutabele) boutade dat *Wrakken* de eerste Vlaamse stadsroman zou zijn geweest.⁴⁰

Met het begin van de nieuwe eeuw verdween de sombere ondertoon uit De Boms werk. De luchtige opstellen in *De Psychologie van den Antwerpenaar* en enigszins komische verhalen als die in *Scheldelucht* getuigen zelfs van een gezapig *joie de vivre*.⁴¹ Zeven jaar voor zijn overlijden zou De Bom met *Het land van Hambeloke* nog de autobiografische roman publiceren die hij al zo lang in zijn hoofd had,⁴² maar hij is (o.m. als de behartiger van contacten tussen Vlaamse en Nederlandse kunstenaars) veeleer als bemiddelaar en culturele katalysator dan als literaire auteur de geschiedenis ingegaan. Vandaag is hij als auteur misschien nog het meest bekend door de talloze opstellen en essays over andere schrijvers en kunstenaars die hij her en der publiceerde. Het typeert hem, en tegelijk is het een markant gegeven, want tijdens zijn leven kon hij wel degelijk op grote erkenning rekenen. Dat hij in 1940 met de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Vlaamse Letterkunde bekroond werd, is wat dat betreft exemplarisch. De Boms oeuvre als chroniqueur en essayist geldt nog altijd als een belangrijke bijdrage tot de beeldvorming van het artistieke veld waarin hij zich bevond.

38 Zie De Bom (1898).

39 Zie De Bom (1891).

40 Zie o.m. Lissens (1967: 105), die *Wrakken* niet alleen 'een van de eerste Vlaamse psychologische romans' noemt, maar dus ook 'onze eerste moderne stadsroman'.

41 Zie De Bom (1929 en 1941).

42 Zie De Bom (1946).

Ook Van de Woestijne heeft enkele bundels met artikelen over artistieke tijdgenoten gepubliceerd.⁴³ Hij is daarnaast bekend vanwege enkele belangrijke prozawerken (zoals 'De boer die sterft'),⁴⁴ maar toch is het vooral als dichter dat hem een prominente plaats in de Vlaamse literatuurgeschiedenis is gegund. Doordat bij een groot publiek vooral zijn vroegste poëzie bekend is gebleven, en niet het minst de klassieke gedichten uit *Het vader-huis*,⁴⁵ draagt het lyrische oeuvre van Van de Woestijne een stempel dat niet op zijn integrale dichtwerk van toepassing is. Over zijn poëzie bestaat een wijdverspreide consensus dat het een typisch voorbeeld van decadentisme of symbolisme zou zijn, of dat het van een grote treurigheid zou getuigen. Die typering is inderdaad van toepassing op (een groot deel van) zijn vroegste gedichten, maar voor zijn latere werk, waarin een uitgepuurde (en daardoor enigszins hermetische) beeldtaal voorkomt, is dat al veel minder het geval.⁴⁶ Van de Woestijne is dan misschien wel de enige Vlaamse vertegenwoordiger van het symbolisme, zijn werk werd gaandeweg steeds intiemer en mystieker. Daardoor draagt het in de eerste plaats het unieke stempel van de auteur zelf, en niet zozeer van de stroming waartoe het zou behoren. Dankzij de recent sterk toegenomen aandacht en interesse voor het oeuvre van Karel van de Woestijne⁴⁷ en vooral dankzij de nieuwe editie van zijn verzamelde dichtwerk kan worden verwacht dat de rijkdom en diversiteit van zijn werk ook door een groter publiek zal worden opgemerkt. Van de Woestijne is dus vooral als dichter bekend gebleven, maar uit zijn correspondentie blijkt hoeveel zorg en tijd hij ook aan zijn andere creatieve werk besteedde. Zijn proza wordt soms onderbelicht, en dat geldt zeker ook voor zijn vertalingen van klassieke teksten, waaronder de *Ilias*.⁴⁸ Meestal vatte Van de Woestijne vertaalwerk aan omdat hij daar financiële nood aan had, maar uit bepaalde brieven blijkt dat hij er ook plezier aan beleefde.⁴⁹ Het feit dat zijn kennis van Latijn en Grieks vooral het resultaat was van autodidactische studie, bleek overigens veeleer een voordeel dan een nadeel, omdat het de dichter in hem voldoende ruimte bood om aanwezig te blijven, zonder het origineel onrecht te doen.

43 Zie o.m. Van de Woestijne (1928a en 1928b).

44 'De boer die sterft' verscheen voor het eerst in de prozabundel *De bestendige aanwezigheid*; zie Van de Woestijne (1918).

45 Zie Van de Woestijne (1903).

46 In enkele recente studies over het werk van Van de Woestijne wordt met het prototypische beeld over diens oeuvre komaf gemaakt. Wat dat betreft is vooral Vandevoorde (2006) verhelderend. Vandevoorde wijst o.m. op de vitalistische grondlaag die in het werk van Van de Woestijne aanwezig is, en die in een schril contrast staat met de hardnekkige mythe over de inertie van de typische *fin de siècle*-poëet, die Van de Woestijne volgens het cliché geweest zou zijn.

47 Voorbeelden daarvan zijn – naast de recente biografie door Theunynck (2010) – o.m. een aan Van de Woestijne gewijd nummer van *Revolver* (33/1, juni 2006) en publicaties van Vandevoorde (2007) en Musschoot, Vandevoorde & Groenewegen (2007). In Zwijnaarde werd in september 2009 op allerhande manieren de tachtigste verjaardag van het overlijden van zijn voormalige inwoner herdacht, met o.m. een tentoonstelling, de onthulling van een borstbeeld en een gelegenheidspublicatie.

48 Zie Van de Woestijne (1910).

49 Zie o.m. Van Raemdonck (2010b: 182-183).

Ook het oeuvre van Karel van de Woestijne werd met de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Vlaamse Letterkunde bekroond, zij het dan postuum (in 1930). Tijdens zijn leven ontving hij de Driejaarlijkse Staatsprijs voor Nederlandse letterkunde (1910-1914), de August Beernaert-prijs 1912-1913 en de Jaarlijkse Grote Staatsprijs voor Nederlandse Letterkunde 1924-1925.

6.3. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels

Op 5 juli 1896 maakte Karel van de Woestijne niet alleen kennis met Emmanuel de Bom, het was ook de eerste keer dat hij Stijn Streuvels de hand drukte. Alle drie werden ze spilfiguren in de nieuwe reeks *Van Nu en Straks*, en alleen al daarom spreekt hun ontmoeting in Gent sterk tot de verbeelding. Dat laatste heeft er o.m. ook voor gezorgd dat de biografen van zowel Streuvels als Van de Woestijne in detail hebben geschreven over de wandeling die het trio door de stad heeft gemaakt, over hun bezoek aan de Sint-Baafskathedraal om *Het Lam Gods* te bewonderen en over hun geanimeerde gesprek op het terras van 'Au Duc de Brabant', dat zich ten slotte in het ouderlijke huis van Van de Woestijne heeft voortgezet.⁵⁰ In het vervolg van dit hoofdstuk wordt de correspondentie tussen Streuvels en Van de Woestijne zelf verder belicht.

Van die correspondentie zijn maar twintig brieven in het Letterenhuis bewaard, maar afgezien van de licentiaatsverhandeling van Vanclooster (1998) geldt hun opname in het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks* als de eerste officiële publicatie van deze briefwisseling.⁵¹ Van beide auteurs zijn tien brieven – en dus precies de helft van dit kleine corpus – bewaard, wat echter helemaal niet betekent dat hun correspondentie integraal is overgeleverd. Dat blijkt al meteen uit het feit dat Streuvels de auteur is van vrijwel alle brieven uit wat chronologisch gezien de eerste helft van de briefwisseling vormt, terwijl Van de Woestijne nagenoeg alle brieven uit de tweede periode (na 1905) heeft geschreven.⁵²

Van een van Streuvels' brieven bewaart het Letterenhuis niet het originele handschrift. De emotioneel beladen brief van 23 juli 1897, waarin Streuvels over het overlijden van zijn vader vertelt, is uitsluitend bewaard dankzij een afschrift van Lode Baekelmans (1879-1965). Wanneer of in welke omstandigheden Baekelmans die transcriptie precies heeft gemaakt, is niet geweten, maar

⁵⁰ Zie noot 30.

⁵¹ Dat gebeurt in samenwerking met Stijn Vanclooster. De geannoteerde correspondentie wordt in het digitale corpus opgenomen in een compleet gereviseerde versie, maar de basis voor de editie werd gelegd door het werk dat door Vanclooster (1998) is verricht.

⁵² De enige uitzonderingen daarop zijn de allereerste brief uit de correspondentie (d.d. 4 mei 1896), die door Van de Woestijne is geschreven, en het allerlaatste briefje, een nogal formele mededeling waarmee Streuvels (samen met Jan Grauls en Willem Putman) op 6 mei 1928 per telegram liet weten niet aanwezig te kunnen zijn op een feestelijk banket n.a.v. de vijftigste verjaardag van Van de Woestijne.

als hoofdbibliothecaris van Antwerpen, medestichter van het huidige Letterenhuis en centrale figuur in de Vlaamse letterkundige wereld van zijn tijd, had hij toegang tot allerlei manuscripten en privé-documenten van zijn literaire tijdgenoten.⁵³

Ook inhoudelijk geeft de correspondentie de indruk *grosso modo* uit twee delen te bestaan. De negen brieven uit de eerste helft (geschreven in de periode tussen mei 1896 en maart 1898) behandelen de kennismaking tussen de twee schrijvers, Streuvels' toetreden tot *Van Nu en Straks* en de publicatie van Streuvels' novelle 'Lente' in het tijdschrift *Werk*. Aangezien geen enkele van die gebeurtenissen rimpelloos is verlopen, is de toon in dit eerste deel van de briefwisseling nergens echt vriendschappelijk. Het ene probleem volgt het andere op, Streuvels en Van de Woestijne lijken elkaar niet te vertrouwen en ze 'zitten meestal niet op dezelfde golflengte. Hun achtergrond en karakter zijn te verschillend' (Theunynck 2010: 66).

Na die eerste periode, waarin ze vrij intensief corresponderen maar er wel een getroebleerde relatie op nahouden, volgen zeven jaren waaruit geen bronnen zijn bewaard. Het volgende briefje, geschreven door Streuvels in oktober 1905, is kort maar hartelijk. Het lijkt een tweede periode in hun correspondentie en relatie in te luiden, waarin de onderlinge misnoegdheid en het sluimerende wantrouwen plaatsmaken voor vriendschap en begrip. Van de Woestijne stuurde o.m. vanuit Bosvoorde en Blankenberge vrolijke kaartjes naar Streuvels en bracht in zijn langere brieven allerlei thema's ter sprake die hen beiden aanbelangden, zoals de Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, de grote Hugo Verriest-hulde van 1913, enkele tentoonstellingen en het tijdschrift *De Boomgaard*.

Uit beide delen van de correspondentie wordt hieronder telkens een thema wat meer belicht. Uit de eerste periode is dat de publicatie van 'Lente' in *Werk*, uit de tweede periode het huldefeest voor Hugo Verriest. Enige uitweidingen en aanvullingen moeten de correspondentie in een breder biografisch kader plaatsen.

Terwijl het in 1909 een debacle in de privé-sfeer van Karel van de Woestijne was dat ervoor zorgde dat zijn medewerking aan *De Boomgaard* werd beëindigd nog voor ze goed en wel was begonnen,⁵⁴ kampte hij bij de publicatie van het tijdschrift *Werk* tien jaar eerder met andere problemen. Van de Woestijne had al in februari 1897 plannen om gelijktijdig met *Van Nu en Straks* nog een ander, anthologisch tijdschrift het licht te laten zien. Tijdens de zomer van dat jaar stelde hij het eerste nummer ervan samen. Toch kwam *Werk* pas eind juli 1899 van de pers. De talloze problemen die in

53 I.v.m. de relatie tussen Streuvels en Baekelmans, zie Vanclooster (2002).

54 Zie daarover Theunynck (2002 en 2010: 203-205).

tussentijd waren gerezen en die het project vooral financieel de mist in lieten gaan, lagen meteen ook aan de basis van de beslissing om van *Werk* geen nummers meer te laten verschijnen.

De publicatie van Streuvels' novelle 'Lente' en diens officiële debuut *Lenteleven*, waarvan de novelle deel uitmaakte,⁵⁵ zorgde voor problemen. Bij het verschijnen van de achtste druk van *Lenteleven*, de jubileumuitgave die in 1924 (en dus een kwarteeuw na de eerste druk) verscheen, herinnerde Streuvels zich hoe zijn ontmoeting met Van de Woestijne en De Bom een keerpunt in zijn leven was geweest:

[V]oor 't eerst had ik letterkunstenaars van aanschijn tot aanschijn ontmoet, voor 't eerst over schoonheid, over schrijven hooren praten, voor 't eerst kreeg ik inzicht en begrip over 't geen onder de levende, jonge literatuur roerde en bestond!' (Streuvels 1924: 13).

Van de Woestijne zelf signaleerde het verschijnen van de jubileumuitgave van *Lenteleven* op 14 juni 1924 in de *NRC*, en haalde eveneens herinneringen op aan de periode waarin dat boek tot stand was gekomen:

Ik meen zelfs dat onze eerste briefwisseling hooger opklimt dan hij [= *Streuvels*, *bvr*] in zijn voorwoord opgeeft. Het is met fierheid dat ik mij noem onder zijne allereerste bewonderaars; het is met fierheid dat ik gedenk, tezelfder tijd als hij gedacht te hebben aan het bundelen van de schetsen en verhalen die 'Lenteleven' moesten uitmaken. Na hem, ben ik de eerste geweest om het royale handschrift van de groote novelle 'Lente' in handen te hebben gehad (Streuvels had ze aan Victor de Meyere, Jules de Praetere en mij voor de uitgave 'Werk' afgestaan), en, al moest daaruit 'zakelijk' gekibbel ontstaan waar niemand iets van hoeft te weten, het blijft eene van de grootste, dankbaarste, hoogst-gestemde vreugden van mijn leven, de geschiedenis van Horieneke's eerste communie vóór wien ook te hebben mogen genieten. (Van de Woestijne 1986-1995: 12: 612-613)

Naar eigen zeggen had Van de Woestijne er destijds op gestaan dat *Lenteleven* het eerste boek zou worden dat op de handpers van Jules de Praetere werd gedrukt, en achteraf bleek die beslissing

eene van mijne geliefdste herinneringen, aan dien druk te hebben meegewerkt met meer toewijding dan ik ooit aan één mijner eigen boeken heb besteed. De toewijding werd beloond met een genot dat ik niet vergeet, al was mijne rol van bemiddelaar tusschen schrijver en drukker niet steeds eene

55 Zie Streuvels (1899). Een maand na die eerste druk in de Duimpjesreeks van Victor Delille verscheen *Lenteleven* eveneens in een prachtige uitgave als eerste in een reeks van werken die op de handpers van Jules de Praetere werden gedrukt. Die publicatie was eigenlijk eerder gepland dan de Duimpjesuitgave, maar door allerlei problemen en vertragende factoren (zoals het dralen van de onervaren De Praetere en zijn vriend Van de Woestijne), was Delille De Praetere toch nog voor.

dankbare. Doch waarom daar nog aan te denken? (Van de Woestijne 1986-1995: 12: 613)

Hoe trots Van de Woestijne vijfentwintig jaar later kennelijk ook was omdat hij zelf een hand in de publicatie van Streuvels' debuut had gehad, hij verwees dus wel subtiel naar de getroebleerde eerste contacten tussen hen tweeën. Met het 'zakelijk gekibbel' doelde hij niet zozeer op de pittige semantische discussie die zich na hun eerste kennismaking in Gent had ontsponnen toen Streuvels hem een 'Aristo' en een 'iet of wat snob-achtig' persoon had genoemd,⁵⁶ wel op diens verbolgenheid vanwege de laattijdige publicatie van zowel *Werk* als van *Lenteleven*, waarvoor hij mee verantwoordelijk was. Het is vooral de ruzie over 'Lente' (en *Werk*) die in de correspondentie tussen Streuvels en Van de Woestijne terug te vinden is.

Nadat Streuvels een eerste versie van die novelle had verbrand – een gebruikelijke fase in het schrijfproces van de jonge Streuvels – was een volgende versie van 'Lente' in september 1897 afgewerkt, waarna echter nog maandenlang correcties werden aanbracht. Dat was weliswaar zeker niet de enige reden waarom *Werk* maar niet persklaar geraakte. Van de Woestijne slaagde er niet in om zijn eigen bijdrage (het dramatische gedicht *Kronos*) af te ronden, De Meyere had hetzelfde probleem met zijn *Gunlaug en Helga*, en bovendien werd het titelblad dat De Praetere voor *Werk* had ontworpen niet goed genoeg bevonden – een afwijzing waarmee Streuvels het overigens eens was. Begin 1898 schreef een niettemin verbolgen Streuvels aan Van de Woestijne:

Ik heffe ne keer mijn hoofd op om te weten of ge Gijlieden nog leeft ende gezond zijt ende om ook te weten hoe het staat met die zaag van dat "werk" ende omdat ik absoluut perforce 't overige van mijn handschrift wil terug hebben. Dat wordt een deerlijk dingen: als ik mij iets aantrek dan zou ik ten minste deugd aan mijn zaken doen... maar dat trouwt... of mooscht wat weet ik al en laat de zaken waaien. [...]

Nu.... (eene Godspraak!) "Op U en Uwe Confraters weegt de schuld dat er van mij zes maanden lang niets voortgebracht is – (ik leef in mijn ding zoolang het de wereld niet in is) en ik verdoem den achtermiddag waarop ge mij van die domme onderneming gesproken hebt. – zendt me om de liefde Gods mijn ding terug en laat me voor altijd gerust.["] –

(Correspondentie Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels; brief 8)

Uit een volgende brief valt af te leiden dat Van de Woestijne had geëist dat Streuvels zijn woorden zou terugnemen. Dat is niet gebeurd, al was het maar omdat hem kennelijk ook werd verweten van 'slechten wil' te zijn, en dat was voor Streuvels duidelijk een brug te ver.⁵⁷ Begin maart 1898 zette

56 Zie de correspondentie Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels; brief 3.

57 Zie de correspondentie Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels; brief 9.

Streuvelds alle feiten nog eens op een rijtje. Aanvankelijk was hem beloofd dat *Werk* op 1 oktober 1897 zou verschijnen, vervolgens werd het tijdschrift tegen 25 december verwacht en nadien was er sprake van 15 januari 1898. Twee maanden later was er echter nog altijd geen teken dat de zaak er echt op vooruitging. Streuvelds' calculatie dat het tijdschrift en zijn novelle misschien niet eens meer in 1898 zouden verschijnen, wakkerde zijn verbittering nog aan:

Ik heb dat alles overlet, en gevonden dat ik met geen ernstige menschen te doen had en goed gevonden af te breken.

Ge moogt gij dat nu pikant, of niet-pikant, rechtveerdig, onrechtveerdig vinden, ik vind het een heel, heel triestige historie, en ik wacht niet, 't is me gelijk wiens schuld het is.

Heel heel spijtig is 't.

(Correspondentie Karel van de Woestijne en Stijn Streuvelds; brief 9)

Het is de laatste brief over *Werk* die in de correspondentie tussen Streuvelds en Van de Woestijne bewaard is gebleven. Streuvelds zat om allerlei redenen met de trage publicatie van 'Lente' verveeld. Zo aasde bijvoorbeeld ook Emmanuel de Bom op de novelle om ze in *Van Nu en Straks* te publiceren,⁵⁸ en om van het gezeur daarover af te zijn wilde Streuvelds het probleem hoe rapper hoe liever van de baan hebben. Bovendien kon het uiteraard niet de bedoeling zijn dat de voorpublicatie van 'Lente' zou verschijnen nadat het in de bundel *Lenteleven* was gepubliceerd. Van de Woestijne had daar aanvankelijk begrip voor, maar toen bleek dat Streuvelds zodanig ongeduldig werd dat hij ondanks eerdere afspraken met Jules de Praetere eveneens met Victor Delille in zee ging om *Lenteleven* (ook) in de Duimpjesreeks te laten publiceren, is er iets gebroken. In een brief aan Victor de Meyere noemde hij Streuvelds 'een boer' en een 'handelaar-in-literatuur die absoluut *arriveeren* wil', en vanwege de manier waarop hij De Praetere had bedrogen, was Streuvelds voor hem 'dood': 'ik heb met hem niets gemeens meer' (gecit. uit Theunynck 2010: 90).

Streuvelds' vermoeden dat *Werk* niet meer in 1898 zou verschijnen, bleek terecht. Het enige nummer dat ooit van het tijdschrift is verschenen, zag pas in de zomer van 1899 het licht, en met hoeveel 'genot' Van de Woestijne een kwarteeuw later ook terugdacht aan de periode waarin hij Stijn Streuvelds leerde kennen, de harde bewoordingen waarmee ze in die eerste jaren over en tegen elkaar praatten, doen weinig plezier vermoeden. Theunynck (2010: 91) merkt op dat de malaise rond *Werk* niet alleen Van de Woestijne en Streuvelds uit elkaar dreef, ze bespoedigde ook het einde van de

58 Het feit dat *Werk* zou verschijnen terwijl ook de nieuwe reeks van *Van Nu en Straks* nog bestond, is op zich uiteraard enigszins merkwaardig, aangezien Van de Woestijne, De Praetere en Streuvelds alle drie bij allebei de tijdschriften betrokken waren. Dat leidde volgens Speliers (1994: 185) tot een heuse complottheorie onder de andere *Van Nu en Straks*'ers, al oordeelt Speliers dat die theorie vooral moest dienen om de aandacht van 'de belabberde ontwikkeling' van *Van Nu en Straks* af te leiden en 'de spanningen tussen de redacteurs onderling' te verbergen.

vriendschap tussen Van de Woestijne en Victor de Meyere, en later ook met De Praetere. Financieel zorgde *Werk* evenzeer voor een kater: anderhalf jaar later stonden De Meyere, Van de Woestijne en De Praetere 'nog voor 650 frank in het krijt bij Buschmann' en dreigde De Meyere met juridische stappen indien Van de Woestijne zijn aandeel in de schulden niet zou betalen (Theunynck 2010: 90-91).⁵⁹

Het tweede deel van wat uit de correspondentie Streuvels-Van de Woestijne bewaard is gebleven, bestaat vrijwel uitsluitend uit brieven van die laatste, maar toch wordt het door een briefje van Streuvels ingeluid. Van de Woestijne zou hem in oktober 1905 in zijn nieuwe huis in Ingooigem bezoeken, en na enkele aanwijzingen over de route die hij daarvoor moest volgen, sloot Streuvels vrolijk af met de woorden: 'ik wensch U de *Zon*'.

Streuvels, die voordien in Avelgem gewoond had, kocht in december 1903 in Ingooigem een lap grond en een half jaar later gingen de werken aan 'Het Lijsternest' van start. Die werken waren op 25 juli 1905 afgerond, en Streuvels betrok zijn nieuwe huis meteen (Speliers 1994: 281). Minder dan drie maanden later kreeg hij er het gezelschap van zijn kersverse bruid Alida Staelens. Zijn recente huwelijk en zijn nieuwe huis verklaren mogelijk het uitstekende humeur waarin Streuvels in oktober 1905 verkeerde.⁶⁰ Voor Van de Woestijne, die zelf nog niet zo lang getrouwd was en zeer recent ook voor het eerst vader was geworden, was het de ideale aanleiding om hun vriendschap een nieuwe kans te geven.⁶¹

Juist doordat ze zo weinig tekst bevatten en daardoor op het eerste gezicht een beetje banaal lijken, zijn de kaartjes die Karel van de Woestijne en zijn echtgenote vanuit verscheidene plaatsen naar het echtpaar Streuvels verstuurd, veelzeggend over hun herwonnen vriendschap. Terwijl in de vroegere brieven vaak een zakelijke of zelfs wantrouwige ondertoon zat, schijnen de korte briefjes van Van de Woestijne veeleer blijk te geven van sympathie en genegenheid. Uit zijn correspondentie met Emmanuel de Bom – die van in het begin meteen goed met Streuvels bevriend was geraakt en dat ook altijd is gebleven – blijkt dat Van de Woestijne omstreeks 1904 nadrukkelijk die nieuwe toenadering tot Streuvels had gezocht.⁶²

Begin 1907 lijkt het charme-offensief van Van de Woestijne wel degelijk zijn vruchten af te werpen. In een brief aan De Bom onthult hij dat het voor hem 'een echt geluk' betekent om Streuvels 'terug

59 Streuvels heeft het hele verhaal over *Werk* en *Lenteleven* veel later nog eens opgerakeld in een artikel over 'Delille, De Praetere en Lenteleven'. Het verscheen in *De Standaard* op 15 juli 1956 en werd later gebundeld in Streuvels (1982: 215-226). I.v.m. de verwikkelingen rond *Werk*, zie ook de correspondentie tussen Van de Woestijne en Ontrop (Van de Woestijne 1985: 26-48).

60 De eerste maanden dat Streuvels in Het Lijsternest woonde, zijn 'de aangenaamste maanden van zijn leven geweest' (Speliers 1994: 288).

61 Een jaar later werd ook Streuvels voor de eerste keer vader. Zijn dochter Paula werd geboren op 26 september 1906.

62 Zie Van Raemdonck (2010b: 87-88).

te hebben gevonden' (Van Raemdonck 2010b: 241), en wanneer Streuvels hem in juli 1907 thuis bezoekt, vindt Van de Woestijne dat hij zich 'als een echt vriend' [sic] gedraagt. Aan De Bom laat Van de Woestijne weten: 'Ik geloof dat we thans elkander goed begrijpen en verdragen gaan. [...] En dan nog is er dit: ik ben Zaterdag een paar uren met hem alleen geweest. En dat heeft me deugd gedaan' (Van Raemdonck 2010b: 273-274).

De periode waarin Streuvels en Van de Woestijne de draad weer oppikten was ook de tijd waarin ze samen in de redactie van het tijdschrift *Vlaanderen* zetelden. Hun engagement voor dat tijdschrift was weliswaar ongelijk. Terwijl Streuvels al van in het begin deel uitmaakte van de redactie van *Vlaanderen* (waarin uitsluitend auteurs uit de *Van Nu en Straks*-groep verenigd waren), was Van de Woestijne pas in het najaar van 1904 gevraagd om zich bij de redactie aan te sluiten.⁶³ Toch was het Van de Woestijne die uiteindelijk veel meer tijd en energie aan het tijdschrift zou wijden dan Streuvels, die weliswaar heel wat proza in *Vlaanderen* publiceerde maar niet echt met het tijdschrift begaan leek. Vooral in de periode dat hij redactiesecretaris van het blad was, kon dat van Van de Woestijne alvast niet gezegd worden.

Ondanks het feit dat Van de Woestijne met *Vlaanderen* zijn handen dus meer dan vol had, liep het met dat tijdschrift allerm minst gesmeerd. Net als August Vermeylen heeft ook Streuvels het Van de Woestijne meermaals persoonlijk aangewreven dat er soms erg wisselvallige kopij in werd gepubliceerd en dat de nummers telkens met een structurele vertraging verschenen. Theunynck (2010: 166) acht de kritiek die Streuvels op het redactiewerk van Van de Woestijne 'niet helemaal fair' omdat het van aan wal wel erg gemakkelijk was om tot de beste stuurlui te behoren: 'Streuvels hakt ongenadig in op mensen die voor *Vlaanderen* hun nek uitsteken, terwijl hij zelf, als redactielid, zelden of nooit naar de vergaderingen komt'. Bovendien waren Streuvels' verwijten aan het adres van de redactiesecretaris vaak onterecht, omdat Van de Woestijne niet altijd (of alleen) voor bepaalde keuzes i.v.m. het al dan niet opnemen van bepaalde kopij verantwoordelijk was. Het mocht echter niet zijn: Streuvels gaf Van de Woestijne telkens weer de schuld.⁶⁴

Een andere ongelijkheid die de relatie tussen Van de Woestijne en Streuvels parten speelde, had te maken met de manier waarop ze elkaars werk beoordeelden. Terwijl Van de Woestijne voor het proza van Streuvels een mateloze bewondering koesterde, kon zijn eigen werk (en vooral zijn

63 Bij de stichting van het tijdschrift was zijn aanwezigheid in de redactie niet gewenst geweest, ondanks de pleidooien daarvoor van Emmanuel de Bom en Alfred Hegenscheidt (Theunynck 2010: 163).

64 Zie o.m. Theunynck (2010: 172). Van de Woestijne werd overigens ook verantwoordelijk gesteld voor de financiële knoeiboel die *Vlaanderen* steeds meer was geworden. Die problemen waren er ook mee de aanleiding voor dat het tijdschrift maar tot 1907 heeft bestaan. In de laatste maanden bleek een som geld, bestemd om de auteurs en redacteuren van het tijdschrift te vergoeden, onvindbaar, en iedereen wees naar Van de Woestijne als de grote schuldige. Zelf vermoedde hij echter dat het geld was gestolen toen 'vreemde werklui' in zijn huis aan de slag waren geweest. Zie Theunynck (2010: 180).

proza) omgekeerd niet altijd op even veel applaus rekenen. Zo noemde Streuvels Van de Woestijne verhaal 'Blauw-baard of het zuivere inzicht' een '[p]oes-pas van would-be middeleeuwsch proza met ultra-modern gesublimiseer! en zoeken naar... rariteit!' (Smits 2005: I: 257). Theunynck (2010: 166) oordeelt dat het werk van Van de Woestijne bij Streuvels 'absoluut niet in de smaak' viel omdat hij diens 'precieuze, artistiekerige stijl' veel te 'gemaakt' vond. In zekere zin kon het werk van Streuvels inderdaad moeilijk meer van dat van zijn Gentse collega verschillen. Het werk van de kleermakerszoon (met bakkerservaring) uit Avelgem lijkt – net als dat van zijn oom Guido Gezelle – iconisch voor een archetypisch West-Vlaamse⁶⁵ soort van zuiverheid en artistieke *natuur*, terwijl Van de Woestijne de geschiedenis is ingegaan als een volbloed estheet, een burgerlijke *dandy* van wie het werk in de eerste plaats een product is van *cultuur*.

Tijdens en kort na de periode waarin het tijdschrift *Vlaanderen* verscheen, ging het Streuvels als schrijver al duidelijk voor de wind. Terwijl de zeven jaar jongere Van de Woestijne nog iets langer op de eerste officiële blijken van erkenning moest wachten, mocht Streuvels twee keer na elkaar (in 1905 en in 1911) de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Letterkunde in ontvangst nemen. De tweede keer dat dat gebeurde, ging gepaard met een rel in de Vlaamse literaire wereld. Cyriel Buysse, die tweede was geëindigd, had goede redenen om zich om de verkeerde redenen gepasseerd te voelen: ethische en ideologische argumenten hadden geprimeerd boven de erkenning van literaire en esthetische kwaliteiten van zijn werk.⁶⁶ Van de Woestijne, die Streuvels' bekroonde roman *De vlaschaard* erg apprecieerde maar erop had gerekend dat de prijs in 1911 aan een dichter zou worden uitgereikt, was eveneens ontgoocheld, al was het maar omdat hij samen met zijn uitgever Van Dishoeck alles uit de kast had gehaald om te kunnen meedingen naar de prijs van 1911.⁶⁷ Het mocht voor Van de Woestijne nog niet zijn, maar echt lang hoefde hij niet meer op erkenning te wachten: de volgende (en laatste) keer dat de vijfjaarlijkse prijs werd uitgereikt, was hij het die met de eer ging lopen.⁶⁸

De problemen in verband met *Vlaanderen* hadden zoals gezegd niet verhinderd dat de relatie tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels omstreeks 1907 sterk was verbeterd. Ook uit de volgende jaren zijn maar weinig brieven bewaard, al lijkt de hartelijke manier waarop Van de Woestijne zijn

65 De taal in Streuvels' werk is weliswaar niet louter op het West-Vlaams gebaseerd. Behalve invloeden uit allerlei Oost-Vlaamse dialecten bevat ze ook nogal wat neologismen en idiosyncratisch gebruikte taalvormen. Zie o.m. Lemeire (1970).

66 Zie o.m. Musschoot (1993) en Speliers (1994: 339-346).

67 Zie o.m. Theunynck (2010: 212-213) en Van de Woestijne (1997: 129).

68 Cf. *infra*. Voor Streuvels bleef het trouwens niet bij de twee vijfjaarlijkse prijzen: in 1927 ontving hij de (intussen driejaarlijks uitgereikte) prijs opnieuw (voor *Het leven en de dood in den ast*) en in 1962 werd hem voor zijn totale oeuvre de Prijs der Nederlandse Letteren uitgereikt. Ook uit academische hoek mocht Streuvels op nogal wat erkenning rekenen. Hij werd tot *doctor honoris causa* benoemd aan de universiteiten van Leuven, Münster en Pretoria.

brieven in die latere periode afsloot ('Van harte', 'uw verkleefde', 'Hartelijkste groeten van huis tot huis' enz.) die verbetering te staven. In die periode schreef Van de Woestijne naar Streuvels in verband met het nakende huldefeest ter ere van Hugo Verriest. Omdat Verriest niet alleen in het leven van Streuvels een belangrijke rol heeft gespeeld, maar ook voor *Van Nu en Straks* van enige betekenis is geweest, wordt over hem hieronder nog een en ander uiteengezet.

De uit Deerlijk afkomstige daensistische en cultuurflamingante leraar, priester en redenaar Hugo Verriest (1840-1922) was in juni 1895 als pastoor vanuit Wakken overgeplaatst naar Ingooigem, waar hij in 1912 met pensioen zou gaan. Streuvels, die in 1905 dorpsgenoot van Verriest was geworden, werd al gauw 'een vriend voor het leven' (Speliers 1994: 31). Dat kwam onder meer doordat er een duidelijke band bestond tussen Verriest en een van de *Van Nu en Straks*'ers, die hem ook in het tijdschrift liet publiceren. De bindende figuur tussen enerzijds de zeer ruimdenkende maar toch heel wat oudere en christelijke Verriest en anderzijds de anarchistisch geïnspireerde jongeren van *Van Nu en Straks* was redacteur Prosper van Langendonck. Hij introduceerde Verriest in het milieu van *Van Nu en Straks*, wakkerde meteen ook hun enthousiasme voor het werk van Guido Gezelle aan en zorgde ervoor dat van beiden werk in *Van Nu en Straks* is verschenen.⁶⁹ De connectie tussen Van Langendonck en Verriest – die bij hem thuis in Ingooigem ook andere *Van Nu en Straks*'ers over de vloer kreeg – was voor Streuvels van belang om zowel zijn eigen schroom als de afremmende druk van zijn conservatieve familie te overwinnen en bijdragen aan het tijdschrift af te staan.

Het mag dan ook niet verwonderen dat Streuvels secretaris en penningmeester werd van het comité dat de grote huldefeesten voor Hugo Verriest in de zomer van 1913 voorbereidde. Het was een baantje dat een enorme 'onvoorziene en niet te overziene administratieve rompslomp' met zich meebracht (Speliers 1994: 359), maar voor Verriest kon Streuvels die moeite kennelijk opbrengen. Verriest werd door de Vereniging van Vlaamsche Letterkundigen (VVL) in zijn dorp gehuldigd omdat hij na vijftig jaar priesterschap (waarvan achttien in Ingooigem) op rust was gesteld. Behalve Streuvels zaten ook Alfons Sevens, August Vermeylen, Maurits Sabbe en Fernand Toussaint van Boelaere in de 'Regelings-commissie' die de voorbereidingen van het feest moest treffen. Op die manier telde de commissie zowel 'lokale' als meer 'landelijke' en zowel katholieke als vrijzinnige figuren in haar rangen.

69 Verriest publiceerde in totaal in vier verschillende jaargangen een bijdrage. Van Gezelle werd postuum werk gepubliceerd, meer bepaald in jaargang 4 (1900) en 5 (1901) van de nieuwe reeks. Ook van Albrecht Rodenbach werden enkele bijdragen postuum in *Van Nu en Straks* opgenomen. Het resultaat was dat Streuvels zich er 'in goed en onbesproken gezelschap' voelde (Speliers 1994: 174).

Op 18 mei 1913 schreef Van de Woestijne aan Streuvels:

Ik heb opdracht van den Groenen Amsterdammer, om tegen de huldiging een artikel te schrijven, dat een paar weken op voorhand verschijnen zal met illustraties. Voor den tekst kom ik dezer dagen naar Ingoyghem. Voor de foto's kom ik nu reeds bij u aankloppen. Bestaat er 1° van Verriest een goed portret uit den laatsten tijd? Is er 2° kans een te maken in zijne werkkamer? Een 3° ander met u naast hem? En 4° een kiekje op Ingoyghem? Dat zou al vier zijn. [...] Als de hierboven-gemelde foto's niet bestaan, zoudt gij ze niet kunnen (of willen) maken? Ik zou er u zeer dankbaar voor zijn, en de Groene natuurlijk ook. Wat zegt gij?

(Correspondentie Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels; brief 17)

Het is bekend dat Stijn Streuvels behalve schrijver van beroep ook een gedreven amateur-fotograaf was.⁷⁰ Behalve vanwege zijn rol in het organiserende Verriest-comité was het dus ook daarom dat Van de Woestijne hoopte dat Streuvels hem aan enkele portretten van Verriest kon helpen.⁷¹ Zelf had Van de Woestijne geen zin in het onderonsje van Vlaamse schrijvers dat hij ter gelegenheid van het feest voor Verriest verwachtte. Daarom schreef hij in juni 1913 aan Emmanuel de Bom:

Doch, terwijl gij waarschijnlijk alleen zult gaan, ga ik met een talrijk gezelschap. Dat gezelschap bestaat niet uit letterkundigen; – ik echter wél. En dat verveelt mij meer nog dan gewoonlijk. Want ik zou dien dag heel graag in 't gezelschap van mijn gezelschap blijven; terwijl ik vrees dat er mij onder dubbelen vorm aan herinnerd zal worden, dat ik uit letterkundigen besta: eerst zal men willen dat ik de eer der Vereeniging van dito ophou door mij aan tafel of in den stoet aan hare zijde te scharen; anderdeels ben ik mij bewust dat mijne taak van Rotterdammerverslaggever mij sommige verplichtingen oplegt, die.... enfin, ge begrijpt mij wel.

En nu kom ik af met mijn verzoek: wilt gij de Verriest-feesten verslagen? [...]

En verder, als gij het doet, dan bestaat er kans dat ik aan de tafel-der-letterkundigen ontsnap om elders te gaan zitten, waar men mij niet beziet. Ik zal te gepaster ure in dien zin schrijven aan Streuvels. (Van Raemdonck 2010b: 350)

De Bom zou het verslag over de Verriest-viering in de *NRC* inderdaad grotendeels op zich nemen, en schreef er in totaal drie artikelen over.⁷² Van de Woestijne beperkte zich tot wat randbemerkingen die op 19 augustus onder de titel 'De een en twintigste Vlaamsche kop, mitsgaders eenige andere'

70 Zie o.m. Coppens, Van Deuren en Thomas (1994).

71 De uiteindelijke bijdrage was inderdaad rijk geïllustreerd en verscheen op 17 augustus 1913 in *De Groene Amsterdammer*.

72 Ze verschenen op 31 juli, 15 en 19 augustus 1913.

gepubliceerd werden.⁷³ Toch is het vooral dat eigenzinnige verslag van Van de Woestijne dat de sfeer van de Verriest-hulde het beste oproept. Hij berichtte immers niet alleen over wat er voor de modale bezoekers op het feest te zien en te horen was geweest,⁷⁴ hij bood de lezer ook talloze inkijkjes in wat er zich achter de schermen van het evenement afspeelde, en kruigde zijn tekst met tekenende details over de manier waarop een aantal betrokkenen (zoals Streuvels) het hele gebeuren beleefde:

Gij weet, hij is in den laatsten tijd erg ziek geweest, en de laatste dagen erg zenuwachtig. Hij, die anders de bescheidenheid zelve is, kwam telkens bij Stijn Streuvels aanbellen: ging het? hadden de inrichters niet te veel last om hem? ontmoetten zij niet te veel moeilijkheden? – Doch Streuvels had hem telkens met joviale brutaliteit afgescheept: het ging hem, den pastor, immers niet aan! met wat kwam hij zich bemoeien..... En de pastor kuierde dan weer naar huis; loerde door een spleet van de gordijn; zag al die vlaggen en al die wimpels en al die papieren bloemen waarmede tot het nederigste geveltje toe versierd werd; las de opschriften, uit zijne werken getrokken, die boven de deuren gespijkerd stonden. (Van de Woestijne 1986-1995: VI: 499-500)

Een ontroerende passage in het verslag van Van de Woestijne is de beschrijving van het moment waarop Verriest op zijn grote feestdag oog in oog kwat te staan met zijn 'ontdekker', de man die enerzijds Verriests publiek door een publicatie in *Van Nu en Straks* had uitgebreid met niet-katholieken en literatuurliefhebbers uit andere regionen dan West-Vlaanderen, en daardoor anderzijds ook voor een zekere wijziging in de geesten van zijn collega-redacteuren bij *Van Nu en Straks* zelf had gezorgd:

Eén oogenblik nochtans dreigt de emotie den jubilaris den meester te worden: Prosper van Langendonck staat voor hem, en weent. Want het is Prosper van Langendonck die, in 1893, den eenvoudigen West-Vlaamschen dorpspastor, door een heerlijk gedicht van hem in 'Van Nu en Straks' over te drukken, als het ware in Groot-Nederlandschen bodem heeft overgeplant. Prosper van Langendonck ziet thans, hoe heel Groot-Nederland den pastor, die hij om zoo te zeggen heeft ontdekt, huldigen gaat en viert. En hij weent... (Van de Woestijne 1986-1995: VI: 501)

Tekenend is ten slotte nog een opmerking over Stijn Streuvels, die vooraf wellicht niet had kunnen vermoeden met hoeveel werk hij zichzelf had opgepadeld toen hij ermee instemde om het feest te helpen organiseren:

⁷³ Die titel verwijst uiteraard naar wat wellicht Verriests bekendste publicatie is. Zie Verriest (1901).

⁷⁴ Van de Woestijne (1986-1995: VI: 502) heeft het bijvoorbeeld over 'de honderd acht en veertig prachtpaarden die den optocht openen; de duizend vlaggen, klapperend op de Noorderbries, schetterend in de zon'.

Verriest aan tafel. Wij zijn, onder de strenge en aandachtige controle van Stijn Streuvels, die, afgetoed, (men stelt zich niet voor wat het is, zulke plechtigheden in te richten op een klein dorpje), de trouwe oogen roodgerand, vijf jaar ouder dan toen ik hem, geen maand geleden, voor 't laatste zag, de deelnemers aan het banket hunne kaart afneemt, – wij zijn de groote tent binnen, waar wij met twaalfhonderd mannen en vrouwen deel zullen nemen aan het feestmaal. Tusschen haakjes: stelt gij u voor hoeveel zalmen er noodig zijn om twaalfhonderd hongerigen te spijzen? (Van de Woestijne 1986-1995: VI: 504)

Het had van Streuvels veel energie gekost om het feest voor Verriest tot in de puntjes te organiseren, maar wat daarna nog volgde, was veel vervelender. Ondanks (of juist door) de massale toeloop die ze had teweeggebracht, zorgde de viering immers voor een financiële kater. Aangezien Streuvels de contacten met de nog niet uitbetaalde leveranciers moest onderhouden, was hij het dus die al hun gemor over zich heen kreeg. De dag na het feest was Streuvels volgens De Bom 'nog woedender' dan hij op de avond voordien al was geworden (Van Raemdonck 2010b: 355), toen bleek dat de hulde op een financieel fiasco zou uitdraaien.⁷⁵ Het slachtoffer van zijn woede was Alfons Sevens, die door Streuvels verantwoordelijk werd gesteld voor het probleem, maar die na het feest meteen naar zijn thuisstad Gent was teruggekeerd.

De financiële sisser waarop de Verriest-viering was uitgedraaid, bleek ook uit wat er gebeurde met het gedenkboek dat naar aanleiding van het evenement zou verschijnen. Meteen na het feest konden geïnteresseerden zich inschrijven om het boek later te ontvangen. Daarvoor moesten ze dan wel een voorschot betalen, en Streuvels hoopte dat de inkomsten daarvan het financiële probleem zouden oplossen. Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is het gedenkboek echter nooit verschenen. Wie het boek vooraf besteld had, kreeg zijn geld nooit terug.

De correspondentie tussen Stijn Streuvels en Karel van de Woestijne laat zich lezen als een verzameling van plannen, voorstellen en ideeën die vaak niet zijn verwezenlijkt, verkeerd (of anders dan verwacht) zijn afgelopen, of op een hoop problemen zijn uitgedraaid. Ook de persoonlijke relatie die ze met elkaar onderhielden, is er altijd een geweest die moeite heeft gekost. Zo verscheen er op 30 augustus 1909 een bijdrage van Van de Woestijne in de *NRC* over de Rodenbachfeesten die kort voordien in Roeselare hadden plaatsgevonden. De tekst is opgevat als een open brief aan

⁷⁵ Volgens De Bom bleven de boeren van Ingooigem achter met 'voor 500 frs. onverkochte pistolets met hespe!... door Sevens' schuld. En Streuvels voorziet 3000 frs. deficit. [...] Hoe die financiers ginder werken, weet ik niet. Maar ik die niets van geld ken heb toch nooit iets van dien aard meegemaakt. [...] Dit is Sevens' Götterdämmerung. 't Is tijd dat w'hem kapot maken, die puist' (Van Raemdonck 2010b: 356).

Streuvels,⁷⁶ die zelf in een (niet bewaarde) privé-brief aan Van de Woestijne blijkbaar had verzucht dat na de afloop van de Rodenbachfeesten – die in het teken stonden van de Vlaamse zaak – alles weer in zijn oude plooi zou vallen. Van de Woestijne was het daar absoluut niet mee eens.

Stijn Streuvels schrijft me:

'De "geluiden" zijn vergaan: wát blijft er nog van over?'

En zeggen, dat, ik, als ieder, Streuvels van zijn oud, zijn aanvankelijk pessimisme genezen dacht! Hoe, omdat de, inderdaad zeer luidruchtige, Rodenbach's feesten uitgeluid zijn, zou er niets meer van overblijven?

Eventjes een inventaris opmaken, waarde vriend; dan zullen we zien wat er van je scepticisme overblijft. (Van de Woestijne 1986-1995: III: 169)

Wat volgt is een uiteenzetting van Van de Woestijnes standpunt in verband met de Vlaamse beweging. Hij probeerde Streuvels publiekelijk te overtuigen dat er wel degelijk veel was veranderd, en door de vurigheid waarmee hij dat deed getuigt de tekst van een voor de auteur relatief zeldzame eenvoud en helderheid. Op het einde vatte Van de Woestijne het allemaal nog eens netjes samen:

'Wat blijft er van de feesten over?' – Stijn Streuvels, er blijft over: 1°. dat ons volk aan 't ontwaken en 't ontbolsteren is; 2°. dat de Vlaamsche schrijvers meer en meer van hun volk zijn gaan houden, omdat ze lengerhande de oprechtste wederliefde gewaar worden; 3°. dat de Vlaamsche beschaving, gevolg eener Vlaamsche universiteit, er komt!

En dat wist ge toch ook, Stijn Streuvels! – Waarom hebt ge 't me dan gevraagd? Omdat ik het zou voort gaan vertellen aan 't groote broedervolk van Benoorden-Moerdijk, misschien?

Oude en groote vriend, ik groet u! (Van de Woestijne 1986-1995: III: 174)

Al maakt de open brief geen deel uit van de eigenlijke, particuliere correspondentie tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels, zijn slotzinnen zijn wel typerend voor de brieven uit wat hierboven de 'tweede periode' in die briefwisseling is genoemd. Nog altijd vallen er immers stijl- en meningsverschillen tussen de twee schrijvers te ontwaren, maar – zoals de slotgroet ook hier weer verraadt – is een en ander mettertijd toch gemoedelijker, begripvoller en hartelijker geworden. Wat Van de Woestijne betreft had dat veel te maken met zijn almaar groter wordende bewondering voor

76 Omdat het inderdaad om een open brief gaat, die in de *NRC* is gepubliceerd, wordt hij niet in de correspondentie tussen Streuvels en Van de Woestijne en dus evenmin in het digitale brievenkorpus rond *Van Nu en Straks* opgenomen. In verband met de hier gehanteerde definitie van de brief, zie hoofdstuk 1.

het literaire werk van Streuvels, zijn unieke positie in de Vlaamse letteren in het algemeen en zijn cruciale rol van betekenis in de geschiedenis van het tijdschrift *Van Nu en Straks* in het bijzonder.⁷⁷ Wat Streuvels betreft is het moeilijker om de reden te noemen waarom zijn aanvankelijke kribbigheid ten opzichte van Van de Woestijne met het vorderen van de jaren steeds milder werd, behalve dan wellicht het vorderen van zijn eigen leeftijdsjaren.⁷⁸

Terwijl uit zijn vroegste periode vooral *Lenteleven* en *De vlaschaard* bekend zijn gebleven,⁷⁹ heeft Streuvels nog enkele van zijn beroemdste werken geschreven tijdens de laatste jaren dat Van de Woestijne leefde. Dat geldt o.m. voor de roman *De teleurgang van den Waterhoek* en de novelle *Het leven en de dood in den ast*.⁸⁰ Uit de periode die daarop volgde zijn het vooral de talloze bundels waarin hij zijn memoires optekende die vandaag nog een vrij grote bekendheid genieten.⁸¹ Vanuit (literair-)historisch standpunt is ten slotte ook zijn oorlogsdagboek nog een vaak geraadpleegd document.⁸² Dat ze tijdens de Eerste Wereldoorlog beiden zo een dagboek hebben bijgehouden, hebben Streuvels en Van de Woestijne dan toch met elkaar gemeen.

Een ietwat verrassende conclusie in verband met de relatie tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels die zich uit een studie van hun beider biografieën enigszins opdringt, is dat die relatie zo moeizaam en gecompliceerd is geweest omdat ze karakterieel uiteindelijk juist meer met elkaar gemeen hadden dan op het eerste gezicht mag lijken. Zowel in het leven als in de kunst lieten ze zich gelden als eigenzinnige en principiële figuren die er koppig voor kozen om elk hun eigen weg te zoeken en te volgen. Toen Van de Woestijne in april 1912 weigerde om met Jules Persijn te concurreren om lid te worden van de Vlaamsche Academie,⁸³ sloot hij zijn brief aan Streuvels af met woorden van dank voor bewezen diensten, maar ook met een uliem argument om diens begrip te vragen voor zijn beslissing. De laatste zin uit de brief lijkt alleen maar te bevestigen dat ook Van de Woestijne een gelijkenis tussen hemzelf en Streuvels vermoedde: 'Ik dank u voor uwe

77 Wat dat laatste betreft schreef hij in de *NRC* dat *Van Nu en Straks* 'veel van zijn zich uitbreidenden bijval aan Stijn Streuvels, den plots-populaireren Streuvels, te danken' had, 'al ligt Streuvels buiten de eigenlijke 'Van Nu en Straks' lijn, die verder reikte dan een hoekje Vlaanderen en onze letterkunde leidde naar breed-Europeesche horizonnen: feitelijk heeft Streuvels met zijn genie de lijn gebroken, en daarmede de 'Van Nu en Straks' roeping gefnuikt en ons weêr enger-Vlaamsch gemaakt; doch Streuvels zal niet aarzelen, eveneens zijne erkentelijkheid aan het tijdschrift te betuigen, dat het grootsch-humane in hem te ontbolsteren zou mogen helpen'. (Gecit. uit Van de Woestijne 1947-1950: IV: 555).

78 De 'gewapende vrede' bleek o.m. uit twee artikelen van Streuvels waarin hij zich tegen het standpunt van Van de Woestijne verzette. Ze verschenen op 4 en 7 september 1909 in *Hooger Leven* (nr. 36 en 37) en werden later opgenomen in een verzameling ongebundelde opstellen. Zie Streuvels (1982: 403-410).

79 Zie Streuvels (1899 en 1907).

80 *Het leven en de dood in den ast* verscheen voor het eerst als deel van de bundel *Werkmensen*. Zie Streuvels (1926: 129-214).

81 De bekendste delen van zijn memoires zijn wellicht *Avelghem* en *Ingooigem*. Zie Streuvels (1946, 1951 en 1957).

82 Nadat tijdens de oorlog zelf al enkele delen waren verschenen, werd het dagboek pas twee jaar na Streuvels' overlijden in zijn volledigheid gepubliceerd. Zie Streuvels (1979). Over het dagboek, zie ook Gera (2010).

83 Zie de correspondentie Karel van de Woestijne - Stijn Streuvels; brief 16.

welbedeelde en hartelijke tusschenkomst in deze, en vraag u als afscheid: zoudt gij niet hebben gedaan als ik?'

6.4. Besluit

Het brieven corpus in verband met het tijdschrift *Van Nu en Straks* bevat drie deelcorpora waarvan de omvang sterk verschilt. De drie componenten van het corpus hebben ook een compleet andere voor- en publicatiegeschiedenis, waardoor ze als drie verschillende veruitwendigingen van de term 'digitalisering' kunnen worden beschouwd.

Ook in temporeel opzicht zijn de drie delen van het corpus ongelijk. De keuze om de digitale brieven in verband met *Van Nu en Straks* ten dele wél en ten dele niet in de tijd af te bakenen, is gebaseerd op de wens om een divers en gevarieerd soort onderzoek mogelijk te maken. Het corpus spreidt zich daarom zowel in de breedte uit als in de diepte: terwijl de bijna duizend brieven uit de beginperiode van het tijdschrift een synchroon onderzoek van die vroege jaren mogelijk maken, lenen de integraal gepubliceerde onderlinge correspondenties van figuren als Emmanuel de Bom, Stijn Streuvels en Karel van de Woestijne zich tot een diachrone studie van de wijze waarop het tijdschrift *Van Nu en Straks* zich ook na het verschijnen van het laatste nummer (al dan niet) in de particuliere levens en carrières van enkele betrokken auteurs heeft gemanifesteerd.

Zo groot de verschillen tussen de drie delen van het *Van Nu en Straks*-brieven corpus zijn, zozeer gelijken ze op elkaar wat betreft de manier waarop ze technisch-methodologisch zijn verwerkt met het oog op hun publicatie in het *Digital Archive of Letters in Flanders*. Voor alle drie de delen van het corpus geldt immers dat ze van een codering zijn voorzien die door de *DALF Guidelines* is voorgeschreven,⁸⁴ en het is – naast de annotaties en andere commentaar die erbij is opgenomen – ook daardoor dat ze nieuwe onderzoeksvragen mogelijk maken.

Wat in die codering precies is opgenomen, wordt beschreven in hoofdstuk 8. In hoofdstuk 7 worden echter eerst de resultaten van een onderzoek in verband met het gebruik van digitale teksten, tekstedities en tekstcorpora gepresenteerd.

84 Zie hoofdstuk 8.

Hoofdstuk 7

Back to the U.S.E.R.

Over het gebruik van digitale tekstedities voor wetenschappelijk onderzoek

The tools to support the humanist's work have moved from key texts and a fine mind to additionally being aided and abetted by computer and networking technologies. [...] These new developments will likely change the way the humanities are taught and interpreted, and how they are utilized by the society.
(Toms & Flora 2006: 112-113)

Toen Sören Steding in 2002 de bevindingen van zijn onderzoek naar het gebruik van digitale tekstedities publiceerde,¹ beperkte hij zich grotendeels tot vaststellingen, en leverde hij dus maar weinig commentaar op de resultaten van zijn eigen onderzoek. De betekenis en de consequenties van zijn bevindingen zijn voor (digitale) tekstediteurs evenwel opzienbarend. Of toch niet?²

7.1. Inleiding

We do not really know how scholarly editions are used today, what the majority of users expect from them, how they actually use them, and with what informational needs and interests. When it comes to the creation of digital sources, of computer-based editions, this lack of knowledge is unacceptable.
(Steding 2002: 232-233)

Steding sloeg spijkers met koppen toen hij zich in het kader van zijn promotieonderzoek bekreunde over een nijpend gebrek aan kennis in verband met het gebruik en de gebruikers van wetenschappelijke tekstedities. Er is inderdaad nog altijd zeer weinig onderzoek verricht naar wie de gebruikers van tekstedities zijn, wat voor onderzoek zij aan de hand van tekstedities willen verrichten, en op welke manier hen dat zelf het meest opportuun lijkt.

In de voorbereidende fase van (vooral digitale) tekstedities gaan de betrokken editeurs er vaak van uit dat ze met hun nieuwe edities bepaalde soorten onderzoek mogelijk maken. Achteraf wordt

¹ Zie Steding (2002: 232-258).

² Afgaand op Vanhoutte (2009), die het onderzoek belichtte en in tegenstelling tot Steding zelf wel duidelijke conclusies uit diens onderzoek heeft getrokken, lijkt de betekenis van Stedings studie op het eerste gezicht wel degelijk opzienbarend voor de editiewetenschap, in die zin dat ze bepaalde veronderstellingen waarover binnen die discipline een zekere consensus lijkt te bestaan, danig relativeren. Vanhoutte (2009) spreekt weliswaar geen oordeel uit over de context en de premissen van Stedings onderzoek. Uit een aantal discussies die aan de uitwerking van dit hoofdstuk voorafgingen, blijkt Vanhoutte echter wel degelijk de kritische bedenkingen die in dit hoofdstuk worden geformuleerd, te delen. Ik ben hem veel dank en erkentelijkheid verschuldigd om mee richting te geven aan de contextualisering van het USER-onderzoek dat in dit hoofdstuk wordt beschreven. De USER-studie is aan het onderzoek van Steding verwant, maar gaat er tegelijk ook enigszins tegenin.

echter maar zelden nog op het concrete gebruik van die edities ingegaan. Bovendien is het best merkwaardig dat editeurs vooraf blijkbaar wel trachten te bedenken wat voor onderzoek hun edities mogelijk moeten maken, zonder dat ze daarvoor peilen naar de concrete desiderata van hun collega's (die toch tot het doelpubliek van hun edities behoren).

Steding was niet de eerste die zich daarover heeft verwonderd, en trouwens ook niet de laatste. In het Nederlandse taalgebied formuleerde Charlotte Cailliau het probleem recent nog als volgt:

Wetenschappelijk verantwoorde edities, de producten van de editiewetenschap, raken blijkbaar nog steeds te weinig bij de rest van het wetenschappelijke publiek, en zo wordt de andere taak van de discipline niet voldoende verwezenlijkt. Edities worden immers ook samengesteld om als fundament van tekstonderzoek te kunnen dienen, maar daarvan wordt maar mondjesmaat geprofiteerd door de primaire doelgroep van die edities, namelijk de literatuurwetenschappers. (Cailliau 2009a: 264)

Opvallend in bovenstaand citaat is dat literatuurwetenschappers ongenueanceerd 'de primaire doelgroep' van wetenschappelijke tekstedities worden genoemd.³ Cailliau expliciteert daarmee iets waarover weliswaar een zekere consensus lijkt te bestaan onder tekstediteurs, maar dat niettemin vaak impliciet blijft wanneer diezelfde editeurs het doelpubliek van hun edities omschrijven. Het zijn inderdaad vooral literatuurwetenschappers die van (literaire) tekstedities (professioneel) gebruikmaken. Toch wordt dat maar zelden uitgesproken; soms wordt het zelfs ontkend.

De reden daarvoor heeft mogelijk te maken met de ongelijke relatie die de editiewetenschap en de literatuurwetenschap met elkaar onderhouden. Als onder druk staande niche binnen de literatuurwetenschap vertoont de editiewetenschap een zekere neiging om haar belang en bestaansrecht voortdurend te willen legitimeren. Niet zelden doet ze dat door erop te hameren dat ook andere disciplines dan de literatuurwetenschap belang hebben bij de edities die ze produceert. Dat laatste gebeurt trouwens niet het minst door wie zich op het vervaardigen van digitale edities – de niche binnen de niche – heeft gestort. Zo acht Patrick Sahle (2003: 82) het onmiskenbaar dat 'Editionen unter den gegenwärtigen Möglichkeiten [...] auf verschiedene Nutzergruppen

³ Aan de basis van die veronderstelling ligt wellicht het feit dat nogal wat tekstediteurs van opleiding in de eerste plaats zelf ook literatuurwetenschappers zijn. Doordat er in Vlaanderen aan geen enkele universiteit een volwaardige leerstoel voor editiewetenschap gevestigd is, is dat bij uitstek hier het geval. Anno 2010 berust het onderwijs van deze discipline aan de Vlaamse universiteiten uitsluitend op de min of meer toevallige interesse voor en ambitie in de teksteditie van bepaalde docenten en hoogleraren binnen de respectieve letterkundige vakgroepen. Een gevolg daarvan is ook dat het niet alleen binnen de neerlandistiek is dat editiewetenschappelijke cursussen worden gedoceerd, zoals in Gent en Leuven. Aan de Universiteit Antwerpen blijken de impulsen voor editiewetenschappelijk en tekstgenetisch onderzoek voornamelijk uit te gaan van het *Centre for Manuscript Studies*, waarin vooral docenten actief zijn uit de Vakgroep Engelse letterkunde. Ter vergelijking: in Nederland werd in 1990 onder impuls van het toenmalige Bureau Basisvoorziening Tekstedities – dat in 1992 tot het Constantijn Huygens Instituut en in 2005 tot het Huygens Instituut zou evolueren – aan de Vrije Universiteit van Amsterdam een leerstoel editiewetenschap ingesteld. Die leerstoel wordt sinds 2008 bezet door Prof. Dr. A. Kets-Vree. Zie Kets-Vree (2008).

unterschiedlicher wissenschaftlicher Disziplinen und anderer Interessen gleichzeitig ausgerichtet sein können [...]', en ook andere bezorgers van digitale tekstedities wijzen graag op het discipline-overschrijdende belang van hun werk.

Een zekere terughoudendheid bij literatuurwetenschappers om tekstedities als primaire bronnen voor onderzoek te gebruiken, blijft echter bestaan. Ondanks een gedeeld gevoel dat zeker de digitale editiewetenschap in staat moet zijn om dankzij allerlei extra *tools* en functionaliteiten niet alleen letterkundigen maar ook andere wetenschappers een nuttig werkinstrument aan te reiken, blijken het juist die digitale edities te zijn die nog altijd maar weinig voor fundamenteel literatuurwetenschappelijk (en ander) onderzoek worden aangewend.

In een vernietigend artikel over 'Computer-aided Literature Studies' uit 1993 – dus ten tijde van het prille begin van het World Wide Web – noemde Mark Olsen de rol van elektronische tekst in het literaire onderzoek terecht nog 'surprisingly limited'. Olsen oordeelde echter (toen al) dat de tijd van excuses over een gebrek aan geld, tijd of zgn. 'computer phobia' afgelopen moest zijn (Olsen 1993: 309). Interessant in deze context is dat Olsen de reden voor het zeer geringe gebruik van digitale tekst voor letterkundig onderzoek niet in de digitale teksten zelf zocht, of in de programma's die teksten zichtbaar en analyseerbaar maakten, maar in de traditionele veronderstellingen en onderzoeksvragen die aan de creatie van die teksten voorafgingen:

By attempting to ask fairly traditional questions of traditional texts, computer applications in literary and language based research have failed to move from a curiosity to an important and respected position in these disciplines. (Olsen 1993: 311)

Olsen (1993: 314) oordeelde dat 'computation in itself does not constitute a workable model of literary computing. The traditional notions of textual analysis are not well suited to computer development'. Aangezien hij de computer als 'an ideal semiotic machine' beschouwde, 'for it can examine vast numbers of signs rapidly, comparing sign use in defined blocks of text' (Olsen 1993: 313), achtte hij het onbegrijpelijk dat computationeel tekstonderzoek nog maar zo weinig van bepaalde theoretische modellen als structuralisme en poststructuralisme had geïncorporeerd, waarin semiotiek en intertekstualiteit toch kernbegrippen zijn. Die bedenkingen zijn nog steeds relevant, al was het maar omdat Olsen zelf geen letterkundige is, maar een historicus. Zijn suggesties bevestigen daardoor het vermoeden dat interdisciplinair onderzoek naar het gebruik van digitale teksten en tekst-analytische *tools* verrassende resultaten zou kunnen opleveren.⁴

⁴ Olsen is ook geen tekstditeur in de gebruikelijke zin van het woord. Hij is 'Assistant Director' van het in 1982

Volgens Perry Willett zijn (of waren) het echter niet alleen de verlangens van (literatuur)wetenschappers die door de gebruikelijke digitale tekstedities te vaak over het hoofd zijn gezien. Vooral ten tijde van de vroegste elektronische publicaties werd ook de gewone lezer veronachtzaamd:

[O]ne group overlooked by most early computing humanists is the general reader, someone willing and interested to read something online, remarkable considering the relatively primitive displays, unsophisticated interfaces, and slow connections available. These general readers may have many different reasons for using electronic texts – they may lack access to research libraries; they may prefer to find and use books on their computers, in their homes or offices; they may live in countries without access to good collections in foreign languages; the books themselves may be fairly rare and physically available at only a handful of libraries. Whatever the motivation may be, these readers are finding and using electronic texts via the World Wide Web. (Willett 2004)

Dat laatste besluit Willett o.m. uit het feit dat grote collecties van digitale teksten die online werden gepubliceerd (en die veelal thematisch met elkaar verband houden), soms enorme bezoekersaantallen vaststellen. Het meest markante voorbeeld uit Willetts artikel over de 'Audiences and Purposes' van digitale teksten, is wellicht het *Victorian Woman Writers Project*, waarvan hijzelf tussen 1995 en 2000 *General Editor* was, en dat jaarlijks door meer dan een half miljoen internetgebruikers wordt aangeklikt.⁵

grootscheeps opgestarte, trans-Atlantische ARTFL-project (*American and French Research on the Treasury of the French Language*), dat eigenlijk een voortzetting is van de al in 1957 gestarte missie om een 'Trésor de la Langue Française' te creëren. Zie <<http://artfl-project.uchicago.edu/>> [5 mei 2010].

⁵ Het *Victorian Woman Writers Project* (VWWP), dat in 1995 onder impuls van Indiana University voor het eerst online verscheen, biedt een grote collectie werk aan van vrouwelijke Britse auteurs uit het Victoriaanse tijdperk. De website lijkt zich om verscheidene redenen op het eerste gezicht vooral op een wetenschappelijk publiek te richten. Zo is van alle aangeboden teksten niet alleen een HTML-versie te bekijken, ook de onderliggende broncode (in SGML en TEI compliant) wordt integraal beschikbaar gemaakt, een erg zeldzaam geworden dienstverlening op het internet, zelfs voor projecten die zich op hun (editie)wetenschappelijke oogmerk beroepen. De website werd vanaf 2003 niet meer geüpdated of aangevuld, tot hij zeer recent (oktober 2010) nieuw leven werd ingeblazen, met een nieuwe *interface* en een uitbreiding van het gepresenteerde corpus. Zelfs tijdens zijn eerste 'levensjaren' was de collectie al een groot succes. De ca. 500.000 jaarlijkse bezoekers die Willett (2004) vermeldt, werden geteld in 2002, toen het aantal internetgebruikers nog exponentieel kleiner was dan in 2010. De hernieuwde website is te vinden via <<http://webapp1.dlib.indiana.edu/vwwp/welcome.do>> [12 oktober 2010].

Een vergelijkbaar project dat anno 2010 nog steeds erg levendig is, is het *Women Writers Project* van Brown University, dat in 1999 online ging maar op dat moment al elf jaar op de rails stond. *Women Writers Online*, het deel van het project dat inmiddels tot de publicatie van ontelbare werken van pre-Victoriaanse vrouwelijke auteurs heeft geleid, is weliswaar uitsluitend toegankelijk voor instituten en individuen die zich tegen betaling voor toegang tot de *textbase* hebben ingeschreven, wat uiteraard grote gevolgen heeft voor het aantal bezoekers. Anno 2010 bieden 233 bibliotheken, universiteiten en andere instellingen hun bezoekers de toegang tot *Women Writers Online* aan (Informatie via e-mail verkregen van Julia Flanders, directeur van het *Women Writers Project*, op 13 april 2010). Zie <<http://www.wwp.brown.edu/index.html>> [15 maart 2010].

De grootste collectie digitale teksten met betrekking tot de Nederlandse literatuur is zonder twijfel de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL), die in 2009 door meer dan drie miljoen unieke bezoekers werd aangeklikt (Informatie via e-mail verkregen van Cees Klapwijk, projectleider van de DBNL, op 13 april 2010), die

Als in bepaalde opzichten zowel de (literatuur)wetenschappers als de 'gewone' lezers door digitale tekstedities tekort worden gedaan, dan moeten we concluderen dat Stedings initiatief om eindelijk eens een concreet onderzoek te voeren naar het gebruik van en de verwachtingen over (vooral) digitale tekstedities, zeer zinvol was. In het vervolg van dit hoofdstuk worden de resultaten van Stedings onderzoek belicht en genuanceerd, en wordt het eigen USER-onderzoek voorgesteld. Terwijl daaruit op het einde van dit hoofdstuk vooral algemene conclusies worden getrokken, wordt verder in dit proefschrift beschreven hoe de resultaten van dat onderzoek concreet het ontwerp van het brievenkorpus rond *Van Nu en Straks* mee hebben bepaald.⁶

7.2. Steding: 'Users and user expectations of humanistic electronic sources'

7.2.1. Resultaten

Voor zijn onderzoek vond Steding 91 proefpersonen bereid om een nauwkeurig samengestelde vragenlijst in te vullen.⁷ Daarmee peilde hij naar de mate waarin en de redenen waarom zijn respondenten gebruik maakten van een computer,⁸ hun gebruik van en bevindingen over het internet als bron van wetenschappelijk onderzoek,⁹ en ten slotte hun ervaring met en verwachtingen over enerzijds 'paper-based editions'¹⁰ en anderzijds 'digital scholarly editions'.¹¹

in dat jaar samen een tienvoud daarvan aan pagina's hebben bekeken. Naast de privé-initiatieven van grote commerciële spelers (zoals *Google Books*), die hier buiten beschouwing worden gelaten, is de DBNL een van de grootste collecties van kosteloos en vrij beschikbaar gestelde literaire teksten op het hele internet. Zie <<http://www.dbnl.org/>> [15 maart 2010] en een recent artikel van Van Stipriaan (2010: 6), waarin de prognose wordt gemaakt dat de DBNL in 2010 in totaal op 36 miljoen *pageviews* zal kunnen rekenen.

In deze context dient nog te worden opgemerkt dat het tellen van 'unieke bezoekers' en *pageviews* nog altijd een nauwelijks te controleren onderneming is. De terminologische verwarring in verband daarmee en de grote diversiteit aan methoden om dergelijke 'bezoekerscijfers' te berekenen wordt overigens door betrokken partijen om strategische redenen soms ook bewust in de hand gewerkt. De hier genoemde cijfers zijn bijgevolg voor de rekening van de partijen die de informatie daarover hebben verstrekt.

⁶ Zie hoofdstuk 8.

⁷ Zie Steding (2002: 232-235).

⁸ Zie Steding (2002: 235-236).

⁹ Zie Steding (2002: 236-238).

¹⁰ Zie Steding (2002: 239-246).

¹¹ Zie Steding (2002: 247-258). Een goede verstaander zal de distinctie tussen 'paper-based editions' en 'digital scholarly editions' uiteraard gemakkelijk begrijpen, al sluit ze enige verwarring zeker niet uit. Nogal wat 'digital scholarly editions' zijn immers tegelijk ook 'paper-based', in die zin dat ze resulteren uit gedrukte edities die aanvankelijk dus niet digitaal waren geconcipieerd. De titel van de publicatie waarin Stedings onderzoeksresultaten zijn opgenomen (*Computer-Based Scholarly Editions*), maakt de mogelijke verwarring er overigens niet kleiner op, aangezien gedrukte edities op hun beurt vaak ook 'computer-based' zijn, in die zin dat ze wel in boekvorm verschijnen maar resulteren uit een in wezen volledig computationele methodologie. Steding (2002: 15) maakt wel degelijk een distinctie tussen verscheidene soorten digitale edities, maar gebruikt daarvoor een enigszins verwarrende terminologie. Hij onderscheidt 'computer-aided editions' (die hij definieert als 'produced with the help of the computer but published as traditional paper-books') en 'computer-assisted editions' ('so-called hybrid-editions, combinations of paper-based data and digital data') van 'computer-based editions', door tot die laatste categorie alleen die edities onder te verdelen die 'produced and published entirely with, on, and for the computer' zijn. Een ander overzicht van de verscheidene manieren om een digitale wetenschappelijke editie te maken, is te vinden bij

Het meest markante resultaat van Stedings onderzoek in de context van dit proefschrift is het antwoord op de vraag waarom zijn respondenten al dan niet gebruik maakten van wetenschappelijke tekstedities. Het top-antwoord, vermeld door 73 personen (80,2%), luidde dat die edities simpelweg de nood vervullen om 'reliable textual data' beschikbaar te stellen ('Verwendung einer verlässlichen Textgrundlage').¹²

Andere antwoorden die specifieke (impliciet veronderstelde) functionaliteiten van de wetenschappelijke teksteditie benoemen, zoals 'search for bibliographic data on a text or an author' (51,6%), 'checking of a quote of primary data' (34,1%), 'search for connections between words or persons or topics' (18,7%), 'search for a certain variant / stage of development' (15,4%), 'interest in the effects of a work' (15,4%), 'interest in the genesis of a text' (14,3%), 'interest in the chronology of an author's work' (5,5%) en 'interest in manuscript-facsimiles because of doubt concerning a variant or reading' (2,2%), scoorden heel wat lager. Het enige antwoord dat nog enigszins in de buurt komt van wat kennelijk de voornaamste wens was van de respondenten, nl. basale toegang tot de geëditeerde tekst, luidde 'commentary and annotations to support understanding' (62,6%).

Tabel 1

Antwoorden op Stedings vraag naar redenen om wetenschappelijke edities te gebruiken¹³

<i>Table to question 8a: Reasons for using scholarly editions</i>						
need for reliable textual data	73	80.2%	26.7%	192	35.2%	2.63
commentary and annotations to support understanding	57	62.6%	20.9%	113	20.7%	1.98
search for bibliographic data on a text or an author	47	51.6%	17.2%	77	14.1%	1.64
checking of a quote of primary data (e.g., in secondary literature)	31	34.1%	11.4%	55	10.1%	1.77
search for connections between words or persons or topics	17	18.7%	6.2%	32	5.9%	1.88
search for a certain variant / stage of development	14	15.4%	5.1%	22	4%	1.57
interest in the effects of a work	14	15.4%	5.1%	19	3.5%	1.36
interest in the genesis of a text	13	14.3%	4.8%	26	4.8%	2.0
interest in the chronology of an author's work	5	5.5%	1.8%	7	1.3%	1.4
interest in manuscript-facsimiles because of doubt concerning a variant or reading	2	2.2%	0.7%	3	0.5%	1.5
	#	% of 91	% of #	®	% of ®	@
91 of 91 data sets / ranking from 1 to 3 (273 votes and 546 points total)						

Vanhoutte (2007: 161-162). Zie daarvoor ook hoofdstuk 2.

¹² Steding (2002: 243). De vragenlijst van Steding werd in het Duits opgesteld, maar zijn bevindingen zijn in het Engels gepubliceerd. Wanneer de Duitse verwoording door de auteur wordt vermeld, wordt die hier overgenomen.

¹³ Facsimile uit (Steding: 243), waarvoor schriftelijk toestemming werd verkregen op 13 oktober 2010. Stedings legende bij de tabel luidt als volgt: '[#] - number of votes for an item. [% of 91] - percentage of people who voted for this item, 100% being 91. [% of #] - percentage of votes for this item, based on all votes for this question. [®] - total points (based on rank) for one item. [% of ®] - percentage of points, based on all points for this question. [@] - average points (based on rank).'

Gelijkaardige resultaten werden verzameld door te peilen naar wat volgens Stedings respondenten de belangrijkste elementen waren van een editie ('paper-based'). Drie antwoorden uit een lijst van 16 scoorden meer dan 50%: 'commentary / annotations' (82,4%), 'clear structure and organization' (68,1%) en '(one) edited text' (54,9%). Ter vergelijking: de drie antwoorden uit de lijst die de minste respondenten konden bekoren, verwijzen naar functionaliteiten die aan de tekst zelf door de editor (kunnen) worden toegevoegd: 'bibliographic representation' (8,8%), 'word-concordance' (7,7%) en 'complete print of all textual witnesses' (4,4%).¹⁴

Tabel 2
Antwoorden op Stedings vraag naar de belangrijkste kenmerken / elementen
van een 'paper-based' wetenschappelijke editie

<i>Table to question 9: Most important features / elements of a paper-based scholarly edition</i>							
commentary / annotations	75	82.4%	16.5%	243	17.8%	3.24	1
clear structure and organization	62	68.1%	13.6%	221	16.2%	3.56	-
(one) edited text	50	54.9%	11%	208	15.2%	4.16	-
indexes (persons, locations, etc.)	44	48.4%	9.7%	116	8.5%	2.64	1
selected bibliography	41	45.1%	9%	111	8.1%	2.71	2
complete / extensive bibliography	36	39.6%	7.9%	108	7.9%	3.0	3
information about reception of the text	26	28.6%	5.7%	59	4.3%	2.27	1
quality of print (readability)	20	22%	4.4%	45	3.3%	2.25	4
abbreviated variants (in the apparatus)	18	19.8%	4%	49	3.6%	2.72	-
information about the texts' genesis	17	18.7%	3.7%	34	2.5%	2.0	2
information about life of the author	17	18.7%	3.7%	29	2.1%	1.71	7
full text of all variants ¹⁵	16	17.6%	3.5%	59	4.3%	3.69	4
facsimiles of manuscripts	9	9.9%	2%	15	1.1%	1.67	9
bibliophilic presentation	8	8.8%	1.8%	20	1.5%	2.5	32
word-concordance	7	7.7%	1.5%	19	1.4%	2.71	6
complete print of all textual witnesses	4	4.4%	1%	7	0.5%	1.75	11
other aspects (free answer)	5	5.5%	1.1%	22	1.6%	4.4	-
	#	% of 91	% of #	®	% of ®	@	//
91 of 91 data sets / ranking from 1 to 5 (455 votes and 1365 points total)							

Misschien nog frappanter zijn de resultaten die Steding oogstte in verband met digitale tekstedities, omdat ze lijken in te gaan tegen de consensus dat digitale tekstedities interessante en bruikbare functionaliteiten aan de klassieke editievormen (kunnen) toevoegen. Gevraagd naar de voordelen

¹⁴ Steding (2002: 246).

van digitale edities konden slechts twee van de optionele antwoorden meer dan de helft van de respondenten overtuigen: 'easy acces to extensive data' (73,6%) en 'references and quotes can be found faster' (61,5%). Onder de acht andere antwoorden waaruit deelnemers konden kiezen, scoorden zeer specifieke functionaliteiten van de (in dit geval digitale) editie opnieuw het slechtst: 'hypertext-functions clarify connections / correlations' (14,3%) en 'genesis and changes of the text can be made visible' (4,4%).¹⁵

Tabel 3

Antwoorden op Stedings vraag naar de voordelen van digitale edities

<i>Table to question 12a: Advantages of digital editions</i>			
easy access to extensive data	67	73.6%	26.3%
references and quotes can be found faster	56	61.5%	22%
digital editions can be expanded and updated easily	38	41.8%	14.9%
data can be directly used in own works (cut-and-paste)	33	36.3%	12.9%
connection of data in various formats (multimedia)	23	25.3%	9%
online editions can be used in any part of the world	19	20.9%	7.5%
hypertext-functions clarify connections / correlations	13	14.3%	5.1%
genesis and changes of the text can be made visible	4	4.4%	1.6%
other aspects (free answer)	2	2.2%	0.8%
	#	% of 91	% of #
91 of 91 data sets / up to three votes (255 total votes)			

7.2.2. Bedenkingen bij het onderzoek van Steding

Een meerderheid van Stedings respondenten neemt ruimschoots genoegen met een loutere (maar betrouwbare) weergave van de tekst, aangevuld met commentaar en annotaties van de editeur. Heeft een teksteditie dan niets méér te bieden, en overschatten editeurs dus stelselmatig de potentie van hun werk? Of vinden onderzoekers het te moeilijk om *in abstracto* na te denken over onderzoek dat ze met een teksteditie (die ze niet zelf hebben gemaakt) kunnen en willen voeren? Of ligt er nog een andere reden aan de basis van deze (in sommige opzichten teleurstellende) onderzoeksresultaten?

Een eerste kanttekening bij Stedings onderzoek betreft het profiel van de respondenten die de vragenlijst hebben ingevuld. Om redenen die niet echt worden opgehelderd, koos Steding ervoor om zijn deelnemers vooral te zoeken onder studenten die 'in the main phase of study (Hauptstudium)'

¹⁵ Steding (2002: 250).

verkeerden en zich voornamelijk hadden ingeschreven voor 'courses for advanced students (Hauptseminare, Oberseminare) of Germanic and English philology'. Ook 'students of Romance studies and Slavic languages' werden gerekruteerd (Steding 2002: 234). Uiteindelijk bleken zich onder de 91 deelnemers inderdaad 52 van deze 'Hauptstudium'-studenten te bevinden (57,1%), aangevuld met elf eerstejaarsstudenten (12,1%) en 28 'graduates and university teachers' (30,8%).

Als we ervan uitgaan dat een teksteditie meer is dan alleen een eindproduct van tekstgenetisch en editiewetenschappelijk onderzoek en dat ze na publicatie dus op haar beurt (ook) als instrument voor nieuw onderzoek kan worden gebruikt, is het wellicht zinvoller om te peilen naar wat die *onderzoekers* (d.w.z. wetenschappers) met die editie zouden willen uitvoeren. Om een duidelijker beeld te krijgen van het soort *wetenschappelijk* onderzoek dat die groep van gebruikers aan de hand van tekstedities wil gaan voeren, zou het aandeel studenten onder de respondenten van een onderzoek als dat van Steding dus best wat lager mogen liggen, en zouden de *professionele* onderzoekers heel wat talrijker vertegenwoordigd moeten zijn.

Dat alleen filologen aan het onderzoek hebben meegewerkt, is een tweede nuancering van Stedings bevindingen. Onder tekstediteurs, en zeker onder hen die digitale tekstedities maken, bestaat al geruime tijd het idee dat de producten van hun werk niet alleen filologen van dienst kunnen zijn, maar bijvoorbeeld ook linguïsten, geschiedkundigen en kunsthistorici. Aan deze groep wetenschappers werd tot nu toe zelden of nooit gevraagd wat hun ideeën zijn over de manier waarop zij hun soort van onderzoek willen voeren.

Bovendien behoort de creatie van digitale tekstedities tot een van de voornaamste bezigheden van de almaar duidelijker omschreven, beter georganiseerde en dus volwassener wordende discipline van de *Digital Humanities*, waaraan zich naast een groep humane wetenschappers ook steeds meer computerwetenschappers, ICT-ontwikkelaars, programmeurs e.d. wijden.¹⁶ Ook hun stem ontbreekt in Stedings onderzoekspanel. Dat is om minstens twee redenen een merkwaardig gebrek. Ten eerste valt het onderzoek van Steding zelf tot de discipline van de *Digital Humanities* te rekenen, wat het dus enigszins opmerkelijk maakt dat hij zijn *peers* met die achtergrond niet heeft geraadpleegd. Ten tweede vormen digitale (maar ook gedrukte) edities voor de *Digital Humanities* een erg belangrijk gebruiks- en onderzoeksinstrument, waardoor het zonder meer van belang kan zijn om ook deze onderzoekers bij een studie zoals die van Steding te betrekken.

¹⁶ De discipline die vandaag meestal onder de noemer van de 'Digital Humanities' opereert, komt min of meer overeen met wat tot de vroegste jaren van de eenentwintigste eeuw meestal met de term 'Humanities Computing' werd benoemd. Haar onderzoeksgebied situeert zich op de kruising van de menswetenschappen en het onderzoek naar het gebruik en de ontwikkeling van alles wat met computers in verband kan worden gebracht. I.v.m. 'Humanities Computing', zie o.m. Burnard (1999), Hockey (2004), McCarty & Kirschenbaum (2003), McCarty (2005), Rockwell (1999), Schreibman *et al.* (2004) en Warwick (2004). Een snel overzicht van de diverse onderzoeksactiviteiten die tot de 'Digital Humanities' zijn gaan horen is te vinden bij de 'Alliance of Digital Humanities Organizations'. Zie <<http://digitalhumanities.org/>> [10 december 2010].

Een laatste restrictie die Steding in acht genomen heeft bij de samenstelling van zijn groep proefpersonen, en die de resultaten van zijn onderzoek relateert, lijkt in wezen slechts een geografische kwestie maar heeft in realiteit toch grotere gevolgen dan op het eerste gezicht mag lijken. Doordat enkel Duitse respondenten werden gerekruteerd en dus geen bredere internationale *community* van onderzoekers bij de enquête werd betrokken, kan worden verondersteld dat de resultaten van het onderzoek in hoge mate zijn beïnvloed door de visie die binnen de eigen *Editionswissenschaft* historisch werd ontwikkeld en uitgewerkt. Na een lange geschiedenis die vooral getypeerd werd door de vervaardiging van robuuste historisch-kritische edities van klassieke oeuvres uit de Duitse literatuur, is de *Editionswissenschaft* zich tijdens de laatste decennia weliswaar steeds nadrukkelijker gaan ontbolsteren uit het voordien sterk 'Germanocentrische' en daardoor enigszins hermetische paradigma. Een zekere afstand ten opzichte van andere Europese en Angelsaksische editiescholen blijft echter nog altijd bestaan.¹⁷ Bovendien schijnt de weerstand tegenover de digitale editiewetenschap – die ook in andere landen bij bepaalde klassiek gevormde filologen is blijven bestaan – in Duitsland nog iets heviger dan in andere landen.¹⁸

Het besluit uit de analyses van Stedings onderzoek is niet alleen dat de resultaten die eruit voortkomen ons voor de context van dit proefschrift (het microniveau) niet kunnen bevredigen, maar ook dat het erg onduidelijk blijft welke consequenties de editiewetenschap in het algemeen (het macroniveau) daaruit kan trekken. Daarom werd een eigen onderzoek opgezet naar het gebruik van en de verwachtingen over digitale (brieven)edities. In deel 4 van dit hoofdstuk wordt het zgn. USER-onderzoek voorgesteld en worden de resultaten daarvan geanalyseerd. Eerst worden de bevindingen uit een gelijkaardig onderzoek uit 1997, uitgevoerd aan Brown University, nog bondig belicht.

¹⁷ De hier genoemde 'ontbolstering' gebeurde o.m. middels de werking van de *Arbeitsgemeinschaft für Germanistische Edition* en haar (sinds 1987) jaarlijkse publicatie *editio. Internationales Jahrbuch für Editionswissenschaft*. Van een overweldigende internationalisering en dus verruiming van de blik kan ook wat *editio* betreft (ondanks zijn ondertitel) echter maar weinig sprake zijn. In de aflevering van 2009 is de enige bijdrage in een andere taal dan het Duits een kort bericht over de recentste bijeenkomst van de *European Society for Textual Scholarship* (zie Dionísio 2009).

¹⁸ Dat betekent evenwel allerm minst dat in Duitsland geen wetenschappelijke digitale tekstedities gemaakt zouden worden. Aan de universiteit van Tübingen werd in 1978 zelfs een van de vroegste, best uitgewerkte en wellicht ook bekendste tekstprocessing-tools ontwikkeld, m.n. TUSTEP (*TUebinger System von TextverarbeitungsProgrammen*). Om het succes van TUSTEP, dat aanvankelijk weliswaar bedoeld was om gedrukte edities vorm te geven, ook buiten Duitsland op te vangen en uit te breiden, werd in oktober 1993 in Würzburg de *International TUSTEP User Group (ITUG)* opgericht als forum voor TUSTEP-gebruikers. Zie o.m. <<http://www.tustep.uni-tuebingen.de/>> en <<http://www.itug.de>> [15 maart 2010]. Een veel recenter project om allerhande digitaliseringsprojecten in Duitsland te coördineren is TextGrid, een samenwerkingsverband van tien partners (vooral universiteiten en bibliotheken), die sinds juni 2009 aan een virtuele onderzoeksruimte werken om allerhande *Digital Humanities*-projecten op elkaar af te stemmen. Zie <<http://www.textgrid.de>> [15 maart 2010].

7.3. Brown University Women Writers Project: de 'Mellon Survey'

In de context van het hierboven genoemde Women Writers Project van Brown University¹⁹ werd in de herfst van 1997 studie gevoerd naar het gebruik van elektronische teksten voor wetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Met de studie, waarnaar verwezen wordt met de titel 'Mellon Survey',²⁰ werd niet alleen gepeild naar het soort onderzoek dat humane wetenschappers met digitale teksten voerden en wensten te voeren, maar ook naar het algemene gevoel over en de attitude van die wetenschappers tegenover dergelijke teksten. De resultaten werden voorgesteld tijdens de *Digital Resources in the Humanities Conference* van 1998 (Glasgow), maar verschenen nooit in een wetenschappelijke publicatie. Dat laatste gebeurde wel in twee rapporten die ter afsluiting van het onderzoeksproject voor de Andrew W. Mellon Foundation werden geschreven, en die gepubliceerd zijn op de website van het Women Writers Project (WWP).²¹

De 'Mellon Survey' (MS) en het hierboven belichte onderzoek van Sören Steding verschillen in meerdere opzichten van elkaar. Ten eerste peilde de MS naar het gebruik van digitale *teksten* in het algemeen, terwijl Steding zich concentreerde op (digitale) *tekstedities*. Ten tweede werd de MS in tegenstelling tot Stedings vragenlijst opgesteld door een team van onderzoekers dat de publicatie van een specifiek tekstcorpus voor ogen hield, m.n. de *Renaissance Women Online*, dat deel uitmaakt van de ruimere collectie *Women Writers Online*. Een derde verschil heeft minder met de aard of opzet van het onderzoek dan met de omstandigheden te maken. De MS werd zoals gezegd in 1997 uitgevoerd, een periode waarin het World Wide Web weliswaar al even bestond, zonder dat het echter reeds de explosieve toename had gekend die kort nadien zou volgen;²² digitale teksten bestonden uiteraard ook al voor de komst van het World Wide Web. Het spreekt daarnaast voor zich dat ook het publiek van respondenten grondig verschilde: terwijl Steding uitsluitend onder Duits(talig)e collega's en studenten rekruteerde, werd de MS ingevuld door 69 personen van wie de initiatiefnemers vooraf alvast wisten dat ze met de gedrukte versie van de *Women Writers Project*-teksten vertrouwd waren. De participanten aan de MS waren nagenoeg allen Engelstaligen en woonden voornamelijk in de Verenigde Staten.

¹⁹ Zie noot 5 van dit hoofdstuk.

²⁰ De naam verwijst naar het feit dat de studie deel uitmaakte van een onderzoeksproject dat werd gefinancierd door *The Andrew W. Mellon Foundation*, een privé-stichting die onderzoek stimuleert op het gebied van hoger onderwijs, kunst en musea, podiumkunsten, milieubescherming en informatietechnologie. Zie <<http://www.mellon.org/>> [2 april 2010]. Het onderzoeksproject (1997-1999) waarbinnen de 'Mellon Survey' werd opgesteld, droeg de titel *Renaissance Women Online*, en moest de impact van elektronische bronnen op onderwijs en onderzoek in de humane wetenschappen in kaart brengen.

²¹ Zie Flanders (1999) en Women Writers Project (1999). Julia Flanders bracht ook verslag uit over de Mellon Survey tijdens DRH98 (*Digital Resources in the Humanities Conference* 1998). Zie Flanders (1998).

²² Een beknopt overzicht van de beginjaren van het World Wide Web is o.m. te vinden bij Berners-Lee (1996).

Digitale teksten waren ten tijde van de Mellon Survey duidelijk aan een opmars bezig, maar groot was de meerderheid van overtuigden zeker nog niet: terwijl er bij dertig participanten 'generally positive attitudes towards electronic texts' waren vast te stellen, werden er bijna even veel (24) 'generally negative attitudes' geteld (WWP 1999). Niettemin beweerde 59% van de MS-respondenten dat ze in het kader van onderzoek of onderwijs op een of andere manier gebruik maakten van elektronische bronnen. De aard van hun werk met die bronnen was volgens de WWP-onderzoekers slechts bij een kleine minderheid 'advanced'. Meer nog, het meest genoemde argument om elektronische teksten te gebruiken, was 'of a more general nature, at the level of "get access to rare materials"' (WWP 1999).

Verder in het WWP-rapport luidt het dat 'respondents [...] mentioned access to rare materials and information about them as the primary advantage of electronic texts' (WWP 1999). Het is een vaststelling die strookt met Sören Stedings onderzoek, wat opnieuw de vraag doet rijzen of er eigenlijk wel nood is aan grondig gecodeerde digitale teksten voor geavanceerd wetenschappelijk onderzoek. Het is een vraag die pas na de presentatie van de USER Survey, verder in dit hoofdstuk, kan worden beantwoord. Een belangrijke passage in het rapport over de Mellon Survey is wel dat het door participanten genoemde gamma aan onderzoeksvragen en -methodieken ondanks alles toch 'surprisingly broad' bleek:

Respondents described stylistic and grammatical analysis, manipulation of texts within a corpus using metadata to assist discovery and analysis, comparative work with textual variants, and use of concordances, as well as specific searches for words, phrases, references, etc. There was also considerable interest in using finding aids and metadata to assist with the early stages of research: discovering resources, getting information on provenance, material history, and so forth. (WWP 1999).

De onderzoekers die de resultaten van de Mellon Survey analyseerden en interpreteerden, splitsen het verlangen van hun respondenten naar *toegang* tot teksten op in een strikte en een ruimere omschrijving van dat begrip. De strikte interpretatie ('access') wordt gedefinieerd als 'the idea of gaining access to specific materials', terwijl onder de ruimere interpretatie ('accessibility') 'the broader notion of making materials generally easier to use' wordt verstaan (WWP 1999). Wat de eerste omschrijving betreft hebben de negatieve connotaties bij een significante groep van de MS-participanten in verband met elektronische teksten te maken met twijfels over hun 'accuracy or authority' (WWP 1999).

De wetenschappelijke credibiliteit van een op papier gedrukte tekst(editie) is kennelijk groter dan die van een digitale tekst. De redenen die daarvoor worden gegeven, zijn enerzijds het feit dat een auteur of editeur voor een gedrukte publicatie de (kennelijk hoog ingeschatte) redactie van een uitgeverij – die zich al dan niet op *peer review* kan beroepen – moet doorstaan, en anderzijds dat bij elektronische teksten vaker een verantwoording van editorische keuzes zou ontbreken.²³ Wat de bredere omschrijving van 'toegang' tot teksten betreft, werd de bereidheid om met elektronische teksten te werken negatief beïnvloed door een voorkeur voor de specifieke materialiteit van het gedrukte boek ('a need to refer to physical details of printing and binding, or an aesthetic desire to touch or see the book') en door de vrees dat technische obstakels het gebruik van digitale teksten in de weg zouden staan.²⁴

Uit de Mellon Survey blijkt dat academici vaak liever met boeken werken dan met digitale teksten omdat ze dat nu eenmaal meer gewoon zijn om te doen. Daarnaast vullen auteurs en/of editoren van digitale teksten het grote verlangen naar wetenschappelijke controleerbaarheid soms onvoldoende in, en omdat ze ook al geen vertrouwd klinkende naam van een uitgeverij achter zich hebben om hun werk krediet te verlenen, wordt hun werk binnen de academische context niet altijd naar waarde geschat: '[S]cholarly publication still has a sense of awkwardness about the citation of electronic materials. As a result they remain peripheral to the mainstream of academic work' (WWP 1999). Een laatste bedenking die in het rapport over de MS wordt geformuleerd, is dat de MS-respondenten ondanks hun bekommernis om de wetenschappelijke betrouwbaarheid van digitale teksten geen twijfels formuleren in verband met de codering of andere specifieke aspecten die met de voorbereiding van elektronische teksten gepaard gaan. De initiatiefnemers van het onderzoek besluiten daaruit dat hun respondenten zich wellicht nog onvoldoende bewust zijn van hoe cruciaal net dat deel van digitale publicaties eigenlijk is:

²³ Een vermeend gebrek aan wetenschappelijke betrouwbaarheid van digitale bronnen komt ook aan bod in een studie van Yin Zhang i.v.m. het gebruik van online bronnen voor wetenschappelijk onderzoek: 'Reliability was a concern of many respondents, which surfaced in the following ways: (1) who writes the text? (2) is it up-to-date? (3) is it relevant? Sometimes there is not enough information to judge the reliability, authority, accuracy, and validity of e-sources. Many respondents mentioned that e-sources promote a "lack of trust" – i.e., anyone can put anything on the Web, and there is no reliable quality control involved.' Zie Zhang (1999: 762-763).

²⁴ Willett (2004) acht het voor de wetenschappelijke credibiliteit van digitale bronnen ook noodzakelijk dat ze net als klassiek gepubliceerde (gedrukte) bronnen frequenter en beter zouden worden gerecenseerd of op een andere manier de toets van de kritiek zouden moeten doorstaan: 'Scholars who use these collections are generally appreciative of the effort required to create these online resources and reluctant to criticize, but one senses that these resources will not achieve wider acceptance until they are more rigorously and systematically reviewed'.

From this it appears that scholars are not yet aware of the kinds of specific choices that go into the preparation of an electronic edition, and the effects these may have on its quality – both as scholarship and as a digital product.

Uit de resultaten van de Mellon Survey kunnen we bijgevolg concluderen dat gebruikers van digitale teksten en tekstedities anno 1999 nog maar weinig vertrouwd waren met zowel de specifieke manier waarop dergelijke teksten tot stand kwamen als met bepaalde gebruiksmogelijkheden die daaruit resulteerden. Die onwetendheid verklaart wellicht waarom de MS-respondenten elektronische bronnen als basis voor wetenschappelijk onderzoek danig wantrouwden. Het verklaart waarschijnlijk ook waarom de MS-respondenten maar weinig geavanceerde onderzoeksvragen en -methoden hebben geformuleerd en in plaats daarvan het basale 'toegang verschaffen' tot bepaalde bronnen als de belangrijkste functie van een digitale editie beschouwden.

Terwijl dat laatste de hierboven belichte bevindingen van Sören Steding uit 2002 schijnt te bevestigen, lijkt de voornaamste conclusie in het kader van voorliggend proefschrift evenwel ook dat nieuw onderzoek zeer wenselijk was geworden om de onvermijdelijk geëvolueerde attitude van onderzoekers tegenover digitale edities te kunnen beschrijven. Precies met dat doel voor ogen werd de USER Survey opgesteld. De resultaten van dat onderzoek worden in het vervolg van dit hoofdstuk voorgesteld.

7.4. USER Survey: 'Using Scholarly Editions for Research'

7.4.1. Context en introductie

De problemen die in de eerste twee delen van dit hoofdstuk zijn geschetst, hebben er mee toe geleid dat de eindproducten die de digitale editiewetenschap tot nu toe heeft voortgebracht, nog altijd maar weinig als bron voor wetenschappelijk onderzoek worden gebruikt. Vanhoutte (2009), die ook wijst op de grote diversiteit onder de editorische theorieën, komt na een kritische analyse van twee decennia digitaal editeren tot een vernietigend oordeel:

[W]e are creating the wrong types of editions even for the obvious supporters inside the scholarly community. How did that happen? I argue that the diverse theories of the various editorial traditions have resulted in ambiguous and ambidextrous scholarly editions that are estranged from their primary users. (Vanhoutte 2009: 104)

Het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks* kan er als alleenstaande realisatie onmogelijk voor zorgen dat er finaal komaf wordt gemaakt met de problematiek die Vanhoutte signaleert. De manier waarop het brieven corpus werd geconcipeerd, is echter wel gesteund op een voorafgaande bevraging van editeurs, filologen, tekstwetenschappers en allerlei *Digital Humanists* i.v.m. het soort onderzoek dat zij met een dergelijk instrument willen voeren. Dat gebeurde in de vorm van een online gevoerde enquête met als titel 'USER: Using Scholarly Editions for Research'.

Aan het USER-onderzoek dat hier wordt voorgesteld ging een eerdere vragenlijst vooraf, die naar aanleiding van het symposium 'Bits, Bytes en Bladen' (Radboud Universiteit Nijmegen, 16 mei 2008) werd opgesteld.²⁵ Voor die bijeenkomst werd vooral gepeild naar de manier waarop een digitaal brieven corpus als dat rond *Van Nu en Straks* van dienst kan zijn voor het specifieke doelpubliek van het symposium, m.n. de tijdschriftonderzoekers.²⁶ Hoewel de resultaten van het onderzoek inspirerend waren, konden ze door hun geringe reikwijdte onmogelijk als echt significant worden beschouwd. Het onderzoek werd daarom uitgebreid, enerzijds door de vragenlijst aan te passen – zodat ze niet alleen door tijdschriftonderzoekers maar ook door andere respondenten kon worden ingevuld – en anderzijds door ook een Engelstalige versie van de nieuwe enquête te voorzien, zodat ook onderzoekers uit andere taalgebieden aan de studie konden deelnemen. Het doel was om een publiek bij het onderzoek te betrekken dat niet alleen zo groot maar ook zo divers mogelijk zou zijn wat betreft de volgende parameters:

- 1) opleiding
- 2) onderzoeksinteresse
- 3) nationaliteit (en dus wellicht ook editieprincipes)
- 4) ervaring met digitale (brieven)edities

De vragenlijst werd zowel in het Nederlands als in het Engels opgesteld. Behalve de taal vertonen de beide versies echter geen verschillen. De Nederlandstalige versie verscheen online op 30 juni 2009, de Engelstalige op 1 november 2009. Op 7 januari 2010 werden beide enquêtes afgesloten.²⁷ De enquête bevat een afwisseling van meerkeuzevragen en open vragen. Daarnaast is ook een aantal

²⁵ Het symposium werd georganiseerd door de Projectgroep Tijdschriftstudies, die de resultaten van allerlei onderzoek i.v.m. tijdschriften voornamelijk met haar publiek communiceert via *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*. De studiedag in 2008 handelde over digitale tijdschriften en digitaal tijdschriftonderzoek. Zie <http://www.tijdschriftstudies.nl/index.php?nummer=23&archief_id=62> [20 maart 2010].

²⁶ Een neerslag van de lezing die werd gehouden n.a.v. dit symposium is te vinden bij Van Raemdonck (2008a).

²⁷ Beide vragenlijsten werden gepubliceerd via de website van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie (<<http://www.kantl.be/ctb/>>). Voor de creatie en verwerking werd gebruik gemaakt van de daartoe voorziene software van SurveyMonkey (<www.surveymonkey.com>).

beweringen in de enquête opgenomen waarvan de respondenten d.m.v. een puntensysteem konden duidelijk maken in hoeverre ze het ermee eens waren.

7.4.2. Respondenten

7.4.2.1. Profiel

Via zo verscheiden mogelijke kanalen werden participanten opgeroepen om de vragenlijst online in te vullen.²⁸ In totaal hebben 102 personen de enquête aangevat: 40 in het Nederlands en 62 in het Engels. Van de Nederlandstaligen hebben 36 personen (90%) de volledige enquête ingevuld; bij de anderen ligt dat cijfer wat lager (48 personen of 77,4%).

Sommige afvallers hebben op het einde van de vragenlijst genoteerd waarom ze bepaalde vragen hebben overgeslagen. In de meeste gevallen ging het om delen van het onderzoek waarvoor men zichzelf onbekwaam achtte of waarover men vanwege de specificiteit van het onderwerp geen oordeel wenste uit te spreken. In de begeleidende tekst die aan de vragenlijst voorafging, werd evenwel duidelijk gemaakt dat de titel van het onderzoek dan wel generaliserend 'Scholarly Editions' vermeldde, maar dat de focus toch vooral op brievenedities zou liggen. De meest genoemde reden voor het slechts ten dele invullen van de vragenlijst was een gebrek aan tijd; in een enkel geval was er sprake van een technische storing.²⁹

Aangezien het voor de respondenten (om redenen die met de privacy-wetgeving te maken hebben) niet verplicht was om (alle) gegevens over hun identiteit in te vullen, is het moeilijk om een volledig beeld te krijgen van hun nationaliteit. Uit de antwoorden in de Nederlandstalige versie blijkt dat een meerderheid van hen in Nederland woont.³⁰ In de Engelstalige versie hebben slechts veertien personen adresgegevens ingevuld. Uit die veertien antwoorden blijkt dat behalve Belgen (2) en Nederlanders (2) die toch voor de Engelstalige versie hebben gekozen, ook onderzoekers uit de Verenigde Staten (8), Finland (1) en Groot-Brittannië (1) aan de studie hebben deelgenomen. De

²⁸ Behalve via e-mail werd ook een oproep verspreid via de digitale nieuwsbrieven van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie en het Platform Teksteditie (<<http://www.teksteditie.org/>>) en via de *listserv*-diensten van het *Text Encoding Initiative (TEI)*, de *European Society for Textual Scholarship (ESTS)* en de *Association of Digital Humanities Organisations*. De oproep werd vervolgens spontaan overgenomen door enkele aanverwante websites en digitale forums voor allerlei soorten van wetenschappelijk onderzoek. Zie <<http://www.arts-humanities.net/>>, en meer specifiek <<http://tinyurl.com/2dhfqs4>> [5 april 2010].

²⁹ Afhankelijk van de waarde die al dan niet aan het ontbreken van hun gegevens werd gehecht, worden respondenten die de vragenlijst niet volledig hebben ingevuld bij de data-analyse soms wel, maar soms ook niet uit de resultaten gefilterd. Om dat verschil duidelijk te maken wordt in het vervolg van de analyse telkens zowel over relatieve verhoudingen (in procenten) gesproken, als in absolute cijfers (in concrete aantallen).

³⁰ Een nipte meerderheid van de respondenten (21 personen) heeft in de Nederlandstalige versie ingevuld in welk land zij hun adres hadden. 15 daarvan wonen in Nederland, 5 in België en 1 in Oostenrijk.

respons op de vragen die verder in de USER Survey volgden, doet vermoeden dat een groot deel van de deelnemers aan de Engelstalige versie inderdaad het Engels als moedertaal heeft, en voornamelijk in de Verenigde Staten en (in mindere mate) in Groot-Brittannië woont en werkt.

Meer dan de helft van de 102 respondenten die de enquête hebben aangevat (59,8%), heeft een doctorstitel. De meeste overigen (30,4%) hebben een masterdiploma, terwijl zes personen (5,9%) hoogstens het diploma van bachelor behaalden. Van die laatste groep respondenten kan worden verondersteld dat er voornamelijk studenten toe behoren.³¹

Tabel 4
Which of the following statements best describes your degree of education?

Answer Options	Response Percent	Response Count
I have a PhD degree	59,8%	61
I have a Master degree	30,4%	31
I have a Bachelor degree	5,9%	6
Other	3,9%	4
	answered question	102

39 respondenten (38,2%) behoren tot het zelfstandig academisch personeel van een universiteit, zeven (6,9%) werken er als gepromoveerden zonder zelfstandig onderzoekersstatuut en elf (10,8%) voeren er doctoraatsonderzoek uit. Twintig respondenten (19,7%) werken niet aan een universiteit, maar 13 van hen (12,8%) behoren wel tot het academische personeel van een andere instelling dan een universiteit. Drie studenten vervolledigen de groep, naast de groep 'overigen', waaronder tien onafhankelijke onderzoekers (9,8%), twee emeriti, twee uitgevers, een biograaf, een bibliothecaris en een archivaris.

³¹ Bij de (4) aanvullingen van de respondenten zelf ('overige') werden nog de 'Juris Doctor degree' genoemd (d.w.z. een zgn. 'professional doctorate' in het academische systeem van de Verenigde Staten, toegekend in de rechten), een masterdiploma met 'PhD coursework' als toevoeging, een licentiaat (= een master) en een 'universitair docent' van wie het diploma niet werd genoemd.

Tabel 5**Which of the following statements best describes your current working situation?**

Answer Options	Response Percent	Response Count
I am a tenured staff member at a university	38,2%	39
I am a tenured staff member at some other institute than a university	12,8%	13
I am a staff member at a university doing PhD research	10,8%	11
I am a staff member at some other institute than a university doing PhD research	6,9%	7
I am a student (Bachelor or Master)	2,9%	3
Other	28,4%	29
	answered question	102

Bij een volgende vraag dienden de respondenten te verduidelijken aan welke discipline van de wetenschap het grootste deel van hun onderzoek of werk was gewijd. 'Editiewetenschap' en de 'literatuurwetenschap' werden daarbij 25 keer (24,5%) aangevinkt. 13 respondenten (12,8%) rekenen zichzelf tot de computerwetenschap of de ICT, en/of beoefenen de teksteditie vanuit een technologische en dus niet zozeer een filologische invalshoek. Daarnaast namen ook 14 historici (13,7%), 3 kunsthistorici en/of kunstwetenschappers (2,9%) en een taalkundige aan het onderzoek deel. Het werk en/of onderzoek van de groep van 21 personen (20,6%) die zichzelf in de categorie 'overige' indeelden, kan naar eigen zeggen onmogelijk tot slechts één discipline worden beperkt, maar is veelal een combinatie van de eerder genoemde onderzoeksdomeinen (13 personen). Andere genoemde disciplines waren musicologie (2 personen), geschiedenis van de wijsbegeerte (2), theaterstudies (1), cultuurwetenschappen (1), museale werking (1) en vertaalkunde (1).

Tabel 6**Complete the next sentence.**

The majority of my research or work is essentially part of (or affiliated with) the following scholarly disciplines

Answer Options	Response Percent	Response Count
Scholarly editing (mostly from a philological point of view)	24,5%	25
Literary theory and/or literary criticism	24,5%	25
History	13,7%	14
Computer science (or ICT, development, and scholarly editing from a computational / technical point of view)	12,8%	13
Art studies and/or art history	2,9%	3
Linguistics	1,0%	1
Other	20,6%	21
	answered question	102

7.4.2.2. Ervaring met (digitale) edities

Precies een derde van de 102 proefpersonen beweert 'enkele' wetenschappelijke tekstedities te gebruiken voor zijn/haar werk of onderzoek. Meer dan de helft (59,8%) beweert er zelfs 'veel' beroep op te doen, terwijl slechts 7 van de 102 proefpersonen er geen gebruik van zeggen te maken. Een kleine meerderheid van de respondenten acht zichzelf ook vertrouwd met digitale tekstedities: 53 personen (52%) gebruiken er 'enkele' voor werk of onderzoek, 35 (34,3%) 'veel'. 14 respondenten (13,7%) gebruiken nooit digitale tekstedities voor professionele doeleinden.

Tabel 7**Complete the next sentence.**

For my research or work I am using...

Answer Options	Response Percent	Response Count
lots of scholarly editions	59,8%	61
some scholarly editions	33,3%	34
no scholarly editions	6,9%	7
	answered question	102

Tabel 8**Complete the next sentence.****For my research or work I am using...**

Answer Options	Response Percent	Response Count
some digital scholarly editions	52,0%	53
lots of digital scholarly editions	34,3%	35
no digital scholarly editions	13,7%	14
	answered question	102

76 van de 97 respondenten (78,3%) die op de volgende vraag hebben geantwoord, gaven te kennen dat ze ervaring hadden met het maken van een teksteditie. Voor ruim een derde (35%) geldt dat ze uitsluitend papieren edities produceerden, terwijl slechts 12,4% alleen nog maar digitale edities hebben gepubliceerd. Dertig personen, of bijna een derde van de respondenten voor deze vraag, maakten zowel gedrukte als digitale edities.

Tabel 9

**Which of the following statements best describes your experience
with making scholarly editions?**

Answer Options	Response Percent	Response Count
So far, I have only made scholarly editions for publication in print	35,0%	34
I have already made scholarly editions for both publication in print and in digital form	30,9%	30
So far, I have not made any scholarly editions yet	21,7%	21
So far, I have only made scholarly editions for publication in digital form	12,4%	12
	answered question	97

Als we bovenstaande antwoorden opsplitsen tussen de editeurs en de anderen, merken we dat slechts één van de 24 teksteditoren onder de respondenten alleen een digitale publicatie beoogde, terwijl er acht (33,3%) vooralsnog alleen een publicatie in boekvorm hebben gemaakt. Tien editoren hebben zowel ervaring met publicaties in boekvorm als met digitale edities, maar ook in deze groep

zijn er vijf (20,8%) die vooralsnog geen editie gepubliceerd hebben. Van de 73 personen die een andere discipline dan de (filologische) teksteditie als voornaamste activiteit noemden, heeft toch slechts een minderheid (21,9%) nog geen enkele wetenschappelijke editie gemaakt. De anderen werkten vooral (mee) aan edities in boekvorm (35,6%), terwijl elf van hen uitsluitend edities in digitale vorm produceerden. Meer dan een kwart (27,4%) zag al in beide media edities verschijnen.

Tabel 10

**Which of the following statements best describes your experience
with making scholarly editions? Filter: Scholarly editors only**

Answer Options	Response Percent	Response Count
I have already made scholarly editions for both publication in print and in digital form	41,7%	10
So far, I have only made scholarly editions for publication in print	33,3%	8
So far, I have not made any scholarly editions yet	20,8%	5
So far, I have only made scholarly editions for publication in digital form	4,2%	1
	answered question	24

Tabel 11

**Which of the following statements best describes your experience
with making scholarly editions? Filter: Other than scholarly editors**

Answer Options	Response Percent	Response Count
So far, I have only made scholarly editions for publication in print	35,6%	26
I have already made scholarly editions for both publication in print and in digital form	27,4%	20
So far, I have not made any scholarly editions yet	21,9%	16
So far, I have only made scholarly editions for publication in digital form	15,1%	11
	answered question	73

7.4.2.3. Toekomst: publicatie in boek of digitaal

Het boek blijft voor een meerderheid van de respondenten (56,7%) ook in de toekomst een goed medium om tekstedities te publiceren: 37 van de 97 respondenten (38,1%) verwachten dat ze ongeveer even veel edities in gedrukte vorm als digitaal zullen publiceren, terwijl er 18 (18,6%) zelfs denken dat ze ook in de toekomst nog het vaakst voor papieren edities zullen blijven kiezen. Toch mogen van de respondenten in de toekomst meer digitale dan papieren edities worden verwacht: 65 personen (67%) achten het waarschijnlijk dat ze voor het digitale medium zullen kiezen, 28 van hen (28,9%) vermoeden zelfs dat ze meer elektronische dan gedrukte edities zullen publiceren.

Tabel 12
Complete the following sentence.
In the future I will probably...

Answer Options	Response Percent	Response Count
Make and publish as many scholarly editions in print as in digital form.	38,1%	37
Primarily make and publish scholarly editions in digital form.	28,9%	28
Primarily make and publish scholarly editions in print.	18,6%	18
Make or publish no (more) scholarly editions.	14,4%	14
	answered question	97

Het aantal respondenten dat vermoedt in de toekomst veeleer voor het digitale dan het gedrukte publicatiemedium te zullen kiezen, ligt nog hoger (37,5%) onder de respondenten die zichzelf in de eerste plaats editors of editiewetenschappers noemen. Slechts drie van hen (12,5%) blijven resoluut voor gedrukte edities kiezen, terwijl bijna de helft (45,8%) van plan is om ongeveer even vaak voor beide media te zullen blijven kiezen. Eén van de deelnemende editors houdt het voor bekeken: hij/zij is niet meer van plan om nog edities te produceren.

Tabel 13**Complete the following sentence.****In the future I will probably...****Filter: Scholarly editors only**

Answer Options	Response Percent	Response Count
Make and publish as many scholarly editions in print as in digital form.	45,8%	11
Primarily make and publish scholarly editions in digital form.	37,5%	9
Primarily make and publish scholarly editions in print.	12,5%	3
Make or publish no (more) scholarly editions.	4,2%	1
	answered question	24

7.4.2.4. Toekomst: methodologie

Om te kunnen inschatten welke motieven de toekomstplannen van de editeurs (zie 7.4.2.3.) hebben beïnvloed, werd ook gepeild naar hoe ze hun toekomstige edities methodologisch zouden aanpakken wanneer ze een gedrukte editie zouden beogen. Gedrukte edities kunnen perfect uit digitale archieven en/of edities worden gegenereerd,³² en een meerderheid van de editeurs onder de respondenten oordeelt bijgevolg dat ze technisch en methodologisch min of meer op dezelfde manier te werk zouden gaan als wanneer ze een digitale editie zouden beogen. Zeven van de 24 editeurs (29,2%) achten het raadzaam om voor een andere aanpak te opteren, maar vier van hen (16,7%) vermoeden dat ze specifieke kennis of vaardigheden missen om een publicatie in boekvorm toch voor te bereiden alsof ze een digitale editie zouden creëren.³³

³² Vanhoutte (2009: 110) oordeelt zelfs dat de digitale editie 'the medium par excellence' is 'for the promotion of the scholarly reading edition and the recentering of the printed edition'.

³³ Bij deze vier proefpersonen werd ook gepeild naar hun verwachtingen i.v.m. het al dan niet aanleren van technische en methodologische vaardigheden of kennis om digitaal te editeren, zoals TEI of XML. Twee van hen zijn niet (meer) van plan om die vaardigheden nog onder de knie te krijgen; indien zij een editie digitaal zouden willen publiceren, zouden ze zich voor het technische werk op anderen beroepen. Eén respondent wil zich die vaardigheden wel graag eigen maken, weet ook hoe en waar dat zou kunnen, maar ontbeert er de tijd voor. De vierde respondent die tot deze subvraag werd doorgelinkt, beweert zich ook in vaardigheden als TEI en XML te willen verdiepen, weet hoe en waar dat kan, en is vastberaden om er binnen afzienbare tijd mee aan de slag te gaan.

Tabel 14**Complete the following sentence.**

**In the future, if I would prepare a scholarly edition for publication in print,
I would probably...**

Answer Options	Response Percent	Response Count
Follow more or less the same technical/methodological procedure as if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form	70,8%	17
Prefer to follow more or less the same technical/methodological procedure as if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form, but I lack some specific skills or knowledge to do so	16,7%	4
Follow a completely different technical/methodological procedure than if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form	12,5%	3
(No opinion or not relevant to me)	0,0%	0
	answered question	24

7.4.3. Concrete resultaten

7.4.3.1. De teksteditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek

De wetenschappelijke teksteditie is volgens een duidelijke meerderheid van de respondenten (69,1%) in de eerste plaats een instrument om nieuw onderzoek mee te voeren; slechts 30 op 97 deelnemers aan het onderzoek (30,9%) zien dat anders. Voor hen is een teksteditie een eindproduct van wetenschappelijk onderzoek; het is voor hen bijgevolg van ondergeschikt belang of andere onderzoekers de edities al dan niet opnieuw als bron gebruiken voor nieuw onderzoek.

Tabel 15

**Which of the following statements best describes your opinion
on scholarly editions (or archives)?**

Answer Options	Response Percent	Response Count
A scholarly edition is an instrument to enable other scholars to do new research	69,1%	67
A scholarly edition is an end product. It does not really matter if other scholars use it for new research or not	30,9%	30
	answered question	97

Ietwat verrassend is dat dit standpunt nog duidelijker uitgesproken is bij diegenen die de edities zelf vervaardigen en de hoeveelheid en aard van het editorische werk dus best kunnen inschatten: 19 op 24 editeurs (79,2%) beschouwen hun werk als doorgeefluik voor nieuw onderzoek, terwijl er slechts vijf van hen (20,8%) oordelen dat hun edities als volwaardige en zelfstandige eindproducten moeten worden beschouwd. Dat contrast is kleiner bij hun collega's, van wie ruim een derde (34,2%) de editie een wetenschappelijk eindstation noemt.

Tabel 16

**Which of the following statements best describes your opinion
on scholarly editions (or archives)?**

Filter: Scholarly editors only

Answer Options	Response Percent	Response Count
A scholarly edition is an instrument to enable other scholars to do new research	79,2%	19
A scholarly edition is an end product. It does not really matter if other scholars use it for new research or not	20,8%	4
	answered question	24

Tabel 17

**Which of the following statements best describes your opinion
on scholarly editions (or archives)?**

Filter: Other than scholarly editors

Answer Options	Response Percent	Response Count
A scholarly edition is an instrument to enable other scholars to do new research	65,8%	48
A scholarly edition is an end product. It does not really matter if other scholars use it for new research or not	34,2%	25
	answered question	73

7.4.3.2. De brieveneditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek

Dat de respondenten tekstedities als uitstekende bronnen voor wetenschappelijk onderzoek beschouwen, mag blijken uit de drie bovenstaande tabellen. Gevraagd naar een specifiek oordeel over edities van brieven, is het antwoord gelijkaardig. Alle 95 respondenten die de vraag invulden, gaan akkoord met de stelling dat edities of archieven van geannoteerde brieven waardevolle bronnen zijn voor wetenschappelijk onderzoek. 89,5% is het daar 'helemaal mee eens', de overigen zijn het er gewoon 'mee eens'.

Tabel 18

Evaluate the following statement.

An edition or archive of annotated letters is a valuable source for scholarly research.

Answer Options	Response Percent	Response Count
Strongly agree	89,5%	85
Agree	10,5%	10
Disagree	0,0%	0
Strongly disagree	0,0%	0
Neutral	0,0%	0
	answered question	95

Ook voor historisch onderzoek (100%),³⁴ literatuurwetenschappelijk en/of literair-historisch onderzoek (93,7%),³⁵ kunstwetenschappelijk en/of kunsthistorisch onderzoek (90,6%)³⁶ en linguïstisch onderzoek (85,2%)³⁷ acht een grote meerderheid van 95 respondenten een editie of archief van geannoteerde brieven geschikt.

7.4.3.3. Digitale brievenedities

7.4.3.3.1. De digitale brieveneditie als bron voor wetenschappelijk onderzoek

73 van 94 respondenten (77,6%) achten de waarde van een digitaal archief of een digitaal gepubliceerde editie van geannoteerde brieven als bron voor wetenschappelijk onderzoek groter dan iets gelijkaardigs in gedrukte vorm. Een minderheid van twaalf personen (12,8%) is het daar in meerdere of mindere mate mee oneens, terwijl ook negen respondenten (9,6%) neutraal staan tegenover het medium waarin brieven worden gepubliceerd.

Tabel 19

Evaluate the following statement.

A digital scholarly edition or archive of annotated letters is a more valuable source for scholarly research than a similar edition or archive in print.

Answer Options	Response Percent	Response Count
Strongly agree	41,5%	39
Agree	36,2%	34
Disagree	8,5%	8
Strongly disagree	4,2%	4
Neutral	9,6%	9
	answered question	94

³⁴ 85 respondenten (89,5%) zijn het er 'helemaal mee eens' dat een editie of archief van geannoteerde brieven geschikt is voor historisch onderzoek, tien (10,5%) zijn het er 'mee eens'.

³⁵ 78 respondenten (82,1%) zijn het er 'helemaal mee eens' dat een editie of archief van geannoteerde brieven geschikt is voor literatuurwetenschappelijk en/of literair-historisch onderzoek, elf (11,6%) zijn het er 'mee eens'. Zes respondenten (6,3%) noemt zijn mening 'neutraal'.

³⁶ 64 respondenten (67,4%) zijn het er 'helemaal mee eens' dat een editie of archief van geannoteerde brieven geschikt is voor kunstwetenschappelijk en/of kunsthistorisch onderzoek, 22 (23,2%) zijn het er 'mee eens'. Acht respondenten (8,4%) noemt zijn mening 'neutraal', terwijl slechts één persoon (1,1%) het er 'niet mee eens' is.

³⁷ 54 respondenten (56,8%) zijn het er 'helemaal mee eens' dat een editie of archief van geannoteerde brieven geschikt is voor linguïstisch onderzoek, 27 (28,4%) zijn het er 'mee eens'. Dertien respondenten (13,7%) noemen hun mening 'neutraal', terwijl slechts één persoon (1,1%) het er 'niet mee eens' is.

Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat een meerderheid van de respondenten (54,3%) eerder geneigd zou zijn om voor onderzoeksdoeleinden een digitale collectie brieven te gebruiken. Opvallender is dat een kleine helft van de ondervraagden (40,4%) toch even vaak naar de gedrukte versie van de brieven als naar de digitale versie zou teruggrijpen. Slechts een enkeling (1,1%) zou hoe dan ook een boek boven een digitale brievencollectie verkiezen; een even verwaarloosbaar aantal (4,3%) heeft er geen idee van welke medium hij zou verkiezen.

Tabel 20

Complete the following sentence.

If some scholarly edition or archive of annotated letters

(that I could use for my own research) were available both in print and in digital form...

Answer Options	Response Percent	Response Count
I would probably use the version in digital form most	54,2%	51
I would probably use the version in print as much as the version in digital form	40,4%	38
I have no idea which of the versions I would use most	4,3%	4
I would probably use the version in print most	1,1%	1
	answered question	94

Markant is ook dat slechts een minderheid (40,4%) van de 94 respondenten helemaal niet in de onderliggende technologie, de *markup* en de technische methodologie van een digitale brievencollectie geïnteresseerd blijkt, en dus uitsluitend oog heeft voor de eigenlijke *content* van het corpus. Iets meer dan de helft van de ondervraagden zou zich 'even veel' voor de technische aspecten van de editie interesseren als voor de inhoud van de brieven, en 8 op 94 respondenten (8,5%) zouden er zelfs meer aandacht voor hebben dan voor de eigenlijke brieven.³⁸

³⁸ Nader onderzoek bevestigt het vermoeden dat het voornamelijk de deelverzameling van ICT-ontwikkelaars, computerwetenschappers en technisch onderlegde (digitale) editoren is, die dit standpunt heeft ingenomen.

Tabel 21**Complete the following sentence.****If there was a digital edition or archive of letters available that was interesting for my own research...**

Answer Options	Response Percent	Response Count
Then I would probably be as interested in the underlying technology, encoding and technical methodology as in the contents of the letters and their annotations	51,1%	48
Then I would probably be not interested in the underlying technology, encoding and technical methodology	40,4%	38
Then I would probably be most interested in the underlying technology, encoding and technical methodology	8,5%	8
	answered question	94

7.4.3.3.2. De digitale brieveneditie: zoekopdrachten

Om zicht te krijgen op de zoekopdrachten die de respondenten in een digitale brievencollectie willen uitvoeren, werd hen gevraagd om telkens met een puntensysteem van 1 tot 10 aan te geven in hoeverre ze bepaalde zoekopdrachten belangrijk vinden. Wat ze zeer onbelangrijk vonden, kon met een 1 worden gequoteerd, terwijl de hoogste score een 10 bedroeg. De scores in het midden van het spectrum (4, 5, 6 en 7) worden in de analyse in principe buiten beschouwing gelaten. 1, 2 en 3 worden als '(helemaal) niet noodzakelijk' geïnterpreteerd, 8, 9 en 10 als '(absoluut) noodzakelijk'.

Zoals dat min of meer gebruikelijk is bij een dergelijke soort van vraagstelling, blijken respondenten op bijna alle voorgestelde opties positief te reageren; op één na alle zoekopdrachten die in de vraagstelling expliciet werden voorgesteld, vonden meer voor- dan tegenstanders. Respondenten hoefden niet voor alle voorstellen een quoterings te geven, maar deden dat overwegend toch. Voor de optie 'woordsoorten' gaven het minste aantal respondenten (81) een quoterings. De andere opties kregen een score toebedeeld door maximaal 85 respondenten.

Om de polarisering tussen positieve en negatieve stemmen duidelijk te maken, wordt voor elke optie uit de lijst een positief en een negatief percentage weergegeven. Het positieve percentage wordt berekend door het aantal respondenten dat een bepaalde optie met 8, 9 of 10 quoteerde te

delen door het totale aantal personen dat voor die optie een score heeft gegeven. Dat cijfer wordt vervolgens met honderd vermenigvuldigd. Het negatieve percentage wordt berekend door het aantal respondenten dat een bepaalde optie met 1, 2 of 3 quoteerde te delen door het totale aantal personen dat voor die optie een score heeft gegeven. Ook dat cijfer werd met honderd vermenigvuldigd.³⁹

Tabel 22

Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = not important / 10 = very important.

For my own research, in a digital archive of letters I must be able to search for...

Answer options	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Response Count	Pos. / Neg.
Names of persons	0	0	1	1	0	0	3	3	6	70	84	+ 94,0% - 1,2%
Titles of books	0	0	1	2	4	2	2	6	13	55	85	+ 87,1% - 1,2%
Titles of journals and newspapers	2	0	2	1	3	1	5	6	11	53	84	+ 83,3% - 4,8%
Names of other institutions, companies and clubs	0	0	1	0	5	5	4	10	10	50	85	+ 82,3% - 1,2%
Titles of articles in journals	1	0	4	1	4	5	4	6	15	45	85	+ 77,6% - 5,9%
Passages in which a literary work is quoted	0	0	2	1	8	3	5	7	14	44	84	+ 77,4% - 2,4 %
Names of publishers and printers	0	1	1	2	4	5	7	9	8	48	85	+ 76,5% - 2,3%
Passages in which songs, newspaper articles or other letters are quoted	0	0	2	2	9	2	6	8	11	44	84	+ 75,0% - 2,4%
Names of cities, towns and villages	1	1	1	1	4	3	11	11	5	47	85	+ 74,1% - 3,5%
Names of countries and states	2	1	0	1	2	5	11	10	7	44	83	+ 73,5% - 3,6%
Titles of theatre plays	1	1	3	2	7	5	7	7	13	39	85	+ 69,4% - 5,9%

³⁹ Ter verduidelijking: wanneer 60 van de 80 respondenten een bepaalde optie met een score van 8, 9 of 10 bedachten, en 10 van die 80 personen gaven 1, 2 of 3 punten aan diezelfde optie, dan bedraagt de positieve score daarvoor 75% (= (60:80)x100) en de negatieve score 12,5% (= (10:80) x 100). De resterende 12,5% is dan uiteraard verdeeld over de scores 4, 5, 6 en 7, die als niet-significant worden beschouwd.

Passages that are written in a different language than the rest of the letters	1	4	1	3	6	5	7	13	11	34	85	+ 68,2% - 7,1%
Titles of paintings	1	2	5	2	9	3	6	6	13	38	85	+ 67,1% - 9,4%
Word types	14	6	4	4	16	6	8	6	6	11	81	+ 28,4% - 29,6%
Other											15	
Answered question											Max. 85	

Het hoogste positieve percentage (+ 94%) en het op één na kleinste negatieve percentage (- 1,2%) werd door de respondenten gegeven aan de optie 'persoonsnamen'. Die zoekopdracht wordt dus door vrijwel iedereen als noodzakelijk geacht om met een digitaal brieven corpus wetenschappelijk onderzoek te kunnen voeren.

Een positieve score van meer dan 80% werd ook gegeven aan de opties 'titels van boeken' (+ 87,1%), 'titels van tijdschriften en kranten' (+ 83,3%) en 'namen van instituten, verenigingen en clubs' (+ 82,3%). Opties met een positieve score van minder dan 70% die dus als wat minder noodzakelijk worden beoordeeld, zijn 'titels van schilderijen' (+ 67,1%), 'titels van toneelstukken' (+ 69,4%) en 'passages die in een andere taal zijn geschreven dan de rest van de brieven' (+ 68,2%).

De optie 'woordsoorten' is de enige uit de lijst die door minder dan de helft van de respondenten een positieve score kreeg (+ 28,4%). 'Woordsoorten' is tevens de enige optie met een negatieve score van (ruim) meer dan 10% (- 29,6%).⁴⁰ De enige andere optie die in de buurt van de -10% komt, is 'titels van schilderijen' (- 9,4%).

Zoekopdrachten die door respondenten zelf aan de lijst werden toegevoegd ('overige'), zijn o.m. 'chronologie', 'titels van films', 'passages van levensbelang (ziekte, dood, huwelijk, geboorte, verhuizing)', 'wetenschappelijke concepten en instrumenten' en 'schildersterminologie'. Naast de ietwat cryptische vermeldingen van 'handwriting' en 'subjects' valt hier ten slotte nog op te merken dat zes personen noteerden dat ze uitsluitend simpele zoekopdrachten wensen uit te voeren, waarvoor een eenvoudige toegang tot de ruwe tekst dus volstaat en geen semantische *markup* noodzakelijk is.

⁴⁰ 'Woordsoorten' kreeg ook van 16 respondenten op 81 (19,7%) een 5 als score. Dat wijst er wellicht op dat veel ondervraagden deze optie als irrelevant voor hun onderzoek beschouwden. Gezien het feit dat slechts één taalkundige aan het onderzoek deelnam, is dat resultaat weinig verwonderlijk.

7.4.3.3.3. De digitale brieveneditie: elementen

Ook om te weten te komen welke elementen de respondenten in een digitale brieveneditie willen terugvinden, werd met een puntensysteem van 1 tot 10 gewerkt. Zeer onbelangrijke elementen konden met een 1 worden gequoteerd, de hoogste score bedroeg opnieuw 10. De cijfers in het midden van het spectrum (4, 5, 6 en 7) worden in de analyse van de resultaten in principe buiten beschouwing gelaten. 1, 2 en 3 worden als '(helemaal) niet noodzakelijk' geïnterpreteerd, 8, 9 en 10 als '(absoluut) noodzakelijk'.

Net als bij de vorige vraag bleken de respondenten op het merendeel van de voorgestelde opties positief te reageren, maar de scores liggen globaal gezien beduidend lager dan bij de vraag i.v.m. zoekopdrachten (7.4.3.3.2). Er werden ook meer negatieve scores gegeven. Respondenten hoefden niet voor alle voorstellen een quotering te geven, maar deden dat overwegend toch. Elke optie uit de lijst met voorstellen kreeg van minimaal 83 respondenten een quotering, de andere opties kregen 84 of 85 quoteringen. Positieve en negatieve stemmen werden opnieuw gepolariseerd met een positief en een negatief percentage. De berekening gebeurde op de manier die is beschreven in alinea 3.3.3.

Tabel 23

Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = strongly disagree / 10 = strongly agree.

To be able to do my own kind of research, it is important that a digital archive of letters contains...

Answer options	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Response Count	Pos. / Neg.
Annotations to the letters	1	1	1	1	2	3	5	14	12	44	84	+ 83,3% - 3,6%
Biographical information about persons whose names are mentioned in the letters	1	2	2	0	4	2	4	16	19	34	84	+ 82,1% - 5,9%
Introduction to and (literary-) historical contextualization of the letters	0	2	2	0	3	8	11	15	13	31	85	+ 69,4% - 4,7%
Diplomatic transcriptions of the letters (showing deletions, additions etc.)	3	1	5	2	6	3	7	8	6	44	85	+ 68,2% - 10,6%

A user manual about the archive en technical documentation	3	2	1	4	6	8	5	10	18	27	84	+ 65,5% - 7,1%
Pictures of the letters (Facsimile)	1	2	4	2	7	6	7	15	6	33	83	+ 65,1% - 8,4%
A reading text of the letters (not showing deletions, additions etc.)	7	1	7	4	6	5	2	7	9	37	85	+ 62,3% - 17,6%
Physical and bibliographical description of the letters	1	3	4	3	9	4	9	10	7	33	83	+ 60,2% - 9,6%
XML encoding of the letters	8	2	7	4	12	4	9	11	3	25	85	+ 45,9% - 20,0%
Tools to add my own notes and commentary to the letters	5	2	9	5	9	4	13	9	7	21	84	+ 44,0% - 19,0%
Statistical analysis of the letters	7	2	6	5	21	9	13	12	2	8	85	+ 25,9% - 17,6%
Modernised (e.g. respelled) version of the letters	23	6	10	4	11	8	7	7	2	7	85	+ 18,8% - 45,9%
Other											8	
Answered question											Max. 85	

De hoogste positieve score bedraagt + 83,3%. Die score werd gegeven aan de optie 'annotaties bij de brieven'. Dat element van een brieveneditie wordt dus als het meest noodzakelijk beschouwd om wetenschappelijk onderzoek te kunnen voeren, beduidend belangrijker zelfs dan een 'diplomatische transcriptie van de brieven' (+ 68,2%) of een 'leestekst van de brieven' (+ 62,3%). De enige andere optie die een positieve score van meer dan 80% behaalde, was 'biografische informatie over personen die in de brieven worden genoemd' (+ 82,1%).⁴¹ Markant is nog dat behalve 'annotaties bij de brieven' en 'biografische informatie over personen die in de brieven worden genoemd' geen enkele optie door meer dan 70% van de respondenten als ronduit noodzakelijk werd beschouwd. De enige optie die in de buurt van dat percentage komt is de 'introdunctie tot en (literair-)historische

⁴¹ Opvallend is wel dat voor deze optie slechts door 34 respondenten met een 10 werd gequoteerd, tegenover 16 die 'slechts' een 8 gaven. Ter vergelijking: 'annotaties bij de brieven' en 'diplomatische transcripties van de brieven' kregen van 44 respondenten een 10, tegenover respectievelijk 14 en (slechts) acht keer 8 als quoterings.

contextualisering van de brieven' (+ 69,4%). Lagere positieve scores werden gegeven aan 'afbeeldingen van de brieven (facsimile)' (+ 65,1%) en 'fysieke en bibliografische beschrijving van de brieven' (+ 60,2%); de resterende opties konden zelfs geen meerderheid van de respondenten overtuigen. Tekenend zijn de bijzonder lage positieve scores voor 'XML codering van de brieven' (+ 45,9%), 'tools om mijn eigen notities en commentaar aan de brieven toe te voegen' (+ 44,0%), en vooral voor de opties 'statistische analyse van de brieven' (+ 25,9%),⁴² en 'gemoderniseerde (b.v. herspelde) versie van de brieven' (+ 18,8%).

Die laatstgenoemde optie is ook bij de negatieve percentages het meest opvallend: bijna de helft van de respondenten heeft zich negatief over die optie uitgesproken (- 45,9%), en 23 respondenten gaven deze optie zelfs slechts een 1 als quotering. Andere opties met een negatieve quotering van meer dan 15% zijn de 'leestekst van de brieven' (- 17,6%), 'statistische analyse van de brieven' (- 17,6%), 'tools om mijn eigen notities en commentaar aan de brieven toe te voegen' (- 19,0%) en 'XML codering van de brieven' (- 20,0%).

Respondenten konden ook eigen elementen aan de lijst toevoegen, maar van die mogelijkheid werd maar weinig gebruik gemaakt. Elementen die toch genoemd werden zijn kruisverwijzingen tussen de brieven, informatie over metadata, een editieverantwoording, de mogelijkheid om eigen *tools* voor tekst-analyse aan de editie toe te voegen en tekstverwerkingssoftware om de aangeboden tekst zelf aan te passen.

7.4.3.4. Digitale brievenedities i.v.m. een tijdschrift

7.4.3.4.1. Extra componenten

Met de vraag die de voorgaande tabel opleverde werd gepeild naar het nut van enkele elementen die relatief gebruikelijk zijn in (digitale) brievenedities. De volgende vraag peilde naar het eventuele nut van een viertal extra componenten die specifiek aan de editie van de correspondentie i.v.m. een (literair of ander) tijdschrift kunnen worden toegevoegd. Opnieuw werd een puntensysteem van 1 tot 10 gehanteerd, volgens het systeem dat in alinea 7.4.3.3.2. is beschreven.

De gesuggereerde extra componenten die in deze vraag worden voorgesteld, blijken (nog) minder respondenten aan te spreken dan in de vorige vraag het geval was. Respondenten hoefden opnieuw

⁴² Liefst 21 respondenten (24,7%) quoteerden deze optie met een 5. Mogelijk wijst het op een gebrekkig begrip van de inderdaad misschien nogal cryptische beschrijving van wat in feite bedoeld werd, m.n. stilistisch, linguïstisch en andere soorten van statistisch onderzoek dat op basis van interne coderingen kan worden verricht. Voorbeelden van dergelijk onderzoek zijn o.m. te vinden bij Hoover (2007 en 2009). *Tools* voor allerlei vormen van statistische analyse in tekstcorpora worden o.m. verzameld op de TAPoR-website ('Text Analysis Portal for Research'). Zie <<http://tapor.ualberta.ca/>> [15 december 2010].

niet voor alle opties een quoterings te geven, maar ook nu deden 83 tot 85 personen dat toch. De berekening van de scores gebeurde op de manier die is beschreven in alinea 7.4.3.3.2.

Tabel 24

Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = strongly disagree / 10 = strongly agree.

**If the letters in a digital archive deal with a literary or other journal,
I think the following components are necessary to use it for new research:**

Answer Options	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Response Count	Pos. / Neg.
A table of contents of the journal	2	0	5	2	8	5	8	10	6	37	83	+ 63,8% - 8,4%
Searchable HTML version of all the volumes of the journal	3	1	7	2	7	6	8	10	14	26	84	+ 59,5% - 13,1%
A timeline highlighting important moments i.t. history o.t. journal	7	3	8	4	10	8	15	11	9	10	85	+ 35,3% - 21,2%
Facsimile pictures of all the volumes of the journal	7	2	8	5	9	11	15	4	4	19	84	+ 32,1% - 20,2%
Other											10	
Answered question											Max. 85	

De 'extra' component die de hoogste positieve score behaalde, was 'een inhoudstafel van het tijdschrift' (+ 63,8%). De enige andere optie met een (niete) meerderheid aan positieve scores, is 'een doorzoekbare HTML-versie van alle nummers van het tijdschrift' (+ 59,5%). De andere twee opties, 'Facsimile afbeeldingen van alle nummers van het tijdschrift' (- 20,2%) en 'een tijdlijn met de belangrijkste momenten in de geschiedenis van het tijdschrift' (- 21,2%) kregen dan wel vrij lage negatieve quoterings, maar de opvallend lage scores aan het positieve eind van het spectrum (resp. + 32,1% en + 35,3%) en vooral de hoge scores in de (als niet-significant geïnterpreteerde) middenmoot verraden dat deze opties de respondenten eigenlijk koud laten.

7.4.3.4.2. Geprefereerd medium voor publicatie

85 respondenten beantwoordden de vraag uit de enquête i.v.m. het digitale publicatiemedium van hun voorkeur. Een duidelijke meerderheid (72,9%) kiest ervoor om een digitale collectie van brieven op het internet te raadplegen. CD's en DVD's kunnen op weinig gegadigden rekenen: slechts 2 proefpersonen (2,4%) kiezen ervoor. De brieven downloaden naar de harde schijf van de eigen computer lijkt evenmin een aantrekkelijke methode: amper negen ondervraagden (10,6%) verkiest de methode. Voor twaalf proefpersonen (14,1%) maakt het ten slotte niet uit hoe of waar ze de brieven kunnen raadplegen.

Tabel 25
Complete the next sentence.
I would rather use a digitale archive of letters...

Answer Options	Response Percent	Response Count
On the Internet (Online)	72,9%	62
On the hard drive of my computer (Download)	10,6%	9
On a CD or DVD	2,4%	2
I do not care	14,1%	12
	answered question	85

7.4.3.4.3. Bron voor onderzoek

Een cruciaal onderdeel van de USER Survey betreft de vraag naar het soort onderzoek dat respondenten met een digitale brieveneditie i.v.m. een (literair of ander soort) tijdschrift wensen te voeren. Om daar een beeld van te krijgen werd enerzijds een lijst van mogelijke onderzoeksvragen opgesteld waarvan de deelnemers (met 'ja' of 'nee') dienden te beoordelen of ze al dan niet tot hun eigen onderzoekspraktijk behoorden. Anderzijds werd de respondenten ook de mogelijkheid geboden om zelf de specificiteit van hun onderzoek te definiëren en op die manier onderzoeksvragen aan de lijst toe te voegen (zie 7.4.3.4.4.).

In de lijst met mogelijke onderzoeksvragen werd het digitale brieven corpus zowel als bron van objectieve als van subjectieve informatie voorgesteld. Objectief vast te stellen gegevens zijn bijvoorbeeld elementen i.v.m. de 'interne dynamiek van het tijdschrift (onderlinge relaties tussen

betrokkenen, productieproces,...)', 'netwerken en relaties tussen het ene tijdschrift en het andere',⁴³ de 'achtergrond van de bijdragen die in het tijdschrift verschenen zijn' en de 'datering en chronologie van bepaalde feiten'. Subjectieve informatie die expliciet of impliciet in de brieven kan worden teruggevonden, kan o.m. te maken hebben met 'wat de betrokkenen over externe personen en tijdschriften dachten'. Daarnaast werd in de lijst met mogelijke onderzoeksdomeinen ook de studie van de brief als specifiek communicatief medium voorgesteld, net als linguïstisch onderzoek ('de taal die in de tijd van het tijdschrift werd gehanteerd') en de studie van de digitale editie als wetenschappelijk publicatiemedium ('digitale brieven corpora in het algemeen').

Het vaststellen en verifiëren van objectieve feiten blijkt een belangrijke reden om brieven corpora i.v.m. tijdschriften te consulteren. Het vaststellen en verifiëren van de datering en chronologie van bepaalde feiten kreeg de meeste 'ja'-scores (59 op 83 respondenten of 71,1%). Ook de interne dynamiek van het tijdschrift (61,2%), het netwerk binnen en buiten het tijdschrift (61,9%), de context i.v.m. bepaalde bijdragen die in het tijdschrift zijn verschenen (61,9%) en de meer subjectieve informatie over de mening van betrokkenen over andere personen en tijdschriften (61,2%) worden door een meerderheid van de respondenten als interessante onderzoeksmogelijkheden beschouwd. Dat geldt niet voor drie resterende opties, die meer 'nee'- dan 'ja'-stemmen kregen toebedeeld. Van die drie appelleert het onderzoek naar de brief als communicatiemedium duidelijk het minste aan de respondenten, want deze optie kreeg de laagste 'ja'-score (32,94%), de hoogste 'nee'-score (37,6%) en werd ook het vaakst irrelevant genoemd (29,4%).

Tabel 26

Please evaluate the following statements.

If I would use a digital archive of letters to do research about a literary (or other) journal, the focus of my research would probably be...

Answer Options	Yes	No	No opinion / Not relevant	Response Count
Finding evidence for dates and chronology of certain facts	59 (71,1%)	10 (12,0%)	14 (16,9%)	83
Background information on the articles and contributions in the journal	52 (61,9%)	10 (11,9%)	22 (26,2%)	84
Network analysis: relations between this journal and other journals (letters as an objective source for statistical information)	52 (61,9%)	10 (11,9%)	22 (26,2%)	84

⁴³ I.v.m. *Van Nu en Straks* werd onderzoek over dergelijke netwerken recent nog gepubliceerd door Verbruggen (2009).

Finding evidence for what editors and others involved in the journal thought of other people and other journals (letters as a subjective source of information)	52 (61,2%)	11 (12,9%)	22 (25,9%)	85
Its internal dynamics (relations between editors and writers, production of the journal etc.)	52 (61,2%)	8 (9,4%)	25 (29,4%)	85
Digital archives of letters (construction, encoding, interface etc.)	40 (47,0%)	24 (28,2%)	21 (24,7%)	85
Correspondence as a communication medium (structure, style etc.)	38 (44,7%)	22 (25,9%)	25 (29,4%)	85
The language that is/was used when the journal is/was published	28 (32,9%)	32 (37,6%)	25 (29,4%)	85
Other				3
Answered question				Max. 85

7.4.3.4.4. Aard en doel: 'Use Cases'

Zoals in de meeste literatuur over het ontwerp van wetenschappelijke enquêtes wordt geadviseerd,⁴⁴ bevat de USER Survey ook een open vraag. Dergelijke vragen voorzien de respondent niet van vooraf vastgelegde antwoorden om uit te selecteren, maar vereisen een antwoord in de vrije formulering van de respondent zelf.⁴⁵ De analyse van de antwoorden die open vragen opleveren, is vaak moeilijk en tijdrovend (Brace 2008: 53) en bovendien een onvermijdelijk interpretatieve bezigheid, waardoor het de betrouwbaarheid en validiteit van de resultaten in gevaar kan brengen (Jackson & Trochim 2002: 307). De voordelen van open vragen wegen echter vaak zwaarder door dan de nadelen. Ze laten respondenten toe om thema's aan bod te brengen die voor henzelf (en dus niet voor de ondervrager) van belang zijn, waardoor nieuwe ideeën over bepaalde topics ontstaan, de positie van de respondenten duidelijker wordt en bepaalde thema's gedetailleerder en diepgaander aan bod kunnen komen.⁴⁶

In de USER Survey werd aan de respondenten gevraagd welk soort onderzoek zij aan de hand van een digitale brieveneditie of een digitaal brieven corpus willen uitvoeren, en wat voor onderzoeksvragen zij m.a.w. aan de hand van een digitale brieveneditie of digitaal brieven corpus

⁴⁴ Zie o.m. Babbie (1990), Bordens (2008), Brace (2008) en Punch (2003).

⁴⁵ Dergelijke vragen worden 'open-ended', 'unstructured' of 'free-response' genoemd. Zie Brace (2008: 51).

⁴⁶ Geparafraseerd uit Instructional Assessment Resources (2007), meer bepaald de pagina 'Types of Survey Questions'; zie <<http://tinyurl.com/34d2kk4>> [6 juli 2010].

beantwoord willen zien. De respondenten hoefden zich niet te bekommeren om de vraag of hun verlangens wat dat betreft technisch of technologisch realiseerbaar waren.

Voor de analyse van de (zeer diverse) antwoorden op deze vraag werd een methode gehanteerd die in grote mate geïnspireerd is op wat Jackson en Trochim (2002) 'concept mapping' noemen.⁴⁷ Die methode bleek voor de open vraag in de USER Survey erg nuttig, omdat de participanten *grosso modo* op twee verschillende manieren op de open vraag hebben geantwoord. Enerzijds bevatten enkele reacties informatie over de aard van het digitale brievencorpus dat noodzakelijk zou zijn om bepaalde onderzoeksvragen te behandelen. Die antwoorden behoren tot categorie A. Anderzijds zijn er de reacties die informatie bevatten over de aard van het onderzoek dat de participanten met het beoogde digitale brievencorpus wensen te voeren. Die antwoorden werden in categorie B ondergebracht. Een derde categorie (C) bevat ten slotte de zinledige of irrelevante reacties van respondenten.

In een bepaald opzicht valt de open vraag in de USER Survey te beschouwen als een manier om zgn. 'use cases' van een digitale brieveneditie te onderscheiden. ICT-ontwikkelaars beschrijven 'use cases' om de diverse behoeften ('requirements') van verscheidene 'actoren' t.o.v. een computersysteem te beschrijven.⁴⁸ De term werd bedacht door de Zweeds informaticus Ivar Jacobson.⁴⁹ Terwijl de antwoorden in categorie A op een meer algemene manier de 'functionele requirements' van een digitale brieveneditie beschrijven, zijn de antwoorden in categorie B een meer specifieke invulling van die 'requirements', omdat ze de aard van de verscheidene 'uses' onderverdelen in diverse disciplines binnen de humane wetenschappen.⁵⁰

⁴⁷ Jackson & Trochim (2002) beschrijven 'concept mapping' als een alternatieve techniek om teksten te analyseren, die specifiek voordelen biedt voor het verwerken van open vragen in een enquête: 'By blending the strengths of existing text analysis techniques and coupling them with the use of advanced multivariate statistical methods, concept mapping offers organizational researchers a way to code and represent meaning in text data based on respondent input with considerable savings in analysis time and improvement in analytic rigor. Concept mapping can be used to develop coding schemes and/or reexamine existing theoretical coding schemes, to develop follow-up interview questions and closed-ended scale items and to represent the diversity and dimensionality in meaning through analysis of the entire sample as well as assessment of subgroup differences' (Jackson & Trochim 2002: 308). 'Concept mapping' blijft hoe dan ook een interpretatieve en dus subjectieve manier om tekst te analyseren, maar ze biedt het voordeel dat ze twee manieren combineert om die tekst te benaderen, m.n. de woord-gerichte ('word-based') en de code-gerichte ('code-based') benadering: 'It is similar to word-based approaches in that it allows for visual representation of conceptual similarities through statistical mapping, but different in that it retains context by using intact respondent statements as unit of analysis instead of words. It is similar to code-based approaches because it allows human judgment to cluster these similarities thematically, but different in that it uses statistical analysis based on respondent judgments (rather than being researcher-driven) as a basis for those decisions. The role that theory plays in informing (or biasing, as it may be) the concept mapping analysis depends on decisions made by the researcher at each stage of the analysis (e.g., in creating units, choosing sorters, and finishing the cluster analysis solution)' (Jackson & Trochim 2002: 312).

⁴⁸ Zie Leffingwell & Widrig (2000: 21): 'Most simply, a use case describes a sequence of actions a system performs that yields a result of value to a particular actor'.

⁴⁹ Zie Jacobson (1992) en Jacobson & Wei (2005). Zie ook Bittner & Spence (2003) en Randolph (2004).

⁵⁰ Een manier om alle 'use cases' te beschrijven die door de respondenten werden geformuleerd, is door gebruik te maken van UML (Unified Modeling Language). UML is sinds 1997 een standaardtaal om de noodzakelijke elementen ('requirements') van een softwaresysteem (of een ander systeem dat ten dienste staat van een gebruiker) te

85 participanten hebben de open vraag beantwoord: 48 in de Engelstalige versie, 37 in de Nederlandstalige versie. Hieronder volgt een overzicht van de drie categorieën waarin de antwoorden zijn onderverdeeld. Naast elke hoofdcategorie staat tussen vierkante haken het totale aantal antwoorden vermeld. Voor de subcategorieën wordt dat getal in procenten omgerekend.⁵¹

A) Informatie over de aard van het corpus [75]

Soort informatie	Response Percent	Response Count
Geavanceerd zoeken naar specifieke topics (analyse van gecodeerde data)	53,3%	40
Eenvoudig zoeken op woordniveau (toegang tot tekstrepresentatie)	36,0%	27
Opmerkingen over concrete uitwerking en wetenschappelijke ondersteuning	10,7%	8

B) Informatie over de aard van het onderzoek [82]

Soort informatie	Response Percent	Response Count
(Sociaal-)Historisch onderzoek (en netwerk-analyse)	37,8%	31
(Socio-)Linguïstisch onderzoek (en discours-analyse)	25,6%	21
Kunst- en literair-historisch onderzoek	14,6%	12
Tekstgenetisch, tekstkritisch en paleografisch bronnenonderzoek	14,6%	12
Technologisch onderzoek	4,9%	4
Onderzoek i.v.m. de brief als specifiek communicatiemedium	2,4%	2

C) Geen antwoord / niet relevant [10]

beschrijven, te documenteren en te visualiseren. UML wordt ontwikkeld en beheerd door de Object Management Group, een internationaal non-profit consortium voor de computer industrie. Zie <<http://www.uml.org/>> en <<http://www.omg.org/>> [10 juli 2010].

⁵¹ Het percentage dat bij de subcategorieën vermeld staat, geeft de verhouding weer van die subcategorie ten opzichte van het aantal antwoorden in de hoofdcategorie, en dus niet ten opzichte van het aantal respondenten die de open vraag heeft beantwoord. Dat laatste is hier irrelevant, omdat bepaalde antwoorden in meerdere categorieën tegelijk zijn opgenomen.

De volledige lijst met alle antwoorden is achteraan in dit proefschrift (als bijlage 2) opgenomen. Nogal wat antwoorden bevatten diverse soorten informatie, waardoor ze tot verscheidene (sub)categorieën tegelijk behoren. In het systeem van 'concept mapping' dat hier is toegepast, zijn die antwoorden wel degelijk ook in twee of meer (sub)categorieën opgenomen.⁵²

Belangrijk voor de verdere analyse van de resultaten die uit de USER Survey zijn voortgekomen, is het aantal antwoorden dat in elke categorie is opgenomen. De voornaamste vaststelling in categorie A is dat de antwoorden die een geavanceerde zoekfunctie (en dus een grondige codering van het tekstmateriaal) veronderstellen (53,3%) talrijker zijn dan de antwoorden die een eenvoudige toegang tot de tekst impliceren en dus uitgaan van een eenvoudige zoekfunctie op woordniveau (36%). In categorie B zijn de antwoorden die verband houden met (sociaal-)historisch onderzoek en netwerk-analyse het talrijkst (37,8%). Ook het (socio-)linguïstisch onderzoek en allerlei vormen van netwerk-analyse scoren relatief hoog (25,6%), terwijl het onderzoek naar de technologische aspecten van het digitale brieven corpus (4,9%) en het onderzoek i.v.m. de brief als specifiek communicatiemedium (2,4%) verwaarloosbare scores opleverden.

⁵² Om de controle op de 'mapping' te vereenvoudigen, zijn de woorden of passages die ervoor zorgen dat ze tot een bepaalde categorie worden gerekend telkens in het vet weergegeven. In de ene categorie zal daardoor b.v. het eerste deel van een bepaald antwoord in het vet zijn weergegeven, in een andere categorie het tweede deel, en in nog een andere categorie eventueel het derde deel.

7.5. Besluit

Zelfs als het uiterst kritische oordeel van Kathryn Sutherland (2009) over de geringe waarde van de huidige digitale tekstedities terecht zou zijn,⁵³ dan nog lijkt een meerderheid van de participanten van het USER-onderzoek helemaal gewonnen voor die nieuwe manier van editeren. Zoals hierboven is beschreven, gaat een ruime meerderheid van de USER-respondenten ervan uit dat ze in de toekomst (ook) digitale edities zullen maken.⁵⁴ Het is bijgevolg van belang om uit studies als de USER Survey conclusies te trekken die niet alleen op particuliere edities (zoals het digitale *Van Nu en Straks*-brievencorpus) van toepassing zijn, maar die ook voor andere digitale (brieven)edities in de toekomst kunnen gelden.⁵⁵ Hieronder wordt daartoe een poging ondernomen.⁵⁶

7.5.1. Meer dan alleen tekst

De resultaten van de USER Survey weerleggen bepaalde conclusies uit Sören Stedings onderzoek (2002) en de Mellon Survey (*cf. supra*), in die zin dat ze duidelijk maken dat digitale brievenedities pas voor een (relatief) groot publiek van humane wetenschappers een geschikte bron voor onderzoek zijn, wanneer ze meer doen dan uitsluitend toegang bieden tot de tekst van de brieven zelf. Net zoals de Mellon Survey een 'surprisingly broad' spectrum van onderzoeksbehoeften signaleerde (Women Writers Project 1999), blijkt ook het totale gamma van mogelijke onderzoeksvragen die met een brievencorpus kunnen worden behandeld erg divers. Zelfs wanneer

⁵³ Sutherland (2009: 22) oordeelt dat digitale edities op dit moment voorlopig nog een geringe waarde hebben, maar ziet dat niet noodzakelijk als een probleem: 'That need not be a problem if, for the present, we see them as restrictedly useful depositories of data and generators of print editions. For most reading and scholarly purposes the stable or stabilized paper text is currently not only sufficient, it is best.'

⁵⁴ Zie 7.4.2.3.

⁵⁵ Scheibe (1998: 82) merkt weliswaar op dat het belang van studies zoals Winfried Woeslers onderzoek naar algemeen geldende editiepraktijken voor brieveneditoren (zie Woesler 1988) niet hoeft te worden overdreven, omdat 'sie belegen und beweisen nur, daß auf einem wissenschaftlichen Gebiet keine Mehrheitsentscheidungen annehmbar sind, sondern daß auf Grund des vorliegenden Materials (also der Überlieferung) und auf Grund der speziellen Arbeitsweise eines Autors jene Form für die Wiedergabe des Materials gefunden (und durchgesetzt) werden muß, die ihnen adäquat ist'. Niettemin hebben verscheidene (brieven)editoren zelf herhaaldelijk het verlangen geformuleerd om over bepaalde richtlijnen, aanwijzingen of afspraken te kunnen beschikken. Deprez (1990: 341) liet b.v. precies naar aanleiding van Woeslers onderzoek een dergelijke verzuchting horen: '[D]e literair-historici hopen op een overeenkomst, waarin wij samen met de historici tot stevige afspraken kunnen komen, waardoor de theorie en de praktijk van de brieveneditie wordt vastgelegd en waarover wij wellicht in een nabije toekomst ten bate van aanstaande onderzoekers op dit terrein een samenvattende tekst met regels of raadgevingen kunnen opstellen en verspreiden, zoals Woesler het met succes in 1988 voor Duitsland heeft gedaan'. Een vergelijkbaar verzoek is ook bij T'Sjoen (2003: 15) terug te vinden: 'Het zou daarom zinvol zijn met het oog op latere brievenuitgaven, die als naslagwerk, documentatie of gewoon als lectuur dienst doen, een vademecum voor de brieveneditor op te stellen.'

⁵⁶ De conclusies uit de USER Survey komen in grote mate overeen met de algemene besluiten uit het onderzoek van Toms & Flora (2006) i.v.m. de methoden die binnen de geesteswetenschappen worden aangewend om onderzoek te voeren. Toms & Flora onderscheiden vijf 'types of services' waaraan menswetenschappers binnen de context van 'digital libraries' nood blijken te hebben: 'Provision for collaboration and communication among colleagues', 'Presentation of texts', 'Access to primary text', 'Access to secondary resources' en 'Access to text-analysis tools'.

de respondenten zelf oordelen dat eenvoudige toegang tot digitale teksten voor hen eigenlijk primeert, blijkt uit meer gerichte vragen dat ze voor het soort onderzoek dat ze met die teksten willen voeren in feite meer nodig hebben dan alleen een digitale representatie van die teksten.

7.5.2. Diepgaande codering noodzakelijk

Wie met een digitaal brievenkorpus niet alleen zijn of haar eigen onderzoek hoopt te stimuleren, maar ook tegemoet wil komen aan de erg diverse onderzoeksvragen die blijkbaar binnen andere disciplines van de menswetenschappen bestaan, zal die brieven van een diepgaande codering moeten voorzien. De brieven, d.w.z. de eigenlijke *content* van het corpus, dienen m.a.w. met allerlei semantische, structurele en inhoudelijke informatie te worden verrijkt. Een dergelijke codering is echter alleen zinvol als ze in een codeerschema is opgemaakt dat internationaal als standaard wordt gehanteerd voor de wetenschappelijke bewaring, verwerking, uitwisseling en publicatie van menswetenschappelijke bronnen.

7.5.3. Eén digitaal corpus, meerdere edities

Uit een grondig gecodeerd corpus van digitale brieven kunnen verscheidene (soorten) edities worden gegenereerd. Volgens de resultaten van de USER Survey is de aard van het soort onderzoek dat een divers publiek van humane wetenschappers met een digitaal brievenkorpus wenst te voeren even divers als de verscheidene disciplines binnen de menswetenschappen zelf. Om een rijk en divers onderzoek mogelijk te maken zonder het werk van specifieke doelgroepen te belasten met allerlei overbodige zoekmogelijkheden of informatie, moeten gebruikers een gepersonaliseerde editie uit het grotere corpus kunnen destilleren.

Enerzijds moeten gebruikers binnen het grote brievenkorpus kleinere deelcollecties kunnen afbakenen waarin alleen die bronnen voorkomen die voor hun eigen onderzoek relevant zijn, anderzijds moet het hen mogelijk worden gemaakt om bijvoorbeeld te kiezen uit de diplomatische of de tekstkritische transcriptie van de brieven, de neerslag van de tekst met of zonder weergave van de onderliggende codering, enz. Hoe meer de verschijningsvorm van digitale corpora op de specifieke behoeften van de onderzoeker afgestemd kan worden, hoe groter de waarschijnlijkheid dat die onderzoeker het corpus ook echt als werkinstrument zal hanteren.

7.5.4. Arbeidsintensief, complex, tijdrovend en duur

Het samenstellen van een digitaal brievenkorpus dat aan de hierboven genoemde voorwaarden voldoet, zal noodzakelijkerwijs een arbeidsintensieve, tijdrovende en bijgevolg dure aangelegenheid zijn. Tegelijk een oorzaak en een gevolg daarvan is dat de digitale onderzoeks-, werk-, en publicatie-omgeving *de facto* voor editeurs nog maar weinig gelegenheid biedt om solitair met bronnen aan de slag te gaan. Terwijl de teksteditie in het verleden nog soms werd beoefend door wetenschappers die vanuit een zuiver filologisch, literatuurwetenschappelijk of literair-historisch standpunt opereerden, is het om een wetenschappelijk verantwoorde digitale editie te kunnen voorbereiden een *conditio sine qua non* geworden om zich gedeeltelijk om te scholen of zich althans vertrouwd te maken met de basisprincipes en -methoden uit de steeds diverser wordende discipline van de *Digital Humanities*.

Daarnaast is ook een samenwerking met allerlei onderzoekers uit die discipline niet alleen opportuun, maar zelfs noodzakelijk. Gegroepeerde samenwerkingsverbanden die uitstijgen boven de grenzen van de diverse vakgroepen aan de universiteiten, zullen als gevolg daarvan wellicht spontaan ontstaan.⁵⁷ Niettemin lijken structureel ingebedde afdelingen met het oog op digitaal menswetenschappelijk onderzoek nog een betere keuze.⁵⁸

7.5.5. Juridische complexiteit

Door de noodzakelijke samenwerking van allerlei onderzoekers die in een bepaalde fase aan een digitaal brievenkorpus of een digitale brieveneditie meewerken, zijn digitale brieven corpora juridisch gezien complexe publicatiemedia, aangezien alle betrokkenen voor hun deel van het

⁵⁷ Aan de Universiteit Antwerpen worden momenteel al enkele menswetenschappelijke projecten met een gemeenschappelijke interesse in het gebruik van de computer als onderzoeksinstrument gegroepeerd. Die groepering gebeurt er onder de noemer 'digitale geletterdheid'. De projecten omvatten onderzoek uit de linguïstiek, de letterkunde, de theater- en de filmwetenschap. Zie <http://www.ua.ac.be/main.aspx?c=*FACLW&n=70515> voor een overzicht [10 juli 2010].

⁵⁸ Voorbeelden daarvan zijn het 'Center for Digital Humanities' aan de UCLA (<<http://www.cdh.ucla.edu/>>), het 'Centre for Digital Humanities' aan University College London (<<http://www.ucl.ac.uk/dh/>>), het 'Maryland Institute for Technology in the Humanities' aan de University of Maryland (<<http://mith.umd.edu/>>), het 'Centre for Computing in the Humanities' aan King's College London (<<http://www.kcl.ac.uk/schools/humanities/depts/cch/>>), het 'Kompetenzzentrum für elektronische Erschließungs- und Publikationsverfahren in den Geisteswissenschaften' aan de Universität Trier (<<http://germazope.uni-trier.de/Projects/KoZe2>>) en het 'Center for Digital Research in the Humanities' aan de University of Nebraska-Lincoln (<<http://cdrh.unl.edu/>>) [alle links laatst geopend op 10 juli 2010]. Een overzicht van meer dan tweehonderd gelijkaardige centra over de hele wereld is te vinden via 'centerNet': <<http://digitalhumanities.org/centerNet/>> [7 december 2010]. In ons taalgebied vervullen het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie en het Huygens Instituut een gelijkaardige functie als de genoemde centra. Beide instituten zijn niet aan een universiteit verbonden maar aan een academie (resp. de KANTL en de KNAW). Die situatie is zeker verdedigbaar, alleen dient met name het CTB wel te worden uitgebreid (en dus beter gefinancierd), wil het zijn rol als Vlaams expertisecentrum inzake *Digital Humanities* blijven waarmaken.

eindproduct over auteursrechten (kunnen) beschikken. Zoals elders in dit proefschrift wordt beschreven,⁵⁹ staat de complexe juridische context waarbinnen een brieveneditie tot stand komt, onder druk. De digitale onderzoeks- en publicatie-omgeving zal die situatie nog meer in de hand werken.

7.5.6. Credibiliteit

Een grondige codering van digitale brieven volgens het schema van een internationale standaardtaal (zoals TEI / XML) en een expliciete verantwoording daarvan (met duidelijke vermelding en controleerbaarheid van de gemaakte editorische keuzes), kan ook een positief effect hebben op de wetenschappelijke credibiliteit van digitale publicaties, die zowel door de Mellon Survey als door Zhang (1999) problematisch wordt genoemd. Indien digitale brievenedities en -corpora zouden resulteren uit werk dat aan structureel ingebedde centra voor menswetenschappelijk onderzoek o.b.v. de computer wordt uitgevoerd (zie 7.5.4.), dan zou dat eveneens een gunstig effect kunnen hebben op het vooralsnog bestaande gebrek aan wetenschappelijke geloofwaardigheid waarmee digitale bronnen te kampen hebben.

⁵⁹ Zie hoofdstuk 4.

Hoofdstuk 8

Context en toelichting bij de codering van het *Van Nu en Straks*-brievencorpus 'Digital Archive of Letters in Flanders' (DALF)

Er is alleen het voordeel,
dat, waar ook, de volledige bekende brievenproductie
van heel wat figuren simultaan toegankelijk zal zijn,
wat iedereen ontzaglijk veel tijd en moeite sparen zal
en het werk van de wetenschap bevorderen zal.
(Schmook 1949: 40).

Zonder het zelf te beseffen tekende Ger Schmook (1898-1985), de voormalige conservator van het instituut dat vandaag het Letterenhuis wordt genoemd,¹ al in 1948 de krijtlijnen uit voor een langdurig project dat vanaf 2002 door het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie zou worden uitgevoerd (Vanhoutte 2003: *passim*).² Dat project, waarvan ook het brievencorpus rond *Van Nu en Straks* deel uitmaakt, beoogt een digitaal archief van duizenden brieven die tijdens de negentiende en twintigste eeuw door Vlaamse schrijvers zijn geschreven.³ Vanwege de ambitie om ook iets te kunnen betekenen voor gelijkaardig onderzoek en editiewerk in een internationale context kreeg het project een Engelstalige naam mee: 'Digital Archive of Letters in Flanders' (DALF). In dit hoofdstuk wordt eerst beschreven hoe en waarom DALF is ontstaan en hoe het technisch is opgevat. Nadien volgt een gedetailleerd overzicht van de manier waarop de brieven in het corpus rond *Van Nu en Straks* van *markup* zijn voorzien.

8.1. DALF: Context en opzet

Als lid van de Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde hield Schmook in november 1948

-
- 1 Nadat het in 1933 als 'Museum van de Vlaamse Letterkunde' was gesticht, werd het instituut in 1945 herdoopt tot het 'Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven' (AMVC). Schmook was conservator van het AMVC sinds 1938. In 2002 kreeg het Letterenhuis zijn huidige naam. Zie Debergh (2008).
 - 2 Het plan van Schmook dat hier ter sprake komt, komt ook uitgebreid aan bod bij Vanhoutte (2003) en Van den Branden & Vanhoutte (2004a).
 - 3 In het oorspronkelijke plan om een dergelijk archief tot stand te brengen is er ook sprake van de brieven van Vlaamse componisten, die er eveneens in zouden worden ondergebracht. De reden daarvoor is dat het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie, waar DALF werd bedacht en ontwikkeld, aanvankelijk (2000) was gestart als studiecentrum dat wetenschappelijk onderzoek zou voeren met betrekking tot het literaire erfgoed van Vlaanderen en tegelijk ook het Vlaamse muzikale erfgoed zou bestuderen. Met de oprichting (in 2002) van 'Resonant - Vlaams Muzikaal Erfgoed', een 'netwerkorganisatie die het muzikaal erfgoed in Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in kaart brengt, de zorg voor het behoud ervan stimuleert en het op een innovatieve wijze ontsluit en opnieuw bekend maakt', verdween de zorg voor het muzikale erfgoed (in 2003) uit de opdracht van het CTB. I.v.m. 'Resonant', zie <<http://www.muzikaalerfgoed.be/>> [10 december 2010].

een pleidooi voor de leden van dat instituut om hen ervan te overtuigen dat er dringend werk moest worden gemaakt van (minstens) een degelijke inventaris van de verspreid bewaarde brieven van Vlaamse auteurs en (liefst ook) een verzameling van diplomatische afschriften van die brieven. Over de manier waarop dat diende te gebeuren had Schmook zeer concreet uitgewerkte ideeën en voorstellen, die hij in zijn toespraak tot zijn collega's van de Academie gedetailleerd uit de doeken heeft gedaan.⁴ Onder meer omdat de leden vreesden voor de privacy van de betrokken auteurs is het ambitieuze plan van Schmook niet doorgegaan, een beslissing die hem zelf diep heeft ontgoocheld en die binnen de Academie nog voor een geanimeerde interne discussie heeft gezorgd.⁵

De gelijkenissen tussen de plannen van Ger Schmook en de manier waarop het *Digital Archive of Letters in Flanders* is opgevat, zijn treffend. Zoals Schmook een steeds aangroeiende collectie van (afschriften van) literair-historische brieven wilde aanleggen, zo is DALF bedoeld als een soort container waarin talloze digitale brieven corpora en -edities zijn ondergebracht. Ook methodologisch zijn er overeenkomsten. Schmook (1949) streefde naar een zo homogeen mogelijk brievenarchief en oordeelde daarom dat alle brieven op dezelfde manier getranscribeerd moesten worden. In de digitale context is die opvatting te vertalen als de noodzaak om DALF te voorzien van elektronische bestanden die volgens eenzelfde codeerstrategie tot stand zijn gekomen.⁶

De brievenprojecten die door het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie worden uitgevoerd, zorgen voor de eerste en voorlopig voornaamste *input* van DALF, maar bij de start van het project werd ook de hoop uitgesproken dat op termijn 'alle edities van correspondentiemateriaal die als eindverhandelingen aan onze Vlaamse universiteiten worden voorgelegd' aan het digitale archief zouden worden toegevoegd (Vanhoutte 2003: 147). Opdat die wens werkelijkheid zou worden, dient ten minste één van twee voorwaarden te zijn vervuld. Ofwel moeten de betrokken promotoren van dergelijke eindverhandelingen zelf over de expertise beschikken om studenten bij de aanvang van hun scripties met de basisprincipes van de DALF-codering vertrouwd te maken, ofwel moeten ze van de voordelen van een dergelijke codering overtuigd zijn opdat ze hun studenten zouden doorverwijzen naar experts die een zekere mate van begeleiding kunnen garanderen. Omdat de discipline van de *Digital Humanities* aan de meeste Vlaamse universiteiten nog niet (structureel) is ingebed of pas hoogstens in haar kinderschoenen staat, is de eerste voorwaarde allerm minst vervuld. Dat de tweede voorwaarde evenmin is voldaan, heeft te maken met het feit dat pas zeer recent – o.m. met de publicatie van dit proefschrift – de eerste (digitale) *output* van DALF zichtbaar is geworden, waardoor de voordelen van de specifieke codering die ermee gepaard gaat vooralsnog

4 De toespraak verscheen het jaar nadien in de *Verslagen en Mededelingen* van de KANTL. Zie Schmook (1949).

5 Zie daarover o.m. Schmook (1961 en 1966), Deprez (1965-1968: I: 3-38), Vanhoutte (2003) en Van den Branden & Vanhoutte (2004a).

6 Cf. *infra*.

louter theoretisch en abstract bleven.

Terwijl de editoren of 'toeleverders' van DALF in de productiefase van hun project op een onderling erg gelijkaardige manier moeten coderen, kan de *output* van hun werk flexibel worden aangepast aan de specifieke eisen van hun eigen onderzoek en/of dat van hun publiek. Zo kunnen hun gecodeerde bronnen 'zowel in *plain vanilla* XML, in gebruikers-gestuurde dynamische on-line edities, als in off-line en klassieke papieren spin-off producten' resulteren (Vanhoutte 2003: 147).⁷

DALF is bedacht en ontwikkeld in de periode dat de vierde versie van de *TEI Guidelines* vigeerde (P4).⁸ In die versie zijn allerlei manieren beschreven om talloze vormkenmerken van bepaalde specifieke tekstsoorten te coderen. Ze omvatten verscheidene apart beschreven *tagsets* voor o.m. proza, poëzie, drama en gesproken tekst. Brieven worden er echter niet (apart) in behandeld.⁹ Bovendien bleek bij de oprichting van het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie, waarin 'de uitgave van brievenmateriaal een essentieel aandeel in het onderzoeksprogramma zou krijgen', dat er in verband met 'de mogelijkheden van de elektronische editie van correspondentiemateriaal uit de 19de en 20ste eeuw [...] bitter weinig onderzoek was verricht' (Van den Branden en Vanhoutte 2004a: 386). Daarom werd binnen het CTB zelf onderzoek gevoerd naar de karakteristieke kenmerken van de brief en is er een theoretisch model uitgewerkt om correspondenties te beschrijven en te transcriberen. Het resultaat daarvan was de DALF DTD, een uitbreiding van de *TEI Guidelines*, waartoe DALF zich op drie manieren verhoudt:¹⁰

1. Een groot aantal TEI-elementen werd zonder meer overgenomen. Het gebruik van die elementen komt dus volledig overeen met wat in de *TEI Guidelines* (P4) is beschreven.¹¹
2. Een kleiner aantal TEI-elementen werd in een gewijzigde vorm overgenomen, om

7 Zie ook de bemerkingen over 'gegenereerde' digitale edities in (aline 2.2. van) hoofdstuk 2.

8 I.v.m. het *Text Encoding Initiative* en de *TEI Guidelines*, zie hoofdstuk 5. Voor toegang tot de *Guidelines* zelf (P4), zie <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/index.html>> [2 november 2010].

9 Een aantal structuurkenmerken die brieven met andere tekstsoorten gemeen hebben (zoals de aanwezigheid van paragrafen) komt wel aan bod in andere *tagsets*. Ook de codering van bepaalde handschriftelijke bijzonderheden die in brieven maar ook in andere manuscripten voorkomen (zoals deleties en toevoegingen) worden in de *Guidelines* behandeld.

10 Zoals in hoofdstuk 5 is beschreven, zijn het de *TEI Guidelines* zelf die voorzien in de mogelijkheid om te worden uitgebreid. In TEI P4 zijn de details over een dergelijke uitbreiding of aanpassing van de richtlijnen beschreven in hoofdstuk 29. Zie <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/MD.html>> [20 oktober 2010]. I.v.m. DTD's, zie hoofdstuk 5. I.v.m. de DALF DTD, zie <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/DTDfiles.html>> [20 oktober 2010].

11 Meer bepaald gaat het om een basisset die werd geselecteerd uit de TEI *tagsets* voor het coderen van proza en drama, en uit de extra *tagsets* 'linking', 'figures', 'analysis', 'transcr', 'textcrit' en 'names.dat'. Zie Van den Branden & Vanhoutte (2003: II) of <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/DALFDTD.html>> [6 oktober 2010].

aan de specifieke noden van de brieveneditor te kunnen voldoen.¹²

3. Een nog beperkter aantal elementen werd speciaal voor de DALF DTD gedefinieerd, omdat in de *TEI Guidelines* geen suggesties terug te vinden waren om bepaalde brief-specifieke kenmerken te kunnen coderen.¹³

Inspiratie voor de manier waarop de *TEI Guidelines* konden worden aangepast, werd gevonden in twee min of meer gelijkaardige projecten die al eerder waren uitgevoerd. Het eerste was het 'Model Editions Partnership' (MEP), een koepel waaronder oorspronkelijk zeven (en later twaalf) documentaire editieprojecten i.v.m. bronnen met groot belang m.b.t. de Amerikaanse geschiedenis verenigd waren. Die proefprojecten dienden als concrete casussen waaruit men genoeg lessen hoopte te kunnen leren om nadien gezamenlijk een praktisch en theoretisch model te kunnen uitwerken dat als leidraad kon dienen bij het maken van nieuwe elektronische edities van historische bronnen (Sperberg-McQueen & Chesnutt 1996).¹⁴ Ondanks het feit dat door het MEP elementen werden gedefinieerd die ook van nut konden zijn om brieven te documenteren,¹⁵ konden de door dat project opgestelde DTD's niet worden overgenomen, omdat ze in de eerste plaats bedoeld waren om reeds bestaande gedrukte brievenedities te digitaliseren (en dus niet zozeer om handschriftelijke bronnen meteen digitaal te coderen) en vanwege 'an apparent preference for a procedural approach towards their encoding strategy' (Van den Branden & Vanhoutte 2009: 81). De tweede bron van inspiratie was het project 'Manuscript Access through Standards for Electronic Records' (MASTER),¹⁶ dat begin januari 1999 van start ging en tot een online catalogus van de

12 Zie Van den Branden & Vanhoutte (2003: VII): <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/TEImod.html>> [6 oktober 2010].

13 Die bevinden zich voornamelijk in de 'DALF header', het deel van het bestand waarin de metadata zijn verzameld. Met het oog op transparantie is ervoor gekozen om de namen van alle elementen die specifiek voor de codering van brieven werden gedefinieerd te laten beginnen met 'let-'. Zie Van den Branden en Vanhoutte (2009: 86).

14 Zie ook Chesnutt (1995 en 1997). Tot de proefprojecten behoorden o.m. een *Documentary History of the First Federal Congress*, een *Documentary History of the Ratification of the Constitution and the Bill of Rights* en de *Lincoln Legal Papers*. De overkoepelende website van het MEP (<<http://mep.cla.sc.edu/>>) is al enige tijd *offline*, maar de edities die ertoe behoorden zijn wel nog terug te vinden via de websites van de instituten waar ze tot stand kwamen. Zie resp. <<http://www.gwu.edu/~ffcp/>>, <<http://www.wisconsinhistory.org/ratification/>> en <<http://www.papersofabrahamlincoln.org/>> [23 oktober 2010]. De MEP-edities, die in de tweede helft van de jaren 1990 tot stand kwamen, waren binnen de context van de nog zeer jonge discipline van de digitale editiewetenschap pionier-projecten, en alleen al daarom zijn ze waardevolle mijlpalen in de geschiedenis en ontwikkeling van die discipline. De keerzijde van die medaille is echter dat ze nogal wat gebreken vertonen en intussen al lang ingehaald zijn door recentere edities van gelijkaardige documenten. Robinson (2005) oordeelt dat – ondanks de grote en belangrijke inspanningen die door het MEP-project geleverd zijn – 'the MEP does not appear to have shifted the paradigm of American documentary editions from print to digital'.

15 Van den Branden & Vanhoutte (2009: 81) wijzen o.m. op de inspirerende manier waarop het MEP *tags* zijn ontworpen 'for grouping the <sender>, <addressee>, and <dateline> inside a <head> at the top of the edition of the letter in the <body> of the document, the <ps> tag which contains the postscript of a letter, tags for direct and indirect references to names, people, organizations, places, or ships, etc.'

16 De originele website van het MASTER-project is niet meer *online*. Heel wat informatie is echter nog terug te vinden via <<http://xml.coverpages.org/master.html>>. Zie ook de 'Reference Manual for the MASTER Document Type Definition': <http://www.tei-c.org/About/Archive_new/Master/Reference/oldindex.html> [27 oktober 2010].

middeleeuwse handschriften in Europese bibliotheken moest leiden. Dat laatste werd niet tot voltooiing gebracht, al is bijvoorbeeld wel een groot aantal handschriften uit de Bodleian Library van de University of Oxford volgens de MASTER-principes beschreven.¹⁷ Die principes leidden tot het ontwerp van een op XML gebaseerde codeermethode voor het beschrijven van handschriften, die een leemte in TEI P4 opvulde. Net als het MEP-project leidde ook MASTER tot een uitbreiding van de bestaande TEI *tagsets*. Die uitbreiding werd dermate goed bevonden dat ze samen met de voorstellen die uit enkele andere projecten waren gerezen in de huidige (vijfde) versie van de *TEI Guidelines* zijn opgenomen.¹⁸

Om DALF te ontwerpen bleek de TEI-uitbreiding van MASTER een uitstekend vertrekpunt, beter althans dan met de MEP DTD's het geval was. Vooral de uitgebreide codeermogelijkheden wat betreft de metadata in verband met handgeschreven bronnen waren ideaal om in DALF te worden opgenomen (Van den Branden & Vanhoutte 2009: 82).

Met de publicatie van het briefencorpus rond *Van Nu en Straks* wordt de pilootfase van het meerjarige DALF-project afgerond. Door de publicatie van ruim 1.400 gecodeerde brieven i.v.m. *Van Nu en Straks* en de vrijwel gelijktijdig verschenen correspondentie van Stijn Streuvels met zijn Nederlands- en Duitstalige uitgevers, zijn bijna 4.000 brieven in het overkoepelende *Digital Archive of Letters in Flanders* opgenomen.¹⁹ Uiteraard is dat slechts een zeer minieme fractie van het totale aantal brieven dat (alleen nog maar) in het Antwerpse Letterenhuis wordt bewaard.²⁰ Zelfs indien we rekening houden met het feit dat niet alle bronnen in de Antwerpse bewaarinstelling van een even groot literair-historisch belang zijn, en dat niet alle brieven uit die collectie dus een even grondige codering vereisen, is het nog een illusie dat Ger Schmooks ambitieuze plannen dankzij DALF werkelijkheid kunnen worden.

Een eerste reden daarvoor is het feit dat de hoeveelheid brieven die belang hebben voor de Vlaamse literatuurgeschiedenis sinds 1948 uiteraard exponentieel is toegenomen. Een andere reden is de onmiskenbare realiteit dat het maken van een handgeschreven afschrift van een brief veel minder arbeidsintensief is dan het digitaal beschrijven, transcriberen, coderen, inscannen en annoteren van diezelfde brief. Mits een oordeelkundige selectie, enerzijds uit bestaande gedrukte brievenedities (die voor grondiger onderzoek in DALF-bestanden kunnen worden omgezet) en anderzijds uit de

17 Een overzicht is te vinden via <<http://www.bodleian.ox.ac.uk/dept/scwmss/wmss/medieval/browse.htm#15th>> [20 oktober 2010]. Zie ook Burnard, Gartner & Kidd (1997).

18 Het originele MASTER-voorstel: <http://www.tei-c.org/About/Archive_new/Master/Reference/ms.html#msov>. I.v.m. de manier waarop het in TEI P5 is verwerkt, zie <<http://www.tei-c.org/Activities/Workgroups/MS/>> en <<http://tei.oucs.ox.ac.uk/ENRICH/Deliverables/WP3-00.1.0.xml>> [27 oktober 2010].

19 Zie ook hoofdstuk 6.

20 Het aantal brieven in de collectie van het Letterenhuis wordt op 'ruim 2 miljoen' geschat. Zie <<http://www.letterenhuis.be/eCache/MDN/30/02/440.bWFpbj0zMdAyNDEy.html>> [27 oktober 2010].

meest belangwekkende en materieel fragiele brievencollecties die nog niet eerder werden gepubliceerd, kan DALF wel een zeer nuttige aanvulling zijn op elders gepubliceerde (digitale) brievencollecties.

Daarom dient in samenspraak met diverse partners een plan te worden uitgetekend voor een graduele en structurele uitbreiding van het aantal brieven dat in DALF is verzameld. Met partners als de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL) kan worden overeengekomen welke brieven daar alvast in een meer primaire vorm worden gepubliceerd, opdat het door Steding (2002) en het WWP (1999) gesignaleerde verlangen naar basale *toegang* tot brievencollecties alvast wordt vervuld.²¹ In samenspraak met belanghebbende partners binnen de letterkundige vakgroepen aan de Vlaamse universiteiten kan dan weer worden beslist welke correspondenties zich beter lenen tot een codering in de DALF-context, die een gevarieerd, complex en interdisciplinair *onderzoek* mogelijk maakt.

8.2. Codering van de *Van Nu en Straks*-brieven

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de brieven uit het *Van Nu en Straks*-corpus zijn gecodeerd. Vanwege de grote degelijkheid en exhaustiviteit die zowel de *TEI Guidelines* als de *DALF Guidelines* kenmerken, worden bepaalde basisprincipes hier niet herhaald.²² Aangezien de *markup* van de *Van Nu en Straks*-brieven een concretisering is van TEI P4 en DALF, zullen bepaalde delen uit het vervolg van dit hoofdstuk vanzelfsprekend toch enigszins overlappen met wat respectievelijk door Sperberg-McQueen & Burnard (2001-2004) en Van den Branden & Vanhoutte (2003) is beschreven.

De reden om niettemin vrij gedetailleerd in te gaan op de manier waarop de bronbestanden van het *Van Nu en Straks*-corpus zijn opgebouwd, is tweevoudig. Ten eerste bestaat er een grote nood aan concrete illustraties van manieren waarop bepaalde bronnen (zoals brieven) op een wetenschappelijke manier van *markup* zijn voorzien. Doordat de *TEI Guidelines* zijn opgevat als een immens pakket van zeer diverse bouwstenen die aan de sterk uiteenlopende ambities van erg diverse editieprojecten tegemoet moeten komen, blijven ze voor velen nog ietwat abstract en

²¹ Zie hoofdstuk 7.

²² De grammatica en semantiek van XML worden hier evenmin beschreven, omdat ze reeds in allerlei uitstekende naslagwerken zijn toegelicht. In de *TEI Guidelines* is overigens meteen ook een van de beste introducties tot XML opgenomen. Dat was voor het eerst zo in de vorige versie van die *Guidelines* (P4), meer bepaald in hoofdstuk 2; zie <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/SG.html>>. In de meest recente versie (TEI P5) werd de tekst geüpdatet en in de introductie ondergebracht. Zie <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/SG.html>> [20 oktober 2010].

daardoor ook intimiderend. Aangezien er bovendien maar weinig editieprojecten zijn die de bronbestanden van de gepresenteerde editie beschikbaar maken en/of de gehanteerde codeerstrategie gedetailleerd toelichten, zijn er voorlopig ook niet veel concrete voorbeelden beschikbaar om beginnende editeurs te inspireren.²³

Een tweede reden om de codering van het *Van Nu en Straks*-brievencorpus in detail te documenteren, is de vaststelling dat het gebrek aan concrete codeervoorbeelden in het Nederlandse taalgebied al helemaal prangend is. Overigens is het voornaamste punt van fundamentele kritiek dat men in verband met de bekendste wetenschappelijke brieveneditie uit België en Nederland tot nu toe zou kunnen formuleren ook een gebrek aan uitleg over de codering: in de *online* editie van Vincent van Goghs brieven²⁴ ontbreken de bronbestanden, en bovendien is de verantwoording van de codeermethode zeer beknopt.²⁵ In het licht van de voorwaarden die Vanhoutte (2006: 163) aan de wetenschappelijke digitale editie heeft gesteld,²⁶ valt die leemte in de editie van Jansen, Luijten & Bakker (2009) te betreuren. Ook vanuit een meer praktisch standpunt betekent ze een gemiste kans: terwijl de editie voor het overige alles in zich heeft om als lichtend voorbeeld te kunnen dienen voor andere brievenedities, maakt ze die voorbeeldfunctie zelf enigszins onmogelijk door alleen de uiterlijke verschijningsvorm van de editie zichtbaar te maken.²⁷

8.2.1. Algemene documentstructuur

Voor elke brief in het *Van Nu en Straks*-corpus is een apart DALF-bestand voorzien. Aangezien DALF een uitbreiding is van TEI P4, worden al die aparte bestanden als TEI-bestanden gestructureerd.²⁸ Dat uit zich concreet in de keuze van het zgn. *root*-element, de *tag* die het begin

23 Wel uitstekend gedocumenteerd is b.v. de *markup* van het in hoofdstuk 7 reeds genoemde 'Women Writers Project' van Brown University. Zie o.m. <<http://www.wwp.brown.edu/encoding/documentation/markup/index.html>> voor de documentatie van de project-specifieke codering; zie <<http://www.wwp.brown.edu/encoding/guide/index.html>> voor de algemene duiding daarbij [5 november 2010]. Wat online geëditeerde dagboeken betreft behoort o.m. de 'Diary of Robert Graves 1935-39 and ancillary material' tot de uitzonderingen die alle bronbestanden beschikbaar maken. Zie <<http://graves.uvic.ca/graves/site/index.xml>> en <http://graves.uvic.ca/graves/site/markup_files.xq> [5 november 2010].

24 Zie Jansen, Luijten & Bakker (2009).

25 Zie <http://vangoghletters.org/vg/about_6.html#intro.VI.6.1> [6 november 2010], waar sprake is van '[a] dedicated schema' dat voor de Van Gogh-editie werd opgesteld op basis van TEI en XML. Daarin werden kennelijk ook enkele 'non-standard tags' gebruikt, 'some of which were 'borrowed' from the DALF (Digital Archive of Letters in Flanders) project'. Meer gedetailleerde of concrete informatie is in de editie echter niet terug te vinden.

26 Zie hoofdstuk 2.

27 Ondanks zijn pionierswerk en voortrekkersrol binnen de digitale editiewetenschap in het Nederlandse taalgebied heeft het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie nog maar weinig edities elektronisch gepubliceerd, al bracht de publicatie van de brieven van Stijn Streuvels (Debusschere, Van den Branden, Verhulst & Vanhoutte 2011) en het corpus rond *Van Nu en Straks* daar recent wel verandering in. Het hoort tot de beleidskeuzes van het CTB om van elke digitale editie die het publiceert ook alle bronbestanden *online* beschikbaar te maken. Zie o.m. Loveling (2005), en meer bepaald de volgende pagina: <<http://www.kantl.be/ctb/pub/loveling/html/index.htm>> [8 november 2010].

28 Wanneer in het vervolg van dit deel van het hoofdstuk sprake is van 'de TEI Guidelines' wordt in principe de vierde

van al die afzonderlijke bestanden inluit en nadien ook weer afsluit: **<TEI.2>**.²⁹

Binnen het *root*-element zijn DALF-bestanden opgebouwd uit twee hiërarchisch gelijke delen, de **<teiHeader>** – waarin allerlei meta-informatie over zowel de originele bron als het digitale bestand zelf is opgenomen – en de **<text>**. Dat laatste element bestaat op zijn beurt uit drie gelijkwaardige delen: de (eventuele) **<envelope>**, de **<body>** met de gecodeerde transcriptie van de eigenlijke brief, en de **<back>**, waarin de informatie die door de editor aan de brief wordt toegevoegd (zoals het notenapparaat) is opgenomen (Van den Branden & Vanhoutte 2003: 3.2).

Die structuur laat zich schematisch als volgt voorstellen:

```
<TEI.2>
  <teiHeader></teiHeader>
  <text>
    <envelope></envelope>
    <body></body>
    <back></back>
  </text>
</TEI.2>
```

8.2.2. De metadata: **<teiHeader>**

Een prototypische **<teiHeader>** vereist slechts één element, **<fileDesc>**, waarin een bibliografische beschrijving van het elektronische bestand is weergegeven (Sperberg-McQueen & Burnard 2001-2004: 5). Dat element is in de DALF-header eveneens vereist en is dus ook in de codering van de *Van Nu en Straks*-brieven opgenomen.

Van de drie optionele elementen in de TEI P4-'header' werden er twee voor de *Van Nu en Straks*-bestanden aangewend: terwijl de **<encodingDesc>** achterwege werd gelaten, bevatten alle 'headers' uit dit brieven corpus wel een **<profileDesc>** met informatie over de talen en 'handen' die op de bronnen terug te vinden zijn en een **<revisionDesc>**, waarin de chronologie van aanvullingen en

versie daarvan bedoeld (P4), aangezien DALF daarvan een uitbreiding is en dus niet met TEI P5 kan worden vergeleken. Elementnamen worden in het vervolg van het hoofdstuk telkens in het vet weergegeven en tussen het 'kleiner dan' (<)- en het 'groter dan'-teken (>) geplaatst. Attribuutnamen worden in regulier proza (zoals dit hoofdstuk) conventioneel voorafgegaan door de zgn. 'apenstaart': @. Die conventie wordt hier nagevolgd, en de naam van het attribuut zelf wordt bovendien ook telkens vet weergegeven. In XML (en TEI) zelf valt het @-symbool uiteraard weg: attributen – die dienen om extra informatie over een bepaald element binnen dezelfde *tag* toe te voegen – worden daar van het eigenlijke element (en eventueel van elkaar) gescheiden door een enkele spatie. B.v.: <element attribuut="waarde" attribuut2="waarde2">[tekst]</element>.

²⁹ De '2' in het *root*-element is een overblijfsel uit de P2-versie van de *TEI Guidelines* dat om technische (maar onduidelijke) redenen in P3 en P4 werd overgenomen. In TEI P5 werd daarmee komaf gemaakt en luidt het *root*-element van een TEI-bestand eenvoudig <TEI>. In het brieven corpus rond *Van Nu en Straks* is aan het *root*-element middels het attribuut @n telkens ook een (volg)nummer toegevoegd, zoals dat ook in gedrukte brieven edities gebruikelijk is. B.v.: <TEI.2 n="1">.

correcties in het DALF-bestand is gedocumenteerd.

Wellicht de belangrijkste uitbreiding op het TEI-element **<fileDesc>** in DALF is het **<letDesc>**-element. Naast de drie verplichte TEI-onderdelen binnen de **<fileDesc>**, m.n. het **<titleStmt>** (met 'information about the title of a work and those responsible for its intellectual content'), het **<publicationStmt>** (met 'information concerning the publication or distribution of an electronic or other text') en de **<sourceDesc>** ('a bibliographic description of the copy text(s) from which an electronic text was derived or generated') (Sperberg-McQueen & Burnard 2001-2004: 5.2), is in DALF immers ook een cruciale **<letDesc>** gedefinieerd om alle metadata te beschrijven die typisch zijn voor de gecodeerde brieven (Van den Branden & Vanhoutte 2003: 4). De **<letDesc>** is een unieke karakteristiek van DALF-bestanden en komt dus niet voor in de reguliere TEI-codering. Omdat het element voorlopig uitsluitend *in abstracto* is beschreven (in de *DALF Guidelines*), wordt het gebruik ervan hieronder wat concreter toegelicht i.v.m. het *Van Nu en Straks*-brievencorpus.

De **<letDesc>** vereist de aanwezigheid van vier sub-elementen die in de DALF-'header' dienen te worden opgenomen. Het zijn **<letIdentifier>**, **<letHeading>**, **<physDesc>** en het lege element **<envOcc />**. In de DALF Guidelines worden ze als volgt omschreven:

<letIdentifier>

Contains information concerning the identification of the letter within its holding institution.

<letHeading>

Contains a structured description of bibliographical information of a letter.

<physDesc>

Contains a description of the physical appearance of the letter.

<envOcc/>

Contains an indication of the presence or absence of an envelope.

(Van den Branden & Vanhoutte 2003: 4).

In het *Van Nu en Straks*-corpus bevat de **<letIdentifier>** de volgende sub-elementen: **<country>**, **<settlement>**, **<repository>**, **<collection>** en **<idno>**. Samen localiseren en identificeren ze de bron die aan de basis ligt van het elektronische bestand. Een brief die zich in map W803 in het Letterenhuis in Antwerpen bevindt en het unieke inschrijvingsnummer 96060/76 draagt, zal bijvoorbeeld een **<letIdentifier>** hebben die er als volgt uitziet:

```

<letIdentifier>
  <country>Belgium</country>
  <settlement>Antwerp</settlement>
  <repository>Letterenhuis</repository>
  <collection>W 803</collection>
  <idno>96060/76</idno>
</letIdentifier>

```

In de **<letHeading>** is informatie vervat die de meest primaire vragen i.v.m. de identificatie van een brief beantwoordt. Die informatie komt *grosso modo* overeen met wat in een gedrukte brieveneditie vaak in een voorafgaande titelregel samen met het volgnummer wordt vermeld: Wie schreef de brief? Aan wie is hij gericht? Waar werd de brief geschreven? Wanneer gebeurde dat? Door middel van het attribuut **@attested** wordt telkens ook aangegeven of het antwoord dat in de DALF-'header' op die vragen wordt geformuleerd is afgeleid uit informatie die expliciet in de bron zelf wordt vermeld ("yes"), of dat het geformuleerde antwoord louter een gededuceerde veronderstelling of contextuele interpretatie is vanwege de editor ("no").³⁰

In het volgende (fictieve) voorbeeld schreef August Vermeyleen op 1 januari 1899 een brief aan Cyriel Buysse. De naam van de geadresseerde is expliciet vermeld (b.v. in de begroeting bij het begin van de brief: 'Beste Cyriel') en de verzender heeft zijn brief ook gedateerd. Waar de brief werd geschreven is niet vermeld, maar uit bepaalde informatie die in de brief vervat zit, kan de editor afleiden dat dat in Brussel moet zijn gebeurd. Op het einde van de brief bevindt zich een onbetwistbaar te identificeren handtekening van de auteur:³¹

```

<letHeading>
  <author reg="Vermeyleen, August" attested="yes">August Vermeyleen</author>
  <addressee reg="Buysse, Cyriel" attested="yes">Cyriel Buysse</addressee>
  <placeLet attested="no">Brussel</placeLet>
  <dateLet attested="yes">1 januari 1899</dateLet>
</letHeading>

```

Voor het *Van Nu en Straks*-brievencorpus werd geopteerd om binnen het **<physDesc>**-element zoveel mogelijk informatie te groeperen in het sub-element **<support>**, dat in feite bedoeld is om

30 De mogelijkheid die DALF middels een aparte attribuutwaarde van **@attested** biedt om te verduidelijken dat die informatie wel expliciet terug te vinden is op de originele bron, maar dan uitsluitend in externe gegevens (zoals op de omslag i.p.v. de brief zelf) ("added"), werd niet toegepast, omdat die nuance vaak als te subtiel werd ervaren, bijvoorbeeld bij briefkaarten.

31 Het ('regulariserende') **@reg**-attribuut zorgt ervoor dat de namen van zowel de auteur als de geadresseerde aan een unieke, geïndexeerde persoonsnaam worden gekoppeld. Met het oog op de assimilatie van de *Van Nu en Straks*-brieven met de andere DALF-correspondenties werden in een latere fase alle persoonsnamen middels **@xml:id** en **@key** gekoppeld aan een unieke 'identificer'. Op die manier konden redundancies, herhalingen en interne conflicten in de biografische beschrijvingen van de genoemde personen uit het digitale archief worden geëlimineerd.

informatie over de fysieke drager (zoals het soort briefpapier) weer te geven. Bijgevolg zijn er bijvoorbeeld ook gegevens in vervat die strikt genomen in het **<layout>**-element of in een **<note>** bij het eerder genoemde **<dateLet>** dienen te worden opgenomen. De reden om wat meer informatie in het **<support>**-element op te nemen, is enerzijds het feit dat de transformatie van de DALF (XML-)bestanden naar XHTML (of een andere methode voor de visualisering van de bronbestanden *online*) er minder gecompliceerd door verloopt, en anderzijds de veronderstelling dat die informatie voor een overzichtelijk resultaat in principe toch tezamen dient te worden weergegeven. Om het gebruik van de **<physDesc>** binnen het *Van Nu en Straks*-corpus weer te geven en zo ook een en ander aanschouwelijk te maken i.v.m. zijn interne elementen **<type>**, **<support>** en **<extent>**, wordt hieronder een voorbeeld integraal weergegeven.

```
<physDesc>
  <type>Voorgedrukte briefkaart, geen omslag</type>
  <support>
    <p>Drie vellen ongelijnd papier, waarvan telkens slechts één zijde is beschreven.
    Bladzijde twee en drie zijn genummerd.</p>
    <p>Boven het begin van de brief heeft (wellicht) Emmanuel de Bom met een blauw
    potlood een datering toegevoegd: '19 Juli 05'.</p>
    <p>Wie de datering bovenaan op het kaartje heeft toegevoegd ('10 januari 1905'), is
    onzeker. Hetzelfde geldt voor de naam van De Bom, die op de keerzijde van de brief
    staat genoteerd.</p>
  </support>
  <extent>
    <dimensions>
      <height units="mm">65</height>
      <width units="mm">102</width>
    </dimensions>
  </extent>
</physDesc>
```

Het laatste noodzakelijke element binnen de **<letDesc>** is **<envOcc/>**, dat informatie bevat over de eventuele aanwezigheid van omslag-gegevens.³² Aangezien die informatie alleen strikt positief of strikt negatief kan zijn en er dus geen verdere nuancering mogelijk is, werd **<envOcc/>** als een leeg element gedefinieerd. Of er dus wel of geen omslag-gegevens aanwezig zijn, wordt bijgevolg aangeduid door middel van een positieve ("yes") of een negatieve ("no") waarde van het attribuut

32 Het gaat hier wel degelijk over de aanwezigheid van 'omslag-gegevens' en niet om de aanwezigheid van een omslag zelf, in die zin dat bij een briefkaart die zonder fysieke omslag werd verstuurd maar die wel de typische (adres)gegevens bevat die daarop normaal gezien voorkomen, als waarde van **@occ** ook "yes" wordt ingevuld. Zie Van den Branden & Vanhoutte (2003: 4.4) of <http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/DALFheader.html#envOcc> [22 oktober 2010]: '[A] functional definition of an envelope is proposed. This means that the part of a sending with addressing information is suggested to be encoded as an envelope. As the **<envOcc/>** element in the header reflects the occurrence of the envelope and thus of the **<envelope>** element in the text body, this means that for example postcards should also have the value 'yes' for the attribute **occ**'.

@**occ**, dat binnen **<envOcc/>** moet voorkomen.

Van de extra elementen die volgens de DALF-principes binnen een **<letDesc>** kunnen voorkomen maar die niet noodzakelijk zijn (**<letContent>**, **<history>**, **<additional>**, **<letPart>** en **<note>**), werden er slechts twee sporadisch aangewend. Wanneer een brief uit het corpus meer omhelst dan het soort tekst dat in hoofdstuk 1 werd gedefinieerd – wanneer bijvoorbeeld een afschrift van een gedicht, een artikel uit de krant of een afbeelding bij de reguliere brief is ingesloten – dan werd die informatie binnen het element **<additional>** (en het sub-element **<accMat>**) toegevoegd. Wanneer bepaalde informatie zich ten slotte niet binnen een van de hierboven elementen liet weergeven, werd een **<note>** gebruikt om die informatie alsnog in de **<header>** te kunnen weergeven.³³

8.2.3. De tekst: **<text>**

Na de codering van de metadata in verband met een bepaalde brief in de 'header' volgt de **<text>**, die is opgebouwd uit een (eventuele) **<envelope>**, een **<body>** en een **<back>**. Hieronder worden van elk van die drie componenten de structurerende elementen afzonderlijk behandeld. De *markup* binnen de **<text>** die bedoeld is om impliciete semantische informatie te expliciteren, wordt in een ander deel van dit hoofdstuk (8.2.3.4.) beschreven.

8.2.3.1. Omslag-informatie: **<envelope>**

Vanwege de zeer specifieke communicatieve functies die de brief vervult, neemt zijn materialiteit ook enkele karakteristieke vormen aan.³⁴ Een van die karakteristieken is de aanwezigheid van een envelop, die weliswaar allerm minst een noodzakelijk vormkenmerk van de brief is.

Als de verzender van een brief wel degelijk een envelop heeft gebruikt en als die envelop ook samen met de brief is bewaard, dan zijn er tal van argumenten om de informatie die daarop terug te vinden is ook in de codering van de brief op te nemen. Behalve louter documentaire redenen gelden immers ook argumenten in verband met de datering van de brief, evenals de identificatie en localisatie van de afzender(s) en de geadresseerde(n). Vooral bij informele correspondenties is op de omslag vaak meer informatie terug te vinden dan alleen de adressen van de afzender en de ontvanger. De afzender kan een inval van het laatste moment als een soort postscriptum nog snel op

33 Om van DALF een consistent codeerschema te maken, opteerden de ontwerpers voor 'a fairly strict design of the header', waardoor binnen die 'header' relatief weinig ruimte voor editorische eigenzinnigheid overblijft. Om toch een zekere mate van flexibiliteit te garanderen, werd het **<note>**-element vrijwel overal in de 'header' toegestaan, zodat de editeur eigen bemerkingen aan de reguliere DALF-*markup* kan toevoegen. Zie Van den Branden en Vanhoutte (2003: 4) of <http://kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/DALFheader.html> [3 november 2010].

34 Zie hoofdstuk 1.

de reeds gesloten omslag noteren, uit de manier waarop de geadresseerde op de omslag wordt genoemd kan informatie over diens bij- of roepnaam worden afgeleid, en talrijke andere secundaire vormen van onderzoek aan de hand van enveloppes zijn bovendien denkbaar (zoals het gebruik van postzegels en -stempels in een bepaalde periode, de evolutie van de portkosten die met het versturen van brieven gepaard gingen enz.). Het ontwerp en de beschrijving van een element om enveloppes van *markup* te voorzien, was binnen de DALF-context dus absoluut noodzakelijk.

In de **<envelope>** kunnen de recto- en de verso-zijde onderscheiden worden met het sub-element **<envPart>**.³⁵ Op elk van de **<envPart>**'s worden eventuele adresgegevens gecodeerd met **<address>** en daarbinnen aan aantal **<addrLine>**'s. In het poststempel(s) (**<postmark>**) is informatie terug te vinden over de plaats (**<placeName>**) en datum (**<date>**) van vertrek en aankomst. Om ervoor te zorgen dat de gegevens over personen en plaatsen worden gekoppeld aan unieke (id)entiteiten, worden hun namen telkens met het **@reg**-attribuut geregulariseerd.

Het volgende voorbeeld betreft de omslag waarin een brief van Karel van de Woestijne aan Emmanuel en Nora de Bom werd verstuurd. Op de voorkant van de omslag heeft Van de Woestijne de adresgegevens van het echtpaar De Bom genoteerd en is er ook een poststempel terug te vinden waaruit blijkt dat de brief bij vertrek uit Gent op 19 juli 1905 werd afgestempeld, meer bepaald tussen 18 en 19 uur. Op de keerzijde van de omslag heeft Van de Woestijne niets geschreven, maar werd wel nog een tweede poststempel aangebracht. Dat gebeurde bij aankomst van de brief in Antwerpen, eveneens op 19 juli 1905, en meer precies tussen 23 uur en middernacht:

```
<envelope>
  <envPart side="front">
    <address type="receiver">
      <addrLine><name type="person" reg="Bom, Emmanuel
de">Manuël</name> en <name type="person" reg="Bom-Aulit,
Eleonora (Nora) de">Nora de Bom</name></addrLine>
      <addrLine>gelijk ze wonen</addrLine>
      <addrLine>30, Verdussenstraat,</addrLine>
      <addrLine>te <name type="place"
reg="Antwerpen">Anvers</name></addrLine>
    </address>
    <postmark>
      <placeName reg="Gent">GAND (STATION) DEPART</placeName>
      <date value="1905-07-19">19 JUILLET 05 18-19</date>
    </postmark>
  </envPart>
```

35 Het is in DALF niet verplicht om van die mogelijkheid gebruik te maken: briefkaarten hebben b.v. vaak maar één zijde waarop omslaggegevens worden aangebracht.

```

    <envPart side="back">
      <postmark>
        <placeName reg="Antwerpen">ANVERS ARRIVEE</placeName>
        <date value="1905-07-19">19 JUILLET 05 23-24</date>
      </postmark>
    </envPart>
  </envelope>

```

In een DALF-bestand is de *markup* van de **<envelope>** structureel verwerkt in de **<text>**, en dus niet in de **<teiHeader>**. Het directe verband tussen de eigenlijke brief en zijn omslag wordt op die manier gemanifesteerd. Daar staat tegenover dat de **<envelope>** niet in de **<body>** van de eigenlijke brief is opgenomen, zodat de beide componenten van het gehele document toch van elkaar gescheiden blijven.

8.2.3.2. De brief zelf: **<body>**

De essentie van de eigenlijke brief wordt gecodeerd in de **<body>** van een DALF-document. Die bestaat veelal uit een **<opener>** met een datumregel (**<dateline>**) en een aanhef (**<salute>**), één of meerdere paragrafen (**<p>**) waarin de feitelijke inhoud van de brief wordt uiteengezet, een afrondende **<closer>** met een slotgroet (**<salute>**) en een handtekening (**<signed>**), en eventueel een nakomend postscriptum (**<ps>**) dat opnieuw uit enkele paragrafen (**<p>**) kan bestaan.

Schematisch kan die structuur als volgt worden weergegeven:

```

<body>
  <opener>
    <dateline></dateline>
    <salute></salute>
  </opener>
  <p></p>
  <p></p>
  <closer>
    <salute></salute>
    <signed></signed>
  </closer>
  <ps>
    <p></p>
    <p></p>
  </ps>
</body>

```

In het voorgaande schema is alleen het **<ps>**-element typisch voor de DALF-codering. Alle andere elementen die erin worden vermeld, komen ook in reguliere TEI P4-*markup* voor. In tegenstelling

tot de **<envelope>** behoort het postscriptum wel degelijk tot de **<body>** van de brief. Terwijl het naschrift in de chronologie van het schrijven per definitie op het (schijnbare) beëindigen van de brief volgt, kan het in principe toch overal op de bron voorkomen, dus niet alleen na de slotgroet en de handtekening, maar net zo goed in de marge of zelfs boven het begin van de brief. Om die tegenstrijdigheid in de *markup* van een brief te kunnen weergeven, dient het **<ps>**-element volgens de DALF DTD weliswaar altijd na de **<closer>** te worden gecodeerd, maar kan met het **@rend-**attribuut de eigenlijke plaats van het postscriptum worden gepreciseerd.³⁶

In de schematische weergave van de **<body>**-structuur die hierboven is opgenomen, ontbreken twee *markup*-methoden die toch in de *Van Nu en Straks*-codering zijn gebruikt. Ze werden echter niet in de prototypische **<body>**-structuur weergegeven omdat ze te specifiek aan bepaalde verschijningsvormen van brieven gebonden zijn. Het betreft de codering van poëzie en mathematische berekeningen.

In de correspondenties van literaire auteurs zijn soms gedichten opgenomen. In een aantal gevallen zijn die gedichten als bijlage(n) aan de eigenlijke brieven toegevoegd, maar soms worden ze ook in de brieven zelf gedeeltelijk of volledig geciteerd; sommige brieven zijn zelfs compleet in dichtvorm geschreven. De DALF-codering van dergelijke gevallen neemt de voorzieningen van TEI P4 voor de *markup* van poëzie over. Een gedicht wordt bijgevolg behandeld als een overkoepelende 'linegroup' (**<lg>**) waarin de eventuele strofen eveneens als **<lg>**'s worden opgevat en waarin de versregels als aparte 'lines' (**<l>**) worden gecodeerd.³⁷ Het **@type**-attribuut onderscheidt de diverse **<lg>**'s hiërarchisch van elkaar. Indien de gedichten van een titel zijn voorzien, wordt die titel met het **<head>**-element van de rest van het gedicht gescheiden.

Als voorbeeld wordt hieronder de codering van (het begin van) een brief weergegeven die vormelijk volledig als een gedicht is opgevat. Karel van de Woestijne verstuurde de brief naar Emmanuel de Bom op 10 maart 1912.

36 In TEI P5 is het idee van het DALF-element **<ps>** overgenomen in het vergelijkbare **<postscript>**. Zie <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/ref-postscript.html> [2 november 2010].

37 Om aan te duiden dat een versregel in feite niet is beëindigd, ook al werd die regel fysiek wel overschreden, worden zgn. 'linebreaks' gemarkeerd met het lege element **<lb>**. Zie daarvoor het voorbeeld uit de brief van Karel van de Woestijne.

```

<lg type="poem">

<head>Aan <name type="person" reg="Bom, Emmanuel de">Emmanuël de Bom</name>.</lb/>
      na eene voorlezing.</lb/>
      's Dichters Kondschap.
</head>

<lg type="stanza">
  <l>Ook gij, Vrind, waart, als ik dan, ond'r de schaam</l>
  <l>Le hoorders, in wier brein hij d'Schoonheid grifte</l>
  <l>Der – pure? pure! – Idee, die zónder lift</l>
  <l>de Tinnen des dichts b'reikt, loos van smet en blaam.</l>
</lg>

<lg type="stanza">
  <l>Tinnen? Neen klippen die slechts vast en grif de</l>
  <l>Gespijkerschoeide voet raakt, van wie Faam</l>
  <l>Zoekt, en in guurt van hoog-woonst Haar omraamt</l>
  <l>Zond'r apekool, larie noch mugge-ziften.</l>
</lg>

</lg>

```

Calculaties komen voornamelijk in zakelijke brieven voor, maar ook in informele privé-brieven zijn ze soms terug te vinden. De *DALF Guidelines* voorzien daarom in het element **<calc>**, dat in de categorie 'letter-specific textual features' wordt ondergebracht.³⁸ Nochtans komen calculaties uiteraard ook in andere tekstsoorten voor, en vult de introductie van **<calc>** (met **<arg>**, **<oper>** en **<result>** als sub-elementen) in feite dus gewoon een leemte op die zich in TEI P4 voordeed. In die zin zijn bepaalde elementen die in hoofdstuk 5 van de *DALF Guidelines* worden beschreven overigens veeleer 'DALF-specific' dan 'letter-specific'.³⁹

In het volgende voorbeeld, uit een brief van August Vermeylen aan Emmanuel de Bom van 7 januari 1893, wordt een optelsom van drie cijfers gemaakt om de stand van zaken i.v.m. het aantal abonnees van *Van Nu en Straks* te berekenen:⁴⁰

```

<calc>
  <arg>123 abonnements in Holland (waarvan 10 prachtexemplaren)</arg>
  <arg>78 abonnements in België (waarvan 4 prachtexemplaren)</arg>
  <arg>4 abonnements in het buitenland</arg>
  <oper>+</oper>
  <result>205</result>
</calc>

```

38 Zie <<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/DALFtextElements.html>> [2 november 2010].

39 Zie ook de beschrijving van **<print>** en **<deco>** verder in dit hoofdstuk.

40 Omdat het in deze context vooral van belang is te demonstreren hoe het **<calc>**-element in het *Van Nu en Straks*-corpus precies werd toegepast, wordt de passage hier niet volledig letterlijk geciteerd, in die zin dat b.v. enkele afkortingen die in de passage voorkomen worden 'opgelost' en enkele niet ter zake doende andere details worden genegeerd, met het oog op de duidelijkheid van het gekozen voorbeeld.

8.2.3.3. Diplomatische transcriptie

Woorden of passages die geschrapt, toegevoegd of onderstreept worden, zijn enkele van de meest typische fenomenen die in handgeschreven brieven (en andere manuscripten) terug te vinden zijn. Daarnaast komen in dergelijke documenten ook vaak verschrijvingen, afkortingen en moeilijk leesbare passages voor. Zoals binnen de traditionele editiewetenschap een lange traditie bestaat om (literair-)historische bronnen op een diplomatische manier te transcriberen (in archiefedities), zo is het ook in digitale wetenschappelijke edities gebruikelijk om deleties, toevoegingen e.d. te coderen.

TEI P4 voorziet daarom in 'renditie'-methoden als het element **<hi>** en een aantal met elkaar verwante elementen als **<add>** en **** (voor toevoegingen en deleties), **<sic>** en **<corr>** (voor de weergave en correctie van verschrijvingen), **<abbr>** en **<expan>** (voor de weergave en emendatie van afkortingen) en **<gap>** en **<unclear>** (voor hiaten en moeilijk leesbare passages). Al die mogelijkheden zijn aangewend in de codering van de *Van Nu en Straks*-brieven, hetzij als zelfstandige elementen, hetzij als attributen bij het corresponderende element waaraan het verwant is.⁴¹

Enkele attributen voegen aan bepaalde elementen telkens ook wat extra informatie aan de *markup* van dergelijke tekstfenomenen toe. Hieronder volgt een lijst van attributen die in de gecodeerde *Van Nu en Straks*-brieven aan die elementen zijn toegevoegd. Daaraan worden telkens ook enkele vaak voorkomende attribuutwaarden toegevoegd.⁴²

<abbr>: markeert een afkorting

@expan: stelt een geëmmendeerde vorm van een afkorting voor

b.v. **<abbr expan="Van Nu en Straks">V.N.E.S.</abbr>**

@resp: identificeert de persoon die verantwoordelijk is voor de emendatie

"WVNS": editeurs van *De wereld van Van Nu en Straks*

"BVR": Bert Van Raemdonck

<add>: markeert een passage die aan de eerste schrijflaag is toegevoegd

@place: benoemt de plaats waar de toevoeging t.o.v. de eerste schrijflaag voorkomt

41 Afhankelijk van de codeerstrategie die aan de grondslag ligt van de gekozen *markup* kan de editor er ofwel voor kiezen om **<sic>** en **<corr>** als evenwaardige elementen te gebruiken, ofwel om ze als attributen op elkaar toe te passen. Voor de *Van Nu en Straks*-brieven werd voor die laatste mogelijkheid geopteerd. Zo is **@corr** als attribuut gebruikt bij **<sic>** en wordt de geëmmendeerde variant van **<abbr>** door de waarde van het attribuut **@expan** weergegeven.

42 De lijst met die attribuutwaarden is allermindst exhaustief, en louter bedoeld ter illustratie van de gehanteerde werkwijze.

"supralinear": boven de tekst
"sublinear": onder de tekst
"inline": tussen de tekst
"margin-left": in de linkermarge
"margin-right": in de rechtermarge
"top": bovenaan op het document
"bottom": onderaan op het document

@hand: identificeert de persoon die de toevoeging heeft aangebracht

"EDB": Emmanuel de Bom
"AV": August Vermeylen
"UNK": onduidelijk of onbekend

@resp: identificeert de persoon die verantwoordelijk is voor de vaststelling van de toevoeging en de identificatie van de persoon die de toevoeging heeft aangebracht

"WVNS": editeurs van *De wereld van Van Nu en Straks*
"BVR": Bert Van Raemdonck

****: markeert een passage die uit de eerste schrijflaag is verwijderd

@type: benoemt de manier waarop een passage uit de eerste schrijflaag werd verwijderd

"overcross": doorgestreept
"overwrite": overschreven

@hand: benoemt de persoon die de deletie heeft aangebracht

"EDB": Emmanuel de Bom
"AV": August Vermeylen
"UNK": onduidelijk of onbekend

@resp: identificeert de persoon die verantwoordelijk is voor de vaststelling van de deletie en de identificatie van de persoon die de deletie heeft aangebracht

"WVNS": editeurs van *De wereld van Van Nu en Straks*
"BVR": Bert Van Raemdonck

<gap/>: markeert een hiaat in de transcriptie doordat een deel van de bron (om welke reden dan ook) ontbreekt

<hi>: markeert een passage die op een bijzondere manier is weergegeven

@rend: benoemt de bijzondere manier waarop een passage is weergegeven

"underlined": onderstreept
"double underlined": twee keer onderstreept

"curved underlined": met een gebogen lijn onderstreept
"dotted underlined": met een onderbroken lijn onderstreept
"framed": omkaderd
"chess": tekst die door andere tekst is geschreven, na het papier 90° te hebben gedraaid

<sic>: markeert een passage met een afwijkende spelling of grammatica

@corr: stelt een gecorrigeerde vorm voor van een passage met een afwijkende spelling of grammatica

b.v. **<sic corr="Van Nu en Straks">Vaan Nu en Strks</sic>**

@resp: identificeert de persoon die verantwoordelijk is voor de gecorrigeerde vorm

"WVNS": editeurs van *De wereld van Van Nu en Straks*

"BVR": Bert Van Raemdonck

<unclear>: markeert een passage waarvan de transcriptie twijfelachtig is vanwege een moeilijk leesbaar handschrift of een beschadiging van de originele bron

Naast de reeds genoemde elementen werd ook gebruik gemaakt van **<supplied>** (met attributen **@reason** en **@resp**) om passages die zijn weggevallen of die de verzender vergat te noteren aan te vullen. Bovendien werden ook twee elementen gebruikt die speciaal voor DALF werden gecreëerd: **<print>** en **<deco/>**.

Net als het elders in dit hoofdstuk belichte element **<calc>** worden **<print>** en **<deco/>** in hoofdstuk 5 van de *DALF Guidelines* tot de categorie van de 'letter-specific textual features' gerekend. Ook deze elementen kunnen echter net zo goed voor de codering van andere tekstsoorten fungeren.⁴³ Met **<print>** werden in het *Van Nu en Straks*-corpus voorgedrukte passages gecodeerd. Daartoe behoren o.m. ook briefhoofden – die met het **@type**-attribuut en de attribuutwaarde "letterhead" werden gemarkeerd – en woorden die met een stempel in de brieven zijn aangebracht (met "stamp" als waarde van het **@type**-attribuut).

Het lege element **<deco/>** in de **<body>** van een DALF-document wijst op 'the occurrence of a decoration, i.e. a decorative element that has originated within the writing act' (Van den Branden & Vanhoutte 2003: 5.5). Het **<deco/>**-element is leeg doordat het (in brieven waarin een tekening of een ander grafisch element voorkomt) correspondeert met het element **<decoration>** in de 'header'. Het is dus daar, en niet tussen de tekst van de brief zelf, dat tekeningen e.d. in de *Van Nu en Straks*-brieven zijn beschreven.

43 Het probleem met de leemte in TEI P4 i.v.m. de codering van grafische elementen (dat in DALF met **<deco/>** werd verholpen) werd in TEI P5 opgevolgd met de introductie van elementen als **<decoDesc>**, **<decoNote>**, **<graphic>**.

Het voorbeeld hieronder betreft een brief waarin twee tekeningen terug te vinden zijn. Op de plaats waar de tekeningen in de brief voorkomen, zijn in de **<body>** de coderingen **<deco decoRef="fig1"/>** en **<deco decoRef="fig2"/>** aangebracht. In de **<teiHeader>** is als laatste onderdeel van de **<physDesc>** de volgende *markup*-structuur opgenomen:

```
<decoration>
  <decoList>
    <decoItem id="fig1">
      <decoDesc>
        <p>Schets van een grote haai.</p>
      </decoDesc>
    </decoItem>
    <decoItem id="fig2">
      <decoDesc>
        <p>Schets van een kleinere haai.</p>
      </decoDesc>
    </decoItem>
  </decoList>
</decoration>
```

8.2.3.4. Toevoegen van andere semantische informatie

Zoals in hoofdstuk 5 werd uiteengezet, bestaat het belangrijkste voordeel van een beschrijvende codeerstrategie in de mogelijkheid om impliciete semantische informatie uit de bronnen te expliciteren op een manier die tegelijk voor de mens inzichtelijk en voor een computerprogramma verwerkbaar is. Op basis van een dergelijke *markup* kan een editor databanken samenstellen die hij vervolgens met bepaalde 'query-talen' (zoals XQuery) doorzoekbaar kan maken.⁴⁴ In het vervolg van dit hoofdstuk wordt uiteengezet welke semantische aspecten uit de *Van Nu en Straks*-brieven voor codering in acht werden genomen. Voor de editor die een digitaal eindproduct op het oog heeft, gaat aan de vraag *hoe* hij zal coderen immers de kwestie vooraf *wat* hij in die codering wil verwerken. Wat dat laatste betreft golden de resultaten van de USER Survey als een bron van inspiratie.⁴⁵

Uit dat onderzoek bleek dat een overgrote meerderheid van de respondenten in een digitaal

44 XQuery is sinds 23 januari 2007 een officiële 'Recommendation' van het World Wide Web Consortium. Zie <http://www.w3.org/TR/xquery/>. Om de zoekmogelijkheden waarin 'query-talen' als XQuery voorzien zichtbaar en aantrekkelijk te maken, zijn ook zgn. *stylesheets* nodig. Veel gebruikte methoden om *stylesheets* te definiëren zijn Cascading Style Sheets (CSS) en de Extensible Stylesheet Language (XSL). Beide zijn W3C 'Recommendations'. Zie <http://www.w3.org/TR/xsl11/> en <http://www.w3.org/TR/CSS2/> [4 november 2010]. De manier waarop de gecodeerde bronbestanden doorzoekbaar zijn gemaakt en de wijze waarop ze binnen de algemene DALF-interface zijn gevisualiseerd, maakt geen deel uit van het onderzoek voor dit proefschrift. Alle krediet wat dat betreft gaat naar Ron Van den Branden (Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie).

45 Zie hoofdstuk 7.

brievencorpus naar persoonsnamen wenst te zoeken.⁴⁶ Ook de mogelijkheid om te zoeken naar titels van boeken, tijdschriften of kranten en naar namen van instituten, verenigingen en clubs werd als erg belangrijk beschouwd. In feite scheen maar één mogelijkheid voor het panel van USER-respondenten totaal niet nutteloos; de kennelijk weinig perspectieven biedende mogelijkheid om in brieven naar bepaalde woordsoorten te zoeken, werd bijgevolg niet in de codering van de *Van Nu en Straks*-brieven voorzien.

Omdat in het Nederlandse taalgebied pas zeer recent brievencorpora op het internet zijn verschenen die op een grondige, descriptieve manier zijn gecodeerd, is het voorlopig onmogelijk om vast te stellen of een dergelijk corpus inderdaad door een gevarieerd publiek van onderzoekers als werkinstrument gehanteerd zou worden. Feit is dat de verwachtingen, wensen en intenties die het gevarieerde panel respondenten van de USER Survey heeft uitgesproken, sterk de indruk wekken dat de mate waarin digitale brievencorpora gecodeerd zijn (en dus ook de diversiteit van de potentiële onderzoeksvragen) een grote invloed heeft op de mate waarin die corpora ook echt als onderzoeksinstrumenten worden gebruikt. Daarom, en ook omdat het digitale *Van Nu en Straks*-brievencorpus als pilootproject een enigszins experimenteel karakter heeft, werd ervoor geopteerd om alleen die elementen uit de codering te weren die door de USER-correspondenten resoluut zijn afgewezen.

Het aantal semantische nuances dat in de *markup* van de brieven rond *Van Nu en Straks* is voorzien, is bijgevolg aanzienlijk. Dat uit zich niet zozeer in het aantal elementen en attributen die in de codering werden aangebracht als wel in de frequentie waarmee ze in die codering voorkomen. Hieronder volgt een overzicht van de bedoelde elementen en attributen. Achteraan in het proefschrift is als bijlage (3) een uitdraai opgenomen van drie volledig gecodeerde brieven uit het *Van Nu en Straks*-corpus (één per deelcorpus). De bijlage, die ter illustratie van de in dit hoofdstuk belichte DALF-codering moet dienen, demonstreert het ingrijpende effect van een descriptieve *markup* op de omvang van een getranscribeerde brief.

<date>: markeert een bepaalde datum in de tekst

@value: regulariseert een unieke datum volgens de ISO 8601 standaard

b.v. <date value="1893-08-05">5 Oogst 93</date>

<dateRange>: markeert een bepaalde tijdspanne in de tekst

@from: regulariseert het beginpunt van een tijdspanne volgens de ISO 8601 standaard

46 Zie alinea 7.4.3.3.2. (en vooral tabel 22) in hoofdstuk 7.

b.v. <dateRange from="1893-01-05">vanaf donderdag</dateRange>

@to: regulariseert het eindpunt van een tijdsperiode volgens de ISO 8601 standaard

b.v. <dateRange to="1893-01-07">tot zaterdag</dateRange>

<distinct>: markeert een regiolectisch of idiosyncratisch gebruikte passage in de tekst

<foreign>: markeert een passage in de tekst uit een andere taal dan het Nederlands

@lang: benoemt de vreemde taal waarin een bepaalde passage is geschreven

<name>: markeert een naam in de tekst⁴⁷

@type: benoemt welke naamsoort wordt bedoeld

"article": titel van een artikel in een krant of een tijdschrift

"book": titel van een boek (ongeacht het genre)

"institute": naam van een vereniging, instituut, winkel of bedrijf

"journal": titel van een krant of een andere periodiek

"lecture": titel van een lezing, referaat of voordracht

"music": titel van een muziekstuk of een lied

"opera": titel van een opera

"painting": titel van een schilderij

"person": persoonsnaam

"place": plaatsnaam (steden, dorpen en gemeenten)

"poem": titel van een gedicht of van een aantal samenhangende gedichten

"publisher": naam van een uitgeverij

"section": titel van een rubriek in een krant of tijdschrift

"series": titel van een reeks waarin een publicatie is verschenen

"theater": titel van een toneelstuk

@reg: koppelt een naam aan een geregulariseerde en geïndexeerde versie van die naam

b.v. <name reg="Vermeylen, August">Gust</name>

⁴⁷ Terwijl er wel degelijk een <title>-element in TEI P4 bestaat, werd in DALF geopteerd om titels van boeken e.d. toch binnen het <name>-element op te nemen. Een reden daarvoor is dat in de *Van Nu en Straks*-codering titels van boeken onderscheiden zijn van de titels van tijdschriften, kranten, artikelen enz. Om dat te doen zou het gebruik van een @type-attribuut binnen het <title>-element een vorm van zgn. 'tag abuse' zijn, aangezien de TEI P4-Guidelines suggereren om @type alleen binnen <title> te gebruiken om iets te zeggen over de hiërarchie van de titels (b.v. 'hoofdtitel', 'subtitel' enz.) i.p.v. over het genre van de gecodeerde titel (b.v. 'krant', 'schilderij' enz.). Bij het element <name> is dat anders, aangezien @type daar iets zegt over de waarde van het attribuut i.p.v. over het element waarin dat attribuut wordt gebruikt. Een ander argument is meer fundamenteel (en theoretisch) dan praktisch. In TEI P4 is <title> opgevat als een (descriptief) element om binnen bepaalde typische structuren (zoals bibliografische beschrijvingen) voor te komen. De markering van een <name> veronderstelt daarentegen geen structurele omschrijving van een tekstueel fenomeen maar een analyse van een semantisch aspect van de tekst. Dat laatste past beter in de context van het totale digitale brievenarchief voor de verdere verwerking en analyse van de brieven.

<quote>: markeert een citaat in de tekst

<rs>:⁴⁸ markeert een naam of een andere te coderen passage in de tekst die niet letterlijk of eenduidig wordt genoemd

@type: benoemt de soort semantische informatie waarnaar impliciet wordt verwezen

"event": gebeurtenis of evenement (b.v. 'feest')

"person": persoon van wie de naam niet wordt genoemd (b.v. 'mijn broer')

8.2.4. Toegevoegde informatie vanwege de editeur: **<back>**

Met het afsluiten van de **<body>** wordt de codering van de eigenlijke brief in een DALF-bestand beëindigd. De *markup* die een editeur aan de transcriptie van een brief toevoegt, betekent zoals al gezegd een belangrijke meerwaarde wat betreft het verdere onderzoek dat met die brief kan worden gevoerd, en het is ook door die meerwaarde dat de digitale editie zich van de gedrukte editie onderscheidt. Dat betekent uiteraard allerm minst dat de beproefde methoden van het klassieke editeerwerk minder belangrijk of waardevol zijn geworden. Zoals uit de resultaten van de USER Survey blijkt,⁴⁹ blijven de gebruikers van wetenschappelijke tekstedities erg veel belang hechten aan de annotaties die door de editeur aan de teksten zijn toegevoegd. In een DALF-bestand wordt dergelijke informatie in het laatste deel van de **<text>** verzameld, m.n. in de **<back>**.

In de **<back>** is elke annotatie apart beschreven als een **<note>**. Om redenen die hierboven zijn beschreven, zijn de annotaties in het *Van Nu en Straks*-corpus op dezelfde grondige manier intern gecodeerd als de **<body>** waarin de brieven zelf zijn weergegeven. Zo kunnen de verbanden tussen bepaalde brieven beter zichtbaar worden en kan binnen de annotaties hetzelfde soort onderzoek worden gevoerd als binnen de **<body>** van de eigenlijke bronnen. Binnen **<note>** kunnen alle hierboven genoemde elementen in principe dus eveneens voorkomen, al spreekt het voor zich dat bijvoorbeeld de *tags* die verband houden met het diplomatisch transcriberen in de voetnoten uitsluitend voorkomen wanneer om welbepaalde redenen een (andere) handschriftelijke bron wordt geciteerd. Daar staat tegenover dat in de annotaties bepaalde soorten informatie en tekststructuren terug te vinden zijn die in de brieven zelf weinig of niet voorkomen, zoals complete bibliografische beschrijvingen van gepubliceerde werken en verwijzingen naar andere bronnen in het corpus. Hieronder worden enkele elementen en codeermethoden binnen de annotaties kort beschreven.

⁴⁸ **<rs>** is kort voor 'referring string'.

⁴⁹ Zie o.m. paragraaf 4.3.3.3 en tabel 23 uit hoofdstuk 7.

Ondanks het feit dat ze samen en door elkaar in eenzelfde **<div>**-element in de **<back>** van een DALF-bestand zijn opgenomen, worden binnen de annotaties bij de *Van Nu en Straks*-brieven twee verschillende types onderscheiden: de woordverklaringen (of vertalingen) en de andere (meestal meer uitgebreide) vormen van editorische toelichting. De eerste soort is met het **@type**-attribuut benoemd als "gloss", de tweede als een (gewone) "ann". In de **<note>**-tag is overigens nog meer informatie over die noot zelf opgenomen. Met het **@id**-attribuut krijgt elke **<note>** een uniek verwijsnummer, het **@resp**-attribuut indiceert wie verantwoordelijk is voor de inhoud van de annotatie, de waarde van **@anchored** wijst uit of het verwijsteken naar de noot in de brief zelf op de juiste plaats is weergegeven, en ook over de plaats van de noten wordt informatie gegeven (**@place**). Een annotatie die bijvoorbeeld bedoeld is om 'ruminants' te verklaren als het Franse woord voor 'herkauwers', wordt als volgt weergegeven:

```
<note resp="BVR" type="gloss" id="ann_note1" place="foot" anchored="yes">
  <foreign lang="fr">Ruminants</foreign> (Fr.): herkauwers.
</note>
```

Om duidelijk te maken naar welke plaats in de brief een annotatie verwijst, zijn in de transcriptie van de **<body>** zgn. 'pointers' aangebracht (**<ptr/>**), die genummerd zijn met het **@n**-attribuut. Een tweede attribuut dat aan de 'pointers' is toegekend, **@target**, verwijst ze door naar de **@id** van een unieke **<note>** in de **<back>**. Op de plaats waar het woord 'ruminants' uit het voorbeeld hierboven in de **<body>** van de brief voorkomt, is de volgende 'pointer' aangebracht:

```
<ptr target="ann_note1" n="1"/>
```

In de annotaties wordt vaak naar andere plaatsen in het digitale corpus doorverwezen, hetzij naar een plaats binnen hetzelfde DALF-bestand (intern), hetzij naar een ander bestand in het corpus (extern). Interne referenties komen tot stand met het **<ref>**-element en het bijhorende **@target**-attribuut. Externe verwijzingen ontstaan door het gebruik van **<xref>** en de attributen **@doc** (om het bestand waarnaar verwezen wordt te identificeren) en **@from** (om de juiste plaats in dat andere bestand te localiseren). Een verwijzing naar de tweede noot binnen dezelfde brief wordt bijgevolg als volgt weergegeven:

```
<ref target="ann_note2">noot 2</ref>
```

Een verwijzing naar noot 2 uit de tiende brief die dateert uit 1891 in het *Van Nu en Straks*-corpus komt zo tot stand:

<xref doc="ns1891_010" from="ann_note2">Zie brief 10 (1891).</xref>

In de annotaties komen ten slotte ook klassieke bibliografische verwijzingen naar gedrukte bronnen voor. Die worden gemarkeerd binnen het **<bibl>**-element. In principe is de structuur van die bibliografische beschrijvingen op een zo gelijk mogelijke manier opgebouwd, maar om toch een zekere mate van flexibiliteit te behouden, werd in het *Van Nu en Straks*-brievencorpus van de zeer rigide TEI P4-elementen **<biblFull>** of **<biblStruct>** geen gebruik gemaakt. Auteursnamen, titels van artikelen, boeken of tijdschriften, dateringen e.d. worden bijgevolg op exact dezelfde wijze gecodeerd als in de **<body>** van de brief.

8.3. Besluit

Er zijn talloze manieren denkbaar om literair-historisch belangwekkende brieven van *markup* te voorzien. Aangezien er echter bij het begin van het editieproject in verband met *Van Nu en Straks* binnen de reguliere *TEI Guidelines* duidelijk lacunes bestonden m.b.t. het coderen van brieven, en aangezien de *DALF Guidelines* – die bovendien werden bedacht in het instituut dat dit project patroneerde – daar op dat moment de beste oplossing voor boden, was de keuze voor een codering volgens de richtlijnen van DALF een snel uitgemaakte zaak.

Zoals uit de geringe maar toch duidelijk aanwezige verschillen tussen de codering van Stijn Streuvels' brieven aan zijn uitgevers⁵⁰ en die van de correspondentie rond *Van Nu en Straks* mag blijken, hebben de *DALF Guidelines* geen dwingend karakter. Ze zijn een leidraad voor de editeur die ze gebruikt, maar afhankelijk van de tijd waarover men beschikt, project-specifieke doelstellingen en de bijzondere eigenschappen van het behandelde brievencorpus kan de editeur nog heel wat eigen accenten leggen of ervoor kiezen om bepaalde aspecten (voorlopig) niet van een codering te voorzien.

In de periode waarin de *Van Nu en Straks*-brieven van *markup* werden voorzien, werd er een nieuwe versie van de *TEI Guidelines* van kracht. Omdat TEI P5 in een redelijk aanzienlijke mate van TEI P4 verschilt, bleek een vertaling van de *DALF Guidelines* naar de nieuwe versie van de richtlijnen waarop ze zijn gebaseerd geen sinecure; die overdracht is bijgevolg nog steeds in voorbereiding.⁵¹

⁵⁰ Zie Debusschere, Van den Branden, Verhulst & Vanhoutte (2011).

⁵¹ Zie hoofdstuk 9.

Aangezien in TEI P5 maar weinig DALF-suggesties zijn overgenomen en enkele typische karakteristieken van de brief dus ook volgens de meest recente TEI-richtlijnen moeilijk in een bepaalde codering te bevatten zijn, blijven de *DALF Guidelines* voorlopig de beste manier om op een wetenschappelijke manier correspondenties te coderen voor digitale publicatie.⁵²

Dat neemt echter niet weg dat aan bepaalde aspecten van de DALF DTD een en ander voor verbetering vatbaar blijkt. Zelfs indien DALF in een nabije toekomst aan de grammatica en het vocabularium van TEI P5 zal worden aangepast, zijn enkele wijzigingen noodzakelijk. Daaraan wordt in het volgende (en laatste) hoofdstuk van dit proefschrift meer aandacht besteed.

52 Dat blijkt o.m. ook uit het feit dat een aantal gelijkaardige internationale editieprojecten zich eveneens door de *DALF Guidelines* heeft laten leiden om brieven te coderen. O.m. aan het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Brussel, de universiteit van Pisa en de Bankroft Library van de universiteit van Californië hebben editeurs er recent nog gebruik van gemaakt.

Hoofdstuk 9

Toekomstmuziek? Aanbevelingen voor het coderen van brieven na DALF

We all have our own research projects
and must focus our efforts
if we are to make tangible progress.
Nevertheless, the digital world has no borders
and every digital project can potentially interact
with each other.
(Crane 2010)

Wie vandaag als editeur aan de slag wil met een corpus van brieven dat hij of zij op een wetenschappelijke manier digitaal wil publiceren, staat voor een dilemma. Enerzijds gelden de *DALF Guidelines* nog altijd als een uitstekende manier om correspondenties van allerhande *markup* te voorzien; wellicht zijn ze zelfs nog altijd de best gedocumenteerde richtlijnen die er wat dat betreft beschikbaar zijn. Anderzijds zijn er ook twee argumenten tegen het gebruik van de *DALF Guidelines*: ze zijn niet (meer) gebaseerd op de meest recente versie van de *TEI Guidelines* en de DTD die voorschrijft hoe een DALF-document moet worden opgebouwd is voor verbetering vatbaar. Wie een wetenschappelijke digitale brieveneditie voorbereidt, moet bijgevolg kiezen tussen een beproefde en goed functionerende methode die echter niet meer volledig up-to-date is, of een eigen nieuw codeerschema op basis van TEI P5. In dit hoofdstuk worden de knelpunten van beide opties toegelicht. Vervolgens worden enkele mogelijkheden om het dilemma op te lossen nader verkend.

9.1. Probleemstelling

Vergeleken met TEI P4 bieden de *DALF Guidelines* de editeur meer mogelijkheden om briefspecifieke tekstelementen te coderen; met dat doel voor ogen zijn ze ook opgesteld. De vergelijking met het meer recente TEI P5 levert helaas hetzelfde resultaat op: de vijfde versie van de *TEI Guidelines* bevat dan wel een gevoelige toename van het aantal algemene tekstuele aspecten dat kan worden gecodeerd, maar om specifiek brieven van *markup* te voorzien, bevatten ze in vergelijking met de vorige versie (te) weinig nieuwe mogelijkheden.

Het aantal elementen dat voor het eerst door DALF werd gedefinieerd en dat vervolgens ook in TEI P5 werd overgenomen, is immers zeer beperkt. De (oneigenlijke) reden daarvoor is wellicht dat er

een directe connectie bestaat tussen enerzijds het team dat de DTD voor het MASTER-project¹ heeft opgesteld en anderzijds de redactie die TEI P5 heeft ontworpen,² waardoor vrijwel alle *tags* uit de MASTER DTD in TEI P5 zijn opgenomen. Aangezien een aantal daarvan in combinatie met de door DALF gedefinieerde elementen tot een logisch-intern conflict zou leiden, werd uit de DALF DTD maar weinig ontleend. Zoals in het vorige hoofdstuk al is betoogd, was de MASTER DTD echter bedoeld voor de codering van manuscripten in het algemeen, en dus niet specifiek voor de *markup* van brieven. Een en ander heeft als gevolg dat DALF ook na de komst van TEI P5 nog altijd een betere basis biedt om brieven digitaal te editeren dan de reguliere *TEI Guidelines*.

Vanuit het standpunt van de wetenschappelijk werkende brieveneditor zijn er op dit moment strikt genomen twee manieren om met dat ambigue statuut van de *DALF Guidelines* om te gaan:

1. De editor hanteert de *DALF Guidelines* zoals ze in hun huidige vorm beschikbaar zijn en ontwikkelt binnen die context project-specifieke oplossingen voor de (relatief beperkte) problemen die zich kunnen voordoen.
2. De editor laat de *DALF Guidelines* links liggen, richt zich in plaats daarvan tot de *TEI P5 Guidelines* en ontwikkelt binnen die context project-specifieke oplossingen voor de (grotere) problemen die zich kunnen voordoen.

Vanuit een meer institutioneel standpunt zijn er ondertussen eveneens twee stappen die kunnen worden gezet om de situatie uit te klaren:

1. De *DALF Guidelines* worden vertaald naar de grammatica en het vocabularium van TEI P5, waarvan 'DALF 2.0' dan een uitbreiding zou vormen.
2. Het TEI Consortium verwerkt de *DALF Guidelines* alsnog in een volgende versie van zijn eigen richtlijnen, waardoor ze *de facto* niet meer afzonderlijk zouden hoeven te bestaan.

In het vervolg van dit hoofdstuk (in 9.2 en 9.3) worden de eerste twee opties geëvalueerd. Nadien (in 9.4) wordt onderzocht hoe het dilemma vanuit een institutioneel standpunt kan worden opgelost.

¹ I.v.m. MASTER, zie hoofdstuk 8.

² Het 'Text Encoding Initiative' richtte ter voorbereiding van zijn vijfde *Guidelines* een zgn. 'Manuscript Description Task Force' op, die zich specifiek tot doel stelde om de voorstellen die in het MASTER-project waren geformuleerd zo te definiëren dat ze in TEI P5 konden worden opgenomen. Het MASTER-team was ook in die Task Force vertegenwoordigd, o.m. in de persoon van Lou Burnard, tevens co-redacteur van de *TEI P5 Guidelines*. Zie <<http://www.tei-c.org/Activities/Workgroups/MS/>> [12 november 2010].

Wat dat laatste betreft lijkt een combinatie van de twee zonet genoemde stappen in elk geval nog de grootste garantie tot een structurele en duurzame oplossing voor het probleem.

9.2. De *DALF Guidelines*: knelpunten in de huidige versie

Wie de *DALF Guidelines* in hun huidige vorm als leidraad neemt om brieven van *markup* te voorzien, beschikt zoals gezegd over een groot aantal middelen en mogelijkheden om die onderneming tot een goed einde te brengen. De ervaring met de correspondentie in verband met het tijdschrift *Van Nu en Straks* leert dat er zich in slechts een kleine minderheid van die brieven semantische of structurele aspecten voordoen waarvoor de reguliere DALF-codering geen eenduidig antwoord biedt. In de problemen die toch zijn gerezen, zijn bepaalde patronen terug te vinden, die wijzen op enkele onvolkomenheden in de huidige DALF DTD. Hieronder volgt een overzicht van de voornaamste van die patronen.

9.2.1. <envOcc/>

Zoals in hoofdstuk 8 is beschreven, wordt in de 'header' van een DALF-bestand met het lege element <envOcc/> aangeduid of er al dan niet adresgegevens in verband met een bepaalde brief terug te vinden zijn. In de *DALF Guidelines* wordt het inhoudelijk als volgt gedefinieerd: 'Contains an indication of the presence or absence of an envelope' (Van den Branden & Vanhoutte 2003).³ Met de 'envelope' in die definitie wordt dan weer 'the part/room/space reserved for postal information' bedoeld, en in de DALF DTD wordt <envOcc/> als volgt gedefinieerd:⁴

```
<!ELEMENT envOcc %om.RR;  
    EMPTY>  
<!ATTLIST envOcc  
    %a.global;  
    occ (yes | no) #REQUIRED>
```

De onderste regel uit die definitie bepaalt dat het attribuut @occ binnen het element <envOcc/> verplicht is en dat de waarde van dat attribuut alleen strikt positief ("yes") of strikt negatief ("no") kan zijn. Wie een briefkaart aandachtig bestudeert, moet echter concluderen dat de hierboven

³ Zie <<http://kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/ref-decl-envOcc.html>> [20 november 2010].

⁴ De manier waarop *Document Type Definitions* worden uitgedrukt, wordt hier niet verder toegelicht. In deze context is alleen van belang dat DTD's op een compacte manier de structuur van een document definiëren als een lijst van elementen (en dus *tags*) die erin kunnen voorkomen, aangevuld met een overzicht van de 'attributen' die de editor kan gebruiken om nadere informatie over die elementen te verschaffen en een explicitering van de waarden die aan die attributen kunnen worden toegekend.

geciteerde definitie van een 'envelope' te ruim is, of dat het aantal mogelijke waarden van het attribuut **@occ** te klein is. Een briefkaart bevat immers vrijwel altijd een 'part' of 'room' of 'space' die voor 'postal information' gereserveerd is, wat betekent dat de waarde van **@occ** bij briefkaarten altijd positief hoort te zijn. Dat een deel van een briefkaart 'gereserveerd' is voor postgegevens, betekent echter nog niet dat dat deel daarvoor ook *gebruikt* werd. Wanneer (één helft van) de zijde van een briefkaart voorbedrukt is met adresregels, maar de verzender heeft daarvan om welke reden dan ook geen gebruik gemaakt, is "yes" als waarde van **@occ** weinig informatief of zelfs volstrekt misleidend.

De positieve waarde van **@occ** – die dus door de functionele definitie van **<envOcc/>** bij briefkaarten vereist is – kan echter ook tot verwarring leiden wanneer de verzender wel degelijk adresgegevens heeft genoteerd. Er valt immers niet uit op te maken of er een 'echte' omslag werd teruggevonden, dan wel of de editeur bepaalde informatie louter als omslaggegevens heeft geïnterpreteerd. Dat roept overigens ook de vraag op hoe de editeur te werk dient te gaan wanneer een briefkaart adresgegevens bevat, zowel op de kaart zelf als ook op een 'echte' omslag die bij de briefkaart werd teruggevonden. Dat fenomeen blijkt weliswaar erg zeldzaam, maar is zeker niet ondenkbaar. Een uitbreiding van het aantal mogelijke waarden van **@occ** – bijvoorbeeld met "added", een optie die voor het attribuut **@attested** in bepaalde elementen is voorzien – lijkt bijgevolg zeer wenselijk.⁵

9.2.2. **<salute>**

Aan de inhoud of het gebruik van het TEI P4-element **<salute>** werd in DALF niets gewijzigd. Dat betekent dat de **<salute>** wordt geïnterpreteerd als een 'greeting prefixed to a foreword, dedicatory epistle, or other division of a text, or the salutation in the closing of a letter, preface, etc' (Sperberg-McQueen & Burnard 2001-2004).⁶ Een gevolg daarvan is dat **<salute>** wel binnen de **<opener>** en de **<closer>** van een tekst kan voorkomen, maar niet binnen een paragraaf (**<p>**) in de **<body>** van een brief.

In het *Van Nu en Straks*-corpus zijn evenwel talloze voorbeelden van begroetingen te vinden die

5 In de marge daarvan kan ook worden opgemerkt dat de huidige DALF DTD een inconsequente codering van brieven met omslaggegevens toelaat. Het gaat erom dat aan het element **<envOcc/>** in de 'header' van een brief een negatieve waarde kan worden toegekend, terwijl er tegelijk toch ook een **<envelope>** in de **<text>** kan worden opgenomen. Die volstrekt onlogische combinatie resulteert uit bepaalde beperkingen die met DTD's als formele document-specificaties gepaard gaan. Indien DALF 2.0 gedefinieerd zou worden door de mogelijkheden van het recentere 'Schematron' met die van de reeds eerder genoemde 'ODD files' (zie noot 33 in hoofdstuk 5) te combineren, dan kan worden bewerkstelligd dat zgn. 'parsers' (d.w.z. programma's die de grammaticale structuur van documenten controleren) dergelijke inconsequenties in de codering van DALF-bestanden zouden opmerken en signaleren.

6 Zie <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/ref-SALUTE.html> [15 november 2010].

structureel deel uitmaken van de eerste of de laatste alinea van een brief. De editeur moet in die gevallen beslissen om dergelijke begroetingen toch te scheiden van de rest van de alinea – en de reële structuur van de brief dus negeren – of de keuze maken om de begroeting niet als dusdanig te coderen, waardoor een semantisch aspect van de tekst dus niet in de *markup* wordt geregistreerd.⁷ Die problematische keuze tussen twee verschillende opties die in feite allebei niet voldoen, kan worden opgelost door in de DALF DTD (of een nieuwer DALF 'Schema') aan het **<salute>**-element een grotere flexibiliteit toe te staan.

9.2.3. **<dateline>**

Binnen een **<dateline>** in de **<opener>** of **<closer>** van een brief kunnen in TEI P4 geen *tags* worden aangebracht om bepaalde handschriftelijke fenomenen te coderen, tenzij ze worden opgenomen binnen andere elementen die daarin voorkomen. In de **<dateline>** kunnen bijvoorbeeld afkortingen (**<abbr>**) en deleties (****) niet worden weergegeven, tenzij ze in een **<name>** of een **<date>** zijn ingenesteld.⁸ In andere tekstsoorten levert dat euvel wellicht minder moeilijkheden op, maar uit de *markup* van het *Van Nu en Straks*-corpus blijkt het voor de codering van brieven meermaals voor problemen te zorgen. Het verplicht de brievenediteur immers tot een oneigenlijk gebruik van bepaalde elementen of allerhande nodeloos gecompliceerde ingrepen om typisch handschriftelijke fenomenen in de **<dateline>** weer te geven. Een uitbreiding van het aantal elementen dat in de **<dateline>** kan voorkomen dringt zich dus op.

9.2.4. **<ps>**

De redelijk rigide documentstructuur die door de DALF DTD wordt voorgeschreven, levert in sommige gevallen problemen op in verband met de codering van naschriften, een fenomeen dat in brieven veelvuldig voorkomt. Een van die problemen betreft het feit dat de interne structuur van een postscriptum onder een brief soms te complex blijkt om op een valide manier met DALF-*markup* te worden gecodeerd. Zo zijn gecompliceerde postscripta die de vorm van schijnbaar volledig nieuwe brieven aannemen hoe dan ook problematisch, maar ook de veel frequenter voorkomende

7 In het *Van Nu en Straks*-corpus werd voor de tweede optie gekozen, enerzijds omdat de *stylesheet* waarin de visualisering van de XML-bestanden wordt beschreven de begroetingen aan het begin van de brieven dan telkens op dezelfde manier kan weergeven, en anderzijds omdat er hoe dan ook problemen met zgn. 'overlapping hierarchies' ontstaan wanneer voor de eerste optie was gekozen (zie hoofdstuk 5).

8 Met het meer gecompliceerde **<delSpan>** (dat bedoeld is om overlappende hiërarchieën in de *markup* te omzeilen) is op die plaats wel een en ander mogelijk wat betreft de codering van deleties, maar die complexiteit is in veel gevallen onnodig.

aanwezigheid van een tweede (en/of derde) slotgroet of handtekening in een eenvoudiger postscriptum brengt de DALF-codering in de problemen. Dat laatste roept vragen op over de manier waarop het postscriptum in de *DALF Guidelines* ontologisch en structureel is opgevat, een opvatting die in TEI P5 met de introductie van het **<postscript>**-element overigens is overgenomen.⁹

In principe kan men bij complexe postscripta overwegen om de **<body>** van de brief in verscheidene **<div>**-elementen onder te verdelen en het postscriptum dan als een aparte **<div>** met een eigen interne (brief)structuur te coderen. Volgens Van den Branden & Vanhoutte (2009: 85) druist het markeren van een naschrift als een aparte **<div>** echter in tegen de manier waarop dat element in de *TEI Guidelines* is gedefinieerd: '[I]t still leaves the markup-theoretical fact that in this case, a TEI **<div>** element would be used for something other than a real subdivision'.

De kwestie blijft vooralsnog onopgelost, onder meer omdat postscripta zich in even verscheidene als grillige vormen blijken aan te dienen, waardoor ze zich moeilijk tot een bepaald vormschema laten reduceren. De huidige voorzieningen in de *DALF Guidelines* voldoen voor het merendeel van de postscripta in het *Van Nu en Straks*-corpus; het veel kleinere staal van zeer gecompliceerde en/of structureel afwijkende naschriften kan bijdragen tot een beter inzicht in de manier waarop de definitie van het element **<ps>** kan worden aangepast.¹⁰

9.3. TEI P5: knelpunten met betrekking tot de *markup* van brieven

Zoals gezegd bieden de *TEI P5 Guidelines* niet genoeg mogelijkheden om alle typische aspecten van brieven adequaat te coderen. Een vergelijking met de *DALF Guidelines* wijst uit dat voor minstens twaalf typische DALF-elementen die cruciaal zijn voor de *markup* van correspondenties geen equivalent in TEI P5 terug te vinden is (Van den Branden 2010: 20). Net als de vorige versie blijkt ook de meest recente versie van de *TEI Guidelines* dus ontoereikend. Wie toch met TEI P5 brieven wil coderen, moet de flexibiliteit en uitbreidbaarheid die eigen is aan de *TEI Guidelines* dus aanwenden om een project-specifiek codeerschema te ontwerpen.

Een goed gedocumenteerde maar nog onvoltooide poging daartoe wordt ontwikkeld door het editeursteam dat de correspondentie van de Duitse componist Carl Maria von Weber in digitale

⁹ I.v.m. de manier waarop **<postscript>** in TEI P5 is opgevat, zie Burnard & Bauman (2007), en meer bepaald <http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/ref-postscript.html> [12 november 2010]. I.v.m. de problemen wat betreft postscripta, zie ook http://wiki.tei-c.org/index.php/Collection_of_Postscript-Examples [12 november 2010].

¹⁰ Aangezien naschriften in principe op zowat elke plaats in een brief kunnen voorkomen, is de zeer gelimiteerde distributie van **<ps>** die door de huidige DALF DTD wordt voorgeschreven, eveneens voor verbetering (en dus uitbreiding) vatbaar. In de codering van de *Van Nu en Straks*-brieven werd het probleem verholpen door gebruik te maken van de attributen **@place** en **@rend**.

vorm uit geeft.¹¹ Projectleider Joachim Veit beweert dat men zich voor die editie op TEI P5 heeft kunnen richten 'weil einige der Anregungen des DALF-Projekts bereits in modifizierter Form in P5 eingegangen sind' (Veit 2007c: 2). Dat neemt niet weg dat het ontwerpen van een op TEI P5 gebaseerd codeerschema voor brieven een moeilijke onderneming blijkt, ook al vanwege enkele bemoeilijkende factoren waarmee de wetenschappelijk georiënteerde brieveneditor te maken krijgt. Twee van de vier factoren die Veit (2007c) opnoemt, zijn veeleer van technische en methodologische aard, en kunnen relatief gemakkelijk verholpen worden:

- TEI erlaubt in vielen Fällen mehrere Wege, die zu ähnlichen Zielen führen, was zu Unsicherheiten bei weniger erfahrenen Benutzern führt. [...]
- Es fehlen (von XML-Editoren abgesehen, die in der Regel für Außenstehende eher abschreckend wirken) vernünftige Eingabe-Oberflächen, die das Auszeichnen in einer der gewohnten Arbeitsumgebung entsprechenden Form erlauben. (Veit 2007c: 2)

Voor de twee andere kwesties die Veit signaleert, lijkt er minder snel een oplossing voorhanden, omdat ze raken aan een meer fundamenteel probleem waarmee (brieven)editors te kampen hebben, ook binnen de TEI *community*:

- Es wurden (und werden nach wie vor) zu wenige ausführliche Beispiele für die Codierung von Briefen im Netz angeboten; oft waren (sind) dabei Struktur und Inhalt der Texte nur sehr oberflächlich erfaßt. [...]
- Es gibt keine zentrale Informationsstelle und kaum Erfahrungsaustausch zwischen Projekten. (Veit 2007c: 2)

De bemerkingen van Veit bevestigen een probleem dat ook in dit proefschrift is gesignaleerd,¹² m.n. het gebrek aan concrete voorbeelden van digitale bronnen (i.c. brieven) die editors kunnen inspireren om met een eigen tekstcorpus aan de slag te gaan. Dat probleem is des te prangender omdat het indruist tegen een essentiële doelstelling van het TEI Consortium, dat niet alleen *Guidelines* wil opstellen, onderhouden en verspreiden, maar ook in het leven werd geroepen 'to support their use by a wide community of projects, institutions, and individuals'.¹³ 'Training and

11 Zie <<http://www.weber-gesamtausgabe.de/>> [18 november 2010]. Terwijl voorbereidend werk i.v.m. het editeren van 'Musikerbriefe' werd verricht door Appel & Veit (1997), is de ontwikkeling van het digitale codeerschema te volgen in de respectieve verslagen daarover door Veit (2007a,c en d) en de meer technische rapporten van de TEI Arbeitsgruppe "Briefe und Tagebücher" (2007) en Veit (2007b).

12 Zie hoofdstuk 8.

13 Geciteerd uit de omschrijving van de 'Goals and Mission' van het TEI Consortium, zoals ze terug te vinden zijn op de website van het TEI. Zie <<http://www.tei-c.org/About/mission.xml>> [20 november 2010].

outreach' en 'cultivation of a TEI research community' zijn twee van de vier doelstellingen die het TEI Consortium zichzelf heeft gesteld,¹⁴ maar de talrijke en diverse pogingen om die ambities waar te maken zouden pas echt hun nut bewijzen wanneer geïnteresseerde editeurs (en ICT-ontwikkelaars) ook toegang zouden krijgen tot een groot aantal TEI-bronbestanden. Het gebrek daaraan maakt goed gedocumenteerde projecten zoals de in voorbereiding zijnde *Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe* bijzonder waardevol.¹⁵

Aangezien over een aantal kwesties in verband met de *markup* van die editie nog geen definitief besluit is genomen, zou een analyse van het door Veit en zijn team gehanteerde codeerschema hier voorbarig zijn. Desondanks is het voor brieveneditors bijzonder leerzaam om te zien op welke manier de editeurs van de genoemde *Gesamtausgabe* met bepaalde knelpunten zoals de hierboven beschreven problematische aspecten van de DALF DTD omgaan,¹⁶ en kan ook het gebruik van een aantal codes die in de DALF-edities vooralsnog niet werden aangewend zeker inspirerend werken.¹⁷

Editieprojecten zoals de *Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe* tonen aan dat de codering van brieven op basis van TEI P5 wel degelijk mogelijk is, mits een zeer grondige voorafgaande studie van zowel de mogelijkheden als de tekortkomingen van de meest recente *Guidelines* en het ontwerp van een project-specifieke uitbreiding op die richtlijnen. Het is echter de vraag of het niet zinvoller is om te proberen om meteen een codeerschema te ontwikkelen dat voor meerdere digitale brievenedities kan dienen, zoals met de *DALF Guidelines* ten opzichte van TEI P4 is gebeurd. De voorwaarden waaraan desgevallend moet worden voldaan, komen in het vervolg van dit hoofdstuk aan bod.

14 Ibidem.

15 Hoopgevend is de vaststelling dat ook in ons taalgebied steeds vaker op een wetenschappelijke manier gereflecteerd wordt over de codeerstrategieën van grote digitale (brieven)editieprojecten. Dat gebeurt o.m. ook in enkele bachelor- en masterscripties die verband houden met projecten die aan het Huygens Instituut in Den Haag worden uitgevoerd. Zo promoveert Annemarie Kets recent niet alleen een scriptie over *Het taggen van de Verwey-correspondentie* (zie Ernst 2009), maar o.m. ook een onderzoek naar de manier waarop men digitale brievenedities visueel kan presenteren, een kwestie die uiteraard ook van de onderliggende codering afhankelijk is (zie Peerdeman 2009). I.v.m. de editie van de correspondentie van Albert Verwey en het overkoepelende 'Web van Tachtig'-project, zie o.m. <<http://www.huygensinstituut.knaw.nl/correspondentie-albert-verwey-1880-1895>> [18 november 2010].

16 Uit de meest recente technische documentatie van het project rond Carl Maria von Weber blijkt bijvoorbeeld dat het postscriptum in die editie (toch) als een aparte <div> wordt behandeld, en dus hiërarchisch op gelijke hoogte wordt gesteld met de (rest van de) eigenlijke brief. Het wordt er als volgt gecodeerd: <div type="ps">. Zie de technische documentatie van de TEI-Arbeitsgruppe "Briefe und Tagebücher" (2007: 12).

17 Wat dat betreft valt o.m. het gebruik van de verscheidene *tags* met betrekking tot het kritische apparaat (en de attributen uit de zgn. 'att.textCritical model class') op, omdat die vooralsnog niet zijn aangewend in de edities die deel uitmaken van het 'Digital Archive of Letters in Flanders'. Zie het werkdocument van de TEI-Arbeitsgruppe "Briefe und Tagebücher" (2007: 22-23).

9.4. Uitwegen uit het dilemma: DALF 2.0 en TEI P6

Aangezien de DALF DTD voor verbetering vatbaar blijkt en de *TEI P5 Guidelines* voor de brieveneditor nauwelijks een stap voorwaarts betekenen, dringt een nieuwe versie van de *DALF Guidelines* zich op. Een dergelijke *update* lijkt alleen zinvol wanneer hij gepaard zou gaan met een herformulering van de DALF-grammatica in de context van TEI P5, waarvan het dan een uitbreiding zou vormen. Strikt genomen hoeft DALF 2.0 zich echter niet op TEI P5 te baseren. De knelpunten in de DALF-codering die hierboven (onder 9.2.) zijn beschreven, kunnen immers in principe net zo goed worden verholpen met een nieuwe extensie van TEI P4.

Toch heeft het er alle schijn van dat DALF 2.0 zich beter op TEI P5 zou baseren. Recent opgestarte brievenprojecten (zoals de hierboven genoemde *Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe*) hanteren vrijwel vanzelfsprekend de universele standaard die TEI P5 op dit moment *de facto* is. Dergelijke projecten zouden er bijgevolg zeker baat bij hebben mocht er een volledig uitgewerkt project-onafhankelijk voorstel voor de *markup* van modern briefmateriaal bestaan, dat op de huidige versie van de *TEI Guidelines* gebaseerd is. Het omgekeerde geldt overigens ook: de lessen die uit hedendaagse ambitieuze brievenprojecten worden geleerd, kunnen er ongetwijfeld toe bijdragen dat de *Guidelines* van DALF 2.0 een nog sterker richtsnoer kunnen vormen dan ze in hun huidige versie al zijn. Een laatste argument om een nieuwe versie van de *DALF Guidelines* op TEI P5 i.p.v. P4 te baseren, is dat de zgn. 'ODD file' die daaruit zou resulteren¹⁸ meteen ook de basis kan zijn voor een module met *tags* om brieven te editen in de volgende versie (P6) van de eigenlijke *TEI Guidelines*. Dat laatste zou overigens ook de expliciete doelstelling moeten zijn voor de ontwerpers van DALF 2.0. Zoals het MASTER-project zijn waarde, nut en betekenis vooral dankt aan het feit dat de richtlijnen die eruit voorkwamen vrijwel integraal door het TEI Consortium zijn overgenomen, zo zal ook het DALF-project in zekere zin pas echt gevalideerd zijn wanneer zijn *Guidelines* in die van het TEI opgaan.

Om de kans te vergroten dat de voorstellen van DALF 2.0 in (de vooralsnog niet geplande) TEI P6 *Guidelines* worden geïntegreerd, lijkt het in elk geval cruciaal dat de *update* van DALF tot stand komt in samenspraak met de 'Special Interest Group' (SIG) van het TEI die zich over de codering van brieven buigt. Binnen het TEI Consortium bestaan talloze SIG's om specifieke aspecten van de TEI-codering te bespreken. Hun aanbevelingen kunnen leiden tot een correctie of een uitbreiding van de algemene *TEI Guidelines*.

18 Zie noot 33 in hoofdstuk 5.

Ook in verband met de *markup* van correspondentie heeft zich een dergelijke werkgroep verenigd.¹⁹ Tijdens de bijeenkomst van die werkgroep in 2009²⁰ werd een stappenplan uitgestippeld om – vertrekkend vanuit de *DALF Guidelines* maar gericht op TEI P5 – een voorstel uit te werken voor het coderen van brieven, in de vorm van een nieuwe 'ODD file'. Een eerste stap in dat proces was het opstellen van een grondig technisch rapport over de gelijkenissen en verschillen tussen DALF en TEI P5.²¹ In de (huidige) tweede fase wordt het ontwerp van DALF 2.0 concreter uitgewerkt door epistolaire tekstfenomenen te registreren waarvoor voorlopig in geen van beide codeerschema's *tags* zijn voorzien. Die ontbrekende elementen dringen zich als vanzelf op tijdens de diverse editieprojecten van de diverse SIG-leden.

Omdat zowel de problemen als de belangen groot en divers zijn, blijkt het ontwerp van een nieuw codeerschema dat het dilemma tussen het gebruik van DALF en TEI P5 kan opheffen een even moeizaam als traag proces. Dat heeft onder meer te maken met de hierboven door Veit (2007c) genoemde omstandigheden, maar ook met het gecompliceerde kluwen van elementen, attributen, *model classes* en *attribute classes* dat in de huidige versie van de *TEI Guidelines* vervat zit. Een kwalijk gevolg van de vele uitbreidingen, aanpassingen en correcties die de evolutie van de *TEI Guidelines* kenmerken, is immers de grote complexiteit die geleidelijk en schijnbaar onvermijdelijk in de formulering van die richtlijnen is geslopen. Het wordt bijgevolg cruciaal om DALF 2.0 te formuleren als een transparante en gebruiksvriendelijke leidraad met een groot aantal concrete illustraties uit verschillende editieprojecten om een en ander aanschouwelijk en inzichtelijk te maken.

Wat dat laatste betreft is de samenwerking tussen de editoren in de SIG van groot belang. De nadelige gevolgen van de geografische verspreiding en de uiteenlopende ambities van de leden van de werkgroep wegen immers niet op tegen de voordelen die de inbreng van een groot en diverse groep medewerkers oplevert. Niet alleen waarborgt hun medewerking de soliditeit van de nieuwe *Guidelines*, de ervaring met soms zeer diverse brieven corpora garandeert ook dat een gevarieerd en meertalig staal van brieven aan de nieuwe *Guidelines* kan worden toegevoegd en dat het nieuwe codeerschema gedragen zou zijn door een grote groep ervaringsdeskundige experts.

19 De 'Correspondence SIG' werd in 2008 opgericht en wordt voorgezeten door Peter Stadler (Musikwissenschaftliche Seminar Detmold/Paderborn), die als editor meewerkt aan de hierboven genoemde *Carl-Maria-von-Wever-Gesamtausgabe*. Zie <<http://wiki.tei-c.org/index.php/SIG:Correspondence>> voor een beknopt overzicht van de doelstellingen, activiteiten en vergaderingen van de werkgroep [12 november 2010].

20 De bijeenkomst vond plaats in de marge van het jaarlijkse congres en de ledevergadering van het TEI in Ann Arbor (11-15 november 2009). De notulen van de vergadering zijn terug te vinden op de Wiki-pagina van de 'Correspondence SIG'; zie <<http://wiki.tei-c.org/index.php/SIG:Correspondence>> [12 november 2010].

21 Zie Van den Branden (2010).

De uitbreiding van de *TEI Guidelines* met een specifieke module voor het coderen van brieven kan ook een uitstekende aanleiding zijn om hun huidige complexiteit en interne redundancies te verkleinen. Dat aan de laatste versie van de richtlijnen immers wel degelijk iets schort, blijkt o.m. uit de ietwat paradoxale wijze waarop ze op dit moment binnen de humane wetenschappen worden gepercipieerd. Enerzijds groeit hun status almaar dichter naar die van een (vooralsnog officieuze) internationale standaard voor de *markup* van menswetenschappelijke teksten,²² anderzijds lijkt hun omvang, complexiteit en toenemende mate van techniciteit steeds meer literatuurwetenschappers, filologen, linguïsten, historici en andere menswetenschappers af te schrikken.

De remedie om dat laatste probleem te verhelpen is tweevoudig. De publicatie van nieuwe richtlijnen – zij het nu DALF 2.0 of TEI P6 – mag er pas komen na een intensieve samenwerking en een uitvoerig overleg tussen zoveel mogelijk editeurs, ontwikkelaars en gebruikers van digitale tekstedities. Nadien dient ze te worden ondersteund door een zo groot en divers mogelijk pakket pedagogische en instructieve hulpmiddelen om zowel nieuwkomers als ervaren tekstediteurs met het nieuwe systeem vertrouwd te maken. In dat opzicht lijkt het trouwens zinvol om voor de *DALF Guidelines* een equivalent te ontwikkelen van het interactieve lessenspakket dat recent i.v.m. de *TEI Guidelines* op het internet werd gepubliceerd (zie Van den Branden, Terras & Vanhoutte 2010). De brieven uit het *Van Nu en Straks*-corpus (en de beschrijving van hun codering in hoofdstuk 8 van dit proefschrift) kunnen in een dergelijke handleiding als illustratie worden aangewend.

9.5. Besluit

Een *update* van de *DALF Guidelines* lijkt zich om diverse redenen op te dringen. De ambitie met DALF 2.0 moet zijn om als nieuwe module in een volgende versie van de *TEI Guidelines* te worden geïntegreerd. Ten minste twee voorwaarden dienen daarvoor te zijn vervuld: de knelpunten uit de huidige versie moeten worden aangepakt en ook op andere manieren moet DALF 2.0 de expertise en ervaring van een zo groot en divers mogelijk team van brieveneditors weerspiegelen. Als ontwikkelaar van de eerste versie van de *DALF Guidelines* is het aangewezen dat het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie daarom een centrale en katalyserende rol zou spelen binnen de bijzondere werkgroep van het TEI Consortium die zich met de codering van brieven bezighoudt. Die rol impliceert dat editoren uit diverse projecten gestimuleerd zouden worden om kennis en

22 De toegenomen status van de *TEI Guidelines* blijkt o.m. uit het feit dat ook in het Nederlandse taalgebied steeds meer tekstgerichte onderzoeksprojecten zich er in meerdere of mindere mate op baseren. Aan de Universiteit Gent alleen al hanteren bijvoorbeeld recente editieprojecten i.v.m. de poëzie van Willem Kloos (door Charlotte Cailliau) en Dante Gabriel en Christina Rossetti's tijdschriftpublicaties (door Marianne Van Remoortel) een TEI-codering. Zie resp. Cailliau (2009b) en Van Remoortel & Demoer (2010).

ervaringen te delen, maar bijvoorbeeld ook dat ze worden aangespoord om de bronbestanden van hun brievenedities uit te wisselen. De werkgroep moet op die manier evolueren naar een dynamisch forum waarin editeurs concreet met elkaar kunnen samenwerken om een gemeenschappelijk doel te verwezenlijken: een breed gedragen standaard voor de *markup* van correspondenties, voorzien van talrijke illustraties en begeleid door allerlei instructief lesmateriaal.

De publicatie van TEI P4 kwam destijds zeven jaar na de versie die eraan voorafging. P5 volgde nog eens zes jaar later en is inmiddels vier jaar oud.²³ Als we ervan mogen uitgaan dat de publicatie van TEI P6 na een gelijkaardige periode zal verschijnen als met de vorige versies het geval was, dan kan een nieuwe versie van de *TEI Guidelines* binnen enkele jaren verwacht worden. Afgaand op de discussies die momenteel op de forums van het TEI Consortium worden gevoerd en gezien de aard van de correcties aan de richtlijnen die recent door gebruikers zijn gesuggereerd,²⁴ lijkt het erg onwaarschijnlijk dat TEI P6 op een even fundamentele manier van de huidige versie zal verschillen als met de introductie van P5 ten opzichte van P4 het geval was. De publicatie van TEI P6 lijkt daarom een uitstekende gelegenheid om niet alleen een uitbreiding van enkele interessante en noodzakelijke modules (zoals de codering van correspondentie) aan te bieden, maar ook om bepaalde redundanties uit de richtlijnen te elimineren en enkele onnodig gecompliceerde aspecten te ontwarren.

Wat de grammatica en morfologie van DALF 2.0 betreft, pleiten de zonet geschetste veronderstellingen ervoor om niet te wachten op de zesde editie van de *TEI Guidelines*. Aangezien geen essentiële wijzigingen aan de interne architectuur van TEI-bestanden worden verwacht, kan de nieuwe richtlijn om brieven te coderen gerust als een uitbreiding van TEI P5 worden geformuleerd. Dat laatste zou ook het aanleren van de DALF-codering een stuk eenduidiger en dus gemakkelijker moeten maken. Debuterende editeurs die een nieuw wetenschappelijk (brieven)project aanvangen zullen zich onvermijdelijk (en terecht) eerst met TEI P5 vertrouwd maken en pas nadien met de *DALF Guidelines*. Wanneer DALF 2.0 op een gelijkaardige manier geformuleerd zal zijn als de *TEI P5 Guidelines*, wordt het leerproces dus ongetwijfeld ook korter en eenvoudiger.

23 Zie <<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p5-doc/en/html/TitlePageVerso.html>> [4 december 2010].

24 Het TEI Consortium onderhoudt een webpagina waarop voorstellen voor nieuwe elementen of het aanpassen van bestaande *tags* worden geëvalueerd. Zie <http://sourceforge.net/tracker/?group_id=106328&func=browse> [4 december 2010].

Slotbemerkingen en conclusies

Net zoals in Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Noord-Amerika en een heleboel andere westerse landen heeft de editiewetenschap ook in Vlaanderen en Nederland tijdens de laatste decennia een evolutie doorgemaakt van specialisering en professionalisering. Toch promoveren in ons taalgebied nog altijd maar erg weinig onderzoekers op een wetenschappelijke teksteditie. Wat het digitale editeren betreft is de situatie nog markanter. Ondanks het feit dat zowat alle wetenschappen tot in hun essentie zijn beïnvloed en geëvolueerd door het gebruik van computers, softwareprogramma's en allerlei internettoepassingen, was voor zover bekend aan nog geen enkele Vlaamse universiteit promotieonderzoek gevoerd waarvan een digitale teksteditie het object vormde.

Die situatie voor het eerst te doorbreken was met dit proefschrift geen doel op zich. De weg bereiden voor een nieuw soort literair-historisch onderzoek op basis van een wetenschappelijk betrouwbaar corpus van digitale teksten was dat wel. Enerzijds door het *Digital Archive of Letters in Flanders* uit te breiden met bijna vijftienhonderd brieven in verband met (de redacteurs van) het tijdschrift *Van Nu en Straks*, anderzijds door in dit begeleidende deel verslag te doen van de theoretische en contextuele verkenningen die met het wetenschappelijk editeren van brieven gepaard gaan, is de weg vrijgemaakt om voortaan ook antwoorden te zoeken op een ander soort onderzoeksvragen die de editiewetenschap, de literatuurgeschiedenis en de literatuurwetenschap vooruit kunnen helpen.

Het brieven corpus dat deel uitmaakt van dit proefschrift weerspiegelt de diverse semantische ladingen die door het hyperoniem 'digitalisering' worden gedekt. Dat komt doordat de drie verschillende delen van dat corpus telkens een andere voor- en publicatiegeschiedenis hebben gekend.

De digitale versie van het grootste deelcorpus, de bijna duizend brieven uit de aanloop- en beginperiode van *Van Nu en Straks*, is (op een aantal brieven in een bloemlezing na) meteen ook hun eerste officiële publicatie. Wat betreft de commentaar en de interpretatie is dat deel van het digitale brieven corpus echter volledig gebaseerd op het werk dat door talloze onderzoekers in de jaren 1970 en 1980 onder de noemer *De wereld van Van Nu en Straks* in zgn. 'prepublicaties' is gebundeld. Naast een (milde) redactie van het editorische commentaar en de correctie van een aantal manifeste fouten uit de transcriptie en interpretatie gaat de toegevoegde waarde van de *online* publicatie van deze brieven bijgevolg verscholen onder de motorkap van hun digitale verschijningsvorm. Het is immers vooral de uitgekiende en grondige codering van de

bronbestanden die nieuwe onderzoeksvragen op basis van dit deelcorpus mogelijk maakt.

Dat geldt uiteraard ook voor de correspondentie tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom, die als resultaat van dit onderzoek vorig jaar voor het eerst in een gedrukte vorm werd gepubliceerd, maar die in zijn nieuwe digitale vorm nog meer te bieden heeft dan wat in het boek terug te vinden is. De 417 brieven tussen de beide *Van Nu en Straks*'ers verscheen in boekvorm immers als een kritische leeseditie waaruit bepaalde aspecten van het editorische werk werden geweerd: nogal wat informatie over de fysieke overlevering van de bronnen en een diplomatische transcriptie bleven met het oog op het leesgemak achterwege. Die informatie is in het digitale brievencorpus wel degelijk opgenomen. Op die manier is de *online* publicatie van de correspondentie tussen Van de Woestijne en De Bom niet alleen een remediatie, maar als het ware ook een 'vermeerderde versie' van wat eerder in druk is verschenen. Een diepgaande codering van de bronbestanden zorgt bovendien ook in dit deelcorpus voor een toegevoegde waarde die nieuw onderzoek moet faciliteren.

De editie van de beknopte correspondentie tussen Karel van de Woestijne en Stijn Streuvels voegt ten slotte een staal brieven aan het corpus toe dat vooralsnog nagenoeg onbekend of althans ongepubliceerd was gebleven. Ze kwam tot stand in samenwerking met Stijn Vanclooster, die er eerder al licentiaatsonderzoek over gevoerd had.

De drie digitale deelcorpora weerspiegelen door hun verschillende voorgeschiedenis niet alleen drie varianten van 'digitalisering', ze vormen samen ook een corpus van brieven in verband met het tijdschrift *Van Nu en Straks* dat zich zowel in de breedte als in de diepte uitspreidt. Terwijl het grote aantal brieven uit de beginperiode van het tijdschrift een synchroon onderzoek van die vroege jaren mogelijk maakt, faciliteren de integraal opgenomen correspondenties van betrokkenen als De Bom, Streuvels en Van de Woestijne een diachrone studie van de manier waarop *Van Nu en Straks* zich ook na het verschijnen van het laatste nummer nog in de levens en carrières van die grote figuren uit de Vlaamse letterkunde heeft gemanifesteerd.

De codering van de brieven maakt zoals gezegd misschien nog het meest cruciale onderdeel van het gepubliceerde corpus uit, of reikt althans de voornaamste bouwstenen aan voor verder onderzoek. Concreet betreft het een toepassing van de *markup* die voor het *Digital Archive of Letters in Flanders* is ontworpen, en die als descriptieve TEI-extensie en XML-applicatie onafhankelijk is van eender welk technologisch (commercieel) platform of gelijk welk type *soft-* of *hardware*. Evidente voordelen daarvan zijn uiteraard de ongecompliceerde uitwisselbaarheid van de DALF-bestanden en de totale controle die de editeur over zijn of haar eigen werk behoudt.

De nood om digitale edities en corpora van een dergelijke onderbouw te voorzien blijkt ook uit de

resultaten van de USER Survey, een internationaal gebruikersonderzoek dat in het kader van deze studie werd gevoerd. Uit de respons op die enquête – en vooral uit een analyse van de diverse 'use cases' van digitale teksten die door de respondenten zijn verwoord – blijkt dat wetenschappers die onderzoek willen voeren op basis van elektronische teksten vrijwel altijd meer nodig hebben dan alleen de digitale representatie van die teksten, zelfs wanneer zij van het tegendeel overtuigd zijn.

Aangezien het zwaartepunt van het onderzoek in verband met de *Van Nu en Straks*-brieven doelbewust in de codering is gelegd (en dus niet in de *interface* die visueel bepaalt hoe ze uiteindelijk raadpleegbaar worden), kan het digitale brievencorpus met een term uit de computerwetenschap worden beschouwd als een voorbeeld van *back-end design*. Het tegenovergestelde, een zgn. *front-end design*, valt immers niet te rijmen met de ambitie om met het brievencorpus een eerste basis te leggen voor nieuw wetenschappelijk onderzoek, aangezien de contouren daarvan nog niet zijn uitgetekend.

Zoals in deze studie enkele kerenesignaleerd is, beïnvloedt de uiterlijke verschijning van websites, elektronische teksten en digitale applicaties nochtans in grote mate de gretigheid waarmee het doelpubliek ervan gebruik maakt. In die zin slaat dit proefschrift niet alleen een brug naar de disciplines waarvan de verwantschap met dit onderzoek vanzelf spreekt (zoals de literatuurwetenschap), maar ook naar de computerwetenschap en zelfs naar bepaalde commerciële sectoren. In tijden waarin door uitgeverijen en andere belanghebbende partijen volop met *e-books* en andere nieuwe digitale leesmethoden wordt geëxperimenteerd, moet ook de vraag worden gesteld hoe de wetenschappelijke digitale editie er in de toekomst vormelijk kan uitzien, opdat een zo groot mogelijk leespubliek ervan gebruik zou kunnen maken. Vooral wat betreft digitale leersedities van welbekende literaire werken en andere teksten waarvoor een grote belangstelling kan worden verondersteld, liggen ook vanuit commercieel oogpunt immers grote opportuniteiten open om belangwekkend pionierswerk te verrichten. Onderzoek daarover op basis van de editie die hier wordt aangeboden, kan daarvoor een vertrekpunt zijn.

De hierboven beschreven '*back-end* methode' heeft mee bepaald welke aspecten in verband met het digitaal editeren van brieven in deze studie ter sprake zijn gekomen, en welke nauwelijks of niet. Zo komt de juridisch zeer gecompliceerde situatie waarin de teksteditie zich bevindt niet alleen aan bod omdat daarover binnen de editiewetenschap nog te weinig is gereflecteerd, maar vooral ook omdat het juridische raamwerk waarbinnen de editor opereert mee dicteert welke projecten al dan niet van start kunnen gaan en tot welke resultaten ze eventueel kunnen leiden. Meer techn(olog)ische beslissingsprocessen die het visuele eindresultaat van het digitale corpus hebben beïnvloed – zoals de manier waarop de DALF-bestanden met XSLT tot PDF of XHTML worden

getransformeerd, hoe daar vervolgens nog CSS en JavaScript aan te pas komt of hoe met XQuery de teksten doorzoekbaar zijn gemaakt – maken dan weer geen deel uit van dit onderzoek. Dat laatste wordt wel ondervangen door de technische documentatie die *online* aan de publicatie van de DALF-brieven is toegevoegd.

Uit het gebruikersonderzoek waarvan de resultaten in dit proefschrift bekend worden gemaakt, blijkt dat een meerderheid van de respondenten oordeelt dat een teksteditie geen wetenschappelijk eindpunt mag zijn. De mate waarin met een editie nieuw onderzoek wordt gevoerd, bepaalt dus voor velen de waarde van die editie. Voor de *online* gepubliceerde brieven in verband met *Van Nu en Straks* geldt in elk geval ook dat ze pas ten volle gevaloriseerd zullen zijn wanneer ze tot nieuwe inzichten over het tijdschrift en/of zijn redacteurs zullen leiden. Ruim honderd jaar nadat het laatste *Van Nu en Straks*-nummer het licht zag, positioneert het digitale brievencorpus zich binnen de lange onderzoekstraditie van het tijdschrift in de interdisciplinaire fase waarin de studie van *Van Nu en Straks* zich op dit moment bevindt. De hoop mag worden gekoesterd dat het brievencorpus in die specifieke fase een centrale positie inneemt, in die zin dat het enerzijds een logisch gevolg of resultaat is van die interdisciplinaire aanpak, terwijl het anderzijds ook een noodzakelijk instrument vormt om het gekozen pad verder te bewandelen.

Zoals in de inleiding al werd beweerd, is dit echter geen proefschrift over *Van Nu en Straks*. Door deze studie bewust en nadrukkelijk in de theoretische context van de zgn. *Digital Humanities* in te bedden, houdt de hieraan gekoppelde brieveneditie ook een impliciet pleidooi in om meer en verdere studies in verband met de codering, visualisering, analyse en het onderhoud van digitale tekstedities en tekstcorpora op het getouw te zetten. Ook in die zin mag dit onderzoek geen eindpunt zijn: een nadere praktische en theoretische verkenning van de meestal louter als technisch beschouwde aspecten van het digitale editeren is absoluut noodzakelijk om de Nederlandstalige editiewetenschap weer aansluiting te laten vinden bij de debatten die vandaag in de internationale context van die discipline worden gevoerd. De vruchtbare samenwerking tussen de Universiteit Gent en het Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie waaruit dit proefschrift resulteert, is daarom hopelijk slechts een eerste stap in een gezamenlijke zoektocht naar nieuwe methoden om edities te produceren die zowel theoretisch gefundeerd als praktisch geavanceerd zijn. Het heeft er overigens alle schijn van dat de digitale context waarbinnen de editiewetenschap zich sinds enige tijd bevindt, het mogelijk moet maken de graal te vinden waarnaar die discipline al erg lang op zoek is, m.n. een wetenschappelijk betrouwbare editie van een tekst die voor de (literatuur)wetenschap zelf van groot belang is, maar waarnaar tegelijk ook een groot publiek zijn weg weet te vinden.

De digitale editiewetenschap bevindt zich op het glimmende snijpunt van cultuur en wetenschap, erfgoed en spits technologie, traditie en vernieuwing. Voor dit onderzoek kon daarom geen beter tekstcorpus worden gekozen dan de brieven in verband met het tijdschrift *Van Nu en Straks*. Volgens zijn eigen beroemde prospectus was dat blad immers bedoeld als 'voorhoede-orgaan', 'gewijd aan de Kunst van Nu, nieuwsgierig naar de kunst-nog-in-wording – die van Straks – hier en in het buitenland'. Met dit proefschrift is geprobeerd om een stand van zaken op te maken van de manieren waarop binnen de hedendaagse editiewetenschap tegen bepaalde problemen wordt aangekeken. Tegelijk biedt het misschien ook een glimp van wat diezelfde discipline binnenkort nog meer zal vermogen. Hier en in het buitenland, nu en straks.

Bijlagen

Bijlage 1 (bij hoofdstuk 7)

USER Survey

In deze bijlage is een uitdraai van de Engelse versie van de USER Survey opgenomen.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

1. Preface

The USER survey is part of a PhD research project that involves a digital archive and edition of the correspondence regarding the Flemish literary journal 'Van Nu en Straks'. The research is coordinated by the Centre for Scholarly Editing and Document Studies (CTB-KANTL), in collaboration with Ghent University.

The USER Survey consists of 31 numbered questions. Depending on your answers, you will automatically be directed to the next question. Hence, it is perfectly normal if e.g. question 8 immediately follows question 4. Some questions are optional, others require an answer. The latter are marked with an asterisk (*).

Most questions leave room to add some remarks or nuances. Do not hesitate to fill out the 'Remarks' boxes.

In this survey, the terms 'archive' and 'edition' are more or less interchangeable. Both imply a number of texts which are collected and annotated by a textual scholar.

At the bottom of each page you can see where you are in the survey. To be able to gather relevant and adequate information it is important that you complete the survey to the end. Depending on your answers, it will take you 8 to 16 minutes.

Thank you for participating.

2. Profile of the respondent

These questions are meant to gather information on your profile as a researcher.

* 1. Which of the following statements best describes your current working situation?

☐ I am a tenured staff member at a university

☐ I am a staff member at a university doing PhD research

☐ I am a tenured staff member at some other institute than a university

☐ I am a staff member at some other institute than a university doing PhD research

☐ I am a student (Bachelor or Master)

☐ Other:

5

6

* 2. Which of the following statements best describes your degree of education?

☐ I have a Bachelor degree

☐ I have a Master degree

☐ I have a PhD degree

☐ Other:

5

6

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

* 3. Complete the next sentence.

For my research or work I am using:

- ☐ no scholarly editions
- ☐ some scholarly editions
- ☐ lots of scholarly editions

* 4. Complete the next sentence.

For my research or work I am using:

- ☐ no digital scholarly editions
- ☐ some digital scholarly editions
- ☐ lots of digital scholarly editions

* 5. Complete the next sentence.

The majority of my research or work is essentially part of (or affiliated with) the following scholarly disciplines:

- ☐ Scholarly editing (mostly from a philological point of view)
- ☐ Literary theory and/or literary criticism
- ☐ Computer science (or ICT, development, and scholarly editing from a computational / technical point of view)
- ☐ History
- ☐ Art studies and/or art history
- ☐ Linguistics
- ☐ Other:

3. Scholarly editors: experience with / evaluation of (digital) scholarly edit...

These questions are for all respondents who have picked 'scholarly editing' as the essence or majority of their research in the previous screen.

These questions deal with your experience with and evaluation of (digital) scholarly editions.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

* 6. Which of the following statements best describes your experience with making scholarly editions?

- ☐ So far, I have only made scholarly editions for publication in print
- ☐ So far, I have only made scholarly editions for publication in digital form
- ☐ I have already made scholarly editions for both publication in print and in digital form
- ☐ So far, I have not made any scholarly editions yet

Remarks:

	5
	6

* 7. Complete the following sentence.

In the future I will probably:

- ☐ Primarily make and publish scholarly editions in print.
- ☐ Primarily make and publish scholarly editions in digital form.
- ☐ Make and publish as many scholarly editions in print as in digital form.
- ☐ Make or publish no (more) scholarly editions.

Remarks:

	5
	6

* 8. Which of the following statements best describes your opinion on scholarly editions (or achives)?

- ☐ A scholarly edition is an instrument to enable other scholars to do new research
- ☐ A scholarly edition is an end product. It does not really matter if other scholars use it for new research or not

Remarks:

	5
	6

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

* 9. Complete the following sentence.

In the future, if I would prepare a scholarly edition for publication in print, I would probably:

☐ Follow a completely different technical/methodological procedure than if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form

☐ Follow more or less the same technical/methodological procedure as if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form

☐ Prefer to follow more or less the same technical/methodological procedure as if I would prepare a scholarly edition for publication in digital form, but I lack some specific skills or knowledge to do so

☐ (No opinion or not relevant to me)

4. Scholarly editors: Elaboration of question 8.

This question is only for respondents who have picked the third option in question 3.9.

* 10. Which of the following statements do you agree with?

☐ I do not think that I will ever adopt basic technical or methodological skills or knowledge for digital scholarly editing (like TEI or XML). If I would plan to publish an edition or archive in digital form, I would have that part of the job done for me by others.

☐ I would love to adopt some basic technical and methodological skills and knowledge for digital scholarly editing (like TEI or XML). I just do not know how or where to start.

☐ I would love to adopt some basic technical and methodological skills and knowledge for digital scholarly editing (like TEI or XML). I also know how and where to start, but I lack the time to do so.

☐ I would love to adopt some basic technical and methodological skills and knowledge for digital scholarly editing (like TEI or XML). I also know how and where to start, and I will do so in a relatively near future.

Remarks:

	5
	6

5. Others: experience with / evaluation of (digital) editions and archives

These questions are for all respondents who have picked another option in question 3.9. than "scholarly editing".

They deal with your experience with and your evaluation of (digital) scholarly editions and archives.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 11. Which of the following statements best describes your experience with making scholarly editions?

- ☐ So far, I have only made scholarly editions for publication in print
- ☐ So far, I have only made scholarly editions for publication in digital form
- ☐ I have already made scholarly editions for both publication in print and in digital form
- ☐ So far, I have not made any scholarly editions yet

Remarks:

	5
	6

★ 12. Complete the following sentence.

In the future I will probably:

- ☐ Primarily make and publish scholarly editions in print
- ☐ Primarily make and publish scholarly editions in digital form
- ☐ Make and publish as many scholarly editions in print as in digital form
- ☐ Make or publish no (more) scholarly editions

Remarks:

	5
	6

★ 13. Which of the following statements best describes your opinion on scholarly editions (or archives)?

- ☐ A scholarly edition (or archive) is an instrument to enable other scholars to do new research
- ☐ A scholarly edition (or archive) is an end product. It does not really matter if other scholars use it for new research or not

Remarks:

	5
	6

6. Scholarly editions and archives of correspondence: value and use

These questions deal with your opinion on scholarly editions and archives of correspondence as sources for several kinds of scholarly research.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 14. Evaluate the following statement.

An edition or archive of annotated letters is a valuable source for scholarly research.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

★ 15. Evaluate the following statement.

A scholarly edition or archive of annotated letters is a valuable source for scholarly research on literary theory, literary criticism and/or literary history.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 16. Evaluate the following statement.

A scholarly edition or archive of annotated letters is a valuable source for scholarly historical research.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

★ 17. Evaluate the following statement.

A scholarly edition or archive of annotated letters is a valuable source for scholarly art studies and art historical research.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 18. Evaluate the following statement.

A scholarly edition or archive of annotated letters is a valuable source for linguistic research.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

★ 19. Evaluate the following statement.

I can easily think of an archive of letters that I could and would use for my own research, if it was available in annotated and digital form.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

	5
	6

7. Digital scholarly editions and archives of correspondence: value and use

These questions deal with your opinion on digital scholarly editions and archives of correspondence.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 20. Evaluate the following statement.

A digital scholarly edition or archive of annotated letters is a more valuable source for scholarly research than a similar edition or archive in print.

☐ Strongly agree

☐ Agree

☐ Disagree

☐ Strongly disagree

☐ Neutral

Remarks:

★ 21. Complete the following sentence.

If some scholarly edition or archive of annotated letters (that I could use for my own research) were available both in print and in digital form:

☐ Then I would probably use the version in print most

☐ Then I would probably use the version in digital form most

☐ Then I would probably use the version in print as much as the version in digital form

☐ Then I have no idea which of the versions I would use most

★ 22. Complete the following sentence.

If there was a digital edition or archive of letters available that was interesting for my own research:

☐ Then I would probably be most interested in the underlying technology, encoding and technical methodology

☐ Then I would probably be not interested in the underlying technology, encoding and technical methodology

☐ Then I would probably be as interested in the underlying technology, encoding and technical methodology as in the contents of the letters and their annotations

8. Digital editions en archives: dreams and desires

These questions deal with the kind of research that respondents could or would do, if editions and archives would be designed to meet all their own scholarly needs.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

- ★ 23. Please answer the following question. Whether what you describe is technically (already) feasible or not, is irrelevant in this context.

What kind of research would you wish to do if there was a digital edition or archive of correspondence available that was closely related to your own research?

What (kind of) research questions would you like to find an answer for, with such an edition as an instrument?

- ★ 24. Do you think there is already an edition or archive available to do the kind of research that you have just described in the previous question?

☐ No

☐ I have no idea

☐ Yes,

This one (these ones):

9. Digital editions and archives: components (1/2)

This question deals with your opinion on the necessity or desirability of certain components in a digital archive of letters.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 25. Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = strongly disagree / 10 = strongly agree

To be able to do my own kind of research, it is important that a digital archive of letters contains:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Diplomatic transcriptions of the letters (showing deletions, additions etc.)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
A reading text of the letters (not showing deletions, additions etc.)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Pictures of the letters (Facsimile)	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Physical and bibliographical description of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Annotations to the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Biographical information about the persons whose names are mentioned in the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Introduction to and (literary-)historical contextualization of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Statistical analysis of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
XML encoding of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Tools to add my own notes and commentary to the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
A user manual about the archive en technical documentation	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
(For older letters) Modernised (e.g. respelled) version of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Other:

5

6

10. Digital editions and archives: components (2/2)

This question deals with your opinion on the necessity or desirability of certain search queries in a digital archive of letters.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 26. Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = not important / 10 = very important

For my own research, in a digital archive of letters I must be able to search for:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Names of persons	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Names of publishers and printers	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Names of other institutions, companies and clubs	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Names of cities, towns and villages	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Namen of countries and states	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Titles of journals and newspapers	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Titles of books	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Titles of articles in journals	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Titles of paintings	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Titles of theatre plays	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Passages in which a literary work is quoted	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Passages in which songs, newspaper articles or other letters are quoted	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Passages that are written in a different language than the rest of the letters	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Word types	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Other:

5
6

11. Digital editions and archives regarding a journal: components

This question deals with your opinion on the necessity or desirability of certain components in a digital archive of letters regarding a literary (or other) journal.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 27. Evaluate the following statements, using a scale from 1 to 10.

1 = strongly disagree / 10 = strongly agree

If the letters in a digital archive deal with a literary or other journal, I think the following components are necessary to use it for new research:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A table of contents of the journal	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Facsimile pictures of all the volumes of the journal	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Searchable HTML version of all the volumes of the journal	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
A timeline highlighting important moments in the history of the journal	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Other:

5

6

12. Form of publication

This question deals with media to publish digital archives of letters.

★ 28. Complete the next sentence.

I would rather use a digitale archive of letters:

☐ On a CD or DVD

☐ On the hard drive of my computer (download)

☐ On the Internet (online)

☐ I do not care

Remarks:

5

6

13. Research goals

This question deals with the kind of research that you might wish to do, using a digital archive of letters regarding a journal.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

★ 29. Please evaluate the following statements.

If I would use a digital archive of letters to do research about a literary (or other) journal, the focus of my research would probably be:

	Yes	No	No opinion / Not relevant
Its internal dynamics (relations between editors and writers, production of the journal etc.)	jn	jn	jn
Finding evidence of what editors and others involved in the journal thought of other people and other journals (letters as a subjective source of information)	jn	jn	jn
Network analysis: relations between this journal and other journals (letters as an objective source for statistical information)	jn	jn	jn
Background information on the articles and contributions in the journal	jn	jn	jn
Finding evidence for dates and chronology of certain facts	jn	jn	jn
The language that is/was used in the period when the journal is/was published.	jn	jn	jn
Correspondence as a communication medium (structure, style etc.)	jn	jn	jn
Digital archives of letters (construction, encoding, interface etc.)	jn	jn	jn

Other:

5
6

14. Statistical data

These questions deal with the processing of the results of the USER survey.

USER Survey: Using Scholarly Editions for Research

30. If you wish to receive the results of the USER survey or want to be notified when the digital archive of letters regarding the journal 'Van Nu en Straks' is published, please fill out the following boxes.

Your personal data will only be used for this particular purpose. They will not be made public, used for commercial reasons or provided to other parties.

If you do not wish to receive any results or prefer to complete this survey anonymously, just leave the following boxes blank.

Name	<input type="text"/>
Company or affiliation	<input type="text"/>
Address	<input type="text"/>
Address	<input type="text"/>
City/Town	<input type="text"/>
State/Province	<input type="text"/>
ZIP/Postal Code	<input type="text"/>
Country	<input type="text"/>
Email Address	<input type="text"/>
Phone Number	<input type="text"/>

31. Remarks, suggestions or questions about the USER survey:

5

6

Thank you for participating.

More information on the USER survey and the 'Van Nu en Straks' archive and edition:

USER@kantl.be

or

Bert Van Raemdonck
Centre for Scholarly Editing and Document Studies (CTB-KANTL)
Koningstraat 18
9000 Gent
Belgium
bert.vanraemdonck@kantl.be
++32(0)9 265 93 51

Bijlage 2 (bij hoofdstuk 7)

Use cases van de digitale brieveneditie

In deze bijlage is een overzicht opgenomen van de reacties op de volgende vraag uit de USER Survey:

Please answer the following question. Whether what you describe is technically (already) feasible or not, is irrelevant in this context.

What kind of research would you wish to do if there was a digital edition or archive of correspondence available that was closely related to your own research? What (kind of) research questions would you like to find an answer to with such an edition as an instrument?

De Nederlandstalige en de Engelstalige antwoorden kregen elk een aparte code. De antwoorden in het Nederlands zijn genummerd van 'NL01' tot 'NL37', die in het Engels van 'E01' tot 'E48'. Binnen de subcategorieën (van de drie hoofdcategorieën) gaan de Engelstalige antwoorden telkens de Nederlandstalige vooraf. De manier waarop de antwoorden zijn verwerkt ('concept mapping'), is beschreven in hoofdstuk 7 (7.4.3.4.4.). Zie daar ook noot 52 van dat hoofdstuk.

Noot

Omdat het indelen van de antwoorden in de diverse categorieën al een aanzienlijke mate van interpretatie veronderstelt, werd de eigenlijke formulering van die antwoorden niet geredigeerd. Ze worden hier dus letterlijk overgenomen zoals de respondenten van de USER Survey ze hebben verwoord, zodat foutieve interpretaties wat dat betreft alvast zijn vermeden.

A) INFORMATIE OVER DE AARD VAN HET CORPUS [75]

1) Geavanceerd zoeken naar specifieke topics (analyse van gecodeerde data) [40]

--E01-- Synchronic & diachronic research on **topics and evolution of thoughts**

--E03-- A **highly searchable** digital edition would facilitate the use of correspondence as a tool for various kinds of annotation – dates, place and person names, connections between people and events, etc. and could also facilitate linguistic research. These are the areas of research that come immediately to mind.

--E09-- I would wish to explore the correspondence contents as to **themes, persons and dates** by way of search procedures. I would wish to trace themes and persons and wider historical backgrounds by way of **relational nets** constructed over the commentary contents by intelligent (i.e., editorial) '**webbing**' of these contents

--E12-- I would use the archive both for linguistic research and for background information on the sociohistorical context relevant for my research. It would be preferable to have an archive which is not only a collection of annotated texts but also has **sophisticated search functions** similar to those used in corpora interfaces.

--E13-- Who wrote to whom, about what, when, references to contemporaries, **what people were reading**

--E14-- Research on the history of philology. **How did material and ideological circumstances influence philological practice?**

--E15-- I would like to see what **social events and relationships** people had in the period I research. For me, also, archives of the correspondence of people considered secondary or tertiary would be more important than only the primary figures of the day. I would like to see the **social networks** as they evolve, I would like it to be easier to see how ideas flow in and out of the discourse based on who is thinking about them at a particular time. Without this kind of information, **source/influence studies** have been essentially impossible up to now.

--E16-- Basic searching looking for references to concepts, people, places, works, etc. **Visualizations of references to relevant concepts, people, places, works** throughout the letters. What is the **evolution of these references** throughout the life of the writer. What is emphasized/de-emphasized as the career progresses. How does the language of the letters compare to the language of the poems/novels/essays, etc.

--E18-- Create **social networks**; do research on social history; do research on contemporary understanding and notion of art works

--E19-- **Intertwining relations** among persons, places and works.

--E23-- All sorts of simple and advanced searches; **filterings; different presentations; different arrangements**. Questions: Is there any mentioning of this or that person, this or that work, this or that event? What is the technological base of the edition?

--E24-- I would like to figure out the locations and daily haunts of a given author, **compare these described locales to historical photographs of these places**, and look at these images to see how the actual surroundings of my author appeared in his writing.

--E25-- How to create a central **archive of names** (of persons, including literary persons like Hamlet, Adam and Eve; locations, times etc.) which includes the editions of letters and even charters from the Middle Ages to the present; see the idea of VIAF

--E26-- I would like to trace the **genesis of ideas and concepts**. Would it be possible given chronological ordered full text digital editions to trace err... oh let's say the '**instances of a motive**' over a few centuries? If we then can take into account possibly every instance in the literary material we have, would we then be able to '**calculate**' **discrete properties of such a motive**? Or based on the contexts when it's likely to occur? Also: **how are motives or concepts 'networked'** within the vast body of textual/literary material? What does that tell us about the function of those motives and concepts.

--E31-- Because I am an anglo-saxonist, the question is purely hypothetical in my main research field. I have done work on, for example, the Diary of Anne Frank and the letters of Byron, however. In those cases the main work I would do would have to do with discovering additional material on **authorial attitudes, states of mind, and social context**.

--E33-- As a historian I would like to find answers to questions about the letters themselves whenever useful and possible. This might include who wrote the letter, who was mentioned in the letter, what was the **political background/context** of the letter. I would also like to be able to **aggregate answers** so that I could search for whatever the subject of the study thought or did about any given issue (slavery, War of 1812, nuclear fission, whatever). I would like to be able to explore **personal relationships and networks** of friendship and power. I would like to be able to extend this research to other people in that person's circle. I'm sure there is more, but this seems a start.

--E35-- Keyword searches in the text; **reorganizing** the materials (e.g. sometimes I would want all letters to one correspondent together; other times I would want them chronologically; sometimes I would want them organized by place where they were written). Ability to look for **quotations** and compare them to the original source; ability to look for **frequency of ideas**. Ability to have both clear text as well as diplomatic transcriptions; ability to compare transcriptions against originals. Hyperlinks to other source material. Translations of materials in letters not written in original language.

--E40-- Word searches of text and annotation; searches that **linked variant forms** (spelling variants etc) of the same word or name; searches that enabled **sorting results** by correspondent, place of writing, place of addressee.

--E43-- Here follows a bit of blue-skies thinking that I recently presented at a meeting of Cost Action A32: "The aim of a digital project that Warwick Gould and I are conceptualizing at the Institute of English Studies is to create a "**semantic web**" for the work of Irish poet W.B. Yeats. The idea is to capture and explore the **creative matrices that lie behind the written and published words**. The primary purpose is to create a resource that will enhance existing print-based resources, i.e., the variorum editions and the Cornell Manuscript Series, which consist of selected facsimiles and transcriptions. We believe, however, that our **tool should be more and do more** than an electronic "genetic" edition." [...]

--E44-- I am interested in doing both sociohistorical and sociolinguistic research. To this end, I would like to be able to pull out both semantic and linguistic information. In other words, for the texts in the archive to be **encoded with information both on the content** (names: people, places, things, books, plants, ships; dates; etc) **and language** (normalized forms in addition to original spelling; part-of-speech tagging; syntactic parsing; pragmatic annotation (discourse features, etc); language switching; etc). Example research questions: **How did letters from X travel to Y?** If we model the correspondence of the network in real time, what does that tell us of Z [e.g. relationships with **commercial networks; weather patterns (heavy seas/snow)**; etc]? What kind of foreign language features can be found in letters to Y from A, B, C and G? Where does the word D occur, and what can we say about its sociolinguistic context? Can we find linguistic influence of person M in the letters of N?

--E47-- **Text Mining**

--E48-- **Semantic webs**; reconstruction of personal/cultural relationships.

--NL01-- In een groot brieven corpus met de zoekfunctie **onderwerpen/thema's** en namen oproepen (aantal vermeldingen; en hun **context**). Via de annotaties een situering in de historische context (dit dan vergelijkbaar met de papieren editie, maar potentieel breder, want in principe oneindig uitbreidbaar door de links).

--NL02-- Vooral vragen met betrekking tot de totstandkoming van een te editeren historische literaire tekst; in verband daarmee ook ontdekking van onderliggende **sociaal-literaire netwerken**.

--NL03-- **Netwerk van relaties zichtbaar maken in '3D'**.

--NL07-- Biografisch onderzoek, **netwerken** (relaties auteurs onderling, met drukkers en uitgevers). **Opvattingen en onderwerpen** in de brieven behandeld.

--NL09-- **Evolutie in denkwereld. Inzicht in relaties**. Briefschrijvers en hun houding tegenover de maatschappij waarin ze zich bevinden.

--NL10-- Onderzoek naar **repertoirevorming, zelfrepresentatie, self-fashioning, strategisch gedrag en netwerkvorming**.

--NL19-- **Intertextualiteit. Professionele en sociale netwerken. Geografische informatie gekoppeld aan cultuurhistorische informatie**, bijv. reis naar Parijs in 19xx waar tentoonstelling yy aan de gang was.

--NL20-- Voor het schrijven van een biografie zou ik willen beschikken over een digitale brieveneditie die antwoord geeft op: **bewaarplaats** van de originele brieven, **uiterlijke beschrijving** van de brieven, welke ingrepen heeft de editeur toegepast, verantwoording van de annotaties.

--NL22-- **Netwerkanalyse. Mentiononderzoek. Onderzoek naar doorwerking ideeën, opvattingen, normen etc. Onderzoek naar auteurspresentatie**. etc. etc.

--NL25-- **Netwerkonderzoek (CDA) en discourse-analyse**.

--NL26-- Ontstaan van de brieven: wanneer, waar, aan/door wie, hoe, waarom, wat staat er in, wat gebeurde er nog meer in het leven van de schrijver/ontvanger, wat zijn de **grote maatschappelijke thema's of ontwikkelingen** die van invloed waren op de brief? Zijn er **dwarsverbanden** met andere brieven, zo ja welke? En dan dezelfde vragen t.a.v. alle wijzigingen in de manuscripten of gedrukte edities van de brieven voorafgaande aan de teksteditie.

--NL27-- **Netwerkonderzoek** (verschillende correspondenties van figuren uit één letterkundige kring of rond een tijdschrift die aan elkaar gekoppeld zijn).

--NL29-- Ik zou vooral op zoek zijn naar historische gegevens (wie, wat, waar), dmv trefwoorden. Idealiter zou een digitale tekst dan nog steeds "handmatig" **op onderwerp geïndexeerd** moeten zijn, want met trefwoorden alleen herken je lang niet alle gevallen van een onderwerp, dat doorgaans in uiteenlopende formuleringen aan de orde wordt gesteld in brieven. Ik zou ook **statistisch onderzoek** willen doen naar de correspondenten: **sociale, confessionele, sociale, professionele, geslachtelijke etc. achtergronden** van de briefschrijvers/ontvangers; **geografisch naar hun spreiding en/of snelheid/middelen van bezorging (visualisering op een kaart)**; chronologisch naar frequentie; linguïstisch naar verbanden tussen sociale achtergronden en keuze voor taal (Nederlands, Frans, of Latijn).

--NL30-- Onderzoek naar **profileringsstrategieën**. Keyword in context-zoekopdrachten. **Thematisch/motivisch** onderzoek.

--NL31-- **Poëticaal** onderzoek, **netwerken** in het literaire veld, biografisch onderzoek.

--NL32-- Alle brieven van Proust zou ik op **onderwerp** willen kunnen zoeken. Dreyfus affaire, homoseksualiteit etc.

--NL34-- **Netwerkanalyse**.

--NL36-- Onderzoek naar de **frequentie** en mate waarin bijv. een kunstenaar een bepaald, aan zijn werk gerelateerd onderwerp, ter sprake brengt. Om op die manier bijv zijn **denkbeelden over kunst** beter in kaart te kunnen brengen.

2) Eenvoudig zoeken op woordniveau (toegang tot tekstrepresentatie) [27]

--E06-- I would want to examine the relationships between authors and annotators, as well as later editions of the work and how it all relates to each other - essentially the **same research that one would do with print editions**. Digital editions improve **access** to material that I don't have easy access to.

--E08-- **Full text searches**. Extraction of collections of letters between two correspondents.

--E23-- All sorts of **simple** and advanced **searches**; filterings; different presentations; different arrangements. Questions: Is there **any mentioning** of this or that person, this or that work, this or that event? What is the technological base of the edition?

--E29-- I'd love to have the **complete papers of John Adams in a digital archive**. For a historical figure who also was a great writer, Adams's papers in searchable form would yield gold. It's

possible in part now (his diary and correspondence with his wife Abigail), but there's much more that needs to be put online.

--E34-- I would like a digital edition that provides enough **original documents (& careful transcriptions)** that would save me the time and cost of visiting an archive, and has enough scholarly annotation to enable me to understand the documents without interpreting them for me. The kind of research questions depend upon the research I am doing at that time. What is most unavailable and most necessary to me right now are large numbers of **non-American documents** with translations.

--E35-- **Keyword searches** in the text; reorganizing the materials (e.g. sometimes I would want all letters to one correspondent together; othertimes I would want them chronologically; sometimes I would want them organized by place where they were written). Ability to look for quotations and compare them to the original source; ability to look for frequency of ideas.

--E37-- Aside from making the collection more **accessible**, I think that what is most valuable is being able to **make inquiries very quickly, through either text- or keyword searching**. You can try a lot more questions because the investment in finding the answer is so much less. To study the words that a subject used using print sources is tedious and arduous, and I'd only do it if I really thought that the resulting research was worth it. But I can do the same search on a whim in a digital edition, I can try ten or twenty such searches before finding an interesting result in an afternoon. I also think that the annotations that an editorial project add to the documents make it far more likely that I will consider all documents relevant to my inquiry, while in a print format, I might miss connections.

--E38-- The advantage of digital editions is **searchability** and the possibility of demonstrating several layers of the text (drafts and changes) simultaneously. I would like to provide digitally layered information, but restrictions of copyright make this very difficult in my area.

--E39-- I would want to be able to read or search all the letters written to or from representatives to **the Continental Congress** during a 10 month period that I designate and look for **references to specific people, places, and various key words** that will help me with my specific research questions.

--E40-- **word searches** of text and annotation; searches that linked variant forms (spelling variants etc) of the same word or name; searches that enabled sorting results by correspondent, place of writing, place of addressee.

--E45-- I would use it – if it were digitally available – to **find specific individuals, phrases**, etc.

--NL5-- Biografische, bibliografische en andere **informatie over auteurs** van de brieven vliemensvlug vinden.

--NL6-- In eerste instantie de inhoudelijke **ontsluiting** van een interessant corpus, natuurlijk daarbij de haalbaarheids- en wenselijkheidsvragen in overweging nemend.

--NL7-- **Biografisch onderzoek**, netwerken (relaties auteurs onderling, met drukkers en uitgevers). Opvattingen en onderwerpen in de brieven behandeld.

--NL11-- Ik zie een digitale brieveneditie als doel op zich én als mogelijke bron / mogelijk hulpmiddel bij verdere studie. Ze kan verschillende domeinen ondersteunen: de literatuurgeschiedenis (waarop ik werk) bv. het onderzoek naar het ontstaan van literair werk en tijdschriften, **biografische details**, literatuuropvattingen van de correspondenten de evolutie van deze opvattingen en hun kadering in bredere verbanden (biografisch, maatschappelijk etc...)... Ik ben er niet van overtuigd dat een digitale editie op een speciaal (apart) terrein kennis kan ontsluiten, maar meen dus wel dat ze een ontzettende hulp kan bieden in de '**versnelde**' studie van traditionele onderzoeksgebieden als de genoemde...

--NL12-- Mogelijkheid verschillende **zoekopdrachten op woorden** uit te voeren

--NL13-- Digitale brievenedities maken het gemakkelijker om vriendenkringen en netwerken te **identificeren**. Maar een **goed register** in een gedrukte uitgave vervult dezelfde functie. Het **zoeken op trefwoorden** is iets dat alleen in digitale edities mogelijk is en daaraan een meerwaarde geeft. Het zwaartepunt komt onvermijdelijk bij de begripsgeschiedenis te liggen.

--NL16-- Historisch-letterkundig: naar netwerken van geleerden en literatoren, naar geschriften die genoemd worden. Evt. naar formules en topiek. Evt. **biografisch, maar daarvoor biedt een digitaal corpus afgezien van de zoekfunctie niet zoveel meer dan een gedrukt**.

--NL17-- Een onderzoek naar het geschreven werk van Piet Mondriaan kan niet plaatsvinden zonder de **brieven van Mondriaan te raadplegen**. Voor het commentaar op de teksten zijn de brieven onmisbaar. De brieven zijn van belang voor de onstaansgeschiedenis en de contemporaine receptie.

--NL18-- Voor middeleeuwse literatuur zijn eigenlijk geen brieven corpora bekend. Wel digitale edities. Deze edities zijn belangrijk voor ten eerste de **ontsluiting** van de teksten en vervolgens een **basis** voor literair-historisch onderzoek.

--NL20-- Voor het schrijven van een **biografie** zou ik willen beschikken over een digitale brieveneditie die antwoord geeft op: **bewaarplaats van de originele brieven**, uiterlijke beschrijving van de brieven, welke ingrepen heeft de editeur toegepast, verantwoording van de annotaties.

--NL21-- Dat hangt helemaal af van de vraag om welke brieveneditie het gaat. Brieven kunnen dienen als input voor **biografisch onderzoek**, maar andere brieven kunnen **informatieve details** bevatten die je elders vergeefs zoekt.

--NL26-- Ontstaan van de brieven: **wanneer, waar, aan/door wie, hoe, waarom, wat staat er in**, wat gebeurde er nog meer in het leven van de schrijver/ontvanger, wat zijn de grote maatschappelijke thema's of ontwikkelingen die van invloed waren op de brief? Zijn er dwarsverbanden met andere brieven, zo ja welke? En dan dezelfde vragen t.a.v. alle wijzigingen in de manuscripten of gedrukte edities van de brieven voorafgaande aan de teksteditie.

--NL28-- Ontstaans- en productieproces van bepaalde literaire scheppingen en uitgaven of andere kunstwerken. Relaties tussen kunstenaars, opvattingen en meningen over bepaalde kunstwerken, stromingen; poëtische uitspraken. **Biografische gegevens**.

--NL30-- Onderzoek naar profileringsstrategieën. **Keyword in context**-zoekopdrachten. Thematisch/motivisch onderzoek.

--NL31-- Poëticaal onderzoek, netwerken in het literaire veld, **biografisch onderzoek**.

--NL32-- Alle **brieven van Proust** zou ik **op onderwerp** willen kunnen zoeken. Dreyfus affaire, homoseksualiteit etc.

3) Opmerkingen over concrete uitwerking en wetenschappelijke ondersteuning [8]

--E04-- Actually, I'd like to see the digital archives all searchable across a **single search engine** -- similar to NINES Collex. This is the most robust kind of search and opens wide the possibilities for creating literary history. We can actually see the conversation rather than being restricted by access to (or even knowledge of) an edition of correspondence.

--E05-- **Fully annotated textual edition of related text with full scholarly apparatus.** State of the linguistic, cultural and literary environment in Ireland at the time of the composition of the text.

--E08-- Full text searches. **Extraction of collections** of letters between two correspondents.

--E12-- I would use the archive both for linguistic research and for background information on the sociohistorical context relevant for my research. It would be preferable to have an archive which is not only a collection of **annotated texts but also has sophisticated search functions** similar to those used in corpora interfaces.

--E25-- How to create a central archive of names (of persons, including literary persons like Hamlet, Adam and Eve; locations, times etc.) which **includes the editions of letters and even charters from the Middle Ages** to the present; see the idea of VIAF.

--E35-- Keyword searches in the text; reorganizing the materials (e.g. sometimes I would want all letters to one correspondent together; othertimes I would want them chronologically; somtimes I would want them organized by place where they were written). Ability to look for quotations and compare them to the original source; abilty to look for frequency of ideas. Ability to have **both clear text as well as diplomatic transcriptions; ability to compare** transcriptions against originals. **Hyperlinks to other source material. Translations** of materials in letters not written in original language.

--E37-- Aside from making the collection more accessible, I think that what is most valuable is being able to make inquiries very quickly, through either text- or keyword searching. You can try a lot more questions because the investment in finding the answer is so much less. To study the words that a subject used using print sources is tedious and arduous, and I'd only do it if I really thought that the resulting research was worth it. But I can do the same search on a whim in a digital edition, I can try ten or twenty such searches before finding an interesting result in an afternoon. I also think that the **annotations that an editorial project add to the documents** make it far more likely that I will consider all documents relevant to my inquiry, while in a print format, I might miss connections.

--NL35-- Aangezien ik vooral geïnteresseerd ben in de technologische kant van de zaak, vind ik **technische documentatie een basisvereiste** voor elektronische edities; liefst met aanvullende **reflecties over de motivatie van de gebruikte technologie** voor de specifieke onderzoeksdoeleinden van de editie.

B) INFORMATIE OVER DE AARD VAN HET ONDERZOEK [82]

1) Tekstgenetisch, tekstkritisch en paleografisch bronnenonderzoek [12]

--E02-- Many questions: texts of individual manuscripts, **scribal habits**, **history of orthography** or grammar, **stemmaology**

--E06-- I would want to examine the relationships between **authors and annotators**, as well as later **editions of the work** and how it all relates to each other - essentially the same research that one would do with print editions. Digital editions improve access to material that I don't have easy access to.

--E32-- Compile notes and accrue documentation for my future PhD dissertation in German Literature. What are **original sources**? How does this constitute an original source? How does this compliment or augment other original sources?

--E35-- Keyword searches in the text; reorganizing the materials (e.g. sometimes I would want all letters to one correspondent together; othertimes I would want them chronologically; somtimes I would want them organized by place where they were written). Ability to look for quotations and compare them to the original source; abilty to look for frequency of ideas. Ability to have both clear text as well as diplomatic transcriptions; ability to **compare transcriptions against originals**. Hyperlinks to other source material. Translations of materials in letters not written in original language.

--E38-- The advantage of digital editions is searchability and the possibility of demonstrating several **layers of the text (drafts and changes)** simultaneously. I would like to provide digitally layered information, but restrictions of copyright make this very difficult in my area.

--E42-- Linguistic and prosopographical research compared with texts from the same region and period of history, analysing **orthography, dialect and word-frequency, names and onomastics**, and comparing to other directly dated and soundly provenanced texts.

--E43-- Here follows a bit of blue-skies thinking that I recently presented at a meeting of Cost Action A32: "The aim of a digital project that Warwick Gould and I are conceptualizing at the Institute of English Studies is to create a "semantic web" for the work of Irish poet W.B. Yeats. The idea is to capture and explore the **creative matrices that lie behind the written and published words**. The primary purpose is to create a resource that will enhance existing print-based resources, i.e., the variorum editions and the Cornell Manuscript Series, which consist of selected facsimiles and transcriptions. We believe, however, that our tool should be more and do **more than an electronic "genetic" edition**." [...]

--E46-- Quantitative **palaeographical analysis** of medieval texts, especially on autographs vs handwritten copies.

--NL2-- Vooral vragen met betrekking tot de **totstandkoming** van een te editeren historische literaire tekst; in verband daarmee ook ontdekking van onderliggende sociaal-literaire netwerken.

--NL8-- Vragen met betrekking tot de **wordingsgeschiedenis** van jaarlijks verschijnende 19e eeuwse letterkundige almanakken.

--NL26-- Ontstaan van de brieven: wanneer, waar, aan/door wie, hoe, waarom, wat staat er in, wat gebeurde er nog meer in het leven van de schrijver/ontvanger, wat zijn de grote maatschappelijke thema's of ontwikkelingen die van invloed waren op de brief? Zijn er dwarsverbanden met andere brieven, zo ja welke? En dan dezelfde vragen t.a.v. alle **wijzigingen in de manuscripten of gedrukte edities** van de brieven voorafgaande aan de teksteditie.

--NL28-- **Ontstaans- en productieproces van bepaalde literaire scheppingen** en uitgaven of andere kunstwerken. Relaties tussen kunstenaars, opvattingen en meningen over bepaalde kunstwerken, stromingen; poëtische uitspraken. Biografische gegevens.

2) (Socio-)Linguïstisch onderzoek (en discours-analyse) [21]

--E02-- Many questions: texts of individual manuscripts, scribal habits, history of orthography or **grammar, stemmatology**

--E03-- A highly searchable digital edition would facilitate the use of correspondence as a tool for various kinds of annotation--dates, place and person names, connections between people and events, etc.--and could also facilitate **linguistic research**. These are the areas of research that come immediately to mind.

--E05-- Fully annotated textual edition of related text with full scholarly apparatus. State of the **linguistic**, cultural and literary environment in Ireland at the time of the composition of the text.

--E12-- I would use the archive both for **linguistic research** and for background information on the sociohistorical context relevant for my research. It would be preferable to have an archive which is not only a collection of annotated texts but also has sophisticated search functions similar to those used in corpora interfaces.

--E15-- I would like to see what social events and relationships people had in the period I research. For me, also, archives of the correspondence of people considered secondary or tertiary would be more important than only the primary figures of the day. I would like to see the social networks as they evolve, I would like it to be easier to **see how ideas flow in and out of the discourse based on who is thinking about them** at a particular time. Without this kind of information, source/influence studies have been essentially impossible up to now.

--E16-- Basic searching looking for references to concepts, people, places, works, etc. Visualizations of references to relevant concepts, people, places, works throughout the letters. What is the evolution of these references throughout the life of the writer. What is emphasized/de-emphasized as the career progresses. **How does the language of the letters compare to the language of the poems/novels/essays, etc.**

--E17-- **Lexical study** concerning certain literary or rhetoric terms.

--E22-- Not available except for print edition of Paston and DeLisle letters, both later than my interest. I would expect contemporary collections of letters – were they to exist – would be primarily useful for **linguistic analysis**.

--E26-- I would like to trace the **genesis of ideas and concepts**. Would it be possible given chronological ordered full text digital editions to trace err... oh let's say the 'instances of a motive' over a few centuries? If we then can take into account possibly every instance in the literary material we have, would we then be able to 'calculate' discrete properties of such a motive? Or based on the contexts when it's likely to occur? Also: **how are motives or concepts 'networked' within the vast body of textual/literary material**? What does that tell us about the function of those motives and concepts.

--E28-- Doing research in Neo-Latin literature. The first thing I would think about is a complete digital edition of the letters of Erasmus. I would ask questions about the linguistics of Neo-Latin. Such a large digital collection of letters of the outmost humanist would enable us, through text mining, to answer questions about the **vocabulary and linguistics of Neo-Latin** that are even hard to ask now.

--E35-- Keyword searches in the text; reorganizing the materials (e.g. sometimes I would want all letters to one correspondent together; othertimes I would want them chronologically; somtimes I would want them organized by place where they were written). Ability to look for quotations and compare them to the original source; abilty to **look for frequency of ideas**. Ability to have both clear text as well as diplomatic transcriptions; ability to compare transcriptions against originals. Hyperlinks to other source material. **Translations** of materials in letters not written in original language.

--E42-- **Linguistic and prosopographical research** compared with texts from the same region and period of history, analysing **orthography, dialect and word-frequency, names and onomastics**, and comparing to other directly dated and soundly provenanced texts.

--E44-- I am interested in doing both sociohistorical and **sociolinguistic research**. To this end, I would like to be able to pull out both **semantic and linguistic information**. In other words, for the texts in the archive to be encoded with information both on the content (names: people, places, things, books, plants, ships; dates; etc) and language (normalized forms in addition to original **spelling; part-of-speech tagging; syntactic parsing; pragmatic annotation (discourse features, etc); language switching**; etc). Example research questions: How did letters from X travel to Y? If we model the correspondence of the network in real time, what does that tell us of Z [e.g. relationships with commercial networks; weather patterns (heavy seas/snow); etc]? What kind of **foreign language features** can be found in letters to Y from A, B, C and G? Where does the word D occur, and what can we say about its sociolinguistic context? Can we find **linguistic influence** of person M in the letters of N?

--NL10-- Onderzoek naar **repertoirevorming, zelfrepresentatie, self-fashioning, strategisch gedrag en netwerkvorming**.

--NL15-- **Taalgebruik**.

--NL22-- **Netwerkanalyse. Mentiononderzoek. Onderzoek naar doorwerking ideeën, opvattingen, normen etc. Onderzoek naar auteurspresentatie**. etc. etc.

--NL23-- Waarom definiëren we deze teksten als brieven? Kunnen de teksten ook onder een ander genre worden ondergebracht? Werden deze teksten ook als brieven beschouwd door de auteur/contemporaine lezers? Welke zijn de **historische voorwaarden** die er voor gezorgd hebben dat de brieven in die vorm tot ons zijn gekomen? Wat maakt deze brieven verschillend van andere

brieven die op hetzelfde moment geschreven zijn? **Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment** waarin ze werden geschreven? Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment waarin wij leven en werken?

--NL25-- **Netwerkonderzoek (CDA) en discourse-analyse.**

--NL29-- Ik zou vooral op zoek zijn naar historische gegevens (wie, wat, waar), dmv trefwoorden. Idealiter zou een digitale tekst dan nog steeds "handmatig" op onderwerp geïndexeerd moeten zijn, want met trefwoorden alleen herken je lang niet alle gevallen van een onderwerp, dat doorgaans in uiteenlopende formuleringen aan de orde wordt gesteld in brieven. Ik zou ook statistisch onderzoek willen doen naar de correspondenten: sociale, confessionele, sociale, professionele, geslachtelijke etc. achtergronden van de briefschrijvers/ontvangers; geografisch naar hun spreiding en/of snelheid/middelen van bezorging (visualisering op een kaart); chronologisch naar frequentie; **linguistisch naar verbanden tussen sociale achtergronden en keuze voor taal** (Nederlands, Frans, of Latijn).

--NL30-- Onderzoek naar **profileringsstrategieën**. Keyword in context-zoekopdrachten. **Thematisch/motivisch** onderzoek.

--NL36-- Onderzoek naar de **frequentie en mate waarin bijv een kunstenaar een bepaald, aan zijn werk gerelateerd onderwerp, ter sprake brengt**. Om op die manier bijv zijn denkbeelden over kunst beter in kaart te kunnen brengen.

3) (Sociaal-)Historisch onderzoek (en netwerk-analyse) [31]

--E03-- A highly searchable digital edition would facilitate the use of correspondence as a tool for various kinds of annotation – dates, place and person names, **connections between people and events**, etc. and could also facilitate linguistic research. These are the areas of research that come immediately to mind.

--E05-- Fully annotated textual edition of related text with full scholarly apparatus. State of the linguistic, **cultural and literary environment in Ireland at the time** of the composition of the text.

--E06-- I would want to examine the **relationships between authors and annotators**, as well as later editions of the work and how it all relates to each other - essentially the same research that one would do with print editions. Digital editions improve access to material that I don't have easy access to.

--E09-- I would wish to explore the correspondence contents as to themes, persons and dates by way of search procedures. I would wish to trace themes and persons and wider **historical backgrounds** by way of **relational nets** constructed over the commentary contents by intelligent (i.e., editorial) 'webbing' of these contents.

--E10-- The correlation between material text (i.e., written correspondence) and various generic forms and texts, etc. Actually, an archive of correspondence is available in material form, yet the technological tools are not locally available. Thus, the desire to develop the **historical value of material text** while learning, developing new compositional practices, and exploring, discovering, learning global practices--yes, I have a dream.

--E12-- I would use the archive both for linguistic research and for background information on the **sociohistorical context** relevant for my research. It would be preferable to have an archive which is not only a collection of annotated texts but also has sophisticated search functions similar to those used in corpora interfaces.

--E15-- I would like to see what **social events and relationships people had in the period I research**. For me, also, archives of the correspondence of people considered secondary or tertiary would be more important than only the primary figures of the day. I would like to see the social networks as they evolve, I would like it to be easier to see how ideas flow in and out of the discourse based on who is thinking about them at a particular time. Without this kind of information, source/influence studies have been essentially impossible up to now.

--E18-- Create social networks; do research on **social history**; do research on contemporary understanding and notion of art works.

--E19-- **Intertwining relations** among persons, places and works.

--E27-- Research in the **Early Republic**.

--E31-- Because I am an **anglo-saxonist**, the question is purely hypothetical in my main research field. I have done work on, for example, the Diary of Anne Frank and the letters of Byron, however. In those cases the main work I would do would have to do with discovering additional material on authorial attitudes, states of mind, and social **context**.

--E33-- As a **historian** I would like to find answers to questions about the letters themselves whenever useful and possible. This might include who wrote the letter, who was mentioned in the letter, what was the political background/context of the letter. I would also like to be able to aggregate answers so that I could search for whatever the subject of the study thought or did about any given issue (slavery, War of 1812, nuclear fission, whatever). I would like to be able to explore **personal relationships and networks of friendship and power**. I would like to be able to extend this research to other people in that person's circle. I'm sure there is more, but this seems a start.

--E44-- I am interested in doing both **sociohistorical** and sociolinguistic research. To this end, I would like to be able to pull out both semantic and linguistic information. In other words, for the texts in the archive to be encoded with information both on the content (names: people, places, things, books, plants, ships; dates; etc) and language (normalized forms In Addition To original spelling; part-of-speech tagging; syntactic parsing; pragmatic annotation (discourse features, etc); language switching; etc). Example research questions: How did letters from X travel to Y? **If we model the correspondence of the network in real time, what does that tell us of Z [e.g. relationships with commercial networks; weather patterns (heavy seas/snow); etc]**? What kind of foreign language features can be found in letters to Y from A, B, C and G? Where does the word D occur, and what can we say about its sociolinguistic context? Can we find linguistic influence of person M in the letters of N?

--E48-- Semantic webs; **reconstruction of personal/cultural relationships**.

--NL1-- In een groot brieven corpus met de zoekfunctie onderwerpen/thema's en namen oproepen (aantal vermeldingen; en hun context). Via de annotaties een situering in de **historische context** (dit dan vergelijkbaar met de papieren editie, maar potentieel breder, want in principe oneindig uitbreidbaar door de links).

--NL02-- Vooral vragen met betrekking tot de totstandkoming van een te editeren historische literaire tekst; in verband daarmee ook ontdekking van onderliggende **sociaal-literaire netwerken**.

--NL03-- **Netwerk van relaties zichtbaar maken in '3D'**.

--NL07-- Biografisch onderzoek, **netwerken** (relaties auteurs onderling, met drukkers en uitgevers). Opvattingen en onderwerpen in de brieven behandeld.

--NL09-- Evolutie in denkwereld. **Inzicht in relaties**. Briefschrijvers en hun houding tegenover de maatschappij waarin ze zich bevinden.

--NL10-- Onderzoek naar repertoirevorming, zelfrepresentatie, self-fashioning, strategisch gedrag en **netwerkvorming**.

--NL13-- Digitale brievenedities maken het gemakkelijker om **vriendenkringen en netwerken** te identificeren. Maar een goed register in een gedrukte uitgave vervult dezelfde functie. Het zoeken op trefwoorden is iets dat alleen in digitale edities mogelijk is en daaraan een meerwaarde geeft. Het zwaartepunt komt onvermijdelijk bij de begripsgeschiedenis te liggen.

--NL16-- Historisch-letterkundig: naar **netwerken van geleerden en literatoren**, naar geschriften die genoemd worden. Evt. naar formules en topiek. Evt. biografisch, maar daarvoor biedt een digitaal corpus afgezien van de zoekfunctie niet zoveel meer dan een gedrukt.

--NL19-- Intertextualiteit. **Professionele en sociale netwerken**. Geografische informatie gekoppeld aan cultuurhistorische informatie, bijv. reis naar Parijs in 19xx waar tentoonstelling yy aan de gang was.

--NL22-- **Netwerkanalyse. Mentiononderzoek. Onderzoek naar doorwerking ideeën, opvattingen, normen etc.** Onderzoek naar auteurspresentatie. etc. etc.

--NL23-- Waarom definiëren we deze teksten als brieven? Kunnen de teksten ook onder een ander genre worden ondergebracht? Werden deze teksten ook als brieven beschouwd door de auteur/contemporaine lezers? Welke zijn de **historische voorwaarden** die er voor gezorgd hebben dat de brieven in die vorm tot ons zijn gekomen? Wat maakt deze brieven verschillend van andere brieven die op hetzelfde moment geschreven zijn? **Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment** waarin ze werden geschreven? Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment waarin wij leven en werken?

--NL25-- **Netwerkonderzoek (CDA)** en discourse-analyse.

--NL26-- **Ontstaan** van de brieven: wanneer, waar, aan/door wie, hoe, waarom, wat staat er in, wat gebeurde er nog meer in het leven van de schrijver/ontvanger, wat zijn de grote maatschappelijke **thema's of ontwikkelingen** die van invloed waren op de brief? Zijn er dwarsverbanden met andere brieven, zo ja welke? En dan dezelfde vragen t.a.v. alle wijzigingen in de manuscripten of gedrukte edities van de brieven voorafgaande aan de teksteditie.

--NL27-- **Netwerkonderzoek** (verschillende correspondenties van figuren uit één letterkundige kring of rond een tijdschrift die aan elkaar gekoppeld zijn).

--NL28-- Ontstaans- en productieproces van bepaalde literaire scheppingen en uitgaven of andere kunstwerken. **Relaties tussen kunstenaars**, opvattingen en meningen over bepaalde kunstwerken, stromingen; poëtische uitspraken. Biografische gegevens.

--NL31-- Poëtisch onderzoek, **netwerken** in het literaire veld, biografisch onderzoek.

--NL34-- **Netwerkanalyse**.

4) Kunst- en literair-historisch onderzoek [12]

--E04-- Actually, I'd like to see the digital archives all searchable across a single search engine -- similar to NINES Collex. This is the most robust kind of search and opens wide the possibilities for **creating literary history**. We can actually see the conversation rather than being restricted by access to (or even knowledge of) an edition of correspondence.

--E18-- Create social networks; do research on social history; do research on **contemporary understanding and notion of art works**.

--E32-- Compile notes and accrue documentation for my future PhD dissertation in German Literature. What are **original sources**? How does this constitute an original source? How does this compliment or augment other original sources?

--NL8-- Vragen met betrekking tot de wordingsgeschiedenis van jaarlijks verschijnende **19e eeuwse letterkundige almanakken**

--NL11-- Ik zie een digitale brieveneditie als doel op zich én als mogelijke bron / mogelijk hulpmiddel bij verdere studie. Ze kan verschillende domeinen ondersteunen: de **literatuurgeschiedenis** (waarop ik werk) bv. het onderzoek naar het ontstaan van literair werk en tijdschriften, **biografische details, literatuuropvattingen van de correspondenten de evolutie van deze opvattingen en hun kadering in bredere verbanden** (biografisch, maatschappelijk etc...)... . Ik ben er niet van overtuigd dat een digitale editie op een speciaal (apart) terrein kennis kan ontsluiten, maar meen dus wel dat ze een ontzettende hulp kan bieden in de 'versnelde' studie van traditionele onderzoeksgebieden als de genoemde...

--NL16-- **Historisch-letterkundig**: naar netwerken van geleerden en literatoren, naar geschriften die genoemd worden. Evt. naar formules en topiek. Evt. **biografisch**, maar daarvoor biedt een digitaal corpus afgezien van de zoekfunctie niet zoveel meer dan een gedrukt.

--NL17-- Een onderzoek naar het geschreven **werk van Piet Mondriaan** kan niet plaatsvinden zonder de brieven van Mondriaan te raadplegen. Voor het commentaar op de teksten zijn de brieven onmisbaar. De brieven zijn van belang voor de **ontstaansgeschiedenis en de contemporaine receptie**.

--NL18-- Voor middeleeuwse literatuur zijn eigenlijk geen brieven corpora bekend. Wel digitale edities. Deze edities zijn belangrijk voor ten eerste de ontsluiting van de teksten en vervolgens een basis voor **literair-historisch onderzoek**.

--NL24-- **Literair-historisch** en poëtisch onderzoek.

--NL28-- **Ontstaans- en productieproces** van bepaalde literaire scheppingen en uitgaven of andere kunstwerken. Relaties tussen kunstenaars, opvattingen en meningen over bepaalde kunstwerken, stromingen; poëtische uitspraken. **Biografische gegevens**.

--NL32-- Alle brieven van **Proust** zou ik op onderwerp willen kunnen zoeken. Dreyfus affaire, homoseksualiteit etc.

--NL36-- Onderzoek naar de frequentie en mate waarin bijv een kunstenaar een bepaald, aan zijn werk gerelateerd onderwerp, ter sprake brengt. Om op die manier bijv zijn denkbeelden over kunst beter in kaart te kunnen brengen.

5) Technologisch onderzoek [4]

--E23-- All sorts of simple and advanced searches; filterings; different presentations; different arrangements. Questions: Is there any mentioning of this or that person, this or that work, this or that event? What is the **technological base of the edition**?

--E25-- **How to create a central archive of names** (of persons, including literary persons like Hamlet, Adam and Eve; locations, times etc.) which includes the editions of letters and even charters from the Middle Ages to the present; see the idea of VIAF

--NL35-- Aangezien ik vooral geïnteresseerd ben in de **technologische kant van de zaak**, vind ik **technische documentatie een basisvereiste** voor elektronische edities; liefst met aanvullende reflecties over de motivatie van de gebruikte technologie voor de specifieke onderzoeksdoeleinden van de editie.

--NL37-- Voor mijzelf zou een digitaal brievenkorpus vooral een **testbed zijn voor nieuwe technologie**, bijvoorbeeld in de vorm van clustering technieken, annotatietechnologie, etc.

6) Onderzoek i.v.m. de brief als specifiek communicatiemedium [2]

--E10-- The **correlation between material text (i.e., written correspondence) and various generic forms and texts**, etc. Actually, an archive of correspondence is available in material form, yet the technological tools are not locally available. Thus, the desire to develop the historical value of material text while learning, developing new compositional practices, and exploring, discovering, learning global practices--yes, I have a dream.

--NL23-- **Waarom definiëren we deze teksten als brieven?** Kunnen de teksten ook onder een ander genre worden ondergebracht? Werden deze teksten ook als brieven beschouwd door de auteur/contemporaine lezers? Welke zijn de historische voorwaarden die er voor gezorgd hebben dat de brieven in die vorm tot ons zijn gekomen? **Wat maakt deze brieven verschillend van andere brieven die op hetzelfde moment geschreven zijn?** Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment waarin ze werden geschreven? Wat vertellen deze brieven ons over het historisch moment waarin wij leven en werken?

C) GEEN ANTWOORD / NIET RELEVANT [10]

--E07-- I don't know

--E11-- n/a

--E20-- I tend to produce my own editions, archives, and knowledgebases in the areas where I most work. My work is predicated on having such resources at hand.

--E21-- Skip

--E30-- Skipped due to lack of time (sorry).

--E36-- Good editions lead researchers to questions they might not have imagined prior to using the edition. This question is either too speculative or it asks for too much information about personal research: respondents would have to outline their research projects to answer it.

--E41-- I find this question very strange. As a scholar I would of course use whatever was available, and the questions would relate to the topic itself.

--NL4-- Alle wetenschappelijke vragen

--NL14-- Niet relevant voor ME.

--NL33-- (-)

Bijlage 3 (bij hoofdstuk 8)

Uitdraai van drie XML-bronbestanden ter illustratie van de DALF-codering

Bijlage 3a

Brief van Stijn Streuvels aan Karel van de Woestijne (24 augustus 1896).

Bijlage 3b

Briefkaart Karel van de Woestijne aan Emmanuel de Bom van (15 maart 1904)

Bijlage 3c

Brief van Pol de Mont aan Emmanuel de Bom (22 januari 1890)

Noot

Om de gecodeerde brieven in het grotere DALF-geheel te laten functioneren, zijn de XML-bestanden zoals ze hier drie worden gepresenteerd nog in verscheidene opzichten getransformeerd. Een van de verschillen tussen de bronbestanden en de bestanden die online terug te vinden zijn, situeert zich op het niveau van de interne en externe hyperlinks, waarvoor een systeem werd ontwikkeld dat verwijzingen naar andere DALF-edities gemakkelijker en transparanter moet maken.

Bijlage 3a

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<!DOCTYPE TEI.2 PUBLIC "-//CTB//DTD Dalf 1.0 (based on TEI)//NL" "../DALF.dtd"
[<!ENTITY % entities SYSTEM "../entities.ent"> %entities;]>

<TEI.2 n="4">

<teiHeader type="text" status="new">

    <fileDesc>

        <titleStmt>
            <title>24.08.1896, Stijn Streuvels aan Karel van de Woestijne</title>
            <author><name type="person" reg="Streuvels, Stijn">Stijn Streuvels</name></author>
            <editor role="editor"><name type="person">Bert Van Raemdonck</name></editor>
            <editor role="editor"><name type="person">Stijn Vanclooster</name></editor>
            <principal><name type="person">Prof. dr. Yves T'Sjoen</name></principal>
            <principal><name type="person">Em. prof. dr. Anne Marie Musschoot</name></principal>
            <respStmt>
                <name type="person" id="BVR">Bert Van Raemdonck</name>
                <resp>Editor</resp>
            </respStmt>
            <respStmt>
                <name type="person">Stijn Vanclooster</name>
                <resp>Editor</resp>
            </respStmt>
            <funder>
                <name type="institute">Fonds Wetenschappelijk Onderzoek</name>
                <address>
                    <addrLine>Egmontstraat 5</addrLine>
                    <addrLine>b-1000 Brussel</addrLine>
                    <addrLine>tel: +32 2 512 91 10</addrLine>
                    <addrLine>fax: +32 2 512 58 90</addrLine>
                    <addrLine>email: post@fwo.be</addrLine>
                </address>
            </funder>
            <funder>
                <name type="institute">Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie</name>
                <address>
                    <addrLine>Koningstraat 18</addrLine>
                    <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
                    <addrLine>tel: +32 9 265 93 40</addrLine>
                    <addrLine>fax: +32 9 265 93 49</addrLine>
                    <addrLine>email: ctb@kantl.be</addrLine>
                </address>
            </funder>
        </fileDesc>
    </teiHeader>
</TEI.2>
```

```

<funder>
  <name type="institute">Universiteit Gent</name>
  <name type="institute">Vakgroep Nederlandse literatuur</name>
  <address>
    <addrLine>Blandijnberg 2</addrLine>
    <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
    <addrLine>tel: +32 9 264 41 59</addrLine>
    <addrLine>fax: +32 9 265 41 59</addrLine>
  </address>
</funder>

```

```

</titleStmt>

```

```

<publicationStmt>
  <publisher>Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie / Centre for Scholarly Editing and Document
  Studies</publisher>
  <pubPlace>Gent</pubPlace>
  <availability status="restricted"><p>© Copyright, CTB</p></availability>
  <date value="2011"/>
</publicationStmt>

```

```

<sourceDesc default="NO">

```

```

  <letDesc>
    <letIdentifier>
      <country>België</country>
      <settlement>Antwerpen</settlement>
      <repository>Letterenhuis</repository>
      <collection>S935</collection>
      <idno>1273102</idno>
    </letIdentifier>
    <letHeading>
      <author attested="yes" reg="Streuveld, Stijn">Stijn Streuvels</author>
      <addressee attested="yes" reg="Woestijne, Karel van de">Karel van de Woestijne</addressee>
      <placeLet attested="no"/>
      <dateLet attested="yes">24 augustus 1896</dateLet>
    </letHeading>
    <physDesc>
      <type>Brief, geen omslag</type>
      <support><p>Dubbelzijdig beschreven vel dat zowel in de breedte als in de lengte doormidden
      is gevouwen. Alle vier de zijden zijn beschreven. De vouwlijnen zijn (hetzij door <name type="person" reg="Streuveld,
      Stijn">Streuveld</name>, hetzij door <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name>, hetzij door
      iemand anders) verstevigd met plakband, waardoor bepaalde passages moeilijk leesbaar zijn geworden, o.m. ook doordat de inkt van
      de tekst op de ene zijde daardoor interfereert met die van de andere zijde.</p>
      </support>
      <extent>
        <dimensions>
          <height units="mm">266</height>
          <width units="mm">404</width>

```

```

        </dimensions>
    </extent>
    <layout><p/></layout>
</physDesc>

    <envOcc occ="no"/>
</letDesc>
</sourceDesc>

</fileDesc>

<profileDesc>
    <langUsage default="NO">
        <language id="fr">Frans</language>
        <language id="en">Engels</language>
        <language id="du">Duits</language>
        <language id="la">Latijn</language>
    </langUsage>
    <handList>
        <hand id="KVDW" resp="BVR"/>
        <hand id="SS" resp="BVR"/>
        <hand id="UNK" resp="BVR"/>
    </handList>
</profileDesc>

<revisionDesc>
    <change>
        <date value="2010-10-04">04-10-2010</date>
        <respStmt>
            <resp>header en body encoding</resp>
            <name>Bert Van Raemdonck (BVR)</name>
        </respStmt>
        <item>correction of names and collection number</item>
    </change>
</revisionDesc>

</teiHeader>

<text>

    <body>

        <opener>
            <dateline><date value="1896-08-24">Maandag 24 in <abbr expan="Koornmaand"
resp="BVR">Koornm.</abbr> 't <abbr expan="jaar" resp="BVR">j.</abbr> '96</date></dateline>
            <salute>Maar mijn Lieve <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Karel</name> toch,<ptr
target="ann_note1"/></salute>
        </opener>

```

<p>had ik maar liever mijn bek gehouden of wat beter mijn woorden gewogen vooraleer zoo maar los weg een losse meening te uiten over een mij heel sympathieken Vriend; maar wie zal er gaan denken dat "woorden" eene zóo <hi rend="underlined">aardige</hi> beteekenis kunnen hebben?! — Nu is het mijne beurt terecht-zeggingen te doen. — Ik begin dus: De eigenlijke vraag was — : welken indruk de iterators, die ik zooeven voor 't eerst zag op mij gemaakt hadden. Ik meen dat daarmêe enkel bedoeld is, het uiterlijke, het materieel figuur, de mensch met al 't geen er deur een bijzijn van eenige uren van te ontwaren valt: gesten, manieren, doeningen in een woord. We zijn hier gewoon, wij "<sic corr="burger" resp="BVR">burgers</sic>-jongens<supplied hand="BVR" reason="omitted"></supplied> van hier en elders, malkaar uit te gekken (en zij mij 't meest) om onze zonderlinge (wel niet heel zonderlinge, maar iet of wat buiten het vulgaire gemeene menschen doen) manieren en wijze van spreken,; nu eens voor Aristo, dan voor Snob, voornaam <distinct>persoonadje</distinct>, en altemets voor demokraat! — en dat geldt hier voor heel onschuldige scherts. — 't Is dus eigenlijk in dien zin dat ik U die benamingen — 't gevolg van ons <hi rend="underlined">eerste</hi> bijeenkomen, op uwe aanvraag toegediend heb. Bijzonderlijk niet wetende dat die benaming U zoo diep ging treffen, en nog veel min dat die benamingen <hi rend="double underlined">scheldwoorden</hi> zijn in die heerlijke stede: <name type="place">Gent</name> en <name type="place" reg="Antwerpen">Antwerpen</name>; zoodanig dat het me uiterst <sic corr="verwondert" resp="BVR">verwonderd</sic> en vooral zeer spijt <del type="overcross" hand="SS" resp="BVR">u U daardoor gestoord te hebben. Ik zeg U nog dat ik niet weet waarom ik min achting zou hebben voor een Voornaam <distinct>persoonadje</distinct> dan voor een plebejer.</p>

<p>Maar nu ge mijn meening over uiterlijke "Menschen" toepast (en dat 1000 maal ten onrechte) op heel hun literair werk<supplied hand="BVR" reason="omitted">,</supplied> dat is al te erg en nu gaat ge me een heele boel dingen doen zeggen die er misschien niet te pas komen: Het is mijn geweunte niet, vooral ik doe het niet geern — onder vrienden, elkaars werken bespreken; dat is nuttelooze wierook, en meestal wederzijdsche zelf-<sic corr="aanbidding" resp="BVR">aan bidding</sic>. — Men ka<del type="overwrite" hand="SS" resp="BVR">lcn malkaar een goeden raad geven, <sic corr="uit" resp="BVR">een uit</sic> liefhebberije zeggen waaraan men werkt, of wat er komen zal. Het werk van eenen vriend, men bewondert dat in stille (een teeken van die bewondering is reeds, het uitschudden van elkaars gedachten in een goed onderhouden briefwisseling) en spreekt en schrijft daarover aan 3de personen.</p>

<p>Ge moet zoo iets gedacht hebben, bij 't lezen van mijn brief (en 't is dat welk me kwaad maakt): dat ik zoo een soort revolutionair socialistje was die jaloersch ben van je schoone kleeren!!! — Niet waar? Intege<add hand="SS" place="supralinear" resp="BVR">n</add>deel beste, en 't is 't geen ik U klaar zou willen wijs maken: dat de menschen mij al gelijk zijn, als ze maar <hi rend="underlined">natuurlijk</hi>, en oprecht handelen. Waar ik min mée over den weg kan is met <foreign lang="fr">"Blague"</foreign> en "pose" (daar is natuurlijk hier geen spraak van geweest) omdat men alzo den mensch niet ziet, maar wel zijne aangeleerde manieren en toen nog omdat al die <foreign lang="fr">"Crane-razerie"</foreign> en die <foreign lang="fr">"cheveux-en-coup-de-vents"</foreign><ptr target="ann_note2"/> bij al de jonge lieden van dezen tijd — ik spreek van eenige <rs type="journal" reg="Jeune Belgique, La">Jeune-bel<del type="overwrite" hand="SS" resp="BVR">[xxx]giques</rs>, <ptr target="ann_note3"/> <rs type="journal" reg="Durendal">Durendalisten</rs><ptr target="ann_note4"/> en andere Fransche kluchtigaards — dienst moeten doen voor de <hi rend="underlined">eigenlijke "Kunst"</hi>. de kleeren en manieren zijn hoofdzaak 't andere is <hi rend="underlined">0</hi>. — Integendeel bij een waar "<hi rend="underlined">kunner</hi>" zie ik geern een greintje <sic corr="excentrieke" resp="BVR">excentrieke</sic> en voornamen dingen — die mensch heeft daar, door zijne talenten alleen, meer dan recht toe.</p>

<p>Maar 't is eigenlijk <hi rend="underlined">hier</hi> dat ik zou willen komen: Wanneer zullen wij eens al die nevenzaken, die met het <distinct>eigenlijke</distinct> "kunstzijn" niets uit te meten hebben, terzijde laten, en den kunstenaar, b<del type="overwrite" hand="SS" resp="BVR">[x]uiten zijn kunste heel en al <hi rend="underlined">vrij</hi> laten?! — Wanneer zullen wij eens <hi rend="underlined">breed</hi> oprecht <hi rend="underlined">breed</hi> worden? — In alle dingen het essentieele zoeken? — (ik beklag uwe <name type="place" reg="Antwerpen">Antwerpsche</name> lierlows)<ptr target="ann_note5"/> Wat al jammerlijke verbrokelingen heeft al dat <sic corr="gezanik" resp="BVR">gezannik</sic> over Partij, <sic>Polietiek</sic>, allerhande overtuigingen (zonder te spreken over "<sic corr="procedé" resp="BVR">procedé</sic><supplied hand="BVR" reason="omitted"></supplied>-kwesities) niet teweeg gebracht! <abbr expan="Vergelijk" resp="BVR">Vrgl.</abbr> den val

van <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">Jeune belgique</name> deur zijn pruttelen over <foreign lang="fr">"vers libre"</foreign> en andere kunstvormen, en die stupiede tegenwerking, dat systematisch verwerpen van strevingen der jongeren, bv. van alles dat uit west-<abbr expan="Vlaanderen" resp="BVR">Vl.</abbr> kwam.<ptr target="ann_note6"/> Wanneer zullen we eens weten dat de kunst heur <del type="overcross" hand="SS" resp="BVR">op<add hand="SS" place="supralinear" resp="BVR">onder</add> duizendvoudige vormen voordoet?! — Een artiest moet zijn, lijk een snaartuig waarop àl het schoone dat hij tegenkomt een gelijkstemmend accoord vindt, die eene snare doet trillen — en hoe vollediger zijn snaartuig is, hoe breeder zijne opvatting voor <hi rend="underlined">ver</hi>schillig "Schoon", hoe hooger kunstenaar<del type="overcross" hand="SS" resp="BVR">s hij zal zijn. 'K heb menschen tegen gekomen die alles verwierpen wat niet <hi rend="underlined">hun</hi> genre was, die menschen hadden maar éen <hi rend="underlined">snare</hi>. Ik stel een Rossetti boven een Rubens, een Claus boven een Van Dyck, een "lied" van Grieg boven een sonate van Mozart, een Choraal van Bach boven een Faust van Gounod<ptr target="ann_note7"/> maar laat daarvoor in 't geheel niet van Rubens, Van Dyck, Mozart of Gounod te bewonderen. In <abbr expan="letterkunde" resp="BVR">letterk.</abbr> b.v. Ik ben in 't vast geloof dat onze jonge Vlaamsche kunst zal weerkeeren, gaan putten naar heur oude bloei-pracht, heur zoo mooi en <sic corr="onnoozel" resp="BVR">onnoozel</sic> eenvoudig <hi rend="underlined">Dietsch</hi>: het kinderlijk zeggen van een <sic corr="naïef" resp="BVR">naïf</sic> kunstig gevoel in de bonte schilderende kleurenpracht van heur eenvoudige oude tale — en ik neem Uw werk b.v..... ingewikkelde, diepgepeinsde kunst; heel een andere manier <sic corr="dan" resp="BVR">van</sic> <hi rend="underlined">mijn</hi> voelen —; geplooid en kunstig deureengezwierde slingerende volzinnen... bizaar gekoppelde infenietieven, heel spiritueele zuiderlijke beeldspraak, suggestieve epithèten enz...<ptr target="ann_note8"/> Zal ik Uw <hi rend="underlined">doen</hi> daarvoor gaan verwerpen? — Maar Heere, neen! — De spontane indruk van uw werk kwam me vreemd voor, maar het genot — dat wat inspanning gekost heeft — is er te inniger door: uwe kunst heeft me eene andere zijde doen zien van dat àl-veranderend kunst-lichaam, heeft me nieuwe rijkdommen doen ontwaren: Uwe toon heeft slechts op eene andere — de niet gewone — snaar komen tokkelen en heeft er een vol-accoord gevonden, en er is een melodieuze siddering uitgekomen! —</p>

<p>En dat alles om dit hier te zeggen: Ik heb mijne eigen meening in zake van godsdienst, <sic>polietiek</sic> en sociologie maar waarom in de wereld zou ik moeten met iemand afbreken omdat die "iemand" Jood of anarchist is, een cylinderhoed of blauwen kiel draagt, heel voorname of brutale manieren heeft zoolang die mensch mij maar een straalken heilig vuur kan mededeelen, in mij een snare kan doen trillen? — Dat is eene verouderde kwaal (en als ik U zeg Menheer dat men mij reeds tebij gekomen is voor die gedachten!) <del type="overcross" hand="SS" resp="BVR">en wij zien soms heel ernstige kunstenaars voor een greintje gekwetste eigenliefde, voor een woord, of meening, heel en al buiten de kunst, aan 't zwijgen vallen, de kostbare taak laten varen, ja stroomop werken! Zoolang we niet algemeen zullen aannemen dat we àllen aan dezelfde vooruitgang werken van de<del type="overcross" hand="SS" resp="BVR">nzelfde zaak, zoolang we over die futiele kleinigheden niet kunnen stappen, zoolang we elk voor hem geen eigen positief werk leveren zal onze streving niets voortbrengen zal onze generatie altijd maar voort aan 't worden en nooit aan "'t zijn" komen.</p>

<p>En al dat gezeisel — een beetje al te lang misschien — is omdat ge zoudt weten dat ik hoegenaamd geen kwaad in 't zin had met mijn Aristo-snobismerie; doe maar je goesting Beste, loop maar je wegeltje en 't zal ik niet zijn die U zal te-bij komen... zoolang ge mij maar van <hi rend="underlined">'t Uwe te genieten geeft</hi>! [Waar ga ik nu nog plaatse vinden om op 't overige van uw schrijven te antwoorden?]</p>

<p>De opdracht van uw Zon-Dood zal me zeer aangenaam zijn.<ptr target="ann_note9"/> Werk maar neerstig, 'k verlang reeds om iets te zien. —</p>

<p>Bij mij is er voor 't <sic>oogen blik</sic> niets op gang maar alles aan 't worden. intusschen rook ik lange pijpen en lees heel lichte dingetjes..... 't Doet<ptr target="ann_note10"/> 'k maak een ontwerp (een geteekende schets heel zwart-suggestief-impressionistiek) voor een band van een bundel mijner schetsen: DEUR 'T LEVEN!<ptr target="ann_note11"/> — later doe ik er U eens de beschrijving van —</p>

```

</body>

<back>
  <div type="notes">
    <div type="ann_notes">
      <p/>
      <note type="ann" id="ann_note1"><name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> reageert met deze
      brief op <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name>s antwoord op <xref
      doc="streuveldsvdw_003">brief 3</xref>, dat niet is bewaard.</note>

      <note type="ann" id="ann_note2">Met <foreign lang="fr">'Crane-razerie'</foreign> en <foreign lang="fr">'cheveux-
      en-coup-de-vents'</foreign> heeft <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> het spottend over een aantal
      <quote>'Fransche kluchtigaards'</quote> die met alle winden meewaaien en het wezen van de kunst volgens hem niet snappen. In die
      tijd schoren progressieve jongeren de schedel soms kaal (cf. <foreign lang="fr">'crâne'</foreign> en <foreign lang="fr">'raser'</foreign>),
      of ze lieten hun haren juist lang groeien (<foreign lang="fr">'cheveux-en-coup-de-vents'</foreign>).</note>

      <note type="ann" id="ann_note3"><name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> bedoelt de
      aanhangers van <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name>, het avant-gardetijdschrift dat in
      <date>1881</date> was gesticht en dat door zijn radicaliteit en hang naar het revolutionaire een voorbeeld was voor <name
      type="journal" reg="Van Nu en Straks">Van Nu en Straks</name>. Het tijdschrift wilde Vlaanderen <quote>'opstoten in de vaart der
      volkeren'</quote> en bestond tot <date>1897</date>. Naast bezieler <name type="person" reg="Waller, Max">Max Waller</name>
      (<dateRange from="1860" to="1889">1860-1889</dateRange>) waren de belangrijkste medewerkers van het tijdschrift <name
      type="person" reg="Elskamp, Max">Max Elskamp</name>, <name type="person" reg="Eekhoud, Georges">Georges Eekhoud</name>,
      <name type="person" reg="Rodenbach, Georges">Georges Rodenbach</name>, <name type="person" reg="Verhaeren, Emile">Emile
      Verhaeren</name>, <name type="person" reg="Lemonnier, Camille">Camille Lemonnier</name>, <name type="person" reg="Roy,
      Grégoire Le">Grégoire le Roy</name>, <name type="person" reg="Lerberghe, Charles van">Charles van Lerberghe</name>, <name
      type="person" reg="Gilkin, Iwan">Iwan Gilkin</name> en <name type="person" reg="Maeterlinck, Maurice">Maurice
      Maeterlinck</name>.</note>

      <note type="ann" id="ann_note4"><name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> bedoelt de
      medestanders van het Franstalige tijdschrift <name type="journal" reg="Durendal">Durendal. Revue catholique d'art et de
      littérature</name>. Het blad was ontstaan in het midden van een vloed nieuwe, vaak vluchtige tijdschriften die geboren werden onder
      aanmoediging van <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name> (zie <ref target="ann_note3">noot
      3</ref>). <name type="journal" reg="Durendal">Durendal</name> werd in <date>1894</date> gesticht door <name type="person"
      reg="Carton de Wiart, Henri">Henri Carton de Wiart</name>, <name type="person" reg="Demade, Pol">Pol Demade</name> en <name
      type="person" reg="Moeller, Henry">Henry Moeller</name>, en bestond tot <date>1914</date>. Het opereerde vanuit <name
      type="place">Brussel</name>, maar er waren ook twee correspondenten vanuit <name type="place">Parijs</name> aan <name
      type="journal" reg="Durendal">Durendal</name> verbonden. In de aanvangsjaren was het blad vooral geïnspireerd door <name
      type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name>, maar uiteindelijk knoopte het meer aan bij de traditie van het
      Franse tijdschrift <name type="journal" reg="Saint-Graal">Saint-Graal</name>. Het gaf haar <foreign lang="fr">'l'art pour l'art'</foreign>-
      principe op en oriënteerde zich meer naar een katholiek soort symbolisme.</note>

```

<note type="gloss" id="ann_note5">'Lierlows' is wellicht verwant aan het West-Vlaamse dialectwoord <distinct>'lier(e)louwen'</distinct>, waarmee het produceren van een eentonig geluid (vnl. van een lier) wordt bedoeld. De betekenis in deze context moet wellicht worden gezocht in het vervolg van de brief, waarin <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> beweert dat een <quote>artiest moet zijn, lijkt een snaartuig'</quote>. In het licht van die interpretatie zou Streuvelds hier dus beweren dat hij blij is met de diversiteit van het taalgebruik en de artistieke ontplooiing in zijn geboortestreek, in tegenstelling tot de bekrompen visie daarover in <name type="place">Antwerpen</name> en omstreken.</note>

<note type="ann" id="ann_note6"><p>In <date>1892</date> werd <name type="person" reg="Gilkin, Iwan">Iwan Gilkin</name> de nieuwe directeur van <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name>. Zijn idealen waren veel radicaler dan die van zijn voorgangers, en zijn bewind betekende voor het blad een terugkeer naar het vroegere exclusieve ideaal van de kunst om de kunst. <name type="person" reg="Gilkin, Iwan">Gilkin</name> verklaarde niet alleen de oorlog aan het symbolisme en het verslibrisme, maar ook aan allerlei buitenlandse invloeden en vooral aan de Vlaamse Beweging.</p>

<p>Eind <date>1893</date> verhevigde de campagne tegen de Vlaamse Beweging, die intussen een literaire pendant had gekregen in het tijdschrift Van Nu en Straks. Toch verwelkomde <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name> dat laatste blad ook als <quote lang="fr">'<name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name> de la littérature flamande'</quote>. <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> keurde de grote aandacht van het blad in de periode <dateRange from="1893" to="1897">1893-1897</dateRange> voor extra-literaire onderwerpen af. Zoals de oudere generatie schrijvers bevooroordeeld was tegenover de jongere garde, en zoals ze het werk van nieuwe (West-Vlaamse) auteurs verwierp, zo was <name type="journal" reg="Jeune Belgique, La">La jeune Belgique</name> in <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name>' ogen net zo inconsequent en onverdraagzaam.</p></note>

<note type="ann" id="ann_note7"><name type="opera" reg="Faust">Faust</name>: opera van de Franse componist <name type="person" reg="Gounod, Charles">Charles Gounod</name> (<dateRange from="1818" to="1893">1818-1893</dateRange>) op een tekst van <name type="person" reg="Barbier, Jules">Jules Barbier</name> en <name type="person" reg="Carré, Michel">Michel Carré</name>, naar <name type="person" reg="Goethe, Johann Wolfgang von">Goethe</name>. De première vond plaats in <name type="place">Parijs</name> in <date>1859</date>.</note>

<note type="ann" id="ann_note8"><p><name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> had het werk van <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> leren kennen via tijdschriften als <name type="journal" reg="Land en volk">Land en volk</name>, <name type="journal" reg="Onze vlagge">Onze vlagge</name>, <name type="journal" reg="Stormloop, De">De stormloop</name>, <name type="journal" reg="Eigen Haard">Eigen haard</name>, <name type="journal" reg="Vlaamsch en Vrij">Vlaamsch en vrij</name>, <name type="journal" reg="Jonge Vlaming, De">De jonge Vlaming</name>, <name type="journal" reg="Toekomst, De">De toekomst</name> en <name type="journal" reg="Ontwaking">Ontwaking</name>.</p>

<p>Vanaf het eerste nummer van de nieuwe reeks (<date value="1896-01">januari 1896</date>) werkte <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> ook mee aan <name type="journal" reg="Van Nu en Straks">Van Nu en Straks</name>. Hij publiceerde zijn jeugdboezie onder verschillende pseudoniemen, zoals <rs type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Erik Monck</rs>, <rs type="person" reg="Woestijne, Karel van de">C. der Woestenijs</rs>, <rs type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Carlo</rs>, of <rs type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Peter van Becelaere</rs>.</p>

<p>In zijn vroegste gedichten fungeren dood en liefde als grote motieven tegen een achtergrond van sensualistische natuurbeleving en vage godsdienstigheid. Kenmerkend voor de boezie van de jonge, hypergevoelige <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> waren het gebruik van beelden en symbolen die extreem genuanceerd, weelderig en overladen waren, zodat een impressionistische stijl als het ware in een soort barok vervloede.</p></note>

<note type="ann" id="ann_note9">In een brief aan <name type="person" reg="Meyere, Victor de">Victor de Meyere</name> uit deze periode spreekt <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> over een <quote lang="fr">'essai dramatique'</quote> waaraan hij werkte. Enkele maanden later zal <name type="person" reg="Woestijne, Karel

van de">Van de Woestijne</name> echter aan <name type="person" reg="Meyere, Victor de">De Meyere</name> te kennen geven dat hij niet meer van plan was de tekst af te werken, omdat andere projecten te veel van zijn tijd en aandacht opeisten.</note>

<note type="gloss" id="ann_note10"><distinct>"t Doet' (gew.): (of) toch.</distinct></note>

<note type="ann" id="ann_note11">Misschien heeft <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> het hier over zijn eerste bundel <name type="book" reg="Lenteleven">Lenteleven</name> (uit <date>1899</date>), die hij aanvankelijk <rs type="book" reg="Lenteleven">Deur 't leven</rs> had willen noemen. Zeker is dat <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> een groot project op het oog had. <name type="person" reg="Bom, Emmanuel de">De Bom</name> stuurde hem op <date value="1897-11-08">8 november 1897</date> een brief met het voorstel voor een eerste verzameling van diens novellen, onder de titel <rs type="book" reg="Lenteleven">Lente</rs>. Dat plan is niet doorggegaan. Vijf dagen later stuurde <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> hem zijn eigen plan: <quote>'Ik zou vier volumens in de wereld zenden onder gezamenlijke titel: <rs type="book" reg="Lenteleven">LEVEN</rs>. De eerste zou voor ondertitel dragen LENTE... en zou al de stukken bevatten tot heden verschenen'</quote>. Het zou kunnen dat <name type="person" reg="Streuvelds, Stijn">Streuvelds</name> zich oorspronkelijk voornam een bundel <rs type="book" reg="Lenteleven">Deur 't leven</rs> uit te geven of bovengenoemde tetralogie zo te noemen in plaats van Leven. Hoe dan ook is geen van beide plannen ooit uitgevoerd.</note>

</div>

</div>

</back>

</text>

</TEI.2>

Bijlage 3b

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<!DOCTYPE TEI.2 PUBLIC "-//CTB//DTD Dalf 1.0 (based on TEI)//NL" "../DALF.dtd"
[ <!ENTITY % entities SYSTEM "../entities.ent"> %entities; ]>

<TEI.2 n="34">

<teiHeader type="text" status="new">

    <fileDesc>
        <titleStmt>
            <title>15.03.1904, Karel van de Woestijne aan Emmanuel de Bom</title>
            <author><name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Karel van de Woestijne</name></author>
            <editor role="editor"><name type="person">Bert Van Raemdonck</name></editor>
            <principal><name type="person">Prof. dr. Yves T'Sjoen</name></principal>
            <principal><name type="person">Em. prof. dr. Anne Marie Musschoot</name></principal>

            <respStmt>
                <name id="BVR">Bert Van Raemdonck</name>
                <resp>Editor</resp>
            </respStmt>
            <funder>
                <name type="institute">Fonds Wetenschappelijk Onderzoek</name>
                <address>
                    <addrLine>Egmontstraat 5</addrLine>
                    <addrLine>b-1000 Brussel</addrLine>
                    <addrLine>tel: +32 2 512 91 10</addrLine>
                    <addrLine>fax: +32 2 512 58 90</addrLine>
                    <addrLine>email: post@fwo.be</addrLine>
                </address>
            </funder>
            <funder>
                <name type="institute">Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie</name>
                <address>
                    <addrLine>Koningstraat 18</addrLine>
                    <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
                    <addrLine>tel: +32 9 265 93 40</addrLine>
                    <addrLine>fax: +32 9 265 93 49</addrLine>
                    <addrLine>email: ctb@kantl.be</addrLine>
                </address>
            </funder>
            <funder>
                <name type="institute">Universiteit Gent</name>
                <name type="institute">Vakgroep Nederlandse literatuur</name>
                <address>
                    <addrLine>Blandijnberg 2</addrLine>
                    <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
                </address>
            </funder>
        </titleStmt>
    </fileDesc>

```

```

        <addrLine>tel: +32 9 264 41 59</addrLine>
        <addrLine>fax: +32 9 265 41 59</addrLine>
    </address>
</funder>
</titleStmt>

<publicationStmt>
    <publisher>Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie / Centre for Scholarly Editing and Document
    Studies</publisher>
    <pubPlace>Gent</pubPlace>
    <availability status="restricted"><p>© Copyright, CTB</p></availability>
    <date value="2011"/>
</publicationStmt>

<sourceDesc default="NO">
    <biblStruct>
        <monogr>
            <author>Van Raemdonck, Bert</author>
            <title>Niks geniaal vandaag</title>
            <title type="sub">De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom</title>
            <imprint>
                <pubPlace>Kapellen</pubPlace>
                <publisher>Uitgeverij Pelckmans</publisher>
                <date value="2010">2010</date>
            </imprint>
        </monogr>
    </biblStruct>
    <letDesc>
        <letIdentifier>
            <country>België</country>
            <settlement>Antwerpen</settlement>
            <repository>Letterenhuis</repository>
            <collection>W803</collection>
            <idno>96060/22</idno>
        </letIdentifier>
        <letHeading>
            <author reg="Woestijne, Karel van de" attested="yes">Karel van de Woestijne</author>
            <addressee reg="Bom, Emmanuel de" attested="yes">Emmanuel de Bom</addressee>
            <placeLet attested="yes" reg="Gent"/>
            <dateLet attested="yes">15 maart 1904</dateLet>
        </letHeading>
        <physDesc>
            <type>Briefkaart, geen omslag</type>
            <support><p>Briefkaart van <rs type="institute" reg="Woestijne(-Sielbo), Koperslagerij (Wwe)
van de">de koperslagerij van de familie Van de Woestijne</rs>, waarop bepaalde informatie is voorgedrukt. <name type="person"
reg="Woestijne, Karel van de">Karel van de Woestijne</name> heeft bepaalde delen van die voorgedrukte informatie geschrapt, andere
delen heeft hij daarentegen juist aangevuld.</p>
            </support>

```

```

        <extent>
            <dimensions>
                <height units="mm">91</height>
                <width units="mm">145</width>
            </dimensions>
        </extent>
        <layout><p/></layout>
    </physDesc>
    <envOcc occ="yes"/>
</letDesc>
</sourceDesc>

</fileDesc>

<profileDesc>
    <langUsage default="NO">
        <language id="fr">Frans</language>
        <language id="en">Engels</language>
        <language id="du">Duits</language>
        <language id="la">Latijn</language>
    </langUsage>
    <handList>
        <hand id="KVDW" resp="BVR"/>
        <hand id="EDB" resp="BVR"/>
        <hand id="MVH" resp="BVR"/>
        <hand id="UNK" resp="BVR"/>
    </handList>
</profileDesc>

<revisionDesc>
    <change>
        <date value="2010-05-04">04-05-2010</date>
        <respStmt>
            <resp>header en body encoding</resp>
            <name>Bert Van Raemdonck (BVR)</name>
        </respStmt>
        <item>correction of names and collection number</item>
    </change>
    <change>
        <date value="2010-04-28">28-04-2010</date>
        <respStmt>
            <resp>transformation tot DALF</resp>
            <name>Ron Van den Branden (RvdB)</name>
        </respStmt>
        <item>header and body transformations</item>
    </change>
</revisionDesc>
</teiHeader>

```

<text>

<envelope>

<envPart side="front">

<address type="receiver">

<addrLine><print>M</print><hi rend="superscript"><hi rend="underlined">r</hi></hi> <name
type="person" reg="Bom, Emmanuel de">Emman. de Bom</name></addrLine>

<addrLine>Verdussenstraat, 30</addrLine>

<addrLine><name type="place" reg="Antwerpen"><hi rend="underlined">
Antwerpen</hi></name></addrLine>

</address>

<postmark>

<placeName reg="Gent">GAND (STATION) DEPART</placeName>

<date value="1904-03-15">15 MARS 04 11-12</date>

</postmark>

<postmark>

<placeName reg="Antwerpen">ANVERS</placeName>

<date value="1904-03-15">15 MARS 1904 16-17</date>

</postmark>

</envPart>

</envelope>

<body>

<opener>

<print type="letterhead">

<p><add hand="KVDW" place="inline" resp="BVR">Firma</add> <name type="institute"
reg="Woestijne(-Sielbo), Koperslagerij (Wwe) van de">W<hi rend="superscript">we</hi>
Al. Van de Woestijne-Sielbo</name></p>

<p>Nijverheids-Koperslagerij</p>

<p><name type="place" reg="Gent"><hi rend="underlined">GENT</hi></name></p>

</print>

<salute><print>M</print><hi rend="underlined"><hi rend="superscript">r</hi></hi> <name type="person"
reg="Bom, Emmanuel de">Emmanuel de Bom</name></salute>

<address><addrLine>Verdussenstraat, 30, <name type="place" reg="Antwerpen"><hi rend="underlined">
Antwerpen</hi></name></addrLine></address>

</opener>

<p>Bij deze laat ik u weten, als antwoord op uw geëerd schrijven van <date value="1904-03-13">13 Maart</date> <abbr
expan="jongstleden" resp="BVR">jl.</abbr>, <ptr target="ann_note1"/> dat het <abbr expan="exemplaar" resp="BVR">ex.</abbr> van de
<name type="book" reg="Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peinture provenant des très belles heures de Jean de France, duc
de Berry">"Heures de Turin"</name><ptr target="ann_note2"/> 't persoonlijk eigendom is van den ouwen <name type="person"
reg="Haeghen, Ferdinand vander">van der Haeghen</name>. Slaag ik erin het andermaal uit zijne knuisten te krijgen, dan bespreek ik
het volgaarne, en in gepaste termen, in het <name type="journal" reg="Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen"><abbr

expan="Tijdschrift voor Boek" resp="BVR">T.v.B.</abbr>- en <abbr expan="Bibliotheek-Wezen" resp="BVR">B.-W.</abbr></name><ptr target="ann_note3"/></p>

<closer>

<salute><print>Aanvaard, M</print>ijnheer, <print>mijne oprechte groeten</print>.</salute>

<dateline><print><name type="place" reg="Gent">Gent</name>, den</print> <date value="1904-03-15">15 Maart <print>190</print>4</date></dateline>.<ptr target="ann_note4"/>

<signed><name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Karel van de Woestijne</name></signed>

</closer>

</body>

<back>

<div type="notes">

<div type="ann_notes">

<p/>

<note type="ann" id="ann_note1"><p>Zie <xref doc="niksgeniaal_033">brief 33</xref>.</p></note>

<note type="ann" id="ann_note2"><p>Zie <xref doc="niksgeniaal_017">brief 17</xref> en <xref doc="niksgeniaal_033">brief 33</xref>.</p></note>

<note type="ann" id="ann_note3"><p><name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> heeft zich aan deze belofte gehouden. Zijn uitvoerige bespreking over de <name type="book" reg="Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peinture provenant des très belles heures de Jean de France, duc de Berry">Heures de Turin</name> verscheen in het <name type="journal" reg="Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen">Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen</name>, jrg. 11, (<date value="1904-06">juni 1904</date>) onder de titel <name type="article" reg="Het verloren getijdenboek van Turijn">'Het verloren getijdenboek van Turijn'</name> (p. 123-35). De bijdrage is gedateerd: <date value="1904-05">mei 1904</date>.</p></note>

<note type="ann" id="ann_note4"><p>Uit het voorgedrukte gedeelte onderaan op de briefkaart werd de naam <name type="person" reg="Woestijne-Sielbo, Antigona van de">'Wwe Al. Van de WoestijneSielbo'</name> geschrapt. Bovenaan voegde <name type="person" reg="Woestijne, Karel van de">Van de Woestijne</name> het woord 'Firma' toe.</p></note>

</div>

</div>

</back>

</text>

</TEI.2>

Bijlage 3c

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<!DOCTYPE TEI.2 PUBLIC "-//CTB//DTD Dalf 1.0 (based on TEI)//NL" "../DALF.dtd"
[<!ENTITY % entities SYSTEM "../entities.ent"> %entities;]>

<TEI.2>

<teiHeader type="text" status="new">

  <fileDesc>
    <titleStmt>
      <title>22.01.1890, Pol de Mont aan Emmanuel de Bom</title>
      <author><name type="person" reg="Mont, Pol de">Pol de Mont</name></author>
      <editor role="editor"><name type="person">Bert Van Raemdonck</name></editor>
      <principal><name type="person">Prof. dr. Yves T'Sjoen</name></principal>
      <principal><name type="person">Em. prof. dr. Anne Marie Musschoot</name></principal>
      <respStmt>
        <name id="WVNS">R. Beckers, L. Jansseune, J.P. Lissens, W. Van Rooy</name>
        <resp>Editors of 'De wereld van "Van Nu en Straks". Briefwisseling 1890-1891' (1975)</resp>
        <name id="BVR">Bert Van Raemdonck</name>
        <resp>Editor of this electronic edition</resp>
      </respStmt>
    </titleStmt>
    <funder>
      <name type="institute">Fonds Wetenschappelijk Onderzoek</name>
      <address>
        <addrLine>Egmontstraat 5</addrLine>
        <addrLine>b-1000 Brussel</addrLine>
        <addrLine>tel: +32 2 512 91 10</addrLine>
        <addrLine>fax: +32 2 512 58 90</addrLine>
        <addrLine>email: post@fwo.be</addrLine>
      </address>
    </funder>
    <funder>
      <name type="institute">Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie</name>
      <address>
        <addrLine>Koningstraat 18</addrLine>
        <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
        <addrLine>tel: +32 9 265 93 40</addrLine>
        <addrLine>fax: +32 9 265 93 49</addrLine>
        <addrLine>email: ctb@kantl.be</addrLine>
      </address>
    </funder>
    <funder>
      <name type="institute">Universiteit Gent</name>
      <name type="institute">Vakgroep Nederlandse literatuur</name>
      <address>
        <addrLine>Blandijnberg 2</addrLine>
```

```

        <addrLine>b-9000 Gent</addrLine>
        <addrLine>tel: +32 9 264 41 59</addrLine>
        <addrLine>fax: +32 9 265 41 59</addrLine>
    </address>
</funder>
</titleStmt>

<publicationStmt>
    <publisher>Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie / Centre for Scholarly Editing and Document
    Studies</publisher>
    <pubPlace>Gent</pubPlace>
    <date value="2011"/>
    <availability status="restricted"><p>© Copyright , CTB</p></availability>
</publicationStmt>

<sourceDesc default="NO">
    <letDesc>
        <letIdentifier>
            <country>België</country>
            <settlement>Antwerpen</settlement>
            <repository>Letterenhuis</repository>
            <collection>M762</collection>
            <idno>84633/206</idno>
        </letIdentifier>
        <letHeading>
            <author reg="Mont, Pol de" attested="yes">Pol de Mont</author>
            <addressee reg="Bom, Emmanuel de" attested="yes">Emmanuel de
            Bom</addressee>
            <placeLet reg="Antwerpen" attested="no">Antwerpen</placeLet>
            <dateLet attested="no">1890-01-22</dateLet>
        </letHeading>

        <physDesc>
            <type>Briefkaart</type>
            <support>
                <p>Een verticale streep verdeelt de schrijfszijde van het kaartje in twee helften. Voor
                het deel van de tekst dat op de rechterhelft staat, werd de kaart een kwart tegen de wijzerzin gedraaid. Dat deel is met een gebogen
                streep ook nog eens in twee helften verdeeld.</p>
                <p><name type="person" reg="Mont, Pol de">De Mont</name> heeft het Franstalige
                gedeelte van de voorgedrukte tekst van de briefkaart (<quote lang="fr">'CARTE POSTALE'</quote> en <quote
                lang="fr">'(C&ocirc;t&eacute; r&eacute;servé à l'adresse)'</quote> geschrapt.</p>
            </support>
            <extent>
                <dimensions>
                    <height units="mm">90</height>
                    <width units="mm">140</width>
                </dimensions>
            </extent>

```

```

        <layout><p/></layout>
    </physDesc>
    <envOcc occ="yes"/>
    </letDesc>
</sourceDesc>
</fileDesc>

<profileDesc>
    <langUsage default="NO">
        <language id="fr">Frans</language>
        <language id="en">Engels</language>
        <language id="du">Duits</language>
        <language id="la">Latijn</language>
    </langUsage>
    <handList>
        <hand id="PDB" resp="BVR"/>
        <hand id="EDB" resp="BVR"/>
    </handList>
</profileDesc>

<revisionDesc>
    <change>
        <date value="2009-03-20">20-03-2009</date>
        <respStmt>
            <resp>transformation</resp>
            <name>Ron Van den Branden (RvdB)</name>
        </respStmt>
        <item>changes in &lt;note:
            <list>
                <item>added default @resp="WVNS"</item>
                <item>replaced asterisks (*)</item>
                <item>changed &lt;hi rend="underline"&gt; to &lt;name type=""&gt;</item>
            </list>
        </item>
    </change>
    <change>
        <date value="2007-09-14">14-09-2007</date>
        <respStmt>
            <resp>electronic editor</resp>
            <name>Bert Van Raemdonck (BVR)</name>
        </respStmt>
        <item>Completion of LetHeading</item>
    </change>

</revisionDesc>
</teiHeader>

```

<text>

<envelope>

<envPart side="back">

<address type="receiver">

<addrLine><print>M</print><hi rend="double underlined"><hi rend="superscript">r</hi></hi>

<name type="person" reg="Bom, Emmanuel de"><abbr expan="Emmanuel Karel"

resp="BVR">E.K.</abbr> de Bom</name></addrLine>

<addrLine>ten Stadhuize</addrLine>

<addrLine>1<hi rend="double underlined"><hi rend="superscript">e</hi></hi>bureel,</addrLine>

<addrLine><name type="place"><hi rend="underlined">Antwerpen</hi></name></addrLine>

</address>

<postmark>

<placeName reg="Antwerpen">ANVERS (STATION)</placeName>

<date value="1890-01-22">22 <supplied hand="WVNS">JA</supplied>NV 1890 1-M</date>

</postmark>

<postmark>

<placeName reg="Antwerpen">ANVERS</placeName>

<date value="1890-01-22">22 JANV 1890 1-M</date>

</postmark>

</envPart>

</envelope>

<body>

<opener>

<salute><foreign lang="la">Amice,</foreign></salute>

</opener>

<lg type="poem">

<l>Rampen, rampen, niets dan rampen</l>

<l>zijn mijn lot in 't nieuwe jaar....</l>

<l>'k Zou "mijn eigen" knijpen, stampen,</l>

<l>zoo 't mijn schuld was, doch voorwaar,</l>

<l>"onafhankelijk van mijn willen</l>

<l>is 't", dat 'k mij gedwongen zie,</l>

<l>ik, ... zoo vlijtig als een bie,</l>

<l>niet uit fijne luiaardsgrillen,</l>

<l>hoort ge, maar uit hooger dwang,</l>

<l>u te vragen ... mijn <hi rend="underlined">gezag</hi></l>

<l>en <hi rend="underlined">gelees</hi> wat uit te stellen!<ptr target="ann_note1" targOrder="U"/></l>

<l><date value="1890-01-23">Donderdag</date><ptr target="ann_note2" targOrder="U"/> — hoe
gaern ik 't deed —</l>

<l>is het gansch onmooglijk! Weet,</l>

<l>— zelfs, gij moogt het voortvertellen —</l>

<l>dat ik dan, met mijne vrouw,</l>

<l>heenmoet naar den <rs type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">Franschen <hi
rend="underlined">Schouw</hi>burg</rs>,</l>

<l>om daar én leed én zonde</l>

<l>van de hemelsche <name type="opera" reg="Esclarmonde"><hi
 rend="underlined">Esclarmonde</hi></name>,<ptr target="ann_note3" targOrder="U"/></l>
 <l>die <hi rend="underlined">dán</hi> juist voor de eerste maal</l>
 <l>'t licht ziet <rs type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">dezer schouwburgzaal</rs>,</l>
 <l>te vernemen en te gaar</l>
 <l>vroom te weenen over haar</l>
 <l>Wilt gij, evenals de artisten</l>
 <l>van den schouwburg, die niet wisten</l>
 <l>dat ik morgen lezen moest,</l>
 <l><hi rend="underlined">relâcheeren</hi>,<ptr target="ann_note4" targOrder="U"/> met veel <foreign
 lang="du"><hi rend="underlined">"Lust"</hi></foreign></l>
 <l>(dit is Duitsch) zal ik dan, <date value="1890-01-24">Vrijdag</date>,<ptr target="ann_note5"
 targOrder="U"/></l>
 <l>afdoen, wat — als taak — op mij lag</l>
 <l><date value="1890-01-25">Zaterdag</date> is ook al goed</l>
 <l>Hiermee zwaai ik mijnen hoed</l>
 <l>om u, hoofsch te salueeren,</l>
 <l>nogmaals biddend: <hi rend="underlined">relâcheeren</hi>!</l>
 <l>Met een handdruk, gul en rond,</l>

</lg>

<closer>

<signed>Teeken ik, Uw</signed>

<signed><name type="person" reg="Mont, Pol de"><abbr expan="Pol de Mont" resp="BVR">
 P.d.M</abbr></name>... —</signed>

</closer>

<ps><abbr expan="Post Scriptum" resp="BVR">P.S.</abbr>—

<lg type="poem">

<l>Wil mij even schrijven</l>

<l>Wat U straks tot mij mocht drijven,</l>

<l>toen gij beldet aan mijn deur,</l>

<l>en Herodes kwam niet veur!!!<ptr target="ann_note6" targOrder="U"/></l>

</lg>

</ps>

</body>

<back>

<div type="notes" org="uniform" sample="complete" part="N">

<div type="ann_notes" org="uniform" sample="complete" part="N">

<p/>

<note id="ann_note1" type="ann" resp="WVNS" place="unspecified" anchored="yes"><xref
 doc="ns1890_0117B005" from="id(ann_note5)">Zie brief 5, noot 5</xref>.</note>

<note id="ann_note2" type="ann" resp="BVR" place="unspecified" anchored="yes"><xref

doc="ns1890_0117B005" from="id(ann_note3)">Zie brief 5, noot 3</xref>.</note>

<note id="ann_note3" type="ann" resp="WVNS" place="unspecified" anchored="yes"><p>In het <name type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">Théâtre Royal d'Anvers</name> had op <date value="1890-01-23">donderdag 23 januari 1890</date> de première plaats van <name type="opera" reg="Esclarmonde">Esclarmonde</name>, een romaneske opera in vier bedrijven en acht taferelen op tekst van <name type="person" reg="Blau, Alfred">Alfred Blau</name> en <name type="person" reg="Gramont, Louis de">Louis de Gramont</name>, en gecomponeerd door <name type="person" reg="Massenet, Jules">Massenet, Jules</name>. Programma en rolverdeling van de opvoering van <name type="opera" reg="Esclarmonde">Esclarmonde</name> in <name type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">Le Théâtre Royal d'Anvers</name>, ook de <rs type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">Fransche Schouwburg</rs> of de <rs type="institute" reg="Théâtre Royal d'Anvers">Koninklijke Schouwburg</rs> genoemd, werden afgedrukt in de <name type="journal" reg="Koophandel van Antwerpen, De">Koophandel van Antwerpen</name> op <date value="1890-01-23">23 januari 1890</date>.</p>

<p>De rol van Esclarmonde, oosterse keizerin, werd vertolkt door <name type="person" reg="Vaillant-Couturier, M.">M. Vaillant-Couturier</name>. De première van <name type="opera" reg="Esclarmonde">Esclarmonde</name> in Frankrijk had plaats op <date value="1889-05-15">15 mei 1889</date> te <name type="place" reg="Parijs">Parijs</name> in <name type="institute" reg="Opéra Comique">'Opéra Comique</name>. In de <name type="institute" reg="Muntschouwburg">Muntschouwburg</name> te <name type="place" reg="Brussel">Brussel</name> werd de opera opgevoerd op <date value="1889-11-27">27 november 1889</date>.</p></note>

<note id="ann_note4" type="gloss" resp="WVNS" place="unspecified" anchored="yes">Het Franse woord <foreign lang="fr">'relâcher'</foreign> betekent: 'ontslaan van'. In theatertaal betekent <foreign lang="fr">'relâche'</foreign> dat de voorstelling opgeschort wordt. Het <name type="place" reg="Antwerpen">Antwerpse</name> theaterpubliek sprak daarom wel eens verkeerdelijk van <foreign lang="fr">'on joue relâche'</foreign> wanneer een voorstelling afgelast of uitgesteld werd.</note>

<note resp="WVNS" id="ann_note5" type="ann" place="unspecified" anchored="yes">Dat was vrijdag <date value="1890-01-24">vrijdag 24 januari 1890</date>. Zie <xref doc="ns1890_0117B005" from="id(ann_note3)">brieﬀ 5, noot 3</xref>.</note>

<note id="ann_note6" type="ann" resp="WVNS" place="unspecified" anchored="yes"><p>Deze zin is een parafrase op <quote>'Koning Herodes kwam zelve veur'</quote>, een versregel uit een Driekoningenliedje dat onder meer in de Noordbrabantse en Antwerpse Kempen gezongen werd. In de versie die <name type="person" reg="Mont, Pol de">De Mont</name> zelf van het <name type="music" reg="Driekoningenlied">Driekoningenlied</name> gaf na vergelijking van een vijftal varianten, luidde de tekst als volgt: <quote>"Herodes, de koning, kwam zelve veur: zijn broek was gescheurd en zijn hemd stak er deur."</quote> Zie <bibl><name type="person" reg="Mont, Pol de">Pol de Mont</name>, <name type="music" reg="Driekoningenlied">'Een driekoningenliedje'</name>, in: <name type="journal" reg="Volkskunde">Volkskunde</name>, jrg. XII (<dateRange from="1899" to="1900">1899-1900</dateRange>), p. 30-32</bibl>.</p>

<p>Zie ook <bibl><name type="person" reg="Simons, Jozef">Jozef Simons</name>, <name type="book" reg="Ons vroom en vroolijk Kempenland">Ons vroom en vroolijk Kempenland</name> (<name type="place">Antwerpen</name>, <name type="publisher" reg="Opdebeeck, L.">L. Opdebeeck</name>, <date>1925</date>), p. 61-62</bibl> en <bibl><name type="person" reg="Peeters, Karel C.">K.C. Peeters</name>, <name type="book" reg="Het volksche lied in Vlaanderen">Het volksche lied in Vlaanderen</name> (<name type="place">Antwerpen</name>, <name type="publisher" reg="Nederlandsche Boekhandel, De">De Nederlandsche Boekhandel</name>, <date>1942</date>), p. 51, 58-60, 62</bibl>.</p></note>

</div>

</div>

</back>

</text>

</TEI.2>

Bronnen

- Aarseth, Espen J. (1997). *Cybertext. Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Aerts, José (1956). *Stijlgeheimen van Karel van de Woestijne. Een stijlkundig onderzoek*. Leuven: Leuvense Universitaire Uitgaven.
- [Anon.] (2004), 'Fokram tegen autowrak', in: *De Standaard* (9 september).
- Appel, Bernhard R.; Veit, Joachim (red.) (1997). *Richtlinien-Empfehlungen zur Edition von Musikerbriefen*, im Auftrag der Arbeitsgemeinschaft *Musikerbriefe* innerhalb der Fachgruppe *Freie Forschungsinstitute* in der Gesellschaft für Musikforschung. Mainz: Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=128>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/3xxqexr>> [11 augustus 2010].
- Arnold, Günther (1993). 'Die Herder-Briefausgabe und das Problem der Gegenbriefe', in: Lothar Bluhm & Andreas Meier (red.), *Der Brief in Klassik und Romantik. Aktuelle Probleme der Briefedition*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 57-64.
- Baasner, Rainer (2008). 'Stimme oder Schrift? Materialität und Medialität des Briefs', in: Detlev Schöttcher (red.), *Adressat: Nachwelt. Briefkultur und Ruhmbildung*, München: Wilhelm Fink, 53-69.
- Babbie, Earl R. (1990)². *Survey Research Methods*. Belmont: Wadsworth Pub. Co.
- Barnard, Benno (2005). 'Dichters van het Avondland (9): René Char. Estheet, mysticus en doodgewone macho', in: *De Morgen* (5 januari).
- Barnard, David T.; Fraser, Cheryl A.; Logan, George M. (1988). 'Generalized Markup for Literary texts', in: *Literary & Linguistic Computing*, 3/1, 26-31.
- Becker, Heinz (1977). 'Die Briefausgabe als Dokumentenbiographie', in: Wolfgang Frühwald, Hans-Joachim Mähl & Walter Müller-Seidel, *Probleme der Brief- Edition*, Kommission für germanistische Forschung Mitteilung II. Bonn - Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft, 11-25.
- Beckers, R.; Jansseune, L.; Lissens, J.P.; Van Rooy, W. (1975). *De wereld van Van Nu en Straks. Brieven uit 1890*. 3 dln. Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven vanaf het Begin van de Achttiende Eeuw.
- Beckers, R.; Jansseune L.; Van Rooy, W. (1977-1978). *De wereld van Van Nu en Straks. Brieven uit 1891*. 5 dln. Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven vanaf

het Begin van de Achttiende Eeuw.

Belgische Grondwet.

Geciteerd uit: <http://www.senate.be/doc/const_nl.html> [2 juli 2010].

Berners-Lee, Tim (1996). 'The World Wide Web: Past, Present and Future'.

<<http://www.w3.org/People/Berners-Lee/1996/ppf.html>> [2 december 2010].

Bittner, Kurt; Spence, Ian (2003). *Use Case Modeling*. Boston: Pearson Education.

Blanpain, Roger (red.); Vanheusden, Els; Verraes, Emmanuel; Verroken, Melanie (2009). *Auteurscontracten voor educatieve en wetenschappelijke uitgaven*. Brugge: Vanden Broele.

Bloom, Lynn Z. (1996). "'I Write for Myself and Strangers': Private Diaries as Public Documents', in: Bunkers, Suzanne L; Huff, Cynthia A. *Inscribing the Daily: Critical Essays on Women's Diaries*, Amherst: University of Massachusetts Press, 23-37.

Bodard, Gabriel; Garcés, Juan (2009). 'Open Source Critical Editions: A Rationale', in: Marilyn Deegan and Kathryn Sutherland (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Farnham, Surrey: Ashgate, 83-98.

Boot, Peter (2005). 'Advancing digital scholarship using EDITOR', in: *Proceedings of the XVI international conference of the Association for History and Computing*, Amsterdam: KNAW, 43-48.

<<http://www.knaw.nl/publicaties/pdf/20051064.pdf>> [15 november 2009].

Boot, Peter (2009). 'Digital Edition Annotation using EDITOR', in: *Mesotext. Digitised Emblems, Modelled Annotations and Humanities Scholarship*. Amsterdam: Pallas Publications – Amsterdam University Press, 75-96.

Bordens, Kenneth S.; Abbott, Bruce B. (2008)⁷. *Research Design and Methods. A Process Approach*. San Francisco: McGraw Hill.

Bossebroek, Martin; Jansen, Hans (2008). 'Auteurswet nekt de digitale bibliotheek', in: *NRC*, 17 April 2008.

Bowers, Fredson (1959). *Textual and Literary Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press. Zie ook Bowers (1966a).

Bowers, Fredson (1964). *Bibliography and Textual Criticism*. Oxford: Clarendon Press. Bowers, Fredson (1966a). *Textual and Literary Criticism. The Sanders Lectures in Bibliography 1957-1958*. Cambridge: Cambridge University Press. Zie ook Bowers (1959).

Bowers, Fredson (1966a). *Textual and Literary Criticism. The Sanders Lectures in Bibliography 1957-1958*. Cambridge: Cambridge University Press. Zie ook Bowers (1959).

Bowers, Fredson (1966b). 'The Method for a Critical Edition', in: Bowers, Fredson, *On Editing Shakespeare*. Charlottesville: The University Press of Virginia, 67-101.

Brace, Ian (2008)². *Questionnaire Design. How to Plan, Structure and Write Survey Material for Effective Market Research*. London: Market Research in Practice Series.

Bryant, John (2002). *The Fluid Text. A Theory of Revision and Editing for Book and Screen*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Bürgel, Peter (1976). 'Der Privatbrief. Entwurf eines heuristischen Modells', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 50, 281-297.

Burnard, Lou; Gartner, Richard; Kidd, Peter (1997). 'The Cataloguing of Western Medieval Manuscripts in the Bodleian Library: a TEI approach with an appendix describing a TEI-conformant manuscript description'.

<<http://users.ox.ac.uk/%7Elou/wip/MS/mspaper.rtf>> [22 oktober 2010].

Burnard, Lou (1999). 'Is Humanities Computing an Academic Discipline? Or, Why Humanities Computing Matters'.

<<http://www.iath.virginia.edu/hcs/burnard.html>> [15 maart 2010].

Burnard, Lou (2001). 'On the hermeneutic implications of text encoding', in: Domenico Fiormonte & Jonathan Usher, *New Media and the Humanities. Research and Applications*. Oxford: Humanities Computing Unit.

Burnard, Lou (2005). 'Encoding standards for the electronic edition', in: Matija Ogrin (red.), *Matija Znanstvene Izdaje in Elektronski Medij (Scholarly Editions and the Digital Medium)*. Ljubljana: Studia Litteraria ZRC ZAZU, 25-42.

<<http://nl.ijs.si/e-zrc/bib/eziss-Burnard.pdf>> [2 juli 2010].

Burnard, Lou; Bauman, Syd (red.) (2007). *TEI P5: Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange*. [1.8.0.]

<<http://www.tei-c.org/Guidelines/P5/>> [22 november 2010].

Busa, Roberto (1980). 'The Annals of Humanities Computing: The Index Thomisticus', in: *Computers and the Humanities*, 14, 83-90.

Buschmeier, Gabriele (2002). 'Die Bedeutung von Musiker- und Komponistenbriefe für die regionale und Europäische Kulturgeschichte', in: *Muzikologija*, 2, 19-26.

<www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=1450-98140202019B> [10 augustus 2010].

Buyse, Cyriel (1974-1982). *Verzameld werk*. 7 dln. Brussel: Manteau.

Buzetti, Dino; McGann, Jerome (2006). 'Critical Editing in a Digital Horizon', in: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keeffe & John Unsworth, *Electronic Textual Editing*. New York: The Modern Language Association of America, 53-73.

Buzetti, Dino (2009). 'Digital Editions and Text Processing', in: Marilyn Deegan and Kathryn Sutherland (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Farnham, Surrey: Ashgate, 45-61.

Byron, Lord (1980-1993). *The Complete Poetical Works*, Edited by Jerome J. McGann. 7 dln. Oxford: Clarendon Press.

Cailliau, Charlotte (2009a). 'De vanzelfsprekendheden voorbij. Editiewetenschap en haar publiek: een kritische bevraging', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 119/2, 263-272.

Cailliau, Charlotte (2009b). 'Jong bezielde of oud bedaarde? Een nieuwe editie van Willem Kloos' Verzen en de keuze van een basistekst', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 125/4, 404-418.

Chesnutt, David (1995). 'The Model Editions Partnership. Historical Editions in the Digital Age', in: *D-Lib Magazine* (November).

<<http://www.dlib.org/dlib/november95/11chesnutt.html>> [22 oktober 2010].

Chesnutt, David R. (1997). 'The Model Editions Partnership. "Smart Text" and Beyond', in: *D-Lib Magazine* (Juli/Augustus).

<<http://www.dlib.org/dlib/july97/07chesnutt.html>> [22 oktober 2010].

Coombs, James H.; Renear, Allen H.; DeRose, Steven J. (1987). 'Markup Systems and the Future of Scholarly Text Processing', in: *Communications of the ACM*, 30 (November), 933-947.

<<http://xml.coverpages.org/coombs.html>> [22 juli 2010].

Coppens, Jan; Van Deuren, Karel; Thomas, Piet (1994). *Stijn Streuvels fotograaf*. Brussel: Snoeck-Ducaju & Zoon / Gemeentekrediet.

Copyright Act of 1976.

Geciteerd uit: <<http://www.copyright.gov/title17/circ92.pdf>> [1 juli 2010].

Crane, Gregory (2010). 'Give us editors! Re-inventing the edition and re-thinking the humanities', in: *Connexions* (14 mei).

<<http://cnx.org/content/m34316/1.2/>> [3 november 2010].

Cummings, James (2008). 'The Text Encoding Initiative and the Study of Literature', in: Susan Schreibman & Ray Siemens (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companionDLS/>> [16 juni 2010].

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/67284o>> [16 juni 2010].

Dahlström, Mats (2004). 'How Reproductive is a Scholarly Edition?', in: *Literary and Linguistic Computing*, 19/1, 17-33.

Dahlström, Mats (2009). 'The Compleat Edition', in: Marilyn Deegan and Kathryn Sutherland (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Farnham, Surrey: Ashgate, 27-44.

Davis, Randall (2000). 'The Digital Dilemma', in: *The Bridge*, 30/2 (Juni), 12-20.

Deazly, Ronan (2006). *Rethinking copyright. History, Theory, Language*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

De Bom, Emmanuel (1891). *De pessimist*. Antwerpen: Buschmann.

De Bom, Emmanuel (1898). *Wrakken*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.

De Bom, Emmanuel (1929). *De Psychologie van den Antwerpenaar*. Antwerpen: De Sikkel.

De Bom, Emmanuel (1941). *Scheldelucht*. Brussel: Manteau.

De Bom, Emmanuel (1946). *Het land van Hambeloke*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel.

De Bont, Raf; Reymenants, Geraldine; Vandevoorde, Hans (red.) (2005). *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Debergh, Gwennie (2008). *Lof van het stof. Een geschiedenis van het AMVC Letterenhuis*. Antwerpen: Meulenhoff / Manteau.

Debusschere, Joke; Van den Branden, Ron; Verhulst, Pim; Vanhoutte, Edward (2011). *De briefwisseling van Stijn Streuvels met zijn Nederlandstalige uitgevers*. Digital Archive of Letters in Flanders 1. Gent: KANTL, 2011 [in voorbereiding].

<<http://www.streuvelsbrieven.org>>

- De Coninck, Herman (2004). *Een aangename postumiteit. Brieven 1965-1997*. Amsterdam / Antwerpen: De Arbeiderspers.
- De Crits, Frank (1993). *Brussel en het fin-de-siècle. 100 jaar Van Nu en Straks*. Antwerpen / Baarn: Houtekiet.
- Deegan, Marilyn; Sutherland, Kathryn (2009). *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate.
- Deprez, Ada (1965-1968). *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846*. 6 dln. Brugge: De Tempel.
- Deprez, Ada (1990). 'Het editeren van brieven. De visie van een literair-historicus', in: Ada Deprez (red.), *De teksteditie. Theorie en praktijk*. Leuven: Contactgroep 19de eeuw. Dr. F.A. Snellaertcomité, 315-331. Overdruk uit *Spektator*, 19/3.
- Deprez, Ada (red.) (1990). *De teksteditie. Theorie en praktijk*. Leuven, Contactgroep 19de eeuw. Dr. F.A. Snellaertcomité, 315-331. Overdruk uit *Spektator*, 19/3.
- DeRose, Steven J.; Durand, David G.; Mylonas, Elli; Renear Allen H. (1990). 'What is Text, Really?', in: *Journal of Computing in Higher Education*, 1/2, 3-26.
- DeRose, Steven J. (1993). 'Markup Systems in the Present', in: George P. Landow & Paul Delany (red.), *The Digital World: Text-Based Computing in the Humanities*. Cambridge / London: MIT Press.
- DeRose, Steven (2004). 'Markup Overlap: A Review and a Horse', in: *Proceedings of the Extreme Markup Languages 2004 Conference, 2-6 August 2004, Montréal, Quebec*, 1-15.
- <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.108.9959&rep=rep1&type=pdf>>
[5 juli 2010].
- Diaz, José-Luis (1995). 'Le XIXe siècle devant les correspondances', in: *Romantisme*, 90, 7-26.
- Dionísio, João (2009). 'Private. Do (not) enter... Personal Writings and Textual Scholarship. The Fifth International Conference of the European Society for Textual Scholarship, University of Lisbon, November 20–22, 2008', in: *editio. Internationales Jahrbuch für Editions-wissenschaft*, 23, 218-220.
- Durusau, Patrick (2006). 'Why and How to Document Your Markup Choices', in: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keefe & John Unsworth, *Electronic Textual Editing*. New York: The Modern Language Association of America, 299-309.
- Eggert, Paul (2005). 'Text-Encoding, Theories of the Text, and the "Work-Site"', in: *Literary and*

Eggert, Paul (2009). 'The Book, the E-text and the "Work-site"', in: Marilyn Deegan and Kathryn Sutherland (red.), *Text Editing, Print and the Digital World*. Farnham, Surrey: Ashgate.

Eggert, Paul (2010). 'Text as Algorithm and as Process', in: Willard McCarty (red.), *Text and Genre in Reconstruction. Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*. Cambridge: Open Book Publishers, 181-200.

Engelfriet, Arnoud (2010)². *De wet op internet*. Eindhoven: Ius Mentis BV.

Ermert, Karl (1979). *Briefsorten. Untersuchungen zur Theorie und Empirie der Textklassifikation*. Tübingen: Niemeyer.

Ernst, Elaine (2009). *Het taggen van de Verwey-correspondentie*. Bachelorscriptie Vrije Universiteit Amsterdam [ongepubliceerd].

Febvre, Lucien; Martin, Henri-Jean (1958). *L' apparition du livre*. Paris: Les Éditions Albin Michel.

Fetzer, Günther (1980). *Das Briefwerk Hugo von Hofmannsthal. Modelle für die Edition umfangreicher Korrespondenzen*, Marbach a. Neckar: Deutsche Schillergesellschaft.

Finch, Robert (1978). 'Welcoming Address', in: J.A. Dainard (red.), *Editing Correspondence. Papers given at the fourteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 3-4 November 1978*, New York / London: Garland Publishing, 17-24.

Fitzgerald, Brian F.; Coates, Jessica M.; Lewis, Suzanne M. (2007). *Open Content Licensing: Cultivating the Creative Commons*. Sydney: Sydney University Press.

<<http://eprints.qut.edu.au/6677/1/6677.pdf>> [9 november 2010].

Flanders, Julia (1998). 'Scholarly Habits and Digital Resources', in: *DRH98. Digital Resources in the Humanities Conference 1998. Abstracts*. Glasgow: University of Glasgow, 22.

Flanders, Julia (1999). 'Renaissance Women Online: A Final Report' (1 februari).

<http://www.wwp.brown.edu/about/rwo/rwo_final_report.html> [2 april 2010].

Frühwald, Wolfgang; Mähl, Hans-Joachim; Müller-Seidel, Walter (red.) (1977). *Probleme der Brief-Edition*, Kommission für germanistische Forschung Mitteilung II. Bonn – Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Gabler, Hans Walter (1984). 'The Synchrony and Diachrony of Texts: Practice and Theory of the Critical Edition of James Joyce's *Ulysses*', in: *Text. Transactions of the Society for Textual*

Scholarship, 1 (1981, gepubl. 1984), 305-326.

Gabler, Hans Walther (2010). 'Theorizing the Digital Scholarly Edition', in: *Literature Compass*, 7/2, 43-56.

Gaudon, Sheila (1986). 'On Editing Victor Hugo's Correspondence', in: *Yale French Studies*, 71, 177-198.

Gera, Judit (2010). "'We zijn geschiedschrijvers van de tegenwoordige tijd..." De Eerste Wereldoorlog bij Stijn Streuvels en Zsigmond Móricz', in: *Stijn Streuvels en de Europese literatuur*. Jaarboek 15 van het Stijn Streuvelsgenootschap. Kortrijk: Stijn Streuvelsgenootschap, 123-143.

Gfrereis, Heike (2008). 'Die Runzeln Corneilles. Nonverbale Konstruktionsverfahren von Autorschaft in Briefen', in: Detlev Schöttler (red.), *Adressat: Nachwelt. Briefkultur und Ruhmbildung*, München: Wilhelm Fink, 71-86.

Gilliams, Maurice (1938). 'Inleiding', in: Emmanuel de Bom, *Wrakken*². Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Goldfarb, C.F. (1981), 'A Generalized Approach to Document Markup', in: *ACM SIGPLAN Notices*, 16/6 (June), 68-73.

<<http://www.fdi.ucm.es/profesor/jlsierra/e-learning/segunda-sesion/goldfarb.pdf>> [22 juni 2010].

Goldfarb, Charles F. (1990). *The SGML Handbook*. Oxford: Clarendon Press.

Goldfarb, Charles F. (1996). 'The Roots of SGML. A Personal Recollection'.

<<http://www.sgmlsource.com/history/roots.htm>> [3 juli 2010].

Gothot-Mersch, Claudine (1991). 'Sur le renouvellement des études de correspondances littéraires: l'exemple de Flaubert', in: *Romantisme*, 72, 5-29.

Greetham, D.C. (1992). *Textual scholarship. An introduction*. New York: Garland.

Greg, W.W. (1950). 'The Rationale of Copy-Text', in: *Studies in Bibliography*, 3, 19-36.

Halsband, Robert (1958). 'Editing the Letters of Letter-Writers', in: *Studies in Bibliography*, 11, 25-37.

Halsband, Robert (1965-1967). *The Complete Letters of Lady Mary Wortley-Montagu*. 3 dln. Oxford: Clarendon Press.

Hanou, A.J.; Vis, G.J. (1992-1994). *Johannes Kinker (1764-1845). Briefwisseling*. 3 dln.

Amsterdam: Rodopi / Atlanta.

Hayles, N. Katherine (2005). *My Mother Was a Computer. Digital Subjects and Literary Texts*. Chicago / London: The University of Chicago Press.

Heijting, Willem (2007). *Profijtelijke boekskens. Boekcultuur, geloof en gewin*. Hilversum: Verloren.

Herckenrath, Adolf (red.) (1904). *Vlaamsche oogst. Proza en Poëzie van hedendaagsche Zuid-Nederlandsche Schrijvers*. Amsterdam: S.L. Van Looy.

Herdenkingscomité Karel van de Woestijne in Zwijnaarde (2009). *Karel van de Woestijne in Zwijnaarde 1925-1929*. [s.l.]

Hockey, Susan (1999). 'Making Technology Work for Scholarship. Investing in the Data', in: Richard Ekman and Richard E. Quandt (red.), *Technology and Scholarly Communication*. Berkeley: University of California Press.

<<http://www.arl.org/resources/pubs/scat/hockey.shtml>> [8 december 2010].

Hockey, Susan (2004). 'The History of Humanities Computing', in: Susan Schreibman, Ray Siemens & John Unsworth (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://digitalhumanities.org/companion/>>

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/32vvcyb>> [15 maart 2010].

Honnefelder, Gottfried (1975). *Der Brief im Roman. Untersuchungen zur erzähltechnischen Verwendung des Briefes im deutschen Roman*. Bonner Arbeiten zur deutschen Literatur 28. Bonn: Bouvier.

Hoover, David L. (2007). 'Quantitative Analysis and Literary Studies', in: Susan Schreibman & Ray Siemens (red.), *A Companion to Digital Literary Studies*. Oxford: Blackwell, 517-33.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companionDLS/>>

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/y4lno8u>> [20 maart 2010].

Hoover, David L. (2009). 'Word Frequency, Statistical Stylistics, and Authorship Attribution', in: Dawn Archer (ed.), *What's in A Word-list? Investigating Word Frequency and Keyword Extraction*. Aldershot: Ashgate.

Hooykaas, G.J. (1990), 'Het editeren van brieven: doel of middel', in: Ada Deprez (red.), *De teksteditie. Theorie en praktijk*. Leuven: Contactgroep 19de eeuw. Dr. F.A. Snellaertcomité, 315-331. Overdruk uit *Spektator*, 19/3.

Hooykaas, G.J. (red.) (1975-2002). *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. 7 dln. Den Haag: Martinus Nijhoff / Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Horan, Elizabeth Rosa (2001). 'Technically Outside the Law: Who Permits, Who Profits, and Why', in: *The Emily Dickinson Journal*, 10/1, 34-54.

Hussong, Marion (1998). "'Falls also inzwischen die Welt nicht untergeht, werden wir uns wohl bald wiedersehen.'" Schriftstellerbriefe aus dem Exil 1938-1945', in: *Glossen*, 4.

<<http://www2.dickinson.edu/glossen/heft4/hussong.html>> [2 juli 2010].

Ide, Nancy M.; Sperberg-McQueen, C.M. (1995). 'The TEI: History, Goals, and Future', in: *Computers and the Humanities*, 29, 5-15.

Instructional Assessment Resources (2007). 'Survey Question Types'. Division of Instructional Innovation and Assessment. Austin: University of Texas.

<<http://www.utexas.edu/academic/ctl/assessment/iar/teaching/plan/method/survey/>>
Zie o.m. <<http://tinyurl.com/34d2kk4>> [6 juli 2010].

Jackson, Kristin M.; Trochim, William M.K. (2002). 'Concept Mapping as an Alternative Approach for the Analysis of Open-Ended Survey Responses', in: *Organizational Research Methods*, 5/4 (Oktober), 307-336.

Jackson, Matt (2002). 'From Private to Public: Reexamining the Technological Basis for Copyright', in: *Journal of Communication*, 52/2 (Juni), 416-433.

Jacobson, Ivar (1992). *Object-Oriented Software Engineering. A Use Case Driven Approach*. Wokingham: Addison-Wesley.

Jacobson, Ivar; Ng, Pan-Wei (2005). *Aspect-Oriented Software Development with Use Cases*. Wokingham: Addison-Wesley.

Jakobson, Roman (1960). 'Linguistics and Poetics', in: Thomas A. Sebeok (ed.), *Style in Language*. Cambridge: The M.I.T. Press, 350-377.

Jansen, Leo; Luijten, Hans; Bakker, Nienke (2009). *Vincent van Gogh. The Letters*, Online Edition. Amsterdam / Den Haag: Van Gogh Museum / Huygens Instituut.

<<http://vangoghletters.org/vg/>> [15 augustus 2010].
<http://vangoghletters.org/vg/about_1.html> [15 augustus 2010].

Jewell, Andrew (2009). 'Digital Editions: Scholarly Tradition in an Avant-Garde Medium', in: *Documentary Editing*, 30/3-4, 28-35.

<<http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1193&context=libraryscience>>
[12 augustus 2010].

- Joyce, James (1984). *Ulysses. A Critical and Synoptic Edition*. Prepared by Hans Walter Gabler with Wolfhard Steppe and Claus Melchior. New York: Garland.
- Kane, George; Donaldson, E. Talbot (1975) (red.), *Piers Plowman: The B Version*. London: Athlone Press.
- Karlsson, Lina; Malm, Linda (2004). 'Revolution or Remediation? A Study of Electronic Scholarly Editions on the Web', in: *HUMAN IT*, 7/1, 1-46.
- Keating, John G.; Teehan, Aja; Gallagher, Damien; O'Connor, Thomas (2010). 'A Digital Edition of a Spanish 18th Century Account Book: Formalisation and Encoding', in: *Jahrbuch für Computerphilologie*, 10.
<http://computerphilologie.tu-darmstadt.de/jg08/keating2.html> [1 juli 2010].
- Kets-Vree (2008). 'Oude bronnen, nieuwe vragen. Ontwikkelingen in de editiewetenschap'. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam.
<http://dare.uvu.vu.nl/handle/1871/13145> [15 maart 2010].
- Kirschenbaum, Matthew (2008). *Mechanisms. New Media and the Forensic Imagination*. Cambridge (Massachusetts) / London (England): MIT Press.
- Kline, Mary-Jo (1998)². *A Guide to Documentary Editing*. Baltimore / London: The Johns Hopkins University Press.
- Koltes, Manfred (1998). 'Die Regestausage der Briefe an Goethe', in: *Protokoll des 73. Kolloquiums über die Anwendung der EDV in den Geisteswissenschaften vom 11. Juli 1998*.
<http://www.alt.zdv.uni-tuebingen.de/tustep/prot/prot73-regest.html> [3 juli 2010].
- Korn, Naomi (2009). *In from the Cold. An assessment of the scope of 'Orphan Works' and its impact on the delivery of services to the public*. JISC Content (April). Cambridge: JISC Collections Trust.
http://sca.jiscinvolve.org/wp/files/2009/06/sca_colltrust_orphan_works_v1-final.pdf [2 december 2010].
- Kuypers, Julien (1921). *Op ruime banen! De opbloei van onze nieuwere letteren en het Vlaamsche tijdschrift Van Nu en Straks, 1893-1901*. Brussel: Libertas.
- Landow, George P. (2006).³ *Hypertext 3.0. Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Langner, Martin-M. (1988). *Der Brief als Problem der Edition. Dargestellt an der Korrespondenz*

von Christine Hebbel, Wissenschaft und Forschung 3. Berlin: Weidler Buchverlag.

Lavagnino, John (2006). 'When Not to Use TEI', in: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keeffe & John Unsworth, *Electronic Textual Editing*. New York: The Modern Language Association of America, 334-338.

Lavagnino, John (2009). 'Access', in: *Literary and Linguistic Computing*, 24/1, 63-76.

Leclerc, Yvan (2001). 'Les éditions de la correspondance de Flaubert', in: *Revue de l'Aire. Recherches sur l'épistolaire*, 27 (winter). Champion, 157-166.

Zie ook: <<http://flaubert.univ-rouen.fr/etudes/edcorr.htm>> [17 augustus 2010].

Leffingwell, Dean; Widrig, Don (2000). *Managing Software Requirements. A Unified Approach*. Addison-Wesley.

Lehmberg, Tim; Rehm, Georg; Witt, Andreas (2008). 'Digital Text Collections, Linguistic Research Data, and Mashups: Notes on the Legal Situation', in: *Library Trends*, 57/1 (Summer), 52-71.

Leibowitz, Wendy R. (1999). 'National Research Council's Copyright Report Discusses Issues Without Settling Any', in: *The Chronicle of Higher Education* (12 Nov.).

Leigh, Ralph A. (1978). 'Rousseau's Correspondence: Editorial Problems', in: J.A. Dainard (red.), *Editing Correspondence. Papers given at the fourteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 3-4 November 1978*, New York / London: Garland Publishing, 39-62.

Leijnse, Elisabeth (1988). 'Het Babylon van de editietechniek. Terminologische verschillen in drie Nederlandse proefschriften', in: *Literatuur*, 88/4, 223-231.

Lemeire, Hubert (1970). *De taal van Stijn Streuvels*. 9 dln. Doctoraal proefschrift Katholieke Universiteit Leuven [ongepubliceerd].

Lernout, Geert (1996). 'La critique textuelle anglo-américaine et le cas de Ulysses édité par Hans Walter Gabler', in: *Genesis*, 9, 45-65.

Zie ook de Engelse versie: <<http://www.antwerpjamesjoycecenter.com/genesis.html>> [5 september 2010].

Lernout, Geert (2004). *Een beknopte geschiedenis van het boek*. Amsterdam/Antwerpen: Meulenhoff/Manteau.

Lernout, Geert (2006). 'Controversial Editions: Hans Walter Gabler's Ulysses', in *Text*, 16, 229-241.

- Lessig, Lawrence (2004). *Free Culture. How Big Media Uses Technology and the Law to Lock Down Culture and Control Creativity*. New York: Penguin Press.
- Lewis, Wilmarth S. (1978). 'Editing Familiar Letters', in: J.A. Dainard (red.), *Editing Correspondence. Papers given at the fourteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 3-4 November 1978*, New York / London: Garland Publishing, 25-37.
- Lissens, R.F. (1967)⁴. *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*. Brussel / Amsterdam: Elsevier.
- Loveling, Virginie (2005a). *In Oorlogsnoed. Virginie Lovelings dagboek 1914-1918*. Tekstkritische editie door Bert Van Raemdonck. Gent: CTB (KANTL).
- <<http://www.kantl.be/ctb/pub/loveling/html/index.htm>> [5 april 2010].
- Loveling, Virginie (2005b). *Oorlogsdagboeken*. Antwerpen / Amsterdam: Meulenhoff / Manteau.
- Mailloux, Steven (1982), *Interpretive Conventions: The reader in the Study of American Fiction*. Ithaca / London: Cornell University Press.
- Maler, Eve; El Andaloussi, Jeanne (1995). *Developing SGML DTDs. From Text to Model to Markup*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- <<http://www.xmlgrrl.com/publications/DSDTD/index.html>> [16 mei 2010].
- Mann, Golo (1976). 'Der Brief in der Weltliteratur', in: *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung in Darmstadt. Jahrbuch 1975*. Heidelberg: Lambert Schneider, 77-99.
- Mathijssen-Verkooijen, M.T.C. (1987). *De brieven van De Schoolmeester*. Documentair-kritische uitgave. Deel 1: Brieven en documenten. Deel 2: Toelichtingen. Deel 3: Verantwoording. Amsterdam: Querido.
- Mathijssen, M. (1991). 'Het dilemma van de brievenediër', in: *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*. Colloquiumnummer: Editiewetenschap en de briefwisseling van G. Gezelle, 2, 10-25.
- Mathijssen, Marita (1995). *Naar de letter. Handboek editiewetenschap*. Assen: Van Gorcum.
- McCarty, Willard; Kirschenbaum, Matthew (2003). 'Institutional Models for Humanities Computing', in: *LLC. Literary and Linguistic Computing*, 18/4, 465-489.
- <<http://llc.oxfordjournals.org/cgi/reprint/18/4/465>> [15 maart 2010].
- McCarty, Willard (2005). *Humanities Computing*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

McDonough, Jerome (2009). 'XML, Interoperability and the Social Construction of Markup Languages: The Library Example', in: DHQ: Digital Humanities Quarterly, 3/3 (Summer).

<<http://www.digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000064/000064.html>> [1 juli 2010].

McGann, Jerome J. (1991). *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press.

McGann, Jerome (1997). 'The Rationale of Hypertext', in: Kathryn Sutherland, *Electronic Text. Investigations in Method and Theory*. Oxford: Clarendon Press, 19-46. [Zie ook McGann (2001a)]

McGann, Jerome (2001a). 'Editing as a Theoretical Pursuit', in: *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave, 75-87.

McGann, Jerome (2001b). *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave.

McGann, Jerome (2001c). 'Rethinking Textuality', in: *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave, 137-160.

McGann, Jerome (2001d). 'The Rationale of Hypertext', in: *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave, 53-74. [Zie ook McGann (1997)]

McGann, Jerome (2001e). 'Visible and Invisible Books in N-Dimensional Space', in: *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. New York: Palgrave, 167-191.

McGann, Jerome (2004). 'Marking Texts of Many Dimensions', in: Susan Schreibman, Ray Siemens & John Unsworth (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companion/>>

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/3yypwnt>> [15 februari 2010].

McGann, Jerome (2006). *The Scholar's Art. Literary Studies in a Managed World*. Chicago: The University of Chicago Press.

McKenzie, D.F. (1986). *Bibliography and the Sociology of Texts: The Panizzi Lectures 1985*. London: The British Library.

McKenzie, D.F. (1999). *Bibliography and the Sociology of Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.

McLeod, Randall (1982). 'UnEditing Shakespeare', in: *Sub-Stance*, 26-52.

Melville, Herman (2006), *Typee, A Fluid-Text Edition*, edited by John Bryant (rev. 2009).

<<http://rotunda.upress.virginia.edu/melville/>> [13 september 2010].

Merta, Brigitte; Sommerlechner, Andrea; Weigl, Herwig (2005). *Vom Nutzen des Edierens. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien 3.-5. Juni 2004*. Wien / München: R. Oldenburg Verlag.

Minderaa, Pieter (1942). *Karel van de Woestijne. Zijn leven en zijn werken*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.

Minderaa, Pieter (1984). *Karel van de Woestijne. Zijn leven en werken II. De jaren 1914-1919: bezette stad en geestelijke vernieuwing* (ed. A. Deprez/C.A. Zaalberg). Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Modern Language Association of America; Committee on Scholarly Editions (2002). *Preliminary Guidelines for Electronic Scholarly Editions*.

<<http://sunsite.berkeley.edu/MLA/guidelines.html>> [22 maart 2010].

Modern Language Association of America (2007). *Guidelines for Editors of Scholarly Editions*.

<http://www.mla.org/cse_guidelines> [22 maart 2010].

Morrison, Alan; Popham, Michael; Wikander, Karen (2000). *Creating and Documenting Electronic Texts. A Guide to Good Practice*. Oxford: Oxford Text Archive.

<<http://ota.ahds.ac.uk/documents/creating/cdet/index.html>> [2 december 2009].

Musschoot, Anne Marie (red.) (1982). *Van Nu en Straks 1893-1901. Een vrij voorhoede-orgaan gewijd aan de kunst van Nu, nieuwsgierig naar de kunst-nog-in-wording – die van Straks*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.

Musschoot, Anne Marie (1993). 'Mei-augustus 1911. Cyriel Buysse gepasseerd bij de toekenning van de Staatsprijs. Buysse en Streuvels', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff, 592-596.

Musschoot, Anne Marie (2005). 'Woord vooraf', in: Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.) (2005). *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, VII-VIII.

Musschoot, Anne Marie; Vandevoorde, Hans; Groenewegen, Hans (red.) (2007). *Al ben ik duister, 'k zet me glanzend uit. Over Karel van de Woestijne*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Musschoot, Anne Marie (2010). 'Woord vooraf', in: Bert Van Raemdonck, *Niks geniaal vandaag. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom*. Kapellen:

Pelckmans, 5-6.

Netanel, Neil Weinstock (2008). *Copyright's Paradox*. Oxford: Oxford University Press.

Nickisch, Reinhard M.G. (1991). *Brief*. Sammlung Metzler. Band 260. Stuttgart: J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

Nowvskie, Bethany (2000). 'Interfacing the Edition'. Panel talk. Technology and Text: Computing in the Humanities. Millennial Histories and Prophecies: Literary Truth and Scientific Method, University of Virginia Interdisciplinary Graduate Conference.

<<http://www2.iath.virginia.edu/bpn2f/1866/interface.html>> [16 juli 2010].

O'Donnell, Daniel Paul (2005). 'Electronic Medievalia. O Captain! My Captain! Using Technology to Guide Readers Through an Electronic Edition', in: *The Heroic Age. A Journal of Early Medieval Northwestern Europe*, 8 (juni).

<<http://www.heroicage.org/issues/8/em.html>> [16 juli 2010].

O'Donnell, Daniel Paul (2008). 'Resisting The Tyranny of the Screen, or, Must a Digital Edition be Electronic?', in: *The Heroic Age. A Journal of Early Medieval Northwestern Europe*, 11 (mei).

<<http://www.heroicage.org/issues/11/em.php>> [3 september 2010].

Olsen, Mark (1993). 'Signs, Symbols and Discourses: A New Direction for Computer-Aided Literature Studies', in: *Computers and the Humanities*, 27, 309-314.

Ore, Espen (2004). 'Monkey Business – or What is an Edition?', in: *Literary and Linguistic Computing*, 19/1, 35-44.

Oversteijns, B. (1989), 'Het recht op eerbiediging van het privé-leven', in: *Rechtskundig Weekblad* (1988-1989), 488-498.

Peerdeman, Anne Beth (2009). *De Tachtigers op het web: een mogelijke presentatie*. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam [ongepubliceerd].

Pettit, Alexander (red.) (2000). *Textual Studies and the Common Reader. Essays on Editing Novels and Novelists*. Athens: University of Georgia Press.

Pichler, Alois (1995). 'Transcriptions, Texts and Interpretation', in: K. Johannessen & T. Nordenstam, *Culture and Value. Beiträge des 18. Internationalen Wittgenstein Symposiums. 13.-20. August 1995*, Kirchberg am Wechsel: The Austrian Ludwig Wittgenstein Society, 690-695.

Pichler, Alois (2001). 'Encoding Wittgenstein. Some remarks on Wittgenstein's *Nachlass*, the

Bergen Electronic Edition, and future electronic publishing and networking', in: *TRANS. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 10. Wenen: Research Institute for Austrian and International Literature and Cultural Studies (INST).

<<http://www.inst.at/trans/10Nr/pichler10.htm>> [2 juli 2010].

Piez, Wendell (2001). 'Beyond the "descriptive vs. procedural" distinction', in: *Markup Languages: Theory & Practice*, 3/2 (april), 141–172.

<<http://www.albany.edu/~mcshane/readings/descriptive%20distinction.pdf>> [1 juli 2010].

Plottier, Armand (2005). 'Richard Minne. Een roos op zijn arduinen doos', in: *De Morgen* (1 juni).

Poecke, Luc van (1991). *Verbale communicatie*, Leuven / Apeldoorn: Garant.

Polk, Noel (1994)⁴. 'Where the Comma Goes: Editing William Faulkner', in: Georg Bornstein (red.), *Representing modernist texts: Editing as interpretation*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 241-258.

Pollock, Rufus (2007). 'Optimal Copyright Over Time: Technological Change and the Stock of Works'.

<http://rufuspollock.org/economics/papers/optimal_copyright_over_time.pdf> [13 november 2009].

Pollock, Rufus (2009). 'Forever minus a day? Calculating Optimal Copyright Term'.

<http://rufuspollock.org/economics/papers/optimal_copyright_term.pdf> [13 november 2009].

Poughkeepsie Principles (1987). Closing Statement of Vassar Conference. The Preparation of Text Encoding Guidelines.

<<http://cmsmcq.com/1990/edp1.html#b2b1b3b3b3>> [5 juli 2010].

Price, Kenneth M. (2008). 'Electronic Scholarly Editions', in: Susan Schreibman & Ray Siemens, *A Companion to Digital Literary Studies*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companionDLS/>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/38b5pld>> [8 augustus 2010].

Price, Kenneth M. (2009). 'Edition, Project, Database, Archive, Thematic Research Collection: What's in an Name?', in: *DHQ: Digital Humanities Quarterly*, 3/3 (zomer).

<<http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000053/000053.html>> [16 juli 2010].

Prochasson, Christophe (1991), 'Les correspondances: sources et lieux de mémoire de l'histoire intellectuelle', in: *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 8.

<<http://ccrh.revues.org/index2824.html>> [17 juli 2010].

Punch, Keith F. (2003). *Survey research. The basics*. London: Sage Publications Ltd.

Randolph, Gary (2004). 'Use-Cases and Personas: A Case Study in Light-Weight User Interaction Design for Small Development Projects', in: *Informing Science*, 7.

<<http://inform.nu/Articles/Vol17/v7p105-116-175.pdf>> [3 februari 2010].

Reed Kline, Naomi (2002). *A Wheel of Memory: The Hereford Mappamundi*. Ann Arbor: University of Michigan Press. [CD-ROM]

Renear, Allen; Mylonas, Elli; Durand, David (1996). 'Refining our Notion of What Text Really Is. The Problem of Overlapping Hierarchies'.

<<http://www.stg.brown.edu/resources/stg/monographs/ohco.html>> [2 juli 2010].

Renear, Allen H. (2004). 'Text Encoding', in: Susan Schreibman, Ray Siemens & John Unsworth (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companion/>>

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/2wd4f2u>> [15 februari 2010].

Rennenberg, R.; Van Dijck, L.; Van Hauwermeiren, D.; Leysen, V.; Lissens, J.P.; Osstyn, K. (1980-1981). *De wereld van Van Nu en Straks. Brieven uit 1892*. 8 dln. Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven vanaf het Begin van de Achttiende Eeuw.

Rennenberg, R.; Van Dijck, L.; Van Hauwermeiren, D.; Leysen, V.; Lissens, J.P.; Osstyn, K. (1982-1983). *De wereld van Van Nu en Straks. Brieven uit 1893*. 4 dln. Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven vanaf het Begin van de Achttiende Eeuw.

Reynebeau, Marc (2006). 'Vermoorde onschuld. De corrupte wereld volgens Louis Paul Boon', in: *De Standaard* (17 november).

Richtlijn 2006/116/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende de beschermingstermijn van het auteursrecht en van bepaalde naburige rechten.

Beschikbaar via:

<<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32006L0116:NL:HTML>>

[5 juli 2010].

Rinser, Luise (1976). 'Der Brief des Schriftstellers', in: *Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung in Darmstadt. Jahrbuch 1975*. Heidelberg: Lambert Schneider, 107-112.

Robinson, Peter (2002). 'What is a Critical Digital Edition?', in: H.T.M. Van Vliet & P.M.W. Robinson (red.), *Variants. The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1, Turnhout: Brepols, 41-62.

Robinson, Peter (2003a). 'The History, Discoveries and Aims of the Canterbury Tales Project', in: *The Chaucer Review*, 38/2, 126-139.

Robinson, Peter (2003b). 'Where we are with electronic scholarly editions, and where we want to be', in: *Jahrbuch für Computerphilologie*, 5, 125-46.

Beschikbaar via: <<http://www.computerphilologie.de/jg03/robinson.html>> [20 december 2009].

Robinson, Peter (2005). 'Current issues in making digital editions of medieval texts – or, do electronic scholarly editions have a future?', in: *Digital Medievalist*, 1/1 (Lente).

<<http://www.digitalmedievalist.org/journal/1.1/robinson/>> [1 september 2010].

Robinson, Peter (2010a). 'Editing without walls', in: *Literature Compass*, 7/2 (februari), 57-61.

Robinson, Peter (2010b). 'Electronic Editions for Everyone', in: Willard McCarty (red.), *Text and Genre in Reconstruction. Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*. Cambridge: Open Book Publishers, 183-201.

Rockwell, Geoffrey (1999). 'Is humanities computing an academic discipline?'

<<http://www.iath.virginia.edu/hcs/rockwell.html>> [15 maart 2010].

Rutten, Matthieu (1934). *De lyriek van Karel van de Woestijne*. Liège / Paris: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège / Librairie E. Droz.

Rutten, Matthieu (1943). *De esthetische opvattingen van Karel van de Woestijne*. Liège / Paris: Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège / Librairie E. Droz.

Rutten, Matthieu (1959). *Het proza van Karel Van de Woestijne*. Paris: Belles Lettres.

Rutten, Matthieu (1972). *De interludiën van Karel Van de Woestijne*. Paris: Belles Lettres.

Sahle, Patrick (2003). 'Vom editorischen Fachwissen zur digitalen Edition: Der Editionsprozeß zwischen Quellenbeschreibung und Benutzeroberfläche', in: *Fundus – Forum für Geschichte und ihre Quellen*, Heft 2, 76-102.

<webdoc.gwdg.de/edoc/p/fundus/2/sahle.pdf> [15 maart 2010].

Sahle, Patrick (2005). 'Digitales Archiv - Digitale Edition. Anmerkungen zur Begriffsklärung', in: Michael Stolz, Lucas Marco Gisi & Jan Loop (red.), *Literatur und Literaturwissenschaft auf dem Weg zu den neuen Medien*. Bern: germanistik.ch.

<[http://www.germanistik.ch/scripts/download.php?id=Digitales Archiv und digitale Edition](http://www.germanistik.ch/scripts/download.php?id=Digitales_Archiv_und_digitale_Edition)>

[28 augustus 2010].

Scheibe, Siegfried (1971). 'Zu einigen Grundprinzipien einer historisch-kritischen Ausgabe, in: Gunter Martens & Hans Zeller (red.), *Texte und Varianten*. München: Beck, 1-44.

Scheibe, Siegfried (1988). 'Some Notes on Letter Editions: With Special Reference to German Writers', in: *Studies in Bibliography*, 41, 136-148.

Scheibe, Siegfried (1997a). 'Probleme "erschlossener Briefe"', in: *Kleine Schriften zur Editionswissenschaft*, Berlin: Weidler, 199-209.

Scheibe, Siegfried (1997b). 'Wielands Briefwechsel (Editionsprinzipien)', in: *Kleine Schriften zur Editionswissenschaft*, Berlin: Weidler, 273-315.

Scheibe, Siegfried (1998). 'Probleme der Briefedition am Beispiel der Edition von "Wielands Briefwechsel"'. In: Hans-Gert Roloff (red.), *Wissenschaftliche Briefeditionen und ihre Probleme. Editionswissenschaftliches Symposium*, Berlin: Weidler, 73-87.

Schmid, Irmtraut (1988). 'Was ist ein Brief? Zur Begriffsbestimmung des Terminus "Brief" als Bezeichnung einer quellenkundlichen Gattung', in: *editio*, 2, 1-7.

Schmid, Irmtraut (1993). 'Überlieferungszusammenhänge und Erschließung von Briefen', in: Lothar Bluhm & Andreas Meier (red.), *Der Brief in Klassik und Romantik. Aktuelle Probleme der Briefedition*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 27-37.

Schmidt, Desmond (2010). 'The inadequacy of embedded markup for cultural heritage texts', in: *Literary and Linguistic Computing*, 25/3, 337-356.

Schmook, Ger (1949). 'Pleidooi voor de uitgave van de brieven van Negentiende eeuwse Vlaamse figuren', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 23-42.

Schmook, Ger (1961). 'Brieven bewaren; brieven publiceren.' in: *De Vlaamse Gids*, 7, 431-453.

Schmook, Ger (1966). 'Brieven bewaren; brieven publiceren', in: *Al moeite om niet?* Hasselt: Heideland, 125-189.

Schreibman, Susan; Siemens, Ray; Unsworth, John (red.) (2004). *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

<<http://digitalhumanities.org/companion/>> [15 maart 2010].

Searle, John R. (1983). *Intentionality. An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

Seck, Friedrich (2002). 'Zur Edition der Korrespondenz eines Universalgelehrten: Wilhelm Schickards Briefwechsel', in: *Protokoll des 86. Kolloquiums über die Anwendung der EDV in den Geisteswissenschaften am 23 November 2002*.

<<http://www.alt.zdv.uni-tuebingen.de/tustep/prot/prot862-ws.html>> [1 juli 2010].

Selber, Stuart A. (1997). 'The OHCO model of text. Merits and concerns', in: *ACM SIGDOC Asterisk Journal of Computer Documentation*, 21/3 (Augustus), 26-31.

Shillingsburg, Peter L. (2006). *From Gutenberg to Google. Electronic Representations of Literary Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shillingsburg, Peter (2009). 'How Literary Works Exist: Convenient Scholarly Editions', in: *DHQ: Digital Humanities Quarterly*, 3/3 (zomer).

<<http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000054/000054.html>> [16 juli 2010].

Siemens, Ray; Elkins, Mike; McColl, Alastair; Armstrong, Karen *et al.* (2010). 'Underpinnings of the Social Edition? A Narrative, 2004-9, for the Renaissance English Knowledgebase (REKn) and Professional Reading Environment (PReE) Projects', in: Jerome McGann (red.), *Online Humanities Scholarship: The Shape of Things to Come*. Houston: Rice University / Connexions.

<<http://cnx.org/content/m34335/latest/>> [4 december 2010].

Simons, Jan (2002). *Interface en cyberspace. Inleiding in de nieuwe media*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sintobin, Tom (2002). 'Wie schaft er op de woorden?' *Vijf keer Streuvels lezen*. Doctoraal proefschrift Katholieke Universiteit Leuven [ongepubliceerd]. [Zie ook Sintobin (2005)]

Beschikbaar via: <http://www.dbnl.org/tekst/sint004wies01_01/> [2 december 2010].

Sintobin, Tom (2005). 'Wie schaft er op de woorden?' *Vijf keer Streuvels lezen*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Smits, Kathryn (1993). *Een nieuwe kijk op de jonge Streuvels: de briefwisseling met Emmanuel de Bom en het werk uit de eerste jaren*. Kapellen: Pelckmans.

Smits, Kathryn (2005). 'Een aardig bundeltje brieven'. *Stijn Streuvels en Emmanuel de Bom. De briefwisseling van de jaren 1900-1914*. 2 dln. Kapellen: Pelckmans.

Sourie, Louis (1942). *Inleiding tot de geschiedenis van Van Nu en Straks*. Kortrijk: Jos. Vermaut.

Sourie, Louis (1953). *Van Nu en Straks. Historiek en betekenis*. [s.l.]

Speliers, Hedwig (1994). *Dag Streuvels. 'Ik ken den weg alleen'*. Leuven: Kritak.

Speliers, Hedwig (1999). *Als een oude Germaanse eik. Stijn Streuvels en Duitsland*. Antwerpen: Manteau.

Sperberg-McQueen, C.M. (1994), 'Textual Criticism and the Text Encoding Initiative'.

<<http://xml.coverpages.org/sperb-mla94.html>> [6 juli 2010].

Sperberg-McQueen, C.M. (1996), 'Textual Criticism and the Text Encoding Initiative', in: Richard J. Finneran, *The Literary Text in the Digital Age*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, 37-61.

Sperberg-McQueen, C.M.; Chesnutt, David R. (1996). 'The Model Editions Partnership: Putting TEI Theory into Scholarly Practice', Abstract of a paper at the ALLC/ACH conference (Bergen, Norway).

<www.hd.uib.no/allc/sperberg.pdf> [26 oktober 2010].

Sperberg-McQueen, C.M.; Huitfeldt, Claus (1999). 'Concurrent document hierarchies in MECS and SGML', in: *Literary & Linguistic Computing*, 14/1, 29-42.

Sperberg-McQueen, C.M.; Huitfeldt, Claus; Reanear, Allan (2000). 'Meaning and interpretation of markup', in: *Markup Languages: Theory & Practice* 2/3, 215-234.

Sperberg-McQueen, C.M.; Burnard, Lou (2001-2004). *TEI P4. Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange. XML-compatible edition*. The TEI Consortium, The Association for Computers and the Humanities (ACH), The Association for Computational Linguistics (ACL) & The Association for Literary and Linguistic Computing (ALLC).

<<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/index.html>> [19 november 2010].

Sperberg-McQueen, C.M.; Burnard, Lou (2004). 'A Gentle Introduction to XML', in: *TEI P4. Guidelines for Electronic Text Encoding and Interchange. XML-compatible edition*.

<<http://www.tei-c.org/release/doc/tei-p4-doc/html/SG.html>> [2 maart 2010].

Sperberg-McQueen, C.M.; Huitfeldt, Claus (2004). 'GODDAG: A Data Structure for Overlapping Hierarchies', in: P. King & E.V. Munson (red.), *DDEP-PODDP 2000. Lecture Notes in Computer Science 2023*, Berlin: Springer.

<<http://cmsmcq.com/2000/poddp2000.html>> [20 juni 2010].

Spoo, Robert (2001). 'Copyright Law and Archival Research', in: *Journal of Modern Literature*, 24/2 (2000/2001), 205-212.

- Spoo, Robert (2007). 'Copyrights and "Design-Around" Scholarship', in: *James Joyce Quarterly*, 44/3 (Spring), 563-585.
- Stapert-Eggen, M. (1991). 'Op weg naar een computereditie van de correspondentie van Albert Verwey', in: *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*. Colloquiumnummer: Editiewetenschap en de briefwisseling van G. Gezelle, 2, 45-68.
- Steding, Sören A. (2002). *Computer-Based Scholarly Editions. Context – Concept – Creation – Clientele*. Berlin: Logos Verlag.
- Steinecke, Hartmut (1993). "'Lässigkeit im Briefschreiben". Zum Stand der Lenau-Briefausgabe', in: Lothar Bluhm & Andreas Meier (red.), *Der Brief in Klassik und Romantik. Aktuelle Probleme der Briefedition*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 109-119.
- Sterenborg, D.J.R. (2010). *Orphan works. De zoektocht naar een internationaal werkbaar model*. Oisterwijk: Uitgeverij BOX Press.
- Sterling, J.A.L. (1998). *World Copyright Law*. London: Sweet & Maxwell.
- Streuvels, Stijn (1899). *Lenteleven*. Duimpjesuitgave 12. Maldegem: V. Delille.
- Streuvels, Stijn (1907). *De vlaschaard*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Streuvels, Stijn (1924).⁸ *Lenteleven*. Jubileumuitgave. Antwerpen: De Sikkel.
- Streuvels, Stijn (1926). *Werkmensen*. Amsterdam: L.J. Veen.
- Streuvels, Stijn (1927). *De teleurgang van den Waterhoek*. Brugge: Excelsior.
- Streuvels, Stijn (1946). *Avelghem*. Tielt / Antwerpen: J. Lannoo / Standaard-Boekhandel.
- Streuvels, Stijn (1950-1955). *Stijn Streuvels' Volledige werken*. 12 dln. Kortrijk: 't Leieschip.
- Streuvels, Stijn (1951). *Ingoyghem 1904-1914*. Kortrijk / Brugge, 't Leieschip / Desclée De Brouwer.
- Streuvels, Stijn (1957). *Ingoyghem II. 1904-1914*. Brugge: Desclée De Brouwer, [1957].
- Streuvels, Stijn (1971-1973). *Volledig werk*. 4 dln. Brugge / Utrecht: Orion / Desclée De Brouwer.
- Streuvels, Stijn (1979). *In oorlogstijd. Het volledig dagboek van de eerste wereldoorlog*. Brugge / Nijmegen, Orion / B. Gottmer.

Streuvels, Stijn (1982). *Uit lust-met-de-penne. Niet gebundelde opstellen, open brieven, boekbesprekingen, huldegroeten, enz.* Verzameld en ingeleid door Lut Schepens. Beveren / Nijmegen: Orbis en Orion / B. Gottmer.

Stronks, Els (2007). 'Het oude boek gaat digitaal. Contouren van de digitale editie', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 14. Nijmegen, 149-159.

Stynen, Ludo; Van Peteghem, Sylvia. (red.) (1999). *In oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek [1914-1918]*. Gent: KANTL.

Sudhof, Siegfried (1977). 'Brief und Gegenbrief als Problem der Brief-Edition', in: Wolfgang Frühwald, Hans-Joachim Mähl & Walter Müller-Seidel, *Probleme der Brief-Edition*, Kommission für germanistische Forschung Mitteilung II. Bonn - Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft, 27-40.

Sutherland, Kathryn (2009), 'Being Critical: Paper-based Editing and the Digital Environment, in: Marilyn Deegan & Kathryn Sutherland: *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate, 13-25.

Svensson, Patrik (2009). 'Humanities Computing as Digital Humanities', in: *Digital Humanities Quarterly*, 3/3 (Summer).

<<http://digitalhumanities.org/dhq/vol/3/3/000065/000065.html>> [15 maart 2010].

Tallmo, Karl-Erik (2011). *The History of Copyright: A Critical Overview With Source Texts in Five Languages*, Nisus Publishing [in druk].

Gedeeltelijke voorpublicatie: <<http://www.copyrighthistory.com/>> [4 juli 2010].

Tanselle, G. Thomas (1993). *The Life and Work of Fredson Bowers*. Charlottesville: The Bibliographical Society of the University of Virginia. Oorspronkelijk in *Studies in Bibliography*, 46: 1-154.

Beschikbaar via: <<http://etext.virginia.edu/bsuva/sb/>> [19 december 2008].

Tanselle, G. Thomas (2004). 'The Work of D.F. McKenzie' in: *Papers of the Bibliographical Society of America*, 98, 511-521.

Tanselle, G. Thomas (2006). 'Foreword', in: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keefe & John Unsworth, *Electronic Textual Editing*. New York: The Modern Language Association of America, 1-6.

<http://www.tei-c.org/About/Archive_new/ETE/Preview/tanselle.xml> [1 juli 2010].

TEI-Arbeitsgruppe "Briefe und Tagebücher" (2007). 'Auszeichnung von Briefen nach TEI P5: Weiterentwicklung des Diskussionsmodells der Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe' (Modell ohne Erweiterung der *tags*, Stand der Umarbeitung nach der 1. Diskussion am 14.

September 2007).

Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=492>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/35a4x87>> [26 oktober 2010].

Teirlinck, Herman (1955-1973). *Verzameld werk*. 9 dln. Brussel: Manteau.

Theerlynck, Sarah (2008). 'Koninklijke Bibliotheek digitaliseerde al één miljoen pagina's, maar mag ze nog niet op internet plaatsen', in: *De Morgen* (13 november).

Theunynck, Peter (1999). 'Van boer en bourgeois. De moeilijke relatie tussen de jonge Stijn Streuvels en Karel van de Woestijne', in: *De Vlaamse Gids*, jrg. LXXXIII, nr. 1/2 (maart-juni 1999), 26-36.

Theunynck, Peter (2002). 'Cherchez la femme. Karel van de Woestijne en de valse start van De Boomgaard', in: *ZL*, 2/1 (oktober), 3-27.

Theunynck, Peter (2010). *Karel van de Woestijne. Biografie*. Antwerpen: Meulenhoff / Manteau.

Toms, Elaine G.; Flora, Natasha (2006). 'From Physical to Digital Humanities Library – Designing the Humanities Scholar's Workbench', in: Raymond Siemens & David Moorman (red.), *Mind Technologies. Humanities Computing and the Canadian Academic Community*. Calgary: University of Calgary Press, 91-115.

Toussaint Van Boelaere, Fernand V. (1945). *Spiegel van Van Nu en Straks*. Brussel: Manteau.

T'Sjoen, Yves (1993). 'Inleiding. De meelezende blik van de ander. Principes en criteria voor het editeren en annoteren van brieven', in: Edward Vanhoutte & Yves T'Sjoen, *Epistolaria. Tekstgenetische studies*. AMVC-publicaties 6, Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 9-25.

T'Sjoen, Yves (1994). 'Vlaanderen eert zijn schrijvers niet. Over de lamentabele toestand van de editiewetenschap in Vlaanderen', in: *Ons Erfdeel*, 37/4, 493-506.

United States Constitution.

Geciteerd uit: <http://www.archives.gov/exhibits/charters/constitution_transcript.html>
[5 juli 2010].

Unsworth, John (1997). 'Documenting the Reinvention of Text: The Importance of Failure', in: *JEP. The Journal of Electronic Publishing*, 3/2 (december).

< <http://dx.doi.org/10.3998/3336451.0003.201> > [17 december 2009].

Van Bork, G.J.; Struik, H.; Verkruijsse, P.J. & Vis, G.J. (2002). *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*.

<http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0010.php> [10 september 2010].

Vanclooster, Stijn (1998). *Briefwisseling Streuvels. 1. Historisch-kritische editie van de briefwisseling tussen Stijn Streuvels en Karel Van de Woestijne*. Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven [ongepubliceerd].

Vanclooster, Stijn (2002). 'Brieven die deuren openen: Stijn Streuvels en Lode Baekelmans', in: *Streuvels en zijn biografen*, Jaarboek VI van het Stijn Streuvels Genootschap. Tielt: Lannoo, 57-72.

Vanclooster, Stijn (2006). *De rest is nog veel erger. De briefwisseling tussen Maurice Gilliams en Emmanuel de Bom*. Kapellen: Pelckmans.

Van den Berg, Willem (1975). 'Epistolariteit als literair procédé', in: *Handelingen van het drieëndertigste Nederlands filologencongres*, Amsterdam, 13-28. Geciteerd uit Willem van den Berg (1999), 199-215.

Van den Berg, Willem (1978). 'Briefreflectie in briefinstructie', in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 38 (1978), p. 1-22. Geciteerd uit Willem van den Berg (1999), 217-244.

Van den Berg, Willem (1999). *Een bedachtzame beeldenstorm: beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*, onder red. van Klaus Beekman, Marita Mathijssen en George Vis. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999, 217-244.

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (red.) (2003). *DALF guidelines for the description and encoding of modern correspondence material Version 1.0*. Gent: CTB-KANTL.

<<http://www.kantl.be/ctb/project/dalf/dalfdoc/>> [2 september 2010].

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2004a). 'DALF: een model voor de multifunctionele verwerking van brievencollecties', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 114/3, 383-400.

<<http://www.edwardvanhoutte.org/pub/2004/DALFkantl04.htm>> [26 oktober 2010].

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2004b). 'Presentational and Representational Issues in Correspondence Reconstruction and Sorting', in: *Literary and Linguistic Computing*, 19/1, 45-54.

Van den Branden, Ron; Vanhoutte, Edward (2009). 'Describing, transcribing, encoding, and editing modern correspondence material: a textbase approach', in: *Literary and Linguistic Computing*, 24/1, 77-98.

Van den Branden, Ron (2010). 'Mapping of the DALF model tot TEI P5'. Gent: Centrum voor Teksteditie en Bronnenstudie. Intern werkdokument [ongepubliceerd].

Van den Branden, Ron; Terras, Melissa; Vanhoutte, Edward (2010). *TEI by Example*.

<<http://www.teibyexample.org>> [11 juli 2010].

Van der Vlist, Eric (2002). *XML Schema*, [s.l.]: O'Reilly & Associates.

Vandevoorde, Hans (2005). 'Inleiding. Eenheid en verscheidenheid in *Van Nu en Straks*', in: Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.) (2005). *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 1-24.

Vandevoorde, Hans (2006). *De Spiegel van Achilleus. Karel van de Woestijne en de allegorie*. Nijmegen: Vantilt.

Vandevoorde, Hans (red.) (2007). *Latems Leven. Karel van de Woestijne en Sint-Martens-Latem*. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis.

Van de Woestijne, Karel (1903). *Eerste verzen zijnde: Het vader-huis*. Gent: Handpers Julius de Praetere.

Van de Woestijne, Karel (1910). *Ilias*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.

Van de Woestijne, Karel (1918). *De bestendige aanwezigheid*. Bussum: Van Dishoeck.

Van de Woestijne, Karel (1928a). *De schroeflijn. I. Opstellen over plastische kunst*. Brussel / Bussum: Standaard-Boekhandel / Van Dishoeck.

Van de Woestijne, Karel (1928b). *De schroeflijn. II. Opstellen over literaire kunst*. Brussel / Bussum: Standaard-Boekhandel / Van Dishoeck.

Van de Woestijne, Karel (1947-1950). *Verzameld werk*. 8 dln. Brussel: Manteau.

Van de Woestijne, Karel (1985). *Brieven aan Lode Ontrop. Uitgegeven en van een inleiding voorzien door Anne Marie Musschoot*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Van de Woestijne, Karel (1986-1995). *Verzameld journalistiek werk*. 15 dln. Gent: Cultureel Documentatiecentrum.

Van de Woestijne, Karel (1997). *'Altijd maar bijeenblijven'. Brieven aan C.A.J. van Dishoeck 1903-1929* (editie Leo Jansen en Jan Robert). Den Haag / Amsterdam: Letterkundig Museum / Bas Lubberhuizen.

Zie ook: <<http://www.dbnl.org/titels/titel.php?id=woes002ljan01>> [25 september 2010].

- Van de Woestijne, Karel (2007). *Verzameld dichtwerk*. Bezorgd door Anne Marie Musschoot, m.m.v. Kristoffel Demoen, Leo Jansen & Yves T'Sjoen. 2 dln. Tielt: Lannoo.
- Van Dijck, Leen (1995). 'Van toen en nu en straks. Het ontstaan van een brieveneditie', in: *Spiegel der Letteren*, 37/4, 270-277.
- Van Dijck, Leen; Lissens, J. Paul; Saldien, Toon (1988). *Het ontstaan van Van Nu en Straks. Een brieveneditie 1890-1894*. 2 dln. Antwerpen: Centrum voor de Studie van het Vlaamse Cultuurleven.
- Van Elslander, Antonin (1960-1961). *Cyriel Buysse. Uit zijn Leven en zijn Werk*. 2 dln. Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.
- Vanhoutte, Edward (1998). 'en doende denkt dan nog. SGML, TEI en editiewetenschap', in: Edward Vanhoutte en Dirk Van Hulle, *Editiewetenschap <!--in de praktijk-->*. Antwerpen: Genese, 107-133.
- <<http://www.kantl.be/ctb/vanhoutte/pub/1998/sgmleditie.htm>> [29 juni 2010].
- Vanhoutte, Edward (1999). 'Where is the editor? Resistance in the Creation of an Electronic Critical Edition', in: *Human IT*, 1.
- <<http://etjanst.hb.se/bhs/ith/1-99/ev.htm>> [12 februari 2010].
- Vanhoutte, Edward (2000). 'Where is the editor? Resistance in the creation of an electronic critical edition', in: Marilyn Deegan, Jean Anderson & Harold Short (red.), *DRH 98. Selected papers from Digital resources for the Humanities 1998*. University of Glasgow, September 1998. OHC Publication 12. London: Office for Humanities Communication, 171-183.
- Vanhoutte, Edward (2002). 'Literaire tekstedities, talig erfgoedonderzoek en humanities computing in Vlaanderen', in: Edward Vanhoutte (red.), *Talig erfgoed. De zuidelijke Nederlanden in de 14de eeuw*. Gent: KANTL, 105-119.
- Vanhoutte, Edward (2003). 'Een brief is een brief is een brief etc. Structurele en semantische problemen bij de elektronische editie van correspondentie', in: Edward Vanhoutte & Yves T'Sjoen, *Epistolaria. Tekstgenetische studies*. AMVC-publicaties 6, Antwerpen: AMVC-Letterenhuis, 141-159.
- <<http://www.kantl.be/ctb/pub/epistolaria/vanhoutte.htm>> [26 oktober 2010].
- Vanhoutte, Edward (2004). 'An Introduction to the TEI and the TEI Consortium', in: *Literary and Linguistic Computing*, 19/1, 9-16.
- Vanhoutte, Edward (2006). 'Prose Fiction and Modern Manuscripts. Limitations and Possibilities of text-encoding for electronic editions'. In: Lou Burnard, Katherine O'Brien O'Keefe &

John Unsworth (red.), *Electronic Textual Editing*. New York: MLA, 161-180.

Vanhoutte, Edward (2007). 'Traditional editorial standards and the digital edition', in: Els Stronks & Peter Boot (red.), *Learned Love. Proceedings of the Emblem Project Utrecht Conference on Dutch Love Emblems and the Internet (November 2006)*, Den Haag: DANS Symposium Publications 1, 157-174.

Vanhoutte, Edward (2009). 'Every Reader his own Bibliographer – An Absurdity?', in: Marilyn Deegan & Kathryn Sutherland: *Text Editing, Print and the Digital World*. Surrey: Ashgate, 99-110.

Vanhoutte, Edward (2010). 'Defining Electronic Editions: A Historical and Functional Perspective', in: Willard McCarty, *Text and Genre in Reconstruction. Effects of Digitalization on Ideas, Behaviours, Products and Institutions*. Cambridge: Open Book Publishers, 119-144.

Van Iseghem, J. (1991). 'Het belang van Gezelles brieven voor het onderzoek', in: *Gezelliana. Kroniek van de Gezellestudie*. Colloquiumnummer: Editiewetenschap en de briefwisseling van G. Gezelle, 2, 69-87.

Van Mierlo, Wim (2007). 'Introduction', in: Wim Van Mierlo (red.), *Variants 6. Textual Scholarship and the Material Book, The Journal of the European Society for Textual Scholarship*, 1-13.

Van Nieuwenhuyze, Elke (2010). '*Je veux vous rappeler l'histoire de la maladie*'. *Cognitieve waarde en narrativiteit van het pathologisch naturalistische proza van Cyriel Buysse en Marcellus Emants*. Doctoraal proefschrift Universiteit Gent [ongepubliceerd].

Van Parys, Joris (2007). *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*. Antwerpen / Amsterdam: Houtekiet / Atlas.

Van Raemdonck, Bert (2006). *Allemaal zeep aan onze zolen. Kroniek van het Nieuw Vlaams Tijdschrift (1946-1950)*, AMVC-publicaties 9. Antwerpen: AMVC-Letterenhuis.

Van Raemdonck, Bert; Van den Branden, Ron (2006). 'In oorlogsnood. Over het dagboek van Virginie Loveling', in: *Cahiers de la documentation / Bladen voor documentatie*, 2006/4 (december), 9-15.

Van Raemdonck, Bert (2008a). 'Bits, bytes en brieven. Over het digitale brieven corpus rond *Van Nu en Straks*', in: *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, 24 (dec.), 5-16.

Van Raemdonck, Bert (2008b). 'Nu op papier, straks digitaal. De pragmatische esthetica van een elektronische brieveneditie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 124/3 (september), 227-239.

Van Raemdonck, Bert (2010a). 'De definitieve teksteditie: definitief achterhaald?', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 119/2,

Van Raemdonck, Bert (2010b). *Niks geniaal vandaag. De briefwisseling tussen Karel van de Woestijne en Emmanuel de Bom*. Kapellen: Pelckmans.

Van Raemdonck, Bert (2011). 'Licensed to Sneak. Why We Should (Be Able to) Read Writers' Secret Diaries and Letters, and Why We Sometimes Are Not', in: *Variants*, 8 [in druk].

Van Remoortel, Marianne; Demoor, Marysa (2010). 'Of Sonnets and Other Monuments: Picturing Sonnets of the Nineteenth Century', in: *Victorian Poetry*, 48/4, 1-10.

Van Stipriaan, René (2010). 'Zoeken naar romantiek. Geavanceerd onderzoeks-instrumentarium in de DBNL, in: *TS. Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 27 (september), 5-17.

<<http://tijdschriftstudies.library.uu.nl/index.php/TS/article/view/4/3>> [12 oktober 2010].

Van Wilderode, Anton (2010). *De moerbeitoppen ruischten. Documentaire varianteneditie met een kroniek van de genese door Edward Vanhoutte*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.

Veit, Joachim (2007a). 'Allgemeine Übersicht über die beschreibenden Kategorien bei Briefen als Basis für eine Codierung' (Stand 15. August).

Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=492>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/32z2zo2>> [26 oktober 2010].

Veit, Joachim (2007b). 'Entwurf zur Auszeichnung von Briefen in der Carl-Maria-von-Weber-Gesamtausgabe nach TEI P5' (Fassung ohne Erweiterung der tags, Stand Anfang September 2007).

Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=492>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/38znkm7>> [26 oktober 2010].

Veit, Joachim (2007c). 'Protokoll zur konstituierenden Sitzung der TEI-Arbeitsgruppe "Briefe und Tagebücher" am 14. September 2007 in der Akademie der Wissenschaften in Mainz'.

Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=492>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/36f7jf4>> [26 oktober 2010].

Veit, Joachim (2007d). 'Protokoll der 2. Sitzung der TEI – Arbeitsgruppe „Briefe und Tagebücher" am 8. Dezember 2007 im Heinz-Nixdorf-Institut Paderborn. Öffentliche Sitzung im Rahmen der Tagung „Digitale Edition zwischen Experiment und Standardisierung"').

Beschikbaar via: <<http://www.adwmainz.de/index.php?id=492>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/3yboamu>> [26 oktober 2010].

Verbruggen, Christophe (2009). *Schrijverschap in de belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Gent / Nijmegen: Academia Press / Vantilt.

Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden.

Geciteerd uit: <http://nl.wikisource.org/wiki/Europees_Verdrag_voor_de_Rechten_van_de_Mens> [7 november 2010].

Vermeulen, August (1923). *Van Gezelle tot Timmermans*. Amsterdam: Elsevier.

Vermeulen, August (1938). *De Vlaamsche letteren van Gezelle tot Heden*. Amsterdam: Elsevier.

Vermeulen, August (1951-1955). *Verzameld werk*. 6 dln. Brussel: Manteau.

Verriest, Hugo (1901). *Twintig Vlaamsche koppen*. 2 dln. Roeselare: Jules de Meester.

Vervliet, Raymond (1982). *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914*. 2 dln. Gent: Rijksuniversiteit Gent.

Vervliet, Raymond (1988). 'Externe geschiedenis van Van Nu en Straks', in: J. Weisgerber en M. Rutten (red.), *Van Arm Vlaanderen tot De voorstad groeit. De opbloei van de Vlaamse literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1946)*. Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 78-93.

Vervliet, Raymond (2005). 'Van Nu en Straks... und kein Ende'. Lezing n.a.v. de studienamiddag 'Henry van de Velde en het boek' en de boekvoorstelling van Raf de Bont, Geraldine Reymenants & Hans Vandevoorde (red.) (2005). *Niet onder één vlag. Van Nu en Straks en de paradoxen van het fin de siècle*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 14 december 2005 [ongepubliceerd].

W3C (2008). 'Extensible Markup Language (XML) 1.0.', W3C Recommendation (26 november).

<<http://www.w3.org/TR/REC-xml/>> [1 juli 2010].

Walker, John A. (1978). 'Editing Zola's Correspondence: When is a Letter not a Letter?', in: J.A. Dainard (red.), *Editing Correspondence. Papers given at the fourteenth annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 3-4 November 1978*, New York / London: Garland Publishing, 93-116.

Warwick, Claire (2004). 'No such thing as Humanities Computing? An Analytical History of Digital Resource Creation and Computing in the Humanities'. Paper at the Association for Computers and the Humanities & Association for Literary and Linguistic Computing Conference, University of Goteborg, Sweden, 11-16 June, 2004.

<<http://www.ucl.ac.uk/infostudies/claire-warwick/publications/>> [15 maart 2010].

Westerlinck, Albert (1952). *De psychologische figuur van Karel van de Woestijne als dichter. Een litterair-psychologische studie*. Antwerpen: Standaard-Boekhandel.

Westerlinck, Albert (1956). Zie Aerts (1956).

Westerlinck, Albert (1957). *De wereldbeschouwing van August Vermeylen*. Antwerpen: C. De Vries-Brouwers.

Westerlinck, Albert (1982). *De eerste rijpe jaren van Karel van de Woestijne. Beschouwingen rond zijn brieven aan Louis Ontrop (1896-1909)*. Beveren / Nijmegen: Orbis & Orion / Gottmer.

Wet betreffende het auteursrecht en de naburige rechten (1994).

Geciteerd uit: <http://www.juridat.be/cgi_loi/loi_N.pl?cn=1994063035> [5 juli 2010].

Wilks, Yorick (2004). 'On the Ownership of Text', in: *Computers and the Humanities*, 38, 115-127.

Willett, Perry (2004). 'Electronic Texts: Audiences and Purposes', in: Susan Schreibman, Ray Siemens & John Unsworth (red.), *A Companion to Digital Humanities*. Oxford: Blackwell.

Beschikbaar via: <<http://www.digitalhumanities.org/companion/>>
Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/358rm6k>> [15 maart 2010].

Winter, Thomas Nelson (1999). 'Roberto Busa, S.J., and the Invention of the Machine-Generated Concordance', in: *The Classical Bulletin*, 75/1, 3-21.

<<http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1069&context=classicsfacpub>>
[20 juli 2010].

Wirth, Uwe (2008). 'Dialogische Zeichen. Der Brief im Spannungsfeld von Autorschaft und Herausgeberschaft', in: Detlev Schöttcher (red.), *Adressat: Nachwelt. Briefkultur und Ruhmbildung*. München: Wilhelm Fink, 87-106.

Witt, Andreas (2004). 'Multiple hierarchies: new aspects of an old solution', in: *Proceedings of the Extreme Markup Languages 2004 Conference, 2-6 August 2004, Montréal, Quebec*.

<<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.135.2648&rep=rep1&type=pdf>>
[3 juli 2010].
Gereviseerde versie: <www.sfb632.uni-potsdam.de/publications/isis02_4witt.pdf>
[1 december 2010].

Woesler, Winfried (1977). 'Der Brief als Dokument', in: Wolfgang Frühwald, Hans- Joachim Mähl & Walter Müller-Seidel, *Probleme der Brief-Edition*, Kommission für germanistische Forschung Mitteilung II. Bonn - Bad Godesberg: Deutsche Forschungsgemeinschaft, 41-59.

Woesler, Winfried (1988). 'Vorschläge für eine Normierung von Briefeditionen', in: *editio*.

Woesler, Winfried (1993). 'Der Widerspruch zwischen historischer "Wirklichkeit" und subjektiver Darstellung als Problem des Briefkommentars', in: Lothar Bluhm & Andreas Meier (red.), *Der Brief in Klassik und Romantik. Aktuelle Probleme der Briefedition*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 39-56.

Woesler, Winfried (1998). 'Richtlinienvorschläge für Briefkommentare', in: Hans-Gert Roloff (hrsg.), *Wissenschaftliche Briefeditionen und ihre Probleme. Editionswissenschaftliches Symposium*. Berlin: Weidler Buchverlag, 87-96.

WWP (1999). 'Mellon Survey Report, January 1999. Scholarly Habits and Digital Resources: Observations from a User Survey' Women Writers Project.

<http://www.wwp.brown.edu/about/rwo/rwo_initial_report.html> [20 april 2010].

Zeller, Hans (1984). 'Für eine historische Edition. Zu Textkonstitution und Kommentar', in: *Germanistik – Forschungsstand und Perspektiven*, Vorträge des Deutschen Germanistentages 1984 (2). Berlin/New York, 305-323.

Zhang, Yin (1999). 'Scholarly Use of Internet-Based Electronic Resources: A Survey Report', in: *Library Trends*, 47/4 (Spring), 746-770.

Beschikbaar via: <<https://www.ideals.illinois.edu/handle/2142/8244>> [17 juni 2010].

Rechtstreeks: <<http://tinyurl.com/3xpdl7m>> [17 juni 2010].

Zott, Regine (1998). 'Die unzeitgemäßen Hundsposttage... Fragen nach einer Brieftheorie', in: Hans-Gert Roloff (red.), *Wissenschaftliche Briefeditionen und ihre Probleme. Editionswissenschaftliches Symposium*, Berlin: Weidler, 43-72.

